

Наташа Мишковић

БАЗАРИ И БУЛЕВАРИ

СВЕТ ЖИВОТА У БЕОГРАДУ
19. ВЕКА

Својој породици,
Лукасу, Марини и Лили

Наслов оригинала:

Basare und Boulevards. Belgrad im 19. Jahrhundert

2008 Böhlau Verlag GmbH & Co. KG, Wiesingerstrasse 1, 1010 Wien, Österreich
(zugleich: Zur Kunde Südosteuropas Band II/29)

Примљено као докторска дисертација под насловом

„Basare und Boulevards. Belgrader Lebenwelten im 19. Jahrhundert“

при универзитету у Базелу, 2003.

Посебна издања 7

Издавач Музеј града Београда

За издавача Даница Јововић Продановић

Уредник Бодин Јовановић

Рецензент Проф. др Љубинка Трговчевић

Аутор др Наташа Мишковић

Преводац и стручни Редактор др Ранка Гашић

Лектура и коректура Олга Сабо

Дизајн и припрем за штампу Linea Art

Штампа Ротографика, Суботица

Тираж 900

Издавање ове књиге омогућио је

Секретаријат за културу града Београда

Слика на корици:

Раскрсница Кнез Михаилове улице са Улицом Краља Петра,
разгледница, око 1910 (МГБ, Ур 459)

Наташа Мишковић

БАЗАРИ И БУЛЕВАРИ

**СВЕТ ЖИВОТА У БЕОГРАДУ
19. ВЕКА**

САДРЖАЈ

Предговор проф. др Љубинке Трговчевић	9
Захвалница	19
Предговор српском издању	21
Увод	23
Пролог. Београдски пашалук у османско доба	69
1. Село. У превирању	87
Сељак из Сибнице. Структурни проблеми Србије после 1830.	87
Кућа. Српска сељачка породица у миту и у истраживању.	106
Свет живота на селу.	124
2. Чаршија. Османски Београд	159
Београд као „азијатски“ град? Пре исељења муслимана.	159
Занатлије. Правила еснафа и прогањање Јевреја.	175
Чукур чесма. Крај османског Београда.	189
3. Наш народ. Елита и мит о изабраном народу	241
Оснивачи државе и њихови синови: ауторитет и харизма.	241
Видовдан. Настанак српске националне идеологије.	249
Елита знања. Образовање и патриотизам.	262
4. Fin de siècle. Београд око 1900	291
Главни град. Репрезентација и дремеж провинције.	291
Проблеми велеграда. Београдска анкета о становима 1906.	309
Приче о успеху. Породице београдских предузетника.	319
Свет живота београдске политичке елите.	333

← Позоришни трг са спомеником кнеза Михаила. Исечак, увеличан, око 1884 (?). МГБ: Ур 6068.

Несигуран осећај припадности.	
Болно раслојавање српског друштва	373
Карте	386
Речник	391
Библиографија	397
Списак слика и табела	428
Индекс важнијих имена, места и појмова	430

Позоришни трг. У позадини градилиште Управе фондова (данас: Народни → музеј). Фотографија Милана Јовановића, детаљ, увеличан, око 1903. МГБ: Ур 6399.

МАЛИ И ВЕЛИКИ СВЕТ БЕОГРАЂАНА

Како је југозападни Балкан, а самим тим и Србија, постао крајем 20. века тема многих писаца, научника и аматера, тако је нарасла библиографија чији многи примерци нису могли да се сврстају ни у стручну, ни у употребљиву литературу. Површност, стереотипи, пристрасност, политичка утилитарност, па и презир, често су биле упадљиве особености многих, тада насталих, дела. Са друге стране, то је била и прилика, и подстицај онима који су о том простору већ нешто знали или су тежили да своја знања увећају и унапреде, да се окушају у новим истраживањима, са новим темама и новим материјалима.

У тим покушајима посебно се издваја група стваралаца која је (пореклом, или дугогодишњим истраживачким искуством везана за ово тло) учинила напор да у поплави разноликих наслова на балканске теме понуде и нека оригинална, и вредна научна дела. У питању су аутори који су успели да својеврсним „погледом са стране“ занемаре своје предходно емотивно или стручно искуство о овом простору и да физичка удаљеност од посматране средине буде она преко потребна дистанца која је омогућила пожељну, али тешко докучиву неутралност. Међу њима је и ауторка ове књиге, пореклом Српкиња а рођењем и по каријери Швајцаркиња. Мера љубави коју поседује била је, управо довољна да разуме овај простор, без пристрасности и навијања, а мера разумевања виша од оне коју поседује просечан страни читалац. Као и у случају њених старијих угледних предходника, Марије Тодорове, Трајана Стојановића или Стевана Павловића, удаљеност од Балкана и стручно стасавање у ванбалканским културним центрима, омогућили су да се поглед на Балкан, а посебно на Србију изоштри и утемељи у оквирима сличних европских и светских токова са резултатом који ће задржати неопходну дистанцу „погледа са стране“.

Тема ове књиге је Београд, али Београд из специфичног угла. То није историја града, нити историја промена које је доживео у сложеном процесу прерастања града из османске пограничне тврђаве у модеран проевропски град. То није ни историја свакодневице, па ни историја процеса модернизације која се на примеру Београда најбоље могла пратити за целу Србију. Иако има од свега тога по мало, у питању је покушај да се преко промена које су се одвијале у српској престоници, пут од „пазара до булевара“ сагледа као део историје Србије, заснован на сазнању да се оно што је била Србија читавало у Београду, а, истовремено, и да је Београд био нешто више и нешто далеко изван онога што је било српско друштво тога времена. Због тога ће и неке општије теме које, на први поглед, нису уско везане за проблеме Београда, у овој студији наћи место; поменимо само ауторкино бављење питањима сељака, њихових поседа и начина привређивања, који су били отежавајући чинилац за укупну модернизацију Србије. Иако се то, као и нека друга питања која су у овој студији разматрана, не чине релеватним за Београд као урбану средину, осврт на њих је разумљив јер су промене на селу узроковале миграције ка граду, споро мењање начина живота, те слабиле привредне ефекте, што је утицало и на сам град, као и на земљу у целини. Са тог становишта и многа друга питања покренута у овој монографији су могла да нађу своје место (задруге и породични живот, проблеми занатства и еснафа, односи унутар породице). У питању је поступак који је полазио од чињенице да је главни град својеврстан продукт целог друштва, и колико се од њега разликовао и био изнад просека друштва које је представљао, истовремено није могао да избегне утицаје свих процеса који су се у држави дешавали или су се на својеврстан начин у њему огледали. Тај неубичајен приступ посматрања једног града, који има и својих предности и мана, послужио је као основа из које се, анализом одлика српског друштва, сагледала и његова престоница, без обзира колико је у њој и даље трајао неки од феномена који су били специфични за остатак Србије.

Ауторка свој приступ дефинише као разумевање *света живота*, синтагме преузете из филозофије и примењене на прошлост

као мноштво међусобно условљених људских светова. Тиме је покушала да избегне већ приметна ограничења која су уочена у владајућим школама историје друштва, посебно на средњоевропском подручју – социјалној историји и историји свакодневице - ослањајући се најчешће на ауторе који заговарају историјску антропологију. Ауторкин поступак садржан у појму „свет живота“ је тежња да се посматра сам живот, разумеван као истовремено и лични, и јавни простор, у коме су тешко уочљиве границе између те две животне сфере.

Тиме је омогућено да се појединачне судбине (у фокусу микроисторије) поставе у први план, и да се на основу њих тумачи шири друштвена заједница у макроисторијском контексту. Односно, да се преко изабраних, по претпоставци карактеристичних примера, целовито сагледа нека средина, која је и сама спој онога што је интимно и јавно. Односи у једној породици, биографије појединаца, или поступци неког сељака или чиновника су део прохујале стварности, самим тим и део целовите историје једне средине и једног града.

Оно што се отвара као питање у овом поступку је колико су изабране и испитиване „мале ствари“ или интимни односи унутар једне породице део стварности неке средине, наиме, да ли су за њу карактеристични или представљају изузетак? И у случају када се користи неколико сличних примера, они не морају да показују ниво општости који захтева књига о једном граду. Овај приступ је сличан поступку приликом сондирања терена, када се на основу изабраног узорка, одређеног не случајем, већ на основу предходних знања и анализа, доносе општији закључци.

У томе се огледа умешност историчара и владање занатом, јер је и сваки захват научника истовремено поглед и „изнутра“, и „споља“, тј. и личан, и стручан. Ова дубинска анализа у комбинацији са хронолошким приступом појавама, донела је занимљив резултат.

Ова студија је ставила Београд у центар испитивања, град који је у неколико деценија 19. века из османске касабе постепено израстао у урбано средиште европског типа. Тај процес није био

брз, иако су му убрзање давали неки политички догађаји, попут исељавања османских грађана, или бомбардовања града 1862, после којих је брже текло пресвлагање из исламског у европско рухо. Град кога је след историјских промена сместио на периферију једног опадајућег царства попут Османског, и до чијих бедема је из хабсбуршке царевине допирала једна другачија цивилизација, која ни сама није припадала модернијим државама тога доба, тешко је успевао да следи модернизационе токове 19. века. Граница двеју држава, двеју култура и цивилизација, источне и западне, у исти мах је доносила благодети укрштања, али је и спутавала аутохтони развој, јер су те две културе биле довољно различите и удаљене да се њихово природно стапање споро изводило. Са једне стране се опирало дуговремено наслеђено постојеће стање одржавања живота и градске културе која је, иако туђа, била блиска и ту утемељена; са друге се тежило новом, европском и хришћанском, које би потиснуло сећање на доба вазалства и доминације друге вере и цивилизације. Ова двојност је изазивала многе сукобе и нетрпељивости, јер се у понуди између старог турског и новог аустријског, није видело оно што ће Београд чинити националном престоницом младе државе. Потискивање османског, и угледање на аустријско културно наслеђе, праћено зазирањем од доминације једне или друге културе, понекад и изразитим негодовањем заступника једне од ових опција, карактерисало је прве деценије развоја Београда у новој српској држави.

Београд је за ауторку репер за целу Србију. Наиме, да би објаснила неке појаве и фокусирала своју студију на теме које обухвата примењен метод истраживања, она је извучени пример из неке појединачне приче (углавном архивски документ), који је био у центру одређених испитивања, користила за анализу структуралних промена у целокупном српском друштву и следствено на град као целину, односно неке од његових грађанки и грађана. То је захтевало да се негде много шире него што би се очекивало расправља о неким питањима, попут, за науку интригантне теме, постојања или распада породичних задруга.

Такође, може се разумети да је део о бомбардовању града 1862. године сагледан у првом плану као тачка од које се мења нацио-

нална структура Београда. Ови и слични примери показују да је било изузетно тешко урадити целовити пресек друштва само на нивоу града, јер су се у њему преламале све социјалне промене које су се одвијале у Србији. Отуда „сељак из Сибнице“, са Космаја, почетни пример у књизи, који показује више сложених друштвених питања важних и за сам град: стање писмености, разумевање правде, (не)поверење у државни апарат (администрацију и судство), пораст становништва и последично смањивањеседа што је доводило до друштвеног раслојавања, и др. Односно, муке овог приградског сељака биле су повод да се слојевито прикаже како је изгледало српско друштво средином 19. века, при чему је Београд само делом у жижи интересовања. Сигурно је да су ови делови студије били потребни да би се утемељио ослонац на којем су почивала основна разматрања, односно, да се појединачни „свет“ разуме као део постојећих друштвених околности и структура. То огледало у коме се одражавао појединац наспрам целине, Београд наспрам Србије, сигурно је било потребније за знања у средини где је ова студија настала и читаоцима којима је оригинална књига била намењена. То је и за обичног читаоца неопходан приступ, посебно за оног коме су мало знане посебности Србије и који на њу гледа из западног угла. Међутим, овакав приступ можда неће задовољити све овдашње историчаре.

Српско друштво, као и сам Београд, у првим деценијама 19. века су били слабо социјално издиференцирани. Махом су га чинили слободни сељаци и танак слој бирократско-војне елите, с тим што се Београд разликовао од остатка земље не само због поданика исламске вере који су у њему живели, већ и релативно бројним припадницима других народа и етничких група (Јевреји, Цинцари, Немци, Чеси и др.). У њиховим рукама су тада били занати и трговина, а чинили су и прве делатнике слободних професија. Због тога се није могла заобићи њихова улога у првим корацима Београда ка европеизацији. Мало коришћени подаци о Јеврејима, или често изостављани подаци о грађанима других вера и нација, посебно муслиманима, овде су нашли своје место. Сагласно повећању броја становника и тада историјски

природним процесом србизације, град је из деценије у деценију смањивао своју мултинационалност и мултиконфесионалност, која је оставила траг не само пред отвореним очима историчара. Паралелно су анализи подвргнути и процеси националне еманципације изражени у тражењу стајних тачака српске нације и ослањања на упоришта у прошлости, попут празника (Видовдана) или идеализације села, задруге и других, сматрало се, изрази националне посебности. Тај процес је, по свему, био одраз истоветних националних буђења других европских народа и неопходан у грађењу националне државе, самим тим и њене престонице као репрезентативног показатеља. Крајем века, ауторкину пажњу су привукле очите промене друштвене структуре, која се усложњава настанком елитних социјалних слојева, професионализацијом као делу, још увек слабог, грађанства, науочљивијег у сфери државне управе, трговине и образовања. Статистике које прате ове феномене ће показати да су близу 60% Београђана чинили мушкарци, пристигли у град ради посла или образовања, да су Београђани били писменији од већине сународника, али, и даље, далеко испод европског просека, да су придошлице брзо биле асимиловане а многи од њих, у кратком времену, прешли пут од дошљака до припадника економске или политичке елите.

Упркос патријархалној структури града и поборницима традиционалних вредности, које није заобишао да помене ниједан досадашњи истраживач, била је очита отвореност и града, и његових становника према онима који су у њега стизали, али и према европским новинама које су брзо налазиле присталице међу грађанима престонице. Прилив странаца и њихово брзо уклапање у локалне прилике и обичаје, па и постепено (личним избором) ``посрбљавање``, од којих ће неки постати најугледнији грађани и важни привредни, културни и политички чиниоци града, само је један од показатеља отворености (традиционално би рекли - гостољубивости) Београда, која ће, са различитим интензитетом, трајати до данас. У књизи, поменути примери Ђорђа Вајферта, Ристе Параноса, породица Були, Бајлони, Барловац и других, управо сведоче о привлачности Београда за досељенике,

али и потребама ондашње привреде за новим предузетничким духом, који није био својствен домаћем менталитету.

У исто време, Мишковићева се осврће и на другачији однос према другима, најпре Муслиманима и Јеврејима. Део тог односа настао је из отпора према ранијим владарима Београда, оличен најпре у чињеници да су они били исламске вере, а да се национална еманципација и српског и других балканских народа заснивала на одбрани хришћанства, сликовито речено, на борби крста против полумесеца. Чињенице које се у овој књизи наводе су опомињуће данашњем читаоцу и нужне су му за разумевање комплексности укрштања различитих културних „светова живота“, који су се сукобљавали на нивоима интимног осећања верске и националне припадности и колективног духа времена који је, у већој или мањој мери, био присутан у сваком појединцу. Национална самосвест се тешко могла учврстити без одређења према другом, а она се изводила и стандардизацијом језика (обављеном управо у то време) и ширењем писмености, ослоном на сопствену традицију и њеним иновирањем, грађењем нужних националних институција, од позоришта до банака. Рушење исламских споменика и бедемима опасаног турског утврђења, темељно је урађено не само у Београду, већ и у Софији, Атини и другим балканским градовима, и ма како данас нама звучало, подразумевало се као отклон од прошлости и корак ка модерности. На тим траговима је град израстао из касабе у урбани центар европског типа.

Када су у питању Јевреји, такође знаменити становници овог града, средином века присутан отпор према њима је превасходно изазван економским интересима. Рано српско занатство и трговина су почивали на преузимању послова од дотадашњих носилаца ове делатности (не само Турака, већ и других османских грађана цинцарског, грчког, јеврејског или другог порекла) при чему се свака конкуренција разумевала као непријатељство. Нова класа Срба-Београђана, досељеника после устанака, тражила је себи простор и потискивањем дотадашњих носилаца привредних делатности у граду, али се истовремено и брзо уклапала

у постојећу шаролику етничку структуру првих предузетника. Ограничења рада и настањивања, у књизи поменутих јеврејским трговцима, проистекла из страха да ће их добро уходани предходници надмашити и омести стварање домаће привреде, била су и део оновремених средњеевропских стереотипа. Временом је, и под утицајем европских мерила, ова национална искључивост потиснута, те су и Јевреји, као и други странци, постали део модерног Београда. То нису били једини проблеми привредне структуре града, као и земље у целини, која је дуго остајала у оквирима традиционалних вредности и била затворена за технолошке иновације, које су махом остајале у рукама предузимљивих дошљака. Нова привредна елита и града, и земље су најчешће били нови становници Београда; и почетком 20. века ретко су се могли наћи они којима су и преци ту били рођени.

Отвореност се уочавала и преузимањем новотарија које су стизале „из белог света“. Није била само мода у питању, нити често помињани клавир и први бал, већ су Београђани много пре неких развијених земаља размишљали, на пример, о акционарским банкама и обавезном бесплатном шестогодишњем школовању деце оба пола. Београд је био међу првим престоницама у којима је засветлела електрична сијалица, где је веома брзо стигла фотографија, приказан први филм и уведен електрични трамвај. Али, као што историчарка Дубравка Стојановић запажа, у Београду се кренуло од „друге фазе модернизације“, док се прва, која је подразумевала елементарну инфраструктуру градског ткива, прескакала. Са једне стране се журило да се надокнаде векови затурени у провинцији Османског царства, док су, са друге стране, иновационе промене биле високо изнад економских могућности, па и потреба, самог друштва. Тако се размишљало о акционарској банци у друштву где још није било капитала, а трамвај се постављао на турску калдрму (и како Мишковићева наводи, на основу Нушићеве кратке приче, њиме се некад путовало дуже него што је било потребно пешаку). Иако је очито да су многи модернизациони помаци били ствар појединаца, посебно оних из предузетничког слоја лепо истакнутог у овој студији, често су

и закони били модернији од могућности самог друштва, те ни општи закон о школовању деценијама није могао да буде спроведен. Особина да се прескачу нормалне развојне фазе и државе, и града, не би ли се што брже ушло у модерно друштво, као да је остала трајна карактеристика Београђана.

Са те стране ова књига је и нови допринос расправи о токовима модернизације и још увек отвореним питањима зашто Србија и посебно Београд, као њен политички и културни репрезетант, нису успели да у 19. веку изграде модерно друштво. Било да је реч о успореној, скоковитој или недовршеној модернизацији, овај „периферни посебан пут“ (М. Ж. Чалић), може се тумачити и политичком, и друштвеном неодговорношћу елите (Д. Стојановић), односно недовољним и често неуспешним друштвеним и политичким реформама. Питање остаје отворено посебно ако се у расправу укључи дилема да ли је опредељење за снажну националну државу било важније од друштвене и политичке модернизације постојећег друштва. Наиме, Србија се током 19. века увећала више од два пута и сваким проширењем у њу су укључивана немодернија друштва него што је она сама била. Томе је следила чињеница да је била друштво са најмлађим становништвом у Европи, што је даље отежавало ионако слабу привредну структуру. Оба избора, очигледно је, нису могла да теку паралелно. Избор стварања националне државе је био истовремено жељен и наметнут. Романтизам прве генерације Београђана да створе сопствену националну државу је био снажен сваким погледом са Калемегдана на границу која је била тек неколико десетина метара одатле. Постављен у углу у ком се спајају две реке, Београд је личио на пограничну караулу. Са позиције граничара и опасности да се сваког тренутка нађе у ватри из суседне државе, Београђанин се приклањао јачању државе. Слика се допуњује и поређењем издатака за војску и оним за друге потребе, које су биле примарније за изградњу модерног друштва.

Ова књига по много чему није историја Београда у класичном смислу. Иако је хронолошки структурирана, она је необична јер су праћени феномени једног града ослонцем на појединачне „све-

тове“ дела његових грађана, уз општији план који чини анализа целовитог друштва ондашње Србије. Читалац ће се суочити са структуром у којој нема уобичајених подела на подручја политике, привреде и културе, нити има стандарног праћења догађаја по њиховом хронолошком следу, већ ће то докучити издвојеним примерима тумаченим прецизним историјским поступком. А они су изабрани да покажу сам живот.

Љубинка Трговчевић

ЗАХВАЛНИЦА

Ова књига ме је пратила читаву деценију: планови за писање поклопили су се са боравком у Лајпцигу 1995. године. Архивски рад и обраду извора обележило је рођење прве, а одбрану докторске тезе долазак друге кћерке. Сама прерада рукописа дисертације одузела је још доста времена. Овде се, од срца, захваљујем свима који су ме у то време подржавали и подстицали.

Мој ментор за докторат, проф. др Хајко Хауман, подстицао ме је у свим кризама на све већа достигнућа и, при томе, никада није изгубио веру у мене. Моја београдска менторка и пријатељица, проф. др Љубинка Трговчевић, отворила ми је врата института, архива и библиотека, повезала ме са београдским колегама и била ми на располагању кад год ми је помоћ била потребна. Проф. др Карл Казер ми је, својом пријатељском подршком у завршној фази дисертације и као издавач, немачког издања, ове књиге, дао полет и снагу да посао приведем крају.

Дубоко сам захвална сарадницима Архива Србије, Архива САНУ, Историјског архива Београда, Народне библиотеке, Јеврејског музеја, Музеја града Београда и Завичајном одељењу Библиотеке града Београда, међу њима посебно Бранки Булатовић, Љубици Ђоровић, чика Ђури, Зорану Гајићу, Драгани Илић, Бојану Ковачевићу, Василију Крестићу, Милицы Михајловић, Мирјани Мијајловић, Драгану Опсеници, Љуби Поповићу, Бранки Прпи и Милени Радојчић. Сви они су били услужни, удовољавали су мојим жељама, стрпљиво доносили килограме материјала и/или сатима стајали поред апарата за копирање или скенера. Посебно се захваљујем Бојану Ковачевићу, Василију Крестићу и Бранки Прпи на дозволи за копирање фотографија из њихових архива. Фондови и сервиси за међубиблиотечку позајмицу Универзитета у Базелу увек у мени изазивају дивљење и понос. Они су омогућили да највећи део овог посла завршим у Базелу.

Швајцарском националном фонду за подстицање научног истраживања захваљујем на великодушној подршци у оквиру истраживачког пројекта „Градске елите, сељачки народ: упоредно истраживање региона Дубровника и Београда између 1850. и 1914“.

Волфганг Хепкен је надгледао израду моје дисертације у почетној фази, у оквиру постдипломског курса „Противречности окцидентализације“ на Универзитету у Лајпцигу. Фондација „Ханс Беклер“ пружила ми је начелну подршку (иако не финансијску, пошто нисам држављанка Немачке) и финансирала моја прва путовања ради архивских истраживања. Јозеф Мозер и Вернер Фидлер олакшали су ми повратак у Базел.

За спремност на разговор, стручну подршку и/или помоћ у свакодневним проблемима захваљујем Фикрету Адениру, Нади Бошковској, Сибили Брендли, Мари-Жанин Чалић, Љиљи Ђеранић, Тијани Чолак-Антић, Мики Дајмак, Иси Финк и Францу фон Херену, Буркхарту Фрају, Валентину Гребнеру, Љуби и Николи Груловић, Ањи Хуовинен, Мирославу Јовановићу, Радошу Љушићу, Пеђи Марковићу, Даници Милићу, Андреју Митровићу, Ерики Милер, Ренеу Нинлисту, Даци Продановићу Милану Ристовићу, Кармен Шајде, Десанки Швара, Габријели Сињори, Моники Соре, Ани Столић, Данијели Чуди, Силвији фон Бирен, Клаудији Вебер, као и сарадницима Семинара за историју у Базелу и СО29.

Без подршке породице не бих могла да напишем ову књигу. Захваљујем свом мужу, Лукасу Вајсу, нашим кћеркама, Марини и Лили, родитељима, Ерни и Павлу Мишковић-Милер, свекрви Рут Вајс-Чуди, као и рођацима у Србији.

Базел, јули 2006.

ПРЕДГОВОР СРПСКОМ ИЗДАЊУ

Велика ми је част и задовољство што је Музеј града Београда одлучио да преведе и објави моју књигу о Београду, односно о београдском свету живота у 19. веку, и тако ми испунио жељу која је постојала још од почетка рада на овој књизи. У оригиналу књига је написана на немачком, мом матерњем језику, у мом родном граду, Базелу (у Швајцарској), а изашла је у Бечу, у издању аустријског историчара проф. др Карла Казера. Овај рад нисам могла да завршим без подршке своје менторке у Београду, проф. др Љубинке Трговчевић, и својих овдашњих колега. Желела сам зато да књига буде што пре доступна и овдашњој публици. Рукопис немачке верзије предала сам српским колегама чим је био готов, још давне 2003. године.

Прерада рукописа и припрема књиге је дуго трајала, али нисам хтела да одступим од своје замисли како књига треба да изгледа. У Србији су се у то време многе ствари промениле на боље: рат и Милошевићева ера постали су прошлост, а на професионалном пољу млади историчари су почели да обрађују многа питања на које сам десетак година раније узалуд тражила одговоре. Штампану верзију на немачком допунила сам новијом литературом до 2007. године, а за српско издање сам одлучила да се не промени у већој мери, да би се текст очувао у облику у ком је био писан: као поглед неког са стране, ко критички анализира, али са пуно љубави и оданости. Захваљујем се свима који су омогућили овај превод: најпре, Бојану Ковачевићу, који је припремио терен за овај пројекат, Даници Јововић-Продановић, која је пројекат преузела без одлагања и водила до краја, Бодину Јовановићу, који је обазриво пратио процес издавања, Мирјани Мијајловић, која се веома ангажовала око илустрација, и Ранки Гашић, која је вешто и поуздано превела текст на српски језик.

Базел, септембар 2009.

УВОД

Ова књига о главном граду Србије настала је под утиском рата. Архивски рад сам започела на лицу места, у Београду, годину дана после мировног споразума у Дејтону. Тада су биле на снази економске санкције међународне заједнице против Савезне републике Југославије, па сам морала чак и папир за копирање да доносим из Швајцарске. Први текст сам редиговала када су НАТО бомбе падале на Београд. Интензивно сам се дописивала путем електронске поште са српским колегама и колегиницама и телефоном разговарала са кумом, док је она у својој кухињи седела у мраку и гледала светлосни траг бомби. Стекла сам утисак о томе шта значи живети у граду који је бомбардован.

Као и Марија Тодорова у предговору књиге *Имагинарни Балкан*, увек сам у двострукој улози: као кћерка оца Југословена у Базелу, и као историчарка из западне Европе у Београду.¹ Српски имигранти, у Швајцарској деценијама цењени због своје способности интеграције, одједном су постали „лоши момци“. У иначе гостољубивом Београду наишла сам на неповерење, јер сам долазила са Запада. Иако сам, као и Славенка Дракулић, до скоро веровала у „југословенску нацију“, морала сам као чињеницу да прихватим српско порекло свог оца, и да се суочим са проблемом колективне кривице.² Иако шокирана и ужаснута НАТО бомбардовањем Београда, српско инсистирање на улози жртве изгледало ми је цинично. И даље сам имала потребу за разумевањем и објашњењем.

У стручној литератури наилазила сам на много предрасуда, а мало одговора на своја питања. Како наглашава Марија Тодорова, „знатан број научника за Запада“ дао је кључни допринос знањима о југоисточној Европи. Ипак, та знања преносе тврдокорне стереотипе, који доприносе отуђивању овог региона од Ев-

← Народна скупштина у Абаџијској чаршији (ул. Краљице Наталије/Народног фронта). С десне стране се види недавно уведено електричко улично осветљење. Фотографија Милана Јовановића, детаљ, око 1900. МГБ: Ур 4779.

ропе – као што и локално истраживање Балкана негује своје предрасуде према „Западу“.³ „Иза нашег истраживања и писања крије се однос моћи између богатих и сиромашних делова Европе“, с правом напомињу Карл Казер и Ханес Грандиц у уводу своје серије предавања „Историјска антропологија у југоисточној Европи“. Просперитетна западна Европа исувише радо злоупотређава поређење са југоистоком у сврху „стварања супериорне слике о себи [...] којој земље на периферији нису у стању да парирају. Али, ни то није доста: такво стварање слике о себи наводи на поређење чији резултат, са своје стране, опет може довести ка стварању одређених стереотипних представа и дискурса о периферијама“.⁴

Рад на дисертацији започела сам у оквиру постдипломског курса „Противречности окцидентализације“ на Универзитету у Лајпцигу. Желела сам да истражујем односе међу половима у вишем слоју српског друштва 19. века. Моје теоријско полазиште било је у знаку историје рода (Gender History) (Карин Хаузен, Џоан В. Скот, Натали Зимон Дејвис), немачке социјалне историје, њеног појма *грађансџво* (Јирген Кока), као и парадигме модернизације (Александар Гершенкрон).⁵ Као Швајцаркињу, иритирале су ме тада актуелне унутарнемачке рововске борбе између социјалне историје и историје свакодневице.⁶ Зашто не би било могуће да се обе поставке примене на прагматичан и сврсисходан начин? Која је била сврха сталног истраживања југоисточне Европе у контексту европеизације, када је резултат редовно показивао да је тај регион заостао?⁷ Немачка теорија о грађанству и њен концепт јавности и приватности нису се уклапали у изворе које сам нашла у београдским архивима.⁸ У Србији није било домаћег племства које се претопило у нарастајући средњи слој, већ је постојало хришћанско становништво на селу, које је истерало муслиманску владајућу класу из земље. Анализа породичних писама српске елите недавно је показала да су лична и породична приватност тамо биле потпуно различито тумачене. Између приватног, кућног, и формалног, јавног простора постојао је широки, неформални сектор у којем су Срби много радије решавали различите проблеме. Београђани, који су шетали Кнез-Михаиловом улицом обучени по бечкој или париској моди нису, заједно

са одећом, усвојили и грађанске представе о моралу и понашању средњеевропског типа. Напротив, приметила сам како су прилагођавали своју сопствену сеоску културу захтевима градског живота и социјалног раслојавања свог друштва.

После два семестра у Лајпцигу вратила сам се у Швајцарску и потражила неки алтернативни приступ. Нашла сам га у књизи Натали Зимон Дејвис, *Women on the Margins*, као и код Карла Гинцбурга, у књизи о судском случају млинара Менокија.⁹ Оба аутора су у својим истраживањима пошла од извора, и успела да реконструишу поглед на свет, опсег деловања и околину „својих“ историјских протагониста, на основу њихових личних сећања, или судских протокола. Променити страну или посматрати из перспективе предмета историјског проучавања деловало је као елегантно решење мог проблема. Метода посматрања „страног“ из своје и његове перспективе одржала се и иначе у историјској науци, не само код Дејвисове и Гинцбурга, а прешла је и у, још младу, науку, историјску антропологију, која је отворена према суседним дисциплинама.¹⁰ Проширила сам своје интересовање и на рани нови век, и ту сам пронашла занимљиве подударности: као и у југоисточној Европи 19. века, извори су релативно ретки, а ниво писмености низак. Тако вредност појединачног извора постаје све већа, а тиме расте и склоност истраживача да тај извор претвори у окосницу анализе.¹¹ Дело Фернана Бродела, *Медитеран* (*La méditerranée*), дало ми је знатан подстрек и учврстило свест о томе да Србија припада историјском простору источног Медитерана, Византијског царства. Његов, недавно преминули, ученик, Трајан Стојановић, амерички истраживач српског порекла, преузео је ту поставку у својој бриљантној *Балканској цивилизацији* (*Study in Balkan Civilization*), и отворио нове приступе историји простора југоисточне Европе.¹²

Из Београда сам донела богат материјал. Ипак, није било продуктивно продужити са првобитним концептом истраживања односа међу половима у вишим слојевима београдског друштва на основу породичних заоставштина. Мој ментор, проф. др Хајко Хауман, охрабривао ме је да поставим изворе у средиште истраживања и да га проширим на целокупно становништво Београда, тако да се уклопи у истраживачки план пројекта швајцарског

Националног фонда, „Градска елита, сељачки народ: упоредно истраживање региона Београда и Задра између 1850 и 1914“. У оквиру тог пројекта требало је истражити по један административни центар југоисточне Европе у хабзбуршком и османском подручју, на тему стране владавине и националног буђења, виших слојева и сељачког становништва, као и мултикултурног суживота. Мој колега Мартин Транчик обрађивао је Задар, административни центар аустријске крунске земље Далмације, а ја сам се латила изучавања Београда, као центра османског административног подручја. Током једног од наредних боравака у Београду претражила сам полицијске акте Министарства унутрашњих послова у Архиву Србије и, према унапред припремљеном упитнику, судске случајеве који се односе на проблеме нижих слојева.¹³ Поред тога, сакупила сам литературу тог времена о социјалним проблемима, етнографске списе и путописе. Тако ова монографија представља резултат истраживачког пројекта, завршеног 2000. године, који сам као дисертацију предала 2002. године, и из основа прерадила за објављивање.¹⁴

Историјска позадина

Београд је, као мостобран на ушћу Саве у Дунав, од римских времена био војно утврђење. Под османску власт је пао 1521. године, а током аустријско-турских ратова у 18. веку био је дуже време под хабзбуршком управом. Локално српско становништво већином је остало православне вере, и живело је на селу, као сиромашни сталеж. Београд је био центар истоименог османског административног подручја (пашалука). Као део северне границе царства, био је пун војске. Око 1800. Београд је био порушен после једног од ратова са Аустријом, и унутрашњих борби између централне власти и локалних управника. Пљачкашке јаничарске трупе терорисале су становништво у околини. Угроженост је довела до организовања отпора хришћанског сељачког становништва, које је, коначно, тражило аутономију од султана. Он им је 1815. дао делимичну аутономију, која је проширена хатишерифима из 1830. и 1833. године.¹⁵ У наредним деценијама српска управа је, под вођством домаће кнежевске династије, била у могућности да стално проширује подручје своје надлежности.

Почетком шездесетих година 19. века, сукоб са муслиманском мањином тако се заоштрио, да је османски управник наредио да се град бомбардује у јуну 1862. Уз помоћ таласа међународног протеста, хришћанска управа је успела да спроведе повлачење османског гарнизона и исељавање муслиманског цивилног становништва са српске територије. Кнежевина Србија је 1878. добила независност, а 1882. кнез се прогласио за краља. Око 1900. Београд се представљао као европски велеград, са преко 100.000 становника. Избијање Првог светског рата и поновно бомбардовање и разарање Београда представљају горњу хронолошку границу овог истраживања.

Од 17. века муслимани су чинили доминантни део градског становништва у Београдском пашалуку. До позног 19. века Београд је био оријентални град са једанаест џамија, четири текије и једним базаром, чаршијом. Ова урбана структура је опстала све до стицања српске аутономије. Хришћанска елита се досељавала у град и, усвајањем османских симбола власти, ојачавала свој статус. То је престало после повлачења османске војне управе и исељавања муслиманског становништва 1867. Градска управа је радила на исправљању кривудавих сокака, и преусмерила главни правац града ка старом базару. Око 1900. нова главна улица изгледала је као прозрчан, елегантан булевар, пун атрактивних радњи у репрезентативним пословним зградама, који је мамио у шетњу. Путници тог времена били су фасцинирани европском атмосфером града. Прекид са османском прошлошћу деловао је врло радикално. Ипак, векови исламске превласти и византијске традиције нису могли једноставно да нестану. Већина београдског становништва потицала је, као и раније, из османских области. Насилно исељени муслимани, претежно словенског порекла, били су им ближи од српских придошлица из Хабзбуршке монархије које су, пуни неповерења, називали „Швабама из прека“.

Наслов ове књиге са разлогом не гласи „Од базара до булеvara“. Процес кроз који је Београд и његово становништво прошло у 19. веку није била праволинијска „европеизација“ и „модернизација“. Наравно, калдрисане сокаке заменили су широки, репрезентативни булевари, по угледу на Париз или Будимпешту. Ипак, начин понашања, вредности и менталитет нису се мења-

ли тим темпом. Београђани и данас кажу „пазарити“, кад иду у куповину, а за трач кажу „у чаршији се прича“. Наслов *Базари и булевари* треба да истакне те нијансе и преклапања.

Методолошки поступак

У погледу методе, у средишту истраживања је концепт *свејта живојта*. Тај концепт комбинује микроплан личних искустава и ставова појединаца у прошлости са позадином великих догађаја, која чини макроплан, и тако омогућава повезивање погледа „изнутра“ са погледом „од споља“. На катедри Хајка Хаумана он се већ годинама успешно примењује.¹⁶ Хауман је пратио историју овог појма од настанка: његово порекло је у филозофији. В. Џејмс је 1904. описао *свејт живојта* (*the world of life*) као медијум људског искуства и нагласио да „не постоји никаква затворена представа о свету“, већ „мноштво људских светова живота, који су међусобно условљени“.¹⁷ Едмунд Хусерл је уверен да свако људско сазнање нужно зависи од личних искустава и перцепција и да је тако и свет живота неког појединца такође тиме одређен. Појединац, у својој потреби за сазнањем, не обрађује своја искуства у празном простору, већ у оквиру општег контекста који му је познат.¹⁸ Социологија и педагогија преузеле су ово учење, и посебно су се заинтересовале за улогу комуникације у концепту *свејта живојта*. *Свејт живојта* није затворен, статичан систем, већ је прожет вишеслојним интерсубјективним везама.¹⁹

Јирген Хабермас је усавршио појам *свејт живојта*. Он је укључио елементе колективног, културног и комуникативног, као и друштвеног памћења, и назвао их активним *сојсјивеним*²⁰. Тиме је променио перспективу у односу на актере.²¹ Поред тога, препознао је „системске механизме“, поступке и међусобне везе унутар једног друштва, које актер не примећује и о којима не води рачуна. Хабермас сматра да такви системи, као што је тржиште, правни систем или бирократија, управљају сами собом и нису отворени за комуникацију. Према томе, он је међусобно раздвојио области *свејта живојта* и *система*. Тврдио је да у новом веку системски механизми све више преовладавају и продиру у свет живота.²² Хабермасова теорија је имала утицај на немачку историографију, која је обратила пажњу на појам *свејт живојта*.

Дошло је до поменутих контроверзи између историчара свакодневице и социјалних историчара, у којима је било речи и о томе колику важност треба придати Хабермасовим областима *свејта живојта* и *сисџема*.²³ Хауман се залагао за интегрисање елемената *сисџема* у *свејт живојта*, пошто *сисџеми* не делују сами по себи, већ посредством људи. За функционере, као што су чиновници или менаџери, системи истовремено представљају саставни део њиховог света живота. Људи се морају носити са системима који се ња њих односе, па тиме и утичу на њих. Хауман разрешава супротност између индивидуалног света живота и друштвене структуре, тако што схвата *свејт живојта* као тачку пресека у којој се појединац и систем додирују. Његов концепт омогућава историчару такву перспективу истраживања која у средиште ставља људе у њиховој међузависности:

„Појединац у свом свету живота наилази на одређену ситуацију, као што су материјални услови, политичко-друштвени односи, владајуће идеологије. У међусобном дејству са природом и друштвеним окружењем, у његовом унутрашњем свету изграђују се осећања, склоности и начини поимања. На тај начин човек обрађује спољни и унутрашњи свет. Он развија одређене начине мишљења и понашања, деловања, који се исто тако могу мењати, као и његов сопствени унутрашњи свет. Анализом појединачног света живота истовремено се, на датом примеру, анализирају структуре и системи – материјални, симболични, ментални и емоционални. Пошто појединац не живи изоловано, већ у контакту са другим појединцима и њиховим светом живота, анализа не остаје на нивоу случајног и произвољног, већ може да открије мрежу међукултурних друштвених веза. Почињу да се посматрају контексти и механизми који су узајамно условљени, историја се не дешава само у појединостима. Истовремено постаје могуће избећи превремено сужавање погледа на чисту структурну историју, на субјективне „историје“ или на симболичке системе. Свет живота актера увек стоји у свом историјском контексту. Уз то се истражују социјални и економски односи, друштвене – културне, родне и социјалне – разлике, организација власти и подела моћи. Историја појединца, историја свакодневице, локална и регионална историја у свом неједнаком, вишеслојном и фрагментарном суживоту, заједно постају друштвена историја.

Тиме, што историчари прате процес комуникације истраживаног појединца, они истовремено улазе у тај процес: они покушавају да се приближе људима и њиховом свету живота, какве их проналазе у изворима, тако као да воде разговор са сведоцима времена (oral history) који, на крају, морају да вреднују – иако су потпуно свесни да накнадно не могу да поставе питања. За њих је човек из извора партнер у дијалогу, кога треба озбиљно схватити, а не само предмет истраживања. Његове изјаве и поступци не служе само као референца за илустрацију. То значи унети у вишеструке међусобне везе и деловања критичко размишљање о сопственим дотадашњим схватањима, о познатим или ново наученим теоријама и методама, као и текућег процеса стварња свесности. Кроз такав дијалог могуће је такође „сопствено“ учинити „туђим“, и обрнуто.²⁴

Поставити људе у средиште пажње, ући у њихов процес комуникације, критички преиспитати сопствену перспективу – примена такве методологије на историју југоистичне Европе уопште, и посебно на историју Београда, ствара посебне проблеме. То није могуће урадити седећи удобно на столици, у познатој атмосфери добро опремљених архива и института. Бирокарске препреке у Београду често се могу превазићи само упорношћу и несебичном подршком српских колега. Када сам започела истраживање, брзо се испоставило да је историографија о Београду писана само на српскохрватском језику и да је била умногоме застарела. Продуктивност београдских колега од деведесетих година па надаље мало се огледала у понуди библиотека и књижара. Многи радови су могли да се набаве само директно код аутора или издавача. Тежак проблем је представљала неуједначеност изворног материјала, што је произашло из самог приступа теми. Није било могуће обрадити цео век, и све друштвене слојеве уз помоћ личних докумената, као што су мемоари, дневници и приватна кореспонденција који су иначе најпогоднији, ако се за полазиште узме *свешти животи*. Морала сам да потражим други приступ историјским актерима, путем посредних информација из извора, као што су правна акта, оновремена књижевност или путописи. И поред богатства садржаја овог материјала, који сам успела да прикупим, владала је велика несразмера у односу на документе о нижим слојевима. Поред тога, литература је била врло хетеро-

гена. Поред локалних извора и литературе, радила сам претежно са литературом на немачком и енглеском језику, која ипак није била о самом Београду. Оваква садржајна и методска разноликост принудила ме је да прикупим што је могуће ширу литературу, и да стално преиспитујем свој методски приступ. У томе сам се руководила радовима Мари Жанин Чалић, Карла Казера, Холма Сундхаузена и Марије Тодорове.

Ова књига је конципирана као уздужни пресек историје Београда и његовог становништва у 19. веку. Дужи изворни текстови служе као увод у сваки појединачни одељак. Они имају функцију „туристичког обиласка“ у једном путовању кроз време и дају могућност да се застане и зарони у један свет живота. Историјске личности излазе на сцену и уз помоћ извора такође проговарају: одакле су дошли, шта су хтели, зашто су се понашали на одређени начин: Други употребљени извори и литература помажу да се добијене информације класификују и да се лична перспектива мојих „информатора“ постави у шири контекст. На крају тог путовања читаоци ће стећи представу о томе како су Београђани мењали свој град и доживљавали његову промену током више генерација, како се српско друштво развијало и раслојавало током 19. века, и у каквим условима су они изграђивали своју државу.

У том смислу, ова књига је прича која анализира и тумачи. Она је до сада прва обрада историје Београда која се појавила изван простора бивше Југославије, на једном западноевропском језику. По питању приступа и методских поставки она ступа на непознат терен, и тиме представља научни експеримент, или, како то полемички дефинише Норберт Шиндлер: „Компас је представљао револуцију на пољу навигације, која је отворила пут ка новим обалама, али није могао да замени искуство морепловаца“.²⁵

Стање истраживања

Литература на основу које је написана ова књига, на српскохрватском, немачком, енглеском и француском језику, почива на различитим истраживачким традицијама и претпоставкама. Српски истраживачи су најближи познаваоци историје своје земље, а истовремено су принуђени да раде под најгорим услови-

ма. Дугогодишња изолација и слабо познавање страних језика, посебно код старије генерације, довели су до тога да многи од њих веома ретко користе литературу која није српска. Њихови радови прате сопствене стандарде из периода марксизма-лењинизма. У новије време све више се отварају према међународном научном дискурсу на енглеском језику. Истраживачи југоисточне Европе на Западу такође прате једну истраживачку традицију под утицајем политике: Гинтер Штекл је једном описао западну историографију о источној Европи, на којој се заснива она о југоисточној Европи, као „академску помоћну науку спољне политике“.²⁶ Неки историчари се успешно одупиру досадашњем приступу. Многи од њих су бивши емигранти из региона, који на разне начине повезују обе традиције. У даљем тексту представићу прво стање истраживања у Србији, а затим ћу дати преглед истраживања на западноевропским језицима.

Истраживање у Србији и бившој Југославији

Српска историографија од краја Другог светског рата изгледа веома статично, и концентрисана је на истраживање сопствене нације. Као и сличне дисциплине у суседним земљама југоисточне Европе, она до данас пати од сталног недостатка новца и од последица марксистичко-лењинистичке истраживачке праксе. Мало тога се променило када су у питању структуре успостављене после 1945. године. Задатак универзитета сведен је на образовање подмлатка, а Историјски институт САНУ усмерен је на проучавање националне историје до 1918.²⁷ До краја осамдесетих година слободно фундаментално истраживање било је могуће само у областима које нису биле „идеолошки осетљиве“, као што је историја средњег века, или у оквиру балканологије. Многе теме су биле табу. Политичке инстанце су се мешале у науку и инсистирале на истраживању почетака социјалистичког и радничког покрета, марксистичкој интерпретацији политичке и приведне историје, као и српске револуције у устанцима од 1804. до 1815.

Историчари су углавном без конкуренције обрађивали истраживачке области које су им биле додељене. Према том моделу, Васа Чубриловић, који је издао велику тротомну Историју Београда 1974. године, поделио је прилоге својим колегама. Никола

Вучо, који је 1954. објавио детаљну студију о распаду еснафског система у Србији 19. века, преузео је одељак о еснафима. Даница Милић, бивша директорка Историјског института САНУ, била је задужена за одељак о привредној историји, сâм Чубриловић за одељак од српског револуцији 1804-1815, Бранко Петрановић за историју социјалистичке Југославије, Бранко Максимовић и Бранислав Којић за историју града и архитектуре. Када је Здравко Антонић двадесет година касније наставио рад покојног Чубриловића и објавио потпуно ново издање, имена сарадника су углавном била иста као и 1974. године.²⁸ Само су се малобројни усудили да искористе свој маневарски простор и да попуне празнине у новијој историји.²⁹ Латинка Перовић, *grand old lady* српске историографије, објавила је 1985. у два тома портрете српских социјалиста у 19. веку. Андреј Митровић је ставио тежиште на, у идеолошком погледу, деликатни 20. век, да би могао да се бави историјом других земаља.³⁰

Када је 1986. пуштен у јавност тзв. Меморандум САНУ, српски историчари су колективно следили зов националног шовинизма. Председништво САНУ је у том документу анализирано положај Срба у југословенској савезној држави и иступило као гласноговорник српског незадовољства. Једна комисија је 1985. добила задатак да састави нацрт те анализе, који је тада био у стадијуму последње ревизије текста. У септембру 1986. лист *Вечерње новости* објавио је делове документа који су процурили до њега. Поред оправданих аргумената, дошла су до изражаја искривљена тумачења историје, као и великосрпске и расистичке идеје, што је изван граница земље изазвало буру револта. „Издаја“ у сопственим редовима и лов на вештице који је из тога уследио у српским медијима продубили су јаз који је већ постојао унутар руководства САНУ.³¹

У наредних десет година већ на основу избора теме могла се видети политичка оријентација аутора. Упркос санкцијама и недостатку средстава, развила се жива издавачка делатност, која је одражавала поделу на два табора. Националистички историчари, углавном из кругова Академије, обрађивали су теме о српским мањинама у републикама бивше Југославије, српску краљевину од средњег века, достигнућа српске културне историје, као

и оно што се сматра специфично српском традицијом, нпр. *слава* и *загруја*. Одбацили су марксизам-лењинизам и окренули су се историзму 19. века. Њихове књиге су објављиване у великим издавачким кућама и наилазиле на велико интересовање публике.

Либерални историчари су били окупљени на Одељењу за историју Филозофског факултета, на катедри Андреја Митровића. Они су такође одбацили марксизам-лењинизам као историјску методу. Тражили су контакт са колегама из иностранства и интересовали се за интернационалне истраживачке правце, као што су теорија модернизације, Велеров модел грађанства, студије рода (gender studies), или историјска антропологија. Општебалканске институције, финансиране новцем са Запада, као што су *Center for Democracy and Reconciliation in South East Europe* у Солуну, или *International University Seminar for Balkan Studies and Specializations* на Југозападном Универзитету „Неофит Рилски“ у Благоевграду, пружиле су им могућност да се баве специфичним проблемима региона. Успели су да одрже контакте са колегама са друге стране ратног фронта, као и са остатком Европе и САД. Због својих неконвенционалних тема, били су принуђени да сами издају радове или да користе фондове са Запада, између осталог, Сорош фондације. У годинама рата, ово се сматрало сличним издаји земље. Од њих су кренули значајни подстицаји за нову оријентацију српске историјске науке.

Године 1994. Андреј Митровић и Милан Ристовић покренули су, заједно са једном групом младих историчара, *Годишњак за друштвену историју* (*Annual for Social History*). У предговору првој свесци, Митровић је часопис повезао (опрезно – био је рат, и мудро – да би будући аутори разумели програм) са традицијом Вука Стефановића Караџића и Стојана Новаковића. Залагао се за недогматско читање дела Карла Маркса које је, заједно са Максом Вебером, узео за методско полазиште свог пројекта. Позивао је читаоце да, поред радова из социјалне и привредне историје, приложе и радове из историје свакодневице, историје науке, историје мањина, итд. Позивао је на интердисциплинарну сарадњу са политикологијом, етнологијом, социологијом и економијом. Надовезујући се на школу *Анала*, на крају је тражио „целовиту историју“, „*histoire totale*“.³² Заједно са истомишљеницима, осно-

вао је 1998. *Удружење за друштвену историју* (УДИ, *Association for Social History*) које је од тада иступало у јавности са бројним публикацијама и организацијом конференција.³³ Зборници о де-тињству и родним односима у југоисточној Европи које је УДИ издало, заједно са Карлом Казером, померили су границе, како у погледу регионалне сарадње истраживача, тако и у погледу новог, општебалканског погледа на историјске проблеме.³⁴ Иако од пада Милошевића истраживачка питања поново долазе у први план, српски историчари се и даље боре против мешања полити-ке у њихов занат.

Историографија о локалној историји Београда састоји се од једног броја приручника, објављених извора и музејских катало-га на српском језику.³⁵ Београд као једини урбани центар једне мале државе има истакнуто место у новијим српским истражи-вањима. Многи аспекти, који иначе спадају у тему локалне исто-рије, овде имају значај за целу Србију. Примери за то су истра-живања вишег слоја београдског становништва, образовања или збирке слика Јовановића, породице београдског фотографа.³⁶ Стандардно историјско дело о историји града Београда, тротом-на *Историја Београда*, потиче из 1974. године. Као што је већ поменуто, под руководством Балканолошког института САНУ, у овој пројекту су учествовали сви еминентни српски послерат-ни историчари.³⁷ То дело представља рудник информација. Оно, поред политичке и привредне историје, даје преглед историје де-мографије, урбанизма, уметности, образовања, медицине, као и радништва. Овде се налазе подаци о обиму и етничком саставу београдског становништва, прегледи управнотехничког и архи-тектонског развоја, богати фото материјал, као и репродукције планова града. Недостаје једино научни апарат, који је уобичајен на Западу. Танко ново издање *Историје Београда* из 1995. такође потиче од иницијативе Балканолошког института. Смрт Васе Чубриловића, ратна превирања и економске санкције вероватно су разлог што је, уместо компактног новог дела за ширу публи-ку, изашао један хибрид који, осим поједних младих аутора, пре-рађених поглавља и актуелних слика не доноси ништа ново.³⁸

У историографији о Београду публикације Музеја града Бео-града заузимају централно место. *Годишњак града Београда* деце-

нијама је најважнији форум за чланке из историје града. Овде су, између осталих, објављени чланци Видосаве Николић-Стојанчевић о структури становништва османског Београда, и Богдана Несторовића о развоју београдског стана.³⁹ Остала издања Музеја и Библиотеке града су едиција извора музејских фондова од 1806. до 1867. Рајка Веселиновића, као и Библиографија југословенских и страних књига о Београду, Николе Стојановића.⁴⁰ При томе, реч је о инвентару књига које је Библиотека града до сада прикупила, а које се у најширем смислу односе на Београд. Каталози изложби и монографије Музеја откривају важне изворе за историју града, као и збирке планова града или збирке слика.⁴¹

Историјски архив Београда, такође, има издавачку делатност. Бранко Перунички је 1964. издао збирку извора *Београдски суд* из времена кнеза Милоша, 1984. следио је *Водич Историјској архиви Београда*, као пети том у серији водича кроз српске архиве.⁴² После дугог застоја, већ неколико година ради истраживачки тим, под вођством Бранке Прпе, на издавању других фондова. Серија докумената Управе града Београда нарасла је до јула 2006. на четири тома. Музеј је 2003. објавио један предиван каталог на српском и енглеском језику који приказује историју Београда до најновијег доба, на основу одабраних архивалија.⁴³

Друге публикације о историји града Београда баве се изгледом града и архитектонским развојем, без научних претензија. Марко Поповић, специјалист за београдску тврђаву, прати историју градских четврти у близини тврђаве, на начин прилагођен заинтересованим лаицима. Историчар уметности Бранко Вујовић, у архитектонском водичу *Београд у прошлости и садашњости*, представља градске четврти и њихову структуру градње. Историчарка књижевности Љубица Ћоровић, својом књигом *Водич кроз Београд (Belgrade Tourist Guide)*, копира омиљени vis-à-vis водич, који постоји на више језика, а у исто време даје и нешто ново: детаљно, богато илустровано и компактно представља разне делове града и поставља их у историјски контекст. Илустрована књига *Београд* Слободана Глумца, из 1989, делује, напротив, врло застарело. Уз то иду и званичне публикације, као нпр. јубиларно издање о београдској канализацији 1905-1975, као и публикације колекционара и аматерских историчара, као што је лепа

илустрована књига Сергија Димитријевића о његовој збрици београдских разгледница, или дирљива историја Господар Јевремо-ве улице, Доброслава – Бојка Ст. Павловића.⁴⁴

Српска историја 19. века у последњих двадесет година постала је привлачнија за локалне историчаре. Они су ископали архивске документе који нису коришћени у доба комунизма, и средили их. Мемоари политичара, припадника Двора, војника и писаца могли су се релативно лако објавити, и наишли су на велики одзив публике. Следећи корак је била реконструкција личних веза у Београду као малом центру, међусобне игре политичких партија, преплитања на Двору, делатности домаћих и страних дипломата. Већ су се појавиле и синтезе, као што је рад Дубравке Стојановић о схватању демократије код српских политичара у годинама пре Првог светског рата.

Радош Љушић, професор на Филозофском факултету, добар је познавалац извора за српску историју раног 19. века. Његова дисертација *Кнежевина Србија 1830-1839* анализира период од девет година, од стицања пуне аутономије до свргавања кнеза Милоша. Он се иначе бавио Милошем Обреновићем и његовим окружењем, Карађорђем, намесништвом од 1839. до 1840, али и Илијом Гарашанином и његовим програмским списом *Начертаније*. У том раду он приказује развој политичких схватања Гарашанина и приписује тексту *Начертанија* више културно-историјски него политичкоисторијски смисао. Он је, заједно са чланом САНУ, Василијем Крестићем, издао статуте и програме српских политичких партија у 19. веку. Све његове књиге немају научни карактер, како показује пример књижице *Љубави српских владара и њихових политичара*.⁴⁵

Своје интересовање за личне документе Љушић успешно преноси на студенте. Узбудљива биографија краљице Драге Обреновић из пера Ане Столић такође је резултат ових тежњи, као и рад Радомира Поповића о Томи Вучићу-Перишићу, и зборник *Перо и њовес*, који по први пут обрађује богату српску мемоарску литературу као историјски извор. Александра Вулетић је у магистарском раду о породици у Србији средином 19. века, објављен у серији Историјског института покушала да оспори мит да су српске породице у већини живе у породичним зад-

ругама. При томе, наводи класике енглеске и америчке историје породице, као и Казера. Њен закључак да се развој српске породице скоро уопште не разликује од развоја породице у другим европским земљама, ипак је сувише узак: трудећи се да српски развој повеже са европском историјом, занемарује разноликост породичних форми. Милош Јагодић се бави насељавањем избеглица у Србију између 1861. и 1880. За разлику од Османског царства, Кнежевина је водила пасивну политику насељавања. Многи имигранти, који су често били сиромашни и претежно долазили из Црне Горе или Османског царства, враћали су се кући због непремостивих тешкоћа у прилагођавању. Мирослав Перишић, коначно, својом солидном историјом града Ваљева, покрива још једно Љушићево интересовање: српску провинцију.⁴⁶

Љубинка Трговчевић, професорка на Факултету политичких наука и један од оснивача *Удружења за друштвену историју*, бави се историјом српских интелектуалаца на преласку у 20. век. На многобројним истраживачким путовањима у Немачку, Француску, Аустрију и Швајцарску прикупила је податке о српским студентима из матрикула европских универзитета. Резултате својих детаљних студија објавила је 2003. у књизи под насловом *Планирана елија*. Колективна биографија мушкараца и жена који су за добро отаџбине студирали у иностранству, убедљиво показује какав је значај за стварање српске елите деценијама имао одлазак у Европу на студије. Студенти су били преносници културних утицаја са Запада у Србију. Трговчевићева разликује три генерације: пре 1850. скоро сви српски факултетски образовани људи били су из иностранства, углавном из Угарске. Од 1850. први домаћи дипломирани студенти из иностранства улазе у професионални живот. После 1880. убрзано расте број научника школованих у Србији. Такође колективну биографију представља студија Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Јуџославије*, која говори о доприносу српских универзитетских професора и интелектуалаца стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Јубиларно издање, *Српска књижевна заједница*, које је изашло 1992, обухвата распон од 1892. до краја седамдесетих година двадесетог века, и тиме превазилази уобичајене границе на 1918, 1941. и 1945. године. Трговчевићева је такође обрадила

заоставштину Мире Траиловић у Архиву САНУ из 1989, на основу које је 1999. издала мемоаре краљице Наталије Обреновић, са опширним коментарима.⁴⁷

Ана Столић, директорка Историјског музеја Србије, интересује се за теме из историје рода и за личне документе, како показује њен, већ поменути, магистарски рад о краљици Драги. У својој дисертацији, коју је 2003. објавио Историјски институт и Фондација „Михајло Жикић“, Столићева уверљиво смешта живот дипломате Ђорђа Симића и његове породице у контекст српске историје. Њен чланак у зборнику *Gender Relations in South Eastern Europe* обрађује социјални идентитет српских учитељица у 19. веку. Ауторка приказује њихов статус у окружењу рудиментарног образовања у Србији тог времена и у кратком другом делу, на основу неколико сачуваних сведочења, даје увид у њихово професионално саморазумевање. Поред тога, она се бави српским краљевским двором и образовањем девојчица крајем 19. века. Поред мемоара Савке Суботић, она је уредила значајан зборник о приватном животу Срба у 19. веку.⁴⁸

Андреј Митровић, о чијем је раду већ било речи, и чији се значај као ментора целе једне генерације српских историчара новије историје Југославије не може потценити, у складу са својим интересовањем за утицај европских великих сила истраживао је банкарство у својим новијим радовима. Ранка Гашић, виши научни сарадник Института за савремену историју, бавила се у својој дисертацији културним утицајима Британије и Немачке на београдску елиту у време између два светска рата.⁴⁹ Дубравка Стојановић, доцент на Одељењу за историју Филозофског факултета, бавила се интензивно Народном радикалном странком и њеним вођом, Николом Пашићем. Своја истраживања синтетизовала је у монографији из области историје идеја, *Србија и демократија 1904-1914*. Она разоткрива схватање демократије код српских политичара тог времена из четири угла, и тврди да постоји тенденција пренаглашавања трећег идеала основних вредности грађанске револуције: *брајсџиво* је било схваћено као национално братство. Она оцењује кохабитацију Народне радикалне странке и Самосталне радикалне странке као резултат процеса учења демократске парламентарне праксе: са ретким изузецима,

за српске политичаре у то време сви путеви су водили ка демократизацији земље.⁵⁰

Бављење питањем успорене модернизације југоисточне Европе ухватило је корена и у Србији, у оквиру немачко-српских стручних контаката.⁵¹ Проблематика евроцентризма, својствена овој поставци, постоји и у обрнутом правцу, пошто истраживачи из југоисточне Европе мере достигнућа својих земаља према тада привредно успешним земљама. То ојачава већ постојећи осећај мање вредности, погодује посматрању западне Европе као целине, што она није, и утврђује постојеће предрасуде. Ипак, увезене методе и технике развијају на новом терену сопствену динамику. Тако се Институт за новију историју у свом часопису *Токови историје* бавио овом тематиком, и о томе организовао две велике конференције 1994. и 1998. године.⁵² Зборник са прве конференције, који су уредиле Латинка Перовић, Марија Обрадовић и Дубравка Стојановић, и који је примљен са великим интересовањем, поставио је питање о степену модернизације различитих подручја српске историје 20. века, као што су држава, привреда, култура, елите, спољна политика, међуетнички односи, информатика. Зборник са друге конференције из 1998. проширио је поглед и на 19. век, а проблематику ограничио на женску перспективу. Уреднице, поред Перовићеве и Стојановићеве, још и Милица Миленковић и Бранка Прпа, користе анализу положаја жене као меру процеса модернизације, „...која омогућава да истраживач сонду спусти много дубље у живот српског друштва у целини. Иако је реч о групи која је, по дефиницији, била увек дискриминисана, анализом су обухваћени: законодавство; школовање; институције државе и друштва (двор, црква, војска); државне женске институције; село и град; породица; професионална права и професионалне организације; стваралаштво и ствараоци; политика и политички живот; јавно мњење; штампа о жени и женска штампа; схватања о жени и женском питању; личности; припаднице других народности. Отворена су и питања методологије у проучавању положаја жене и женског питања.“⁵³ У четрдесет шест прилога научници, претежно жене, доценткиње и асистенткиње са факултета, разматрају улогу жене у српском друштву. Тај пример показује како идејни подстицај са

стране може да направи иновативни помак. Књига је објављена у време бомбардовања. Већи одзив је изостао, а део тиража је изгорео у једном ракетном нападу.

Друге занимљиве теме су делинквенција код омладине и проституција, које је са одличним запажањима обрадио Владимир Јовановић, као и салони београдског друштва, које је посматрала Тијана Чолак-Антић. Миле Бјелајац је специјалиста за војну историју и написао је, поред две значајне монографије о војсци у Краљевини Југославији, више чланака о официрским породицама и њиховим женидбама у контексту политике креирања елите. Бојана Миљковић-Катић је, на основу статистика Министарства финансија и других обимних извора, анализирала структуру српског градског становништва око 1850. Коначно, Милица Михајловић и Јованка Веселиновић бавиле су се историјом јеврејске општине у Београду.⁵⁴

Неки старији радови су релевантни за ову проблематику. Бранислав Којић је 1949. објавио детаљну антологију архитектонског наслеђа у Србији, а Никола Вучо 1955. своју исцрпну студију о распаду еснафа у 19. веку. Владимир Мацура је истраживао преображај базара у градски центар, док се Дивна Ђурић-Замоло бавила урбанистичким наслеђем Београда из османског доба. Истраживање Животе Ђорђевића о бомбардовању Београда 1862. и исељавању муслимана из Србије, богато подацима, објављено је 1983. Шестотомна *Историја српског народа*, као и тротомна *Историја Београда* садржи прилоге еминентних чланова САНУ, и подељена је по областима југоисточне Европе у којима су Срби живели.⁵⁴

Проблеми истраживања југоисточне Европе на Западу

У западној Европи центри изучавања историје југоисточне Европе налазе се у Енглеској, Немачкој и Аустрији. У другим земљама она се предаје као део историје источне Европе, или у оквиру општег бављења југоисточном Европом.⁵⁶ На енглеском говорном подручју, пре свега у САД, већ дуже време предају многи специјалисти на ову тему, пореклом из овог региона, који на себе преузимају функцију посредника између две културе. Међу њима су Трајан Стојановић, Марија Тодорова, Николај Тодоров,

антрополог Андреј Симић, стручњак за религију Милица Бакић – Хајден, као и Михајло Боро Петровић, некадашњи ученик америчких предавача, Чарлса Јелавича, Димитрија Ђорђевића и Вејна С. Вучинића. У Великој Британији предавао је Стеван К. Павловић.⁵⁷

Када је 1997. згражавање над ратом у бившој Југославији достигло свој врхунац на Западу, Тодорова је објавила своју знамениту књигу *Имајинарни Балкан (Imagining the Balkans)*. Инспирирана, између осталог, и књигама Ерика Хобсбаума о измишљању традиције, Едварда Саида о оријентализму и Лари Волфа о измишљању источне Европе, које су имале велики утицај, истраживала је вредносне ставове и оцене (предрасуде) западних писаца о Балкану у последње две деценије.⁵⁸ Зашто је овај појам често коришћен као увреда? Зашто се Балкан не проучава у оквиру блискоисточног проблема или постколонијализма, и поред очитих паралела? Какву улогу има класично дивљење антици и Османском царству на Западу, као и чињеница да је већина балканских народа хришћанске, односно византијско-православне вере? Тодорова изражава жељу да западна Европа покаже мало скромности и сети се да је сама извезла концепт националне државе у једно друштво које представља етнички и верски мозаик. Запад радо посматра Балкан као громобран, као *gruōia унуџар себе (the other within)*. Пошто је он полуострво Европе, његови становници имају светлу кожу и претежно су хришћани, а био је вековима под исламском окупацијом, у том смислу може бити ослобођен табуа расизма, колонијализма, евроцентризма и нетолеранције према политичким, идеолошким и културним фрустрацијама. Као Оријент и Исток, Балкан је такође једно платно за пројекцију негативних особина, и као такво, служи томе да се још више нагласе достигнућа Запада.⁵⁹ Тодорова при томе указује на тенденцију, видљиву у многим радовима, да се земљама југоисточне Европе предочи њихов неуспех – и поред свих заслуга у истраживању. У то спада стално истрајавање на етикети заосталости, или очекивање да те државе за најкраће време треба да „надокнаде“ заостатак у развоју, који је на Западу трајао вековима. Посебно у упоредној привредној и социјалној историји избор и методолошке поставке доводе до таквих закљу-

чака. Вера у непоткупљивост цифара лако прикрива чињеницу да у статистици треба разликовати корелацију и узрочност, и имати на уму да се та узрочност ствара у глави истраживача. Из тог ћорсокака излази се путем саморефлексије, интердисциплинарности и иновативним методама. Утицај школе *Анала* и историјско-антрополошки оријентисаних истраживача, као што су Тодорова, Сабрина Рамет, Михаел Митерауер или Карл Казер, већ су могли да отворе пут.

Сазнања Тодорове изазвала су принципијелну дискусију о циљевима истраживања југоисточне Европе. То је у Немачкој покренуо Холм Зундхаусен, и та дебата се може пратити у стручним часописима.⁶⁰ Истовремено је на скупу историчара у Франкфурту на Мајни у септембру 1998. избило на видело дуго одлагано сучељавање немачких и аустријских истраживача југоисточне Европе са њиховим уделом у националсоцијализму, који се још више заоштрио поводом јубилеја стогодишњице берлинског Института за источну Европу.⁶¹ За време другог светског рата реномирани историчари оправдали су у својим радовима злочине сила Осовине на Балкану, и као „експерти“ пружали свесрдну помоћ на терену. После рата брзо су повратили своје позиције. Они су подигли зид ћутања о својим делима, који је оштетио читаву струку. Истраживање је деценијама било искривљено табуима. Ко је од њих желео да побегне, бавио се историјом средњег века.⁶² Најновија публикација о немачком *Проучавању Југоисточна у сенци Трећеј рајха* по први пут обрађује историју те дисциплине пре, за време и после Другог светског рата, и залаже се за тумачење историје југоисточне Европе као временски променљиве категорије.

Чињеница да се у Швајцарској мало изучава историја југоисточне Европе у вези је са тиме што ова земља нема традицију велике силе. Важност ове дисциплине за Швајцарску огледа се само у томе што су досељеници са Балкана, после Италијана, најбројнија група миграната. Југоисточна Европа се проучава, поред историјске науке, и у оквиру предмета европска етнологија (у Фрибургу и Базелу). Научне библиотеке су одлично опремљене специјалистичком литературом, између осталог и захваљујући сакупљачкој делатности приватних лица. Основ швајцарске Ис-

точноевропске библиотеке у Берну чини обимна колекција недавно преминулог Петера Загера, а Универзитетска библиотека у Базелу је добила могућност да преузме збирку Либ. Млади историчари из Базела, Берна и Цириха удружени су у *Форум за средњеисточну и југоисточну Европу* (FOSE), који редовно организује озбиљне конференције. Захваљујући темама које обрађује Нада Бошковска на Универзитету у Цириху, као и новијим истраживачким пројектима и публикацијама, треба се надати да ће у будуће бити више прилога изучавању југоисточне Европе из Швајцарске.⁶³

Како је већ поменуто, не постоји стручна литература о Београду из пера западних аутора. Чак и у *Лексикону за историју југоисточне Европе* не постоји ова одредница – анкетирани аутор очигледно није предао свој чланак. У зборнику *Главни градови у југоисточној Европи* налази се кратак прилог на немачком језику српског историчара уметности, Дејана Медаковића, о успону Београда до главног града и престонице.⁶⁴

Преглед истраживања српске историје 19. века на Западу врло је кратак. Холм Зундхаузен је 1989. објавио своју *Историјску стипендијску Србије 1834-1914*, која је поставила основе. На основу општирног каталога питања о социјалноисторијским и привредноисторијским темама, он је прикупио статистичке податке из фондова српских архива и снабдео их коментарима, обимном списком литературе, картама и хронолошком табелом. То дело пружа непроцењиву помоћ у раду са српском историјом 19. и раног 20. века, и поред неких слабости и нетачности, као на пример у третирању појма *здруга*. Оно спада у најчешће цитирана дела на страном језику у српској историографији. Управо је изашла и Зундхаузенова *Историја Србије*.⁶⁵

Бриљантна *Социјална историја Србије 1815-1941*. Мари Жанин Чалић, иако преведена, углавном није коришћена у Србији. Чалићева анализира српски развојни пут по правилима немачке социјалне и привредне историје, и пореди га систематски са успешним моделом западне и средње источне Европе. Доследна примена ове поставке јасно открива суштину проблема. Из перспективе теорије модернизације српски развој изгледа као периферни „посебни пут“ у односу на историју успешних европ-

ских народа. Српска модернизација није могла да успе: Србија није извршила друштвену и аграрну реформу, конзервирала је сељачку породичну привреду, стално је имала висок прираштај, патила је од недовољне запослености и запоставила је занатски сектор. Чалићева сматра да је основна препрека успешној примени развојних стратегија био недостатак флексибилности. Она је свесна ограничене вредности свог поређења: „Отуда, српски развојни експеримент може да изгледа као неуспео само у поређењу са западним друштвима. Посматрано према полазној тачки овог процеса, он је прокрчио пут једном снажном, иако „успореном“ напретку“. На крају, она тврди: „Ако је синдром заосталости – као у српском случају – био вишеструко узрокован, дакле, предређен свим чиниоцима који су деловали, онда се знатно сужава избор одговора на питање о пропуштеним приликама, историјским прекретницама и алтернативама. Стратегије развоја могу бити – како год банално то звучало – ефикасне само у зависности од унутрашњих и спољних услова на које наиђу. Оне се морају оријентисати према постојећим, а не према претпостављеним околностима.“⁶⁶

Монографија Ханса Михаела Бестфлајша о изградњи бирократије у Србији у време уставобранитеља од 1838. до 1858, изашла је 1987. године. Он је своју тему сажео у наслову „проблеми модернизације и развојне кризе“. Ова детаљна студија обрађује стварање монопола кнежеве власти у региону чији су становници вековима доживљавали државну власт као страну владавину, и развили стратегије измицања контроли државе.⁶⁷ Под именом Мидлиг, исти аутор је, неколико година касније, објавио чланак *Патријархални менталитет као препрека државној и друштвеној модернизацији Србије у 19. веку*. На примеру сукоба вођа српских устанака са локалним представницима власти, он показује колико је било тешко Карађорђу или кнезу Милошу да наметну своју власт народу. Њихово понашање у разним ситуацијама он је назвао патријархалним менталитетом. При томе, Мидлиг користи појам из праксе школе *Анала*, који се иначе слабо користи у изучавању југоисточне Европе у Немачкој. Његова анализа је неуспела, зато што свој предмет проучавања поставља у линеарну схему развоја теорије модернизације, и за стандард узима

средњеевропске релације. Његов закључак је искључив: већина Срба је, за разлику од својих напредних предводника, била носи-лац патријархалног менталитета, једне „тешке духовне и душевне нарави“. Пошто су они „представљали огромну већину станов-ништва, држава, друштво и привреда су веома тешко могли да се развијају у правцу општег и трајног достизања средњеевропског стандарда“. ⁶⁸ Улрике Тишлер се, напротив, у својој дисертацији о хабзбуршкој политици према Србима и Црногорцима 1791 – 1822, дала завести на пут једностраног заступања гледишта ауто-ра својих искључиво аустријских извора, и да њихово понашање оцењује данашњим мерилима. ⁶⁹ Веома је користан рад Мартина Мајерса о српском основном школству. ⁷⁰

Француски историчар Жорж Кастелан се, у свом раду о сва-кодневном животу у Србији од 1815. до 1839, ослонио на књиге путописца Ами Буеа (1794-1881), и Бартоломеа Силвестра Ку-ниберта, бившег лекара кнеза Милоша. Заједно са својом супру-гом Ивон, Кастелан се подухватио једног инспиративног задатка да протумачи те извештаје са колективнопсихолошког аспекта. Брачни пар је запазио занимљиве детаље, које су други истра-живачи превидели. Они су, између осталог, поставили и питање о матријархалном карактеру српске културе. Ипак, недовољна критика извора доводила их је понекад у ћорсокак, као и – поно-во – употреба појма *загружи*. ⁷¹

Како је етнологија утицала на француску школу *Анала*, тако је обогатила и америчку антрополигију и историјску науку. Рад антрополога Џоел и Барбаре Керевски-Халперн има водећи значај за истраживање српског сеоског становништва. У време када је Џоел Халперн писао докторат, раних педесетих година 20. века, пар је живео годину дана у српском селу Орашац. У на-редним деценијама одржавали су везе са овим селом, и редовно га посећивали са децом. Обављали су истраживања на терену и обрадили историју села, која је 1972. објављена под насловом *A Serbian Village in Historical Perspective* (*Српско село у историјској перспективи*). У класичном делу из области историје породи-це, *Household and family in past time* (*Домаћинство и породица у прошлости*), Џоел Халперн је објавио значајан чланак о српском попису становништва из 1863. Пре неколико година, он је своју

велику збирку материјала ставио на располагање Одељењу за историју југоисточне Европе Универзитета у Грацу. Чланак Андреја Симића о родним односима у југословенској породици изашао је у одличном зборнику Сабрине Рамет, *Gender Politics in the Western Balkans (Политика рода на западном Балкану)*.⁷²

Поред антрополошког изучавања српске историје, у САД постоји и класични политичкоисторијски правац. Вејн С. Вучинић, који је 1954. објавио своју обимну студију о српској политици од 1903. до 1908, ослањао се на радове Слободана Јовановића и Живана Живановића из двадесетих година 20. века. Мијахло Боро Петровић написао је једну узбудљиву историју Србије од 1804. до 1918. Миленко Карановић је код њега написао дисертацију о образовним мерама уставобранитељског режима. Гејл Стоукс, који је докторирао код Чарлса Јелавића, обрадио је вођу либерала, Владимира Јовановића, и настанак политичких партија у 19. веку. Дејвид Мекензи је аутор две обимне биографије Илије Гарашанина и пуковника Аписа, једног од атентатора из 1903. године.⁷³

Конечно, британски историчар Стеван К. Павловић бавио се посебно Србијом. Његова књига *Србија. Историја иза имена (Serbia. The History behind the Name)* представља есеј једног оштроумног, доброг познаваоца појма *Србија* и, у овом тренутку, најбољи увод у историју ове земље. Павловић тврди да историјски актери који се заједничким именом називају Србима углавном нису имали један историјски центар, већ се он стално померао. Зато српску историју има смисла проучавати једино у контексту укупне историје Балкана.⁷⁴

Већина аутора држи се ове препоруке. У последњих петнаест година објављено је много нових увода у историју југоисточне Европе или Балкана, при чему је појам *Балкан* углавном уже схваћен од појма *југоисточна Европа*, и означава територију европских посела Османског царства. Зато су класични приручници Барбаре Јелавић и Едгара Хеша, који обрађују доба пре 1800, донекле потиснути.⁷⁵ Нови помак у изучавању југоисточне Европе представља зборник *Историјска антропологија у југоисточној Европи*, чији су уредници Карл Казер, Зигфрид Грубер и Роберт Пихлер. Он садржи мноштво подстицајних прилога о специ-

фичним проблемима Балкана, између осталог, прилог Михаела Митерауера о религијама, и успешно показује како се у сарадњи са истраживачима из региона може радити упоредно и свеобухватно. Казерово прерађено ново издање *Историје и историографије о југоисточној Европи* нуди, поред кратког прегледа о овом историјском региону, увод у теоријску дискусију, обимна разматрања о историографији, као и увид у проблеме извора. Старији *Приручник о владама у југоисточној Европи* такође се показао корисним.⁷⁶ Дуго очекивани *Лексикон историје југоисточне Европе*, који су уредили Едгар Хеш, Карл Неринг и Холм Зундхаузен, и поред недостатка важних одредница, као што је нпр. *Београд*, треба да стоји на радном столу сваког истраживача Балкана. Приручник *Југоисточна Европа* Магардича Хачикјана и Штефана Требста односи се на 20. век. Међу радовима из историје привреде, истакла бих дело Мајкла Палереа.⁷⁷ Међу бројним зборницима који су изашли на ову тему, од посебне помоћи су били они које су уредиле Тодорова и Раметова.⁷⁸ Истраживања турских научника и/или истраживача Османског царства могла сам да користим једино у преводу на немачки или енглески језик. Халил Иналџик је своју значајну социјалну и привредну историју Османског царства издао на енглеском. Немачки професори, Фикрет Аденир и Сураја Фароки, део својих радова су издали на немачком, као што је монографија Фарокијеве о свакодневном животу у Османском царству. Они су заједно издали едицију *Османско царство и његово наслеђе. Политика, друштво и привреда* (*The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy*), у оквиру које бих нарочито истакла зборник *Османлије и Балкан* (*The Ottomans and the Balkans*). Он садржи обимну библиографију, као и прилог Антонине Жељаскове, научнице из Софије, о исламизацији Балкана.⁷⁹

Стање извора

Необјављени извори на којима се овај рад заснива углавном потичу из београдских архива, тј. из Архива Србије (даље: АС), Архива Српске академије наука и уметности (даље: САНУ), и Историјског архива Београда (даље: ИАБ). Архиви и библиотеке у Србије пате од општег недостатка новца. То се пре свега види

по њиховим трошним зградама и лошој опреми, која често потиче из времена пре 1941. године. За посетиоце са Запада ово има извесни шарм, али ти услови рада ипак лоше утичу на мотивацију службеника. Они имају мало или нимало новца да фондове чувају на исправан начин и да их конзервирају. Влага и буђ шкоде архивском материјалу, а оштећења из ратова 20. века прилично су велика. Безбедно се чувају само нови материјали. Осим у случају мањих, престижних пројеката, нема ни говора о дигиталној обради докумената. Архивисти немају други избор, осим да раде са средствима која имају. Ипак, професионални елан и енергија појединаца чине стално мала чуда. Шта може да учини један значајан кредит, види се на примеру Историјског архива Београда (ИАБ). Када сам 1996. први пут тамо радила, изглед уморног и демотивисаног персонала био је у потпуном складу са руинираним стањем зграде из шездесетих година. После промене директора и финансијске инјекције, 2003. године једва сам препознала и зграду, и службенике. Они су ми са поносом представили нови, престижни каталог архива и показали ми професионално постављену изложбу у приземљу реновиране зграде. Архив је поново покренуо издавачку делатност, и од тада, између осталог, сваке године издаје нови том едиције извора *Живети у Београду*, која садржи документе градске управе Београда из 19. века.⁸⁰

Фондови архива одражавају стање Србије у 19. веку, као претежно неписменог друштва. Са папирима се поступало врло немарно, барем у поређењу са пажњом која се томе поклања у Швајцарској. Пошто се на селу још нису усталила презимена – а то наслеђе се одржало због исламске владавине – чиновници су све до почетка 20. века састављали спискове према личним именима и именима оца. Писана сведочанства су била ретка, посебно из времена пре 1881. године. Веома мали број породица оставио је заоставштине својих чланова архиву. Ако их не би, по старом обичају, спалили као део ритуала сахране, радије су их чували у приватном поседу. Такви документи су додатно уништавани у рату, избеглиштву, пожарима, поплавама и од буђи. Тешко се уопште може проценити колико је у Србији било раширено писање дневника или мемоара.⁸¹

Извори које сам користила могу се поделити у три врсте. Прву врсту чине лични документи, као што су породичне преписке, сећања и дневници, који скоро у потпуности припадају вишем друштвеном слоју. Сећања познатих људи у Србији радо су објављивана и читана, посебно ратни дневници.⁸² Међу издањима књига појављивали су се делови приватне преписке краљице Наталије Обреновић, реформатора језика, Вука Стефановића Караџића, са супругом Аном, и делови из сећања предузетника Миливоја М. Костића.⁸³ Нису објављени мемоари две истакнуте даме, Милице Бабовић-Бакић и Делфе Иванић, затим дневник из младости Ане Обреновић-Константиновић, нећаке кнеза Милоша, обимни дневници Николе Крстића и Милана Ђ. Милићевића, као и краћи аутобиографски текстови Љубице Попадић-Велимировић, Дионисија Маринковића и Атанасија Николића. Велика породична преписка остала је иза неоконзервативних политичара, Стојана Новаковића и Владана Ђорђевића, који су један за другим обављали функцију председника владе. Одабрана писма Јелене Новаковић у фонду њеног мужа била су од највећег значаја за овај рад. Заоставштина вође либерала, Владимира Јовановића, као и она Стојана Новаковића, садржи књиговодство о рачунима и домаћинству, а заоставштина председника владе, либерала Јована Авакумовића, збирку разгледница.⁸⁴

Друга врста извора обухвата документе полицијског одељења српског Министарства унутрашњих послова у Архиву Србије. Да бих свела изворни материјал на потребну меру за истраживање, издвојила сам шест годишта, између 1850. и 1914. Њих сам претраживала уз помоћ регистратора, према одредницама. Требало је да дају обавештења о нижим слојевима становништва, да потичу из Београда и да, између осталог, говоре о верским сукобима, здрављу, власти, миграцијама, супротности на линији село - град, новцу и привреди. Већину од одабраних 130 досијеа чине извештаји локалних полицијских службеника, на основу којих је покретан казнени поступак. Неки се састоје од молби становништва. Неки су били погодни као полазиште за дубинску анализу света живота. У том смислу, прави драгуљ представља случај Милоша Обрадовића, једина молба сељака - појединца у мојој

збирци докумената. Он се борио за своје сеоско обичајно право и у тој ствари се сукобио са локалним командиром полиције.⁸⁵

Трећу групу чини збирка оновремене стручне литературе, између осталог, из области фолклора, медицине, привреде, политике, статистике и теологије. Требало је да ова група извора надокнади недостатак извора о нижим слојевима и да пружи обавештења о односу између елите и становништва. Богата путописна литература из пера страних истраживача, авантуриста и туриста служила је као огледало у којем сам могла да проверим сопсвена запажања у процесу анализе.⁸⁶ *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, коју је приредио Станоје Станојевић у првим годинама новоосноване Краљевине, као општејугословенски пројект, пружа бројне информације о личносима из политике и науке тог времена.⁸⁷

Композиција рада

Књига је подељена на пролог и четири поглавља: *Село*, *Чаршија*, *Наш народ* и *Fin de siècle*. Прича прати пут Срба од села (*Село*) до града (*Чаршија*), где је извршено социјално раслојавање (*Наш народ*), и завршава анализом околности у којима се нашао град Београд и његови становници око 1900. године (*Fin de siècle*). Структура рада је само условно хронолошка, пошто се у прва три поглавља разматра развој тадашње средине током целог века.

Пролог укратко баца светло на историју Београда у 18. веку, до српских устанака 1804. и 1815. године. У њему се објашњава аграрно уређење и систем владавине османских Турака на подручју данашње Србије, као и појмови који се односе на ову проблематику, и околности које су довеле до избијања устанака. Поглавље *Село* описује сеоски свет живота у 19. веку. У првом одељку третирају се специфични проблеми са којима су се суочавала сеоска подручја у околини Београда по оснивању Кнежевине Србије: Какве је околности затекао Милош Обреновић кад га је султан именовао за српског кнеза? Како је живело сеоско становништво? Како је кнез Милош успоставио контролу у земљи? На основу судског случаја сељака Милоша Обрадовића из Сибнице, коментарисане су напетости између централне власти и сеоске

аутономије, као последица оснивања државе, затим теме као што су насељавање, реформа земље, бирократизација, неписменост и застареле методе обрађивања земље. Други одељак је посвећен историји породице. Изложено је актуелно стање истраживања о карактеристикама српске сеоске породице 19. века, и супротстављено романтизираном идеолошком конструкту *zagruje*. У трећем одељку реч је о сеоском свету живота и његовим променама од средине 19. века. У центру је распад наслеђених породичних структура и начина живота, као последица државне интервенције, пораста становништва и утицаја индустријализације.

Поглавље *Чаршија* обрађује историју Београда османског доба, пре 1868, и за полазиште узима базар, као симбол оријенталног стила живота. Од проглашења српске аутономије, град је имао паралелну османску и српску управу. До тренутка коначног исељења османских трупа и муслимана из Кнежевине 1868, хришћански досељеници у град постали су, од толерисаних поданика, доминантна већина. Други одељак осветљава спори распад традиционалне градске привреде. Стари еснафи нису успели да своју структуру прилагоде привредним променама 19. века, и реаговали су на њих протекционистичким мерама. Они су укинули слободу трговине на селу и увели антисемитске мере против јеврејских конкурената. Последњи одељак овог поглавља бави се догађајима из јуна 1862, на основу извештаја са лица места српског министра полиције, Николе Христића. Бомбардовање Београда од стране османског гарнизона у тврђави довело је до присилног исељења муслимана и повлачења османских трупа са српске територије.

Поглавље *Наш народ* говори о хришћанској српској елити. Прва генерација вођа устанака стекла је предводничку улогу захваљујући ауторитету и харизми пре и за време устанака. Она је дала најзначајније представнике власти и војске и представљала њихову моћ по османском узору. Управљачки кадар је стварала од Срба из Хабзбуршке монархије. Њихова деца су се интензивно суочила са европским утицајима у политици, управи, образовању и култури. Други одељак обрађује настанак српске националне идеологије и централну улогу мита у односу између елите

и становништва. Трећи одељак истражује значај образовања и патриотизма за трећу генерацију припадника српске елите, која свој привилегован положај дугује академском образовању.

Поглавље *Fin de siècle*, коначно, бави се београдским светом живота око 1900. године. У први одељак нас уводи возња трамвајем кроз град, која се прекида разним инцидентима, типичним за Београд. Прича позоришног режисера Бранислава Нушића показује у виду анегдоте како су се Београђани сналазили са модерном, углађеном инфраструктуром центра свог града. Ту су такође постојали и проблеми европских великих градова. Међу придошлим становништвом владала је несташница станова, што се обрађује у другом одељку. Грађевински предузимачи, који су профитирали од грађевинског бума и несташнице станова, припадали су најбогатијем слоју Београда. Они су представљени у трећем одељку. У последњем одељку истражује се свет живота политичке елите земље. У средишту пажње овде је породична преписка супруге министра, Јелене Новаковић. На основу ове преписке и других докумената из заоставштине Стојана Новаковића могу се реконструисати породични односи, животни стил, као и вредности и ставови о браку, љубави, новцу и поседу једне београдске породице из вишег слоја. Закључак даје синтезу претходна четири поглавља у погледу односа између елите и народа и покушава да одговори на питање зашто је процес раслојавања српског друштва у 19. веку био тако болан.

Специфични османски и српски термини објашњени су у посебном анексу. Турцизме уобичајене у српском језику користила сам у српском облику, а изразе уобичајене у немачком језику у немачком облику, нпр. *џашиа* за функционера, а *џашалук* за његов округ. Новчани износи пре 1873. исказани су у тадашњој српској валути *џрош*, као и њихова противвредност у аустријским златним дукатима. Српска влада је 1873. приступила Латинској монетарној унији, основаној 1865, и увела је нову валуту, динар (=100 пара). Динар је све до Првог светског рата био везан за француски франак. Швајцарски франак је тада стајао према француском, осим минималних померања курса, у односу 1:1. Вредности у овој валути зато нису прерачунаване.⁸⁸ Датуми у тексту и наведеним изворима дати су према јулијанском календару, који је

у Србији био у званичној употреби до 1918. године, осим ако је посебно наглашено другачије. У 19. веку тај календар је заостајао за грегоријанским дванаест, а у 20. веку тринаест дана.

- 1 Todorova, M., *Imagining the Balkans*, New York, Oxford 1997, vii–xi, (превод на српски: Todorova M., *Imaginarni Balkan*, 2. izdanje, Beograd 2006).
- 2 Drakulić S., *Keiner war dabei. Kriegsverbrechen auf dem Balkan vor Gericht*, Wien 2004, 86. Дракулићева говори о „потреби превазилажења националних разлика“, која се показала у попису становништва 1981, „на којем се 1,2 милиона становника изјаснило као „Југословени“. Та група је била шеста „нација“ по бројности. Њу су углавном чинили представници послератних генерација, становници градова и деца из мешовитих бракова. Од тога је могла настати југословенска нација – да није дошло до рата.“
- 3 Todorova M., *Imagining the Balkans*, ix.
- 4 *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa. Eine Einführung*, eds. Kaser K., Gruber S., Pichler R., Wien, Köln, Weimar, 2003, 16.
- 5 Kessel M., Signori G., Geschichtswissenschaft, in: *Gender-Studien. Eine Einführung*, eds. v. Braun C., Stephan I., Stuttgart, Weimar 2000, 119–129; Davis N.Z., Gesellschaft und Geschlechter. Vorschläge für eine neue Frauengeschichte, in: *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit*, Berlin 1986, 117–132; Hausen K., Die Polarisierung der ‚Geschlechtscharaktere‘ – eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben, in: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, ed. Conze W., Stuttgart 1976, 363–393; Scott, J. W., Gender: A Useful Category of Historical Analysis, in: *Gender and the Politics of History*, ed. Scott J.W., New York, Oxford 1988, 28–50; Scott, J.W., Millennial Fantasies. The Future of „Gender“ in the 21st Century, in: *Gender – die Tücken einer Kategorie. Joan W. Scott, Geschichte und Politik. Beiträge zum Symposium anlässlich der Verleihung des Hans-Sigrist-Preises 1999 der Universität Bern an Joan W. Scott*, eds. Honegger C., Arni C., Zürich 2001, 19–37; *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, I–III*, ed. Kocka J., München 1988; Gerschenkron A., *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge 1962.
- 6 Уп. нпр: *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*, ed. Schulze W., Göttingen 1994; *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*, eds. Mergel T., Welskopp T., München 1997.
- 7 Уп. нпр: Berend, I.T, Ránki G., Ungarn, Rumänien, Bulgarien, Serbien und Montenegro 1850–1914, in: *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte V*, eds. Fischer W. et al., Stuttgart 1985, 601–648; Gerschenkron A., *Economic Backwardness...*; Grothusen, K.D., Modernisierung und Nationsbildung. Modelltheoretische Überlegungen und ihre Anwendung auf Serbien und die Türkei, in: *Südosteuropa-Forschungen* 43, München 1984, 135–180; *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics*

- from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. Chirot D., Berkley, Los Angeles, London 1990; Roth K., Wie „europäisch“ ist Südosteuropa? Zum Problem des kulturellen Wandels auf der Balkanhalbinsel, in: *Wandel der Volkskultur in Europa I*, eds. Bringéus N.A. et al., Münster 1988, 219–231; Wehler H.U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975; Уп. и дискусију о модернизацији и заосталости у југоисточној Европи код: Calic, M.J., *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994, 13 и даље (превод на српски: Чалић М.Ж., *Социјална историја Србије. Успорени најпредак у индустријализацију*, Београд 2004, 9 и даље).
- 8 Уп: *Bürgertum im 19. Jahrhundert...*, ed. Kocka J.; Hausen K., Öffentlichkeit und Privatheit. Gesellschaftspolitische Konstruktionen und die Geschichte der Geschlechterbeziehungen, in: *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, eds. Hausen K., Wunder H., Frankfurt am Main, New York 1992, 81–88.
  - 9 Davis N.Z., *Drei Frauenleben. Glikl. Marie de l'Incarnation. Maria Sibylla Merian*, Berlin 1996 (преведено са енглеског: *Women on the Margins. Three seventeenth-century lives*, Cambridge, London 1995); Davis N.Z., *Die wahrhaftige Geschichte von der Wiederkehr des Martin Guerre*, München, Zürich 1984 (превод са француског: *Le retour du Martin Guerre*, Paris 1982); Ginzburg C., *Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600*, Berlin 1990 (превод са италијанског: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del' 500*, Torino 1976).
  - 10 Tanner J., *Historische Anthropologie zur Einführung*, Hamburg 2004; *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa...*, eds. Kaser K., Gruber S., Pichler R.; *Das Schwein des Häuptlings. Beiträge zur Historischen Anthropologie*, eds. Habermas R., Minkmar N., Berlin 1992; Burke P., *Offene Geschichte. Die Schule der „Annales“*, Berlin 1991 (превод са енглеског: *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–89*, Cambridge 1990); Geertz C., *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*, Frankfurt am Main 1995 (4. издање); Weiss F., *Die dreisten Frauen. Ethnopsychoanalytische Gespräche in Papua-Neuguinea*, Frankfurt am Main, New York 1991.
  - 11 Уп. наведене радове Натали Зимон Дејвис и Карла Гинцбурга, а између осталог и: Dekker, R., *Childhood, Memory and Autobiography in Holland. From the Golden Age to Romanticism*, Houndsmills, London, New York 2000; Groebner V., *Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und die Sprache der Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*, Konstanz 2000; Rublack U., *Magd, Metz' oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten*, Frankfurt am Main 1998; *Ungleiche Paare. Zur Kulturgeschichte menschlicher Beziehungen*, ed. Labouvie, E., München 1997; Van Dülmen R., *Die Entdeckung des Individuums 1500–1800*, Frankfurt am Main 1997.
  - 12 Braudel F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Pilippe II, I-II*, 2. допуњено издање, Paris 1966. (1. издање: Париз 1949) (превод на српски: Бродел, Ф., *Медиџеран и медиџерански свет у доба Филипа II*, 1-2,

- Београд-Подгорица 2001); Stoianovich T., *A Study in Balkan Civilization*, New York 1967 (превод на српски: Stojanović T., *Balkanska civilizacija*. Београд 1995).
- 13 У литератури на немачком језику следећи примери говоре о значају полицијских и судских аката за истраживање услова живота обичних људи: Leuenberger M., *Mitgegangen – mitgehangen. „Jugendkriminalität“ in Basel 1873–1893*, Zürich 1989; Mooser J., „Furcht bewahrt das Holz“. *Holzdiebstahl und sozialer Konflikt in der ländlichen Gesellschaft 1800–1850 an westfälischen Beispielen*, in: *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*, ed. Reiff H., Frankfurt am Main 1984, 43–99; Rublack U., *Magd, Metz’ oder Mörderin*; Schulte R., *Das Dorf im Verhör. Brandstifter, Kindsmörderinnen und Wilderer vor den Schranken des bürgerlichen Gerichts, Oberbayern 1848–1910*, Reinbek 1989; Wecker R., *Zwischen Ökonomie und Ideologie. Arbeit im Lebenszusammenhang von Frauen im Kanton Basel-Stadt 1870–1910*, Zürich 1997. У Београду Владимир Јовановић ради са судским изворима: Jovanović V., *Juvenile Delinquency in Serbia at the End of the 19th Century*. in: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, eds. Naumović S., Jovanović M., Belgrad, Graz 2001, 111–124; Јовановић, В., Проституција у Београду током 19. века, у: *Годишњак за друштвену историју* IV/1, Београд 1997, 7–24.
  - 14 Уп. Haumann H., Nationalfondsprojekt 1114-049294.96/1: *Städtische Elite, bäuerliches Volk: Vergleichende Untersuchung der Regionen Belgrad und Zadar zwischen 1850 und 1914*. Schlussbericht vom 31. Oktober 2000; Trančik M., *Abgrund – Brückenschlag. Oberschicht und Bauernvolk in der Region Dubrovnik im 19. Jahrhundert*, Zürich 2002.
  - 15 Види пролог као и речник у анексу ове књиге. Посебно о појму *хитишисе-риф* види: Ursinus M., in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, eds. Edgar Hösch et al., Wien, Köln, Weimar 2004, 275.
  - 16 Haumann H., *Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung in den Jüdischen Studien: Das Basler Beispiel*, in: *Jüdische Studien. Reflexionen zu Theorie und Praxis eines wissenschaftlichen Feldes*, ed. Hödl K., Innsbruck 2003, 105–122; Haumann H., *Lebenswelt. Unveröffentlichtes Arbeitspapier*, Ca. 1995; Haumann H., Schaffner M., *Überlegungen zur Arbeit mit dem Kulturbegriff in den Geschichtswissenschaften*, in: *uni nova. Mitteilungen aus der Universität Basel* 70, Basel 1994, 18–21.
  - 17 Haumann H., *Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung...*, 109 и даље.
  - 18 Haumann H., *Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung...*, 110; Welter R., *Der Begriff der Lebenswelt. Theorien vortheoretischer Erfahrungswelt*, München 1986.
  - 19 Haumann H., *Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung...* На овом пољу значајна имена су Алфред Шиц и Томас Лукман, као и Едуард Шпрангер у области педагогије. Уп. Schütz A., *Theorie der Lebensformen (Frühe*

- Manuskripte aus der Bergson-Periode*), ed. Srubar I., Frankfurt am Main 1981; Schütz A., Luckmann T., *Strukturen der Lebenswelt*, Frankfurt am Main 1979.
- 20 нем. das Eigene. (Прим. прев).
- 21 Haumann H., *Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung...*, 110 и даље. Habermas J., *Theorie des kommunikativen Handelns I: Handlungs rationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*, II: *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main 1981. Хауман из тога изводи закључак за историографију, да истраживачи нужно морају да се у својим разматрањима осврну и на саме себе, ако хоће да у току процеса анализе држе раздвојено различите нивое на којима актери комуницирају, делују, или трпе утицај са стране.
- 22 Haumann H., *Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung...*, 112.
- 23 Уп. *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*.
- 24 Haumann H., *Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung...*, 116 и даље.
- 25 Schindler N., Vom Unbehagen in der Kulturwissenschaft. Eine Polemik, in: *Historische Anthropologie* 2, Köln 2002, 276–294, 293 и даље.
- 26 Goehrke C., Haumann H., Osteuropa und Osteuropäische Geschichte. Konstruktionen – Geschichtsbilder – Aufgaben. Ein Beitrag aus Schweizer Sicht, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 52, Regensburg 2004, 585–596, 585 и даље.
- 27 О српској историографији у време комунизма уп. детаљније: Marković, P. J., Ković M., Milićević N., Developments in Serbian Historiography since 1989, in: *(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism*, ed. Brunnbauer U., Münster 2004, 277–316.
- 28 *Историја Београда I–III*, приредио Чубриловић В., Београд 1974; *Историја Београда*. Приредили: Антонић З., Тасић Н., Драганић М., Београд 1995. Чланци у наведеним зборницима: Чубриловић В., Српска револуција 1804–1815, у: *Историја Београда II*, Београд 1974, 5–78; Којић Б., Архитектура између два светска рата, у: *Историја Београда III*, Београд 1974, 185–188; Којић Б., Архитектура Београда од 1815. до 1941. године, у: *Историја Београда*, Београд 1995, 263–272; Максимовић Б., Урбанистички развој од 1830–1914, у: *Историја Београда II*, Београд 1974, 299–334; Максимовић Б., Урбанистички развој од 1830. до 1941. године, у: *Историја Београда*, Београд 1995, 247–262; Милић Д., Привреда Београда (1815–1914), у: *Историја Београда II*, Београд 1974, 347–426; Милић Д., Друштво и привреда у 19. веку, у: *Историја Београда*, Београд 1995, 209–245; Петрановић Б., Београд у социјалистичкој Југославији, у: *Историја Београда III*, Београд 1974, 559–581; Петрановић Б., Београд у социјалистичкој Југославији од 1944. године, у: *Историја Београда*, Београд 1995, 459–545; Вучо Н., Занатство и индустрија у 19. веку, у: *Историја Београда II*, Београд 1974, 427–469; Вучо Н., Привредни развој Београда од 1919. до 1941. године, у: *Историја Београда III*, Београд 1974, 197–268; Вучо Н., Привредни и друштвени раз-

- вој Београда од 1919. до 1941. године, у: *Историја Београда*, Београд 1995, 347–374. Монографије: Којић Б., *Сџара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949; Вучо Н., *Распадање еснафа у Србији*. Књига прва, Београд 1954.
- 29 Marković P., Ković M., Milićević N., *Developments in Serbian Historiography since 1989*, 279.
  - 30 Mitrović A., *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Београд 1969; Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Perović L., *Srpski socijalisti 19. veka: prilog istoriji socijalističke misli I-II*, Београд 1985.
  - 31 Званични став Академије и енглески превод целокупног текста налази се у: Mihailović K., Krestić V., *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers to Criticisms*, ed. Pantić M., Belgrade 1995. Уп. и поглавље: *Der Triumph des Nationalismus*, in: Petritsch W., Kaser K., Pichler R., *Kosovo – Kosova. Mythen, Daten, Fakten*. Klagenfurt 1999, 154 и даље.
  - 32 Митровић А., Скица предлога за расправљање о проучавању историје друштва, у виду уводне речи о сврси и задацима „Годишњака за друштвену историју“, у: *Годишњак за друштвену историју* 1, Београд 1994, 5–7.
  - 33 Удружење издаје од 1998. часопис *Годишњак за друштвену историју*, и објавило је више монографија и зборника. Неки од њих су резултат сарадње са Одељењем за историју југоисточне Европе Универзитета у Грацу, као и са Југозападним универзитетом у Благоевграду. Зборници: *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*, eds. Jovanović M., Kaser K., Naumović S... Belgrad, Graz 1999; *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, eds. Naumović S., Jovanović M., Belgrad, Graz 2001; *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, eds. Naumović S., Jovanović M., Belgrad, Graz 2002. Монографије: Стојановић Д., *Србија и демократија: историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2004; Ристовић М., *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким саопштењима (1903–1918)*, Београд 2003; Ristović M., *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1960*. Београд 1998; Бјелајац М., *Југословенско искуство са мултиетничком армијом 1918–1991*, Београд 1999; Даље, преводи радова Михаела Митерауера и Карла Казера. На крају, посебно треба поменути школски приручник, који је настао иницијативом Пакта за стабилност југоисточне Европе: *Childhood in the Past. Additional Teaching Materials for Secondary Schools*, eds. Ristović M., Stojanović D., Belgrade 2001. Он обухвата прилоге на тему детињства из свих земаља региона, укључујући и Мађарску и Турску, и преведен је на све регионалне језике.
  - 34 *Childhood in South East Europe; Gender Relations in South Eastern Europe*.
  - 35 Радови на немачком језику по правилу су преводи са српског, и објављени су у Београду. Уп. нпр. Glumac S., *Belgrad*, Belgrad 1984. Литература о Бео-

- граду која је објављена на немачком говорном подручју углавном обухвата збирке текстова, антологије, и у новије време поново путописе. Уп. *Belgrad, mein Belgrad. Sechs Autoren porträtieren ihre Stadt*, ed. Rütten U., Hamburg 1998; *Belgrad*, ed. Schulte J., Klagenfurt 2001.
- 36 Малић Г., *Милан Јовановић, фотодограф*, Београд 1997.
  - 37 *Историја Београда, I-III*, приредио Чубриловић В., Београд 1974. Прва историја Београда појавила се 1940, управо у издању Балканолошког института, и убрзо је била конфискована од стране немачке окупационе власти: *Beograd*, eds. Gavrilović B., Pandurović S., Parežanin R., Belgrad 1940. Поново је издата 2004.
  - 38 *Историја Београда*, приредили Тасић Н., Драганић М., Антонић З., Београд 1995.
  - 39 Николић В., Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године, у: *Годишњак града Београда IX-X*, Београд 1962/63, 269–289; Николић Стојанчевић В., Етничка, демографска и социјално-економска структура Београда 1867. године, у: *Годишњак града Београда XIV*, Београд 1967, 23–44; Несторовић Б., Еволуција београдског стана, у: *Годишњак града Београда II*, Београд 1955, 247–270.
  - 40 *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867*. Књига 1, приредио Весениловић Р., Београд 1965; Стојановић Н., *Грађа за библиографију југословенске и сиране књије о Београду: из књижној фонда Библиошке града Београда*, Београд 1974.
  - 41 Антић Р., Анастас Јовановић. *Таблоиције и фотодографије*, Београд 1986; *Београђанка са сираних фотодографија 1860–1914: из збирке Музеја града Београда*, приредиле Маринковић З., Филиповић М., Београд 1986; Крстић Поповац Љ., *Београђанка XIX века: из збирке Музеја града Београда*, Београд 2001; Đurić Zamolo D., *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867. Arhitektonsko-urbanistička studija*, Beograd 1977; Ђурић Замоло Д., *Хоћели и кафане XIX века у Београду*, Београд 1988; Софронијевић М., *Даривали су своме ошечеству*, Београд 1995. У издању Историјског музеја Србије изашло је и: Јанковић З., *Пути у Цариград. Кнез Михаило, предаја градова и одлазак Турака из Србије*, Београд 2006.
  - 42 *Водич Историјској архива Београда*, приредиле Таушановић О., Бадер Е., Београд 1984.
  - 43 Перунички Б., *Београдски суд 1819–1839*, Београд 1964; Бранковић Б. и др., *Векови Београда: (XVI–XX век)*, Београд 2003 (превод на енглески: *Belgrade Through the Centuries (XVI–XX century)*, Belgrade 2005); *Живети у Београду. Документи Управе града Београда I-IV*, приредили Прпа Б. и други, Београд 2003–2006. Пети и шести том изашли су 2007. и 2008. Друге публикације Историјског архива Београда: Димић Љ. и др., *Модерна српска држава: хронологија*, Београд 2004; Марковић П. и др., *Аутомобил у Београду 1918–1941*, Београд 2002.

- 44 Поповић М., *Београдска шверћава*, Београд 1991; Вујовић Б., *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994; Ćorović Lj., *Belgrade Tourist Guide*, Beograd 2002; Glumac S., *Belgrad*; Павловић Д.Б., *Госпођар Јевремова улица*, Београд 2003; *Kanalizacija Beograda 1905–1975*, priredio Kujundžić B., Beograd 1975; Димитријевић С., *Поздрав из Београда: Београд на сјајним разлелдницама: из збирке Серђија Димитријевића*, Београд 1986.
- 45 Љушић Р., *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986; Љушић Р., *Књижа о Начерђанију. Национални и државни пројрам Кнежевине Србије*, Београд 1993; Љушић Р., *Прво намесништво (1839–1840)*, Београд 1995; Љушић Р., *Србија 19. века. Изабрани радови I–II* Београд 1994, 1998; Љушић Р., *Кнеђиња Љубица*, Београд 1997; Љушић Р., *Вожд Карађорђе I–II*, Београд 2002 (друго издање); Љушић Р., *Љубави срђских владара и полићичара*, Ниш 2000; Крестић В., Љушић Р., *Пројрами и сјајнући полићичких сјаранака до 1918. године*, Београд 1991; Симић А., *Сеђања Алексе Симића на књаза Милоша*, приредио Љушић Р., Крагујевац 1997.
- 46 Јагодић М., *Насеђавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд 2004; Перишић М., *Ваљево. Град у Србији крајем 19. века*, Ваљево 1997; *Перо и џовесћ. Срђско друштво у сеђањима*, приредили Вулетић А., Љушић Р., Поповић Р., Београд 1999; Столић А., *Краљица Драђа*, Београд 2000; Вулетић А., *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.
- 47 Трговчевић Љ., *Планирана елиђа. О сјауденћима из Србије на евројским универзићетћима у 19. веку*, Београд 2003; Трговчевић Љ., *Научници Србије и сјавање Јујославије (1914–1920)*, Београд 1986; Трговчевић Љ., *Исћорија Срђске књижевне задрује*, Београд 1992; *Краљица Нађалија Обреновић: Моје усћомене*, приредила Трговчевић Љ., Београд 1999. (друго издање).
- 48 Ана Столић је данас директорка Историјског музеја Србије. Столић А., *Ђорђе Симић. Последњи срђски дипломатђа 19. века*, Београд 2003; Stolić A., *Vocation or Hobby: Social Identity of Female Teachers in the Nineteenth Century Serbia*, in: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Beograd, Graz 2002, 55–90; Stolić A., *From childhood to womanhood: The Ideological Basis of the Upbringing of Female Children in Serbia at the End of the 19th Century*, in: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, Beograd, Graz 2001, 97–109; Столић А., *Краљица Драђа*, Београд 2000; Stolić A., *Dvor u Beogradu (1880–1903) između tradicionalnog i modernog*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2, Položaj žene kao merilo modernizacije. naučni skup*, priredile Perović L, Milenković M. i druge, Beograd 1998, 101–112; *Субојћин Савка. Усћомене*, приредила Столић А., Београд 2001.
- 49 Mitrović A., *The Foreign Banks in Belgrade*, in: *Modern Banking in the Balkans and the Role of West-European Capital in the 19th and 20th Century*, ed. Kostis K.P., Aldershot 1998, 76–97; Gašić R., *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni*

- uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005. Види такође: Јовановић М., *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996.
- 50 „Liberté, égalité, fraternité“. Види: Стојановић Д., *Србија и демократија...*
- 51 У раду *Планирана елита* Љубинка Трговчевић се ослања донекле на: Wehler H.U., *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen 1975.
- 52 *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka I-II*. Priredile Perović L. i druge, Beograd 1994, 1998.
- 53 Perović S., Napomene urednika, u: *Srbija u modernizacijskim procesima II*, 9–10.
- 54 Bjelajac M., *Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862–1946*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 2*, 126–139; Bjelajac M., *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*. Beograd 1988; Bjelajac M., *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994; Бјелајац М., Женидбе официра српске и југословенске војске 1881–1941. Планирано стварање елите, у: *Годишњак за друштвену историју II/1*, Београд 1995, 19–38; Bjelajac M., Trifunović P., *Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)*, Beograd, Kruševac 1997; Čolak-Antić T., *Everyday life and ethnology. The „jour“ in Belgrade during the Inter-War Period 1919–1940 and the Generation Gap*, in: *Between the archives and the field*, 125–132; Čolak Antić T., *Žur u Beogradu u doba između dva svetska rata*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd 1993; Исић М., *Сељаштво у Србију 1918–1925*, Београд 1995; Jovanović V., *Juvenile Delinquency...*; Jovanović V., *Prostitucija u Beogradu...*; Mihailović M., *Observance of Tradition among the Yugoslav Jews*, in: *Životni ciklus – običaji kod Jevreja*, priredile Radovanović V., Mihailović M., Beograd 1998, 232–241; Милићевић М., Социјално порекло официјерског кадра школованог у Србији од 1850. до 1901. године, у: *Годишњак за друштвену историју II/2*, Београд 1995, 194–201; Миљковић Катић Б., *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002; Veselinović J., *Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 2*, 485–495.
- 55 Đorđević Ž., *Čukur-česma 1862: studija o odlasku Turaka iz Srbije*. Beograd 1983; Đurić-Zamolo D., *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*; Којић Б., *Стара градска и сеоска архитектура*; Macura V., *Čaršija i gradski centar. Razvoj središta varoši i grada Srbije XIX veka i prve polovine XX veka*. Niš, Kragujevac 1984; *Историја српског народа I-VI*.
- 56 Kaser K., *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft* (2. völlig neu bearbeitete und aktualisierte Auflage), Wien, Köln, Weimar 2002, 12.
- 57 Bakić-Hayden M., *National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo*, in: *Balkan Identities. Nation and Memory*, ed. Maria Todorova, London 2004, 25–40; Ђорђевић Д., *Царински рай Аустро-Угарске у Србије 1906–1911*, Београд 1962; Đorđević D., Fischer-Galati S., *The Balkan Revolutionary Tradition*, New York 1981; Jelavich, C., Jelavich B., *The Balkans*, Englewood Cliffs 1965;

- Jelavich C., Jelavich B., *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*, Seattle 1977; Petrovich M. B., *A History of Modern Serbia 1804–1918, I–II*, New York, London 1976; Pavlowitch S., *A History of the Balkans 1804–1945*, London, New York 1999 (превод на српски: *Историја Балкана 1804–1945*. Друго, измењено издање. Београд 2004); Pawlovitch S., *Serbia. The History behind the Name*, London 2002 (превод на српски: *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004); Simić A., Machismo and Cryptomatriarchy: Power, Affect, and Authority in the Traditional Yugoslav Family, in: *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Ramet S. P., University Park, PA 1999, 11–29; Stoianovich T., *A Study in Balkan Civilization*, New York 1967 (превод на српски: *Stojanović T., Balkanska civilizacija*, Beograd 1995); Todorov N., *The Balkan City 1400–1900*, Seattle, London 1983; Todorova M., *Imagining the Balkans*; Vucinich W., *Serbia between East and West. The events of 1903–1908*, Stanford, London, Oxford, 1954.
- 58 Todorova M., *Imagining the Balkans*, viii и даље; *The Invention of Tradition*, eds. Hobsbawm E., Ranger T., Cambridge 1983; Said E., *Orientalism*, New York 1978 (превод на српски: Said E., *Orijentalizam*, 2. izdanje, Beograd 2008); Said E., *Culture and Imperialism*, London 1992; Wolff L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.
- 59 Todorova M., *Imagining the Balkans*, 187 и даље.
- 60 Недавно: Todorova M., The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism, in: *Slavic Review* 64, Seattle 2005, 140–164; Sundhaussen H., Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz, in: *Geschichte und Gesellschaft* 29, Berlin 2003, 608–624; Todorova M., Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit, in: *Geschichte und Gesellschaft* 28, Berlin 2002, 470–492; Sundhaussen H., Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, in: *Geschichte und Gesellschaft* 25, Berlin 1999, 626–653.
- 61 Уп: Hösch E., Südosteuropa in der Historiographie der Bundesrepublik nach dem Zweiten Weltkrieg bis in die 1980er Jahre, in: *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, ed. Dahlmann D., Stuttgart 2005, 107–119, 111 и даље.
- 62 Kappeler A., Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Züricher, Kölner und Wiener Sicht, in: *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, ed. Dahlmann D., Stuttgart 2005, 149–157, 153. Како је било тешко не обазирати се на табу, показује књижица о немачкој мањини у Југославији, из пера Ханс-Улрих Велера: Wehler H. U., *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*, Göttingen 1980.
- 63 Нада Бошковска тренутно води пројекат о Хрватској у Другом светском рату. Њена хабилитација обрађује Македонију у међуратном периоду (*Das jugoslawische Makedonien 1918–1941. Eine Randregion zwischen Repression und Integration*, Wien, Köln, Weimar, 2009). Десанка Швара се,

- у оквиру свог истраживања, бави дијаспорама као транскултурним и надрегионалним везивним елементом између Европе и југоисточне Европе. Оливер Јенс Шмит, сада професор на катедри за Источноевропску историју на бечком универзитету, бави се Византијом и Османском царству као и Албанцима. Види: Schwara, D., *Unterwegs. Reiseerfahrung zwischen Heimat und Fremde in der Neuzeit*, Göttingen 2007; Schmitt, O.J., *Levantiner: Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im osmanischen Reich im «langen 19. Jahrhundert»*, München 2005; Schmitt, O.J., *Kosovo: kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*, Wien 2008. Моји радови обухватају: Mišković N., Bauerntochter und Prinzessin. Das Tagebuch der Ana Obrenović. Belgrad 1837, in: *Les femmes dans la société européenne*, eds. Head-König A.L., Mottu-Weber L., Genf 2000, 263–278; Mišković N., „Dragi moj Mileta“. Geschlechterverhältnisse in der serbischen Jahrhundertwende im Spiegel der Familienkorrespondenz von Jelena Novaković, in: *Normsetzung und -überschreitung. Geschlecht in der Geschichte Osteuropas im 19. und 20. Jahrhundert*, ed. Scheide C., Stegmann N., Bochum 1999, 137–149; Mišković N., „... mit dem Patriotismus der serbischen Dame hat die Welt noch zu rechnen!“ Der serbische Frauenverein zwischen Patriotismus und bürgerlicher Wohltätigkeit (1875–1914), у: *Годишњак за друштвену историју* 1, Београд 1995, 64–74; Mišković N., *Zwischen idealem Serbentum und bürgerlichem Geschlechtermodell. Die Frauenzeitschrift „Domaćica“ im Königreich Serbien (1879–1914)*, дипломски рад у рукопису, Универзитет у Базелу, Базел 1993.
- 64 Уп. редакцијске примедбе Конрада Клевинга у: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, eds. Hösch E. et al., Wien, Köln, Weimar 2004, 7; Medaković D., Der Aufstieg Belgrads zur Haupt- und Residenzstadt, in: *Hauptstädte in Südosteuropa. Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft*, ed. Heppner H., Wien, Köln, Weimar 1994, 185–194; Види такође напомену 34.
- 65 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989. Док нпр. Трговичевићева, Љушић и Перишић цитирају Зундхаусена, Миљковић-Катићева и Вулетићева то не чине, иако се Вулетићева веома ослања на страну литературу.
- 66 Calic M.-J., *Sozialgeschichte...*, 447–451. (у горњем тексту наведено према српском преводу: Чалић, М-Ж, *Социјална историја Србије...*, 426, 428–429.)
- 67 Boestfleisch H.M., *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzung um die Bürokratie in Serbien 1838–1858*, Frankfurt am Main 1987.
- 68 Miedlig H.M., Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert, in: *Südost-Forschungen* 50, München 1991, 163–190, 190.
- 69 Tischler U., *Die habsburgische Politik gegenüber den Serben und Montenegrinern 1791–1822. Förderung oder Vereinnahmung?* München 2000.
- 70 Mayer M., Grundschohlen in Serbien während des 19. Jahrhunderts, in: *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor*, eds. Reiter N., Sundhaussen H.,

- Berlin, Wiesbaden 1994, 77–102; Meyer M., *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941)*, München 1995.
- 71 Castellán G., *La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance 1815–1839*, Paris 1967; Boué A., *La Turquie d'Europe, I-II*, Paris 1840; Boué A., *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, I-II*, Paris 1854; Cunibert B.S., *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'en 1850, I-II*, Leipzig 1855. Занимљиво је да се досада ниједан немачки историчар није упустио у анализу рада Леополда фон Ранкеа о Србији. Ranke, L. von, *Die serbische Revolution*, Hamburg 1829; Ranke, L. von, *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1879.
- 72 Castellán G., *Vie quotidienne*, 286 и даље. О вези између Анала и етнологије/антропологије уп: Burke P., *Offene Geschichte. Die Schule der „Annales“*, Berlin 1991, 82 и даље; Halpern J. M., Halpern Kerewsky B., *A Serbian Village in Historical Perspective*, New York 1972; Halpern J. M., Town and countryside in Serbia in the nineteenth century, social and household structure as reflected in the census of 1863, in: *Household and family in past time*, eds. Laslett P., Wall R., Cambridge 1972, 401–427; Simić A., *Machismo and Cryptomatriarchy*; Даљи радови Сабрине Рамет: Ramet S., *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Boulder 1996; Ramet S., *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge 2005; Ramet S.: *The three Yugoslavias. State Building and Legitimation*, Washington 2006.
- 73 Vucinich, W. S., *Serbia Between East and West. The Events of 1903–1908*, Stanford, London 1954; Petrovich M.B., *A History of Modern Serbia, 1804–1918, I-II*, New York, London 1976; Karanovich M., *The Development of Education in Serbia and Emergence of Its Intelligentsia (1838–1858)*, Boulder, New York 1995; Stokes G., *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle, London 1975; Stokes G., *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Durham, London 1990; MacKenzie D., *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*, Boulder, New York 1985 (превод на српски: Мекензи Д., *Илија Гарашанин. Државник и дипломата*, Београд 1987); MacKenzie D., *Apis: the Congenial Conspirator. The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*, Boulder 1989 (превод на српски: Мекензи Д., *Апис*, (2. издање), Београд 1996).
- 74 Pavlowitch S., *Serbia. The History behind the Name*. London 2002, vii и даље; Pawlovitch S., *A History of the Balkans 1804–1945*, London 1999.
- 75 Hösch E., *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988; Jelavich B., *History of the Balkans I-II*, Cambridge 1983; *Südosteuropa-Handbuch. I: Jugoslawien*, ed. Grothusen K.D., Göttingen 1975.
- 76 *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa*; Kaser K., *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien, Köln, Weimar 2002; Kaser K., *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)*, Graz 1981.

- 77 *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, eds. Hösch E., Nehring K., Sundhaussen H., Wien, Köln, Weimar 2004; *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch*, eds. Hatschikjan M., Troebst S., München 1999; Palairot M., *The Balkan economies, c. 1800–1914. Evolution without development*, Cambridge 1997.
- 78 *Balkan Identities. Nation and Memory*, ed. Todorova, M., London 2004; *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Ramet S.P., University Park, PA 1999; *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, ed. Höpken W., Sundhaussen H., München 1998; *Frauen in Südosteuropa*, eds. Gabanyi A.U., Majer H.G., München 1998; *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*, ed. Döpmann, H. D., München 1997; *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg. Beiträge zur Tagung vom 29. Oktober bis 2. November 1990 in Berlin*, eds. Reiter N., Sundhaussen H., Berlin, Wiesbaden 1994; *Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne*, ed. Roth K., München 1992; *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker. Beiträge zur Tagung vom 19. bis 24. November 1989 in Hamburg*, ed. Burkhart D., Wiesbaden 1991; *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*, ed. Schönfeld R., München 1989; *Handwerk in Mittel- und Südosteuropa. Mobilität, Vermittlung und Wandel im Handwerk des 18. bis 20. Jahrhunderts*, ed. Roth K., München 1987; *Die Stellung der Frau auf dem Balkan*, ed. Reiter N., Wiesbaden 1987; *Die Türkei in Europa*, ed. Grothusen K. D., Göttingen 1979; *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, ed. Grothusen K.D., Göttingen 1974.
- 79 *An Economic and Social History of the Ottoman Empire I: 1300–1600*, ed. Inalcik H.; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire II: 1600–1914*, eds. Faroqi S., McGowan B., Quataert D., Pamuk S., Cambridge 1994; Adanir F., *Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa*, in: *Südost-Forschungen* 41, München 1982, 43–116; Adanir F., *The Ottoman Peasantries, c. 1360–c.1860*, in: *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, ed. Scott T., London, New York 1998, 268–310; Faroqi S., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München 2000; Faroqi S., *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München 1995; Zhelyazkova A., *Islamization in the Balkans*, in: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*, eds. Adanir F., Faroqi S., Leiden, Boston, Köln 2002, 223–266.
- 80 *Векови Београда (XVI–XX век); Живети у Београду I–VI*.
- 81 Библиографија објављених мемоара налази се у зборнику *Перо и њовесїї*: Мереник С., Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија, дневника, у: *Перо и њовесїї. Српско друштво у сећањима. Зборник радова*, Београд 1999, 191–233.

- 82 Ратни мемоари виших војних официра односе се претежно на Балканске ратове и Први светски рат, и зато их овде не узимамо у обзир. Уп. радове Милета Бјелајца.
- 83 Избор објављене мемоарске литературе. Дероко А., *А ондак је леџијо јеројлан над Београдом. Сећања* (1. издање), Београд 1984; Грујић Ј., *Зайиси Јеврема Грујића*. Књига 1: Пред Светоандрејску скупштину, Београд 1922; Христић К., *Зайиси сџарој Београђанина*, приредили Деретић Ј. и други, Београд 1989; Јовановић Владимир, *Усјомене*, прередио Крстић В., Београд 1988; Mijatovich, Chedomille: *A Royal Tragedy, being the Assassination of King Alexander and Queen Draga of Serbia*, London 1906; Краљица Наталија Обрановић, *Моје усјомене*, приредила Трговчевић Љ., Београд 1999; Објављена преписка: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу II*, (4. јануар 1859 – 29. март 1874), приредио Ловчевић С., Београд 1931; Вук - Ана. *Прејиска*, приредио Добрашиновић Г., Нови Сад 1992; *Писма краљице Најталије Обреновић*, приредила Хаци Поповић И., Београд 1996; Миливоје М. Костић, *Грађа о живору и раду београдских привредника, предузетника, трговаца и банкара, XIX и XX век*, у: Историјски архив Београда (ИАБ) ОЗ К-6/V, 7; Костић М.М., *Усјон Београда. Послови и дани шрјоваца, шрвредника и Банкара у Београду XIX и XX века*, приредиле Латинчић О., Гордић Г., Београд 1994; Костић М.М., *Усјон Београда II*, приредиле Радојчић М., Чавић М., Ковачевић М., Гордић Г., Београд 2000.
- 84 Мемоари Николе Крстића. Приватни живот (1860–1870), Архив Српске академија наука и уметности (АСАНУ) 7194 до 7196; Мемоари Јована Авакумовића, АСАНУ 9287; Дневник Милана Ђ. Милићевића (1869–1905), АСАНУ 9327; Биографија Атанасија Николића верно својом руком написана, АСАНУ 7380/32; Милица Бабовић Бакић: *Сећања*. Стари Београд, АСАНУ 13459; Дневник Анке Обреновић АСАНУ 14147; Љубица Попадих Велимировић: *Породична хроника*, АСАНУ 14221; Маринковић Дионисије: *Мои доживљаи или догађаи који су се збивали у мојој породици и околини од мога рођења до данас, тј. од 1835. до 1900. год*, АСАНУ 14395; Делфа Ив. Иванић: *Аутобиографија*, АСАНУ 14515; фонд Стојана Новковића (Архив Србије (АС)), фонд Владана Ђорђевића (АС), фонд Јована Авакумовића (АС); фонд Владимира Јовановића, Историјски архив Београда (ИАБ); рукописи Владана Ђорђевића, Народна библиотека Србије, рукописно одељење, R-426/1.
- 85 АС: МУД-П 1863 VI-17.
- 86 Између осталих, Durham M.E., *Through the Lands of the Serb*, London 1904; Gordon W., *A Woman in the Balkans*, London 1916; Kanitz F., *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart, I-III*, Leipzig 1904, 1909, 1914; Kanitz F., *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868; Kinglake A. W., *Eothen*, London 1844; Sturzenegger C., *Serbisches Rotes Kreuz und internationale Liebestätigkeit während der Balkankriege 1912/1913*, Zürich 1914.

- 87 *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, I-IV*, priredio Stanojević S., Zagreb 1926–1929.
- 88 Petrovich M.B., *A History of Modern Serbia*, 691 и даље.

ПРОЛОГ

БЕОГРАДСКИ ПАШАЛУК У ОСМАНСКО ДОБА

На историју Београда до 19. века утицале су четири историјске околности. Прво, географски положај учинио је ово место пожељним стратешким упориштем на путу из средње Европе према Византији. Као такав, био је поприште сталних ратова између хришћана и муслимана, Хабзбурговаца и османских Турака. Друго, у овом региону није било земљишног велепоседа. Треће, османско аграрно уређење трајно је обележило однос хришћанског сеоског становништва према земљи. Четврто, терор пљачкашких јаничарских трупа у деценијама око 1800. трајно је утицао на слику муслимана у очима хришћанског становништва.

Београд лежи на ушћу Саве у Дунав, јужно од Панонске низије. До изградње првих мостова од чврстог материјала, крајем 19. века, обе реке су представљале природну границу према северу и западу. Од давнина сликом града доминира моћно утврђење на узвишењу изнад ушћа, и пружа широки поглед на долину Дунава. Са извесним прекидима, град је припадао Османском царству од 1521. до 1878. године. Од када је изашао из домена угарске круне, био је најважнији одбрамбени бастион северне османске границе, а тако се и звао: *дар-ал-џихад* (кућа одбране). У 17. и 18. веку ово подручје је било поприште неколико „турских ратова“ које су водили Хабзбурговци. Они су, са својим савезницима, три пута освајали Београд (нем. *Weißenburg*, мађ. *Nándor Fehérvár*). Опсада од 1688. до 1690. завршила се као резултат османске контраофанзиве у време угрожавања западне аустријске границе од француских трупа. Тада се велики број српских избеглица, под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића из Пећи, населио у Угарској коју је хришћанска војска повратила. Тај догађај је у српској историји запамћен као Велика сеоба.¹ Око 100.000 Срба, сељака под оружјем, населило се на пустој, маларијом зараженој

← Београд. Поглед на турски део града – Дорћол, 1849. Исечак, увеличан; цела гравира на стр. 71. ИАБ: ЗФ а IV 10.

земљи Панонске равнице и заузврат добило од цара Леополда I право на личну слободу и исповедање вере.²

Мировним уговором у Сремским Карловцима јануара 1699, Београд је постао погранични град, а османски Турци су дефинитивно морали да се повуку из Угарске (изузев Баната), Трансилваније, Славоније и великог дела Хрватске. У августу 1717. Хабзбурговци су поново освојили Београд. Миром у Пожаревцу, јула 1718, северна Србија, Банат и западна Румунија директно су били стављени под централну управу Беча, која је увела модерни систем администрације, по угледу на османску организацију Царства. Та управа је убрзо морала да напусти планове за колонизацију немачких сељачких породица на простор северне Србије: требало је подстаћи домаће становништво да остане у земљи. Зато су се Хабзбурговци ограничили на то да поставе привремене управнике из Беча који су владали новооснованим дистриктами и називали се локалним „оборкнезовима“. Управљање подјединицама дистрикта (кнежинама) и појединим местима препустили су, аналогно османском систему, домаћим угледним људима, кнезовима и кметовима, који су надгледали своје области у складу са обичајним правом.³

Становништво Београда, као центра административне области, било је и територијално прерасподељено. Православнима је дозвољено да остану у својој традиционалној четврти, око старе катедрале (Саборне цркве), у тзв. *Raitzenstadt*. На дунавској страни бечка управа је населила немачку, католичку заједницу, која се састојала углавном од колониста из Пфалца. Почетком двадесетих година 18. века у Београду су живеле триста тридесет три немачке породице. Католичке мисије су уживале велики престиж: поред две велике касарне, у немачком делу града за кратко време је подигнуто пет манастира. Хабзбурговци су у изградњи београдске тврђаве применили најмодернију технику фортификације француског инжињера Вобана. Београд је сада представљао ново упориште католичке борбе против „турске опасности“. После двадесет година, цар је морао да врати град султану Београдским миром из 1739. године. Султан је наредио да сва утврђења подигнута после 1717. буду уништена пре предаје града. Тако је пропала идеја о хришћанском упоришту.⁴

Београд: поглед на турски део града – Дорћол. Пресликао из природе Е. Брауман. Гравира, 1849. Овај романтично-меланхолични поглед на османски Београд са рушевинама палате принца Евгенија Савојског у предњем плану (Пиринчана) подсећа на хришћански бастион из прошлости. Одбојност према оријенталној владавини представљена је тако што два човека мирно разговарају окружени гробовима, лешевима, отпадом, и псима луталицама. ИАБ: ЗФ а IV 10.

Београд је враћен у северну границу Османског царства, а католички колонисти су напустили град. Од 1740. Београд је био седиште паше, управника истоименог пашалука. Овај османски административни округ, са северном границом на Дунаву и Сави, а западном на Дрини, чинио је језгро будуће Кнежевине Србије: брдовите, шумовите земље, коју пресеца река Морава, и која на југу и југозападу прелази у кршевита брда и висоравни, а на истоку у подножје планине Балкан. Паша је задржао дотадашњи управни систем и поделу земље на дистрикте (нахије), и кнезовима је наменио дужност прикупљања пореза (харач). Он се мешао у размирице међу хришћанима само ако су у њих били уплетени и муслимани. У Београду је подигао велики гарнизон у тврђави, са око 900 коњаника (спахија) и 2.400 елитних војника, тзв. јаничара, са њиховом комором. Они су примали плату, док су спахије добијале синекуре (*џимар*), земљопосед који су углавном обрађивале хришћанске породице.⁵

У османском систему тимара сељаци су традиционално имали извесна права на земљу.⁶ Тапија им је гарантовала трајни закуп земље, коју су као баштину остављали наследницима. Спахија је имао право да од сељака узима дажбине само *ad personam*, у вези са својом војном службом. Порези, дажбине и кулук који су давали султану и спахији били су тачно одређени према региону и приходима и, у односу на обичаје европског феудалног поретка, умерени. Ограничења су се односила на усеве, који су били прописани, и на располагање земљом, која се могла дати у подзакуп, али не и продати, поклонити и ставити под хипотеку. У договору са спахијом сељаци су могли да се откупе у замену за одређену надокнаду. Имали су и право да стичу земљу у приватном поседу.

У Османском царству ислам је био државна религија, али су поданици друге вере били третирани толерантније него у католичкој Хабзбуршкој монархији.⁷ Султан није много полагао на верску мисију: царство је у почетку финансирано од пореза који су плаћали иноверни (*зими*). До почетка 16. века немуслиманско становништво је било у већини, и масовно преверавање значило би банкрот државе.⁸ Порески обвезници су називани *рајом*, а тај појам се у 19. веку односио само на немуслимане.⁹ Они су били непривилеговани, али нису имали војну обавезу и у сваком тренутку су могли да пређу на ислам. Јудаизам и хришћанство су уживали државну заштиту, као религије са светом књигом и, у оквиру тзв. система *милетџа*, били су признати као политичко-верске заједнице.¹⁰ Хришћани су у европском делу Царства, у провинцији Румелији, као *рум милетџи* били подвргнути примату грчко-православне цркве, што је био повод сталних трзавица. Нису били заборављени ратови за превласт у Византији, а Фанариоти, Грци из Истамбула, умели су да искористе блискост са султаном. Васељенски патријарх (*рум баши*) управљао је „својим“ хришћанима као држава у држави. Поред духовних дужности, он је, као и исламски кадија, обављао судске функције и учествовао у одлукама о венчању, разводу и наслеђивању. Вршио је функцију заштитника хришћана у Царству и чувао је свој ексклузивни приступ османској централној власти.¹¹

Остало становништво у Царству такође је било подељено у географске (*село, округи*) или друштвено-професионалне (*еснаф*)

групе, које су имале своје предводнике и обичајна или писана правила (*канун*), и унутар тих граница уживале су прилична аутономна права. Еснафски мајстори и кнезови заступали су своје групе, као и *рум баши* или *хахам баши*, пред властима или спахијама, и надгледали су спровођење правила у свом домену. Османско царство је функционисало као строго хијерархијски, статични систем који је привилеговао ислам, и био прилагођен султану.¹²

У суштини је немуслиманско локално становништво Београдског пашалука било препуштено самом себи. Њих је надзирао њихов милет и локални кнезови. Спахија је био једини муслиман са којим су хришћанске сељачке породице биле приморане да комуницирају. Ипак, он је живео као војник у Београду, или у гарнизону неког другог града, и та размена се састојала из мало-бројних аудијенција на којима је он примао дажбине. Српски научници позног 19. и раног 20. века наглашавали су раздвојеност између хришћана на селу, и муслимана у граду. Етнолог Тихомир Ђ. Ђорђевић (1868-1944) описао је сеоско становништво у својој књизи *Србија пре сјо јодина*:

„Становништво је по селима било искључиво српско; само је у североисточној Србији, поред српских, било и румунских села у знатном броју. Сем тога, у Соколској нахији било је нешто села у којима су становали Срби муслиманске вере, који су се називали Турцима. Најзад, у врло многим селима била је по једна, или по неколико, кућа настањених Цигана, најобичније ковача, који су подмиривали сеоску потребу у ковачким израђевинама.¹³“

А град описује овако:

„Становништво по варошима било је највећим делом турско. Срба је било врло мало, и то трговаца (готово само дућанџија) и мајстора (понајвише ћурџија, терџија, јекмеџија, туфегџија, кујунџија). Још је мање било другог становништва: по који Грк или Цинцарин, обично механџије, по који Јеврејин, Јерменин и Циганин.¹⁴“

Српска раја је покушавала да, што је могуће више, избегне сусрете са муслиманима и да живи повучено, али аутономно, у

својим селима. На путу, и у градовима осећала је своју нижу вредност на сваком кораку, и била без заштите изложена на милост и немилост Турцима, како су називали муслимане, без обзира на етничку припадност. Жене су биле двоструко дискриминисане. Потчињене због свог пола, и потлачене због вере, трудиле су се да што је могуће ређе излазе на улицу. Реформатор српског језика, Вук Стефановић Караџић (1787-1864) детаљно описује тлачење раје. По његовом мишљењу, највише су терорисали немуслиманско становништво исламски конвертити (*йошурице*). Текст који следи настао је двадесетих година 19. века и односи се на време пре 1788. године:

„У Србији Труци, као *йосйода*, сједе само по *йрадовима* и по *варошима*. Они, као племићи у своме царству, не плаћају никакве дације (ни арача, ни порезе, ни чибука) (...)(...) По мањим варошицама и по паланкама и од њи ђекоји, особито Бошњаци (Срби закона турскога), раде земљу и држе стоку; али по градовима и по већим варошима слабо; него господа и поред њи многе беспослице живе од раје (нпр. спаије, читлук-саибије, различни чиновници и слуге свију ови), а остали тргују у раде различне занате. Но они имају и заната *йосйодски*, које само Турчин смије радити, нпр. Србин не може бити *налбанџа* (што поткива коње), ни *џабак*, ни *сарач*, ни *казаз* (гомбар); тешко и *берберин* и *йајуџија*. Осим ови заната, које раји није слободно радити, од њи има и *џерзија*, *џуфекџија*, *кујуџија* и *јекмеџија* (љебара); али *ћурџија* неће да буде ни један. Само Турчин Турчину назива селам (поздрав кад се састану): да од раје ко Турчину селам назове, одма би га погубили, ако се не би ћео потурчити; а да не би Турчин у томе погријешео, ваља да се по аљинама познаје ко је раја, ко ли је Турчин. Зато раја не само не смије носити *зелене боје* него ни онако *лијейи* аљина као што су у Турака, нпр. *шалова око љаве*, *џока*, *долама*, особито везени *сребром* или *златом*. На неким мјестима раји није слободно носити ни *црвени* фесова, ни *јеменија*; (...) Тако се раји не пристоји имати ни *лијепу кућу*, као што је турска, или још *љепшу*; ни *добра* и *лијепа коња*; и сами природни дарови, нпр. *лијейо лице*, велики *лијепа бркови*, не гледају се радо у раје. *Сабље* раји нипошто није слободно носити; *йишиџољи* и друге *пушке* и велики *ножеви* истина допуштају се, само да нијесу оковани *сребром* или онако *лијепа* и *наочити* као у Турака; али опет кад се дође у град или у варош, или се у селу изиђе пред господу турску, ваља дугу *пушку* и велики *нож* оставити, а *пиштоље* за *леђа* гурнути или *гуњем* заклонити. Не само кад *иоле* какав *турски*

поглавица или зликовац иде сокаком раја мора да устаје на ноге него и најгорему Турчину раја мора с пута сврнути, макар у близо до кољена. Не само што раја не смеје кроз град и кроз варош јахати него и у пољу кад сретне Турчина, ваља да сјаше или да пита је ли слободно јахати (на тако питање ђекоји одговори: „Јаши, море“; а ђекоји: „Сјаши, крсте, закон ти...“). Сваки Турчин смеје ришћанину псовати и оца, и мајку, и вјеру, и душу, и крст и пост; а ришћанин Турчину не смеје то ни једно за *илаву*. Кад какав, иоле ођевен, Турчин у вароши, или ће му драго, одјаше коња, он првога Србина ког види зове, те му да коња да вода; тако господа турска узимају са сокака Србе за различне послуге, нпр. да туку каву, да доносе воду, да сијеку дрва итд. Истина да сваки Турчин свагда не смеје Србина убити јавно; али ударити чибуком или штапом – томе суд нема, као ни псовки. Кад је рат, Турци, истина, раје не зову на војску, него сами бране своју царевину и вјеру; али раја мора да ји рани куд пролазе и ће се налазе, путове и градове да гради и поправља и да вуче топове и џебану. Ако се ко од раје потурчи, одма има сва права као и остали Турци; и не само што га неће нико прекорити пређашњом вјером него ће га још сваки радије помоћи него рођенога Турчина; зато је тешко наћи потурчењака да зло живи, а много ји има паша и везира. Да су потурчењаци гори за рају од прави Турака, то се зна: „Нема Турчина без потурчењака“ (ово се може рећи и за Бошњаке према Османлијама – прави Турака).¹⁵

Вук Караџић је био убеђен да је дискриминација разлог повученог начина живота код Срба:

„Имајући и Турци над Србима таку власт, и така права, наравно је да се Срби морају старати колико је могуће мање да се мијешају с њима. Зато Срби не само што не живе по градовима и по варошима него не живе радо ни близу овије, а још мање по великим друмовима, куда Турци често пролазе; него се најрадије завлаче по шумама и по брдима и потоцима, (...); а у градове и у вароши не иду радо без особитога посла или невоље. Тако има матори људи који нигда нијесу били у граду ни у вароши. А Турци беспослени, срећом, особито у мирно доба, слабо се скитају по селима (...).¹⁶“

Вуково сведочење утицало је једнако на историографију и на стварање мита. С обзиром да је христјанизовано балканско становништво још пре доласка Османлија живело у брдима, дубљи су разлози из којих су хришћани и муслимани насељавали разли-

чита места. Античка вештина обрађивања алувијалног земљишта нестала је у време сеобе народа, и равнице су запустеле. Словени, који су у 6. и 7. веку населили подручје данашње Србије, нису се настанили у долинама. Обрадиву земљу су добијали спаљивањем шума и остављањем на утар, издржавали се од сточарства, као и мало земљорадње и повртарства. У западним и јужним брдовитим крајевима специјализовали су се за седелачку привреду и коришћење пашњака, и живели у тесним породичним савезима.¹⁷ Осим у долинама где су пролазили путеви, релативно ретко су долазили у контакт са страним властима и војницима. У Османском царству део становнишва је имао користи од тога што је Београдски пашалук представљао осетљиву северну границу Царства. Они су султану, у замену за привилегије, понудили услуге граничара и наоружаних чувара путева. Изолација им је помогла да, у време четиристогодишње исламске стране владавине сачувају српско-православни идентитет. Цена тога била је културна крутост и затвореност у комуникацији, које су тек у 18. веку почеле да попуштају. Насупрот њима, османски чиновници и војници морали су да се настане у градским гарнизонима, иако су имали земљишне поседе на селу. Муслимански досељеници су тражили извор прихода у градовима и дуж путева. Муслиманско сеоско становништво чинили су заправо хришћански конвертити. Релативно често је долазило до мешовитих бракова, упркос приличне сегрегације и строгог одбијања од стране верских поглавара. Свакако, претежно у једном правцу: хришћани су прелазили у ислам и ступали у брак са муслиманима. Овима је, међутим, претила смртна казна ако би иступили из исламске вере, мада је било случајева крипто-конверзије.¹⁸

Крајем 18. века погоршала се безбедносна ситуација у Османском царству. Русија се, освајањима на Црном мору, опасно приближила Истанбулу, а европске силе су разматрале могућност поделе Царства. У пограничним областима управници провинција одметали су се од централне власти. Армија није била дорасла модерним европским војскама, и морала је хитно бити реорганизована. Султан је у ту сврху позвао француске официре, али су се свештеници (*улема*) и јаничари успротивили реформским плановима.¹⁹ Свештеници су инсистирали на томе да се Царством

мора управљати по правилима исламског закона (*шеријата*). Јаничари, чији су чиновници у то доба били на продају, борили су се за своје привилегије. Као мафијашка организација која је присвајала приватна добра (*чиџилук*) и контролисала трговину, поставили су претња безбедности царства. И у Београдском пашалуку конкурисали су спахијама око контроле земље и наметали су се сељацима као заштитници, кредитори и, коначно, као утеривачи дугова и пореза. Многима је успевало да у исто време узимају новац и од спахија.²⁰ Њихов терор је постао појам бруталности према хришћанима у Османском царству, чега се четрдесетих година 19. века сећао и бивши лекар кнеза Милоша, Пијемонтезанин по рођењу, Бартоломео Силвестер Куниберт (1800-1851):

„Требало је живети на Истоку, познавати му језик, обичаје, и видети изблиза глупу надутост Османлија, нарочито пре пада јаничара; требало је бити сведоком сваковрсних гоњења, чиме су кињили хришћане, па да се може замислити унижење ових последњих. Мусломан од најнижег порекла, у ритама, пун гада, и изнурен од глади, сматра себе опет као далеко узвишеним од најбогатије хришћанске раје, па ма се ова оличавала у кнезу Молдавије или Влашке; кад би мусломану требала помоћ раје, поискао би је од њега, не као што се проси милостиња од ближњег, већ као кад је захтева господар који заповеда, као дужитељ који потражује наплату дуга. Запитајте га зашто се показује с таквим неоснованим прохтевима, он ће вам надувено одговорити: *муслманам бе!* „ја сам Турчин, чујеш!“ То је, у његовим очима, право без приговора. Ово је један освештани образац, који, управљен на хришћанина, хоће да каже: „Тражим што ми се дугује; још ми захвали, ако ти не узмем све што имаш и ако ти живот опростим: ја сам мусломанин, а ти си само *ђаур*, псето једно хришћанско; зар не знаш да је за тебе злочин бити богат? Алах је створио мусломанина да господари на овоме свету и да буде срећан на ономе.“²¹

Око 1780. године у Београду је било 6.000 кућа и, према различитим проценама, између 20.000 и 55.000 становника. Од тога је могло бити око 5% хришћана.²² Град је у привредном погледу цветао, занатлије и трговци су одржавали тесне везе и редовно трговали преко границе, посебно су извозили свиње и увозили жито.²³ Хабзбурговци су 1789. поново освојили Београд, после педесет година, и муслиманско становништво је побегло. Две го-

дине касније, цар Леополд II је морао да врати град Османлијама, миром у Свиштову 1791, али је он тада био опустео, празан и економски уништен. Султан Селим III је реорганизовао пашалук. Он је дао амнестију српским „фрајкорима“, који су се борили у специјалним јединицама царске војске за православне добровољце (*Freikorps*), и успео је да врати сељаке из околине у њихова села. Јаничарима је забранио повратак у Београд и на њихова имања населио је муслиманске избеглице из Босанске Крајине. Спахије су и даље имале обавезу да живе у граду. Пашалук је сада поново имао 300.000 до 400.000 становника, од чега око 20.000 муслимана, и под управом хаџи Мустафа паше доживео је неколико година успона.

Онда је 1794. стигла куга у овај регион, и посебно харала међу босанским имигрантима. Само у Београду је било 4.470 мртвих.²⁴ Највећи пашин проблем ипак су били упади пљачкашких најамничких трупа Османа Пазваноглуа, *ајана* суседног Видинског пашалука. Пазваноглу је управљао својим подручјем не обазирјући се на интересе Царства, контролисао је трговину на Дунаву и богатио се на рачун становништва. Уз подршку јаничара изградио је приватну војску, која је угрожавала цео регион. Мустафа паша је успео да порази Пазваноглуове трупе код Шапца, 1799. Да би одбранио Београд од њиховог напада у наредним годинама, позвао је хришћанску рају у војску и искористио искуство српских кнезова из *фрајкора*. Хришћани су га, због његовог неконвенционалног поступка, назвали „српском мајком“, али је у османским круговима то изазвало згражавање. Султан, заузет ратом са Наполеоном, није му слао појачање и дозволио је повратак јаничара у Београд.²⁵ Они су одмах почели да се свете. У августу 1801. четири јаничарска поглавара (*гахије*) убили су пашу, опљачкали палату и заузели град.²⁶ Јаничари су успоставили режим терора, земљу спахија прогласили својим приватним власништвом и рају свели на статус робова.

У тој очајној ситуацији, спахије и раја су се поново удружили против јаничара. У последње две деценије међу хришћанским сеоским становништвом започео је процес раслојавања. Рат и погранична трговина избацили су на површину људе који су, захваљујући својим способностима и својим искуством, били

прихваћени као кнезови. Они су преузели улогу посредника између спахија и раје, и нису презали од тога да своје пословне везе користе за кријумчарење оружја са оне стране Дунава. Неколико јеврејских трговаца, који су веровали у месијанизам, помагали су их кредитима и мрежом својим веза. Хришћанска раја, под утиском краја века, куге из 1794, појаве комете и помрачења месеца и сунца 1804, била је спремна да прати своје кнезове и да учествује у буни против јаничара. Они су очекивали месију, у лику српског оснивача цркве, светог Саве, или легендарног хероја Марка Краљевића, који би их ослободио стране владавине и обновио средњовековно српско царство.²⁷

Јаничари су се бојали оружаног устанка и почетком 1804. побили су између 70 и 150 кнезова. Тај догађај је упамћен у српској историји као *сеча кнезова*, и сматра се поводом Првог српског устанка против османске власти.²⁸ Преостали кнезови су у целом пашалуку организовали сеоску милицију, а султан је дао задатак босанском везиру да, заједно са београдским спахијама, успостави ред. У наредним месецима ситуација је била налик грађанском рату. У јесен 1804. јаничари су били опкољени и убице хаџи Мустафе погубљене. Ипак, јаничари нису одустали и ситуација је и даље била критична.

Сељаци су у међувремену стекли самопоуздање. Њихови вође су се одевали као османска господа и одбијали су да плате порезе и дажбине. Убрзо после покоља кнезова, скуп неколико стотина хришћанских достојанственика изабрао је у Орашцу *вожда*, врховног вођу. Сеоска милиција је обожавала харизматског бившег официра фрајкора и свињарског трговца, Карађорђа Петровића (око 1760-1817.), и следила га са пуним поверењем.²⁹ Успешно освајање Смедерева 1805. и Београда 1806. охрабрило га је да се бори не само против јаничара, већ и против Османлија уопште, и да их истера из Пашалука. Од 1807. до 1813. Карађорђе је контролисао територију целог Београдског пашалука и успоставио самосталну управу. Склопио је савез са Русијом и руском цару ставио на располагање своје трупе током руско-турског рата 1806. до 1812. У време мировних преговора у Букурешту, султан му је понудио аутономна права, али је он одбио, и без Руса наставио да се бори. Следеће године султан Махмут II повео је крваву

Кнез Милош Обреновић у свећаној одори са турбаном на глави. Печат у дну с лева је Милошев печат као оборкнез, с десне као наследног кнеза, владара Србије. Литографија К. Н. Ненадовића, 1883. МГБ: ГИ1/5087.

казнену експедицију у Београдски пашалук. Карађорђе је са многим својим саборцима прешао Саву, али је ипак неколико војвода остало у земљи и чекало амнестију новог београдског паше. Будући кнез, Милош Обреновић (1780-1860), такође се потчинио Османлијама који су му потврдили титулу оборкнеза Рудничке нахије. Ипак, хришћанска милиција на селу била је изван контроле, а односи између Срба и муслимана били су пуни неповерења и страха. За време једне локалне побуне у Трнави, у јесен 1814. (хаџи Проданова буна), Обреновић се понудио да посредује, и

пристао је да буде талац. Чим се вратио кући, подигао је нови устанак и 1815. повратио за кратко време цео Пашалук. У преговорима са султаном постигао је нови споразум о аутономији, којим је он признат за врховног српског кнеза, односно књаза. Махмут II је прихватио потпуну амнестију свих устаника, право раје на ношење оружја и трговачке привилегије, именовање врховног српског суда од 12 чланова (Народна канцеларија), као и право хришћана да сами прикупљају порез. Коначно је забранио јаничарима да имају земљишни посед у пашалуку. Кнез Милош је радио на консолидацији своје власти и изградњи српске државе, све док није свргнут са власти, 1839. године. Наредио је убиство свог ривала, Карађорђа, када се он 1817. године вратио у земљу. Када га је султан, 1830. године, признао за наследног кнеза аутономне кнежевине, био је на врхунцу своје моћи: то је био тренутак рађања Кнежевине Србије.

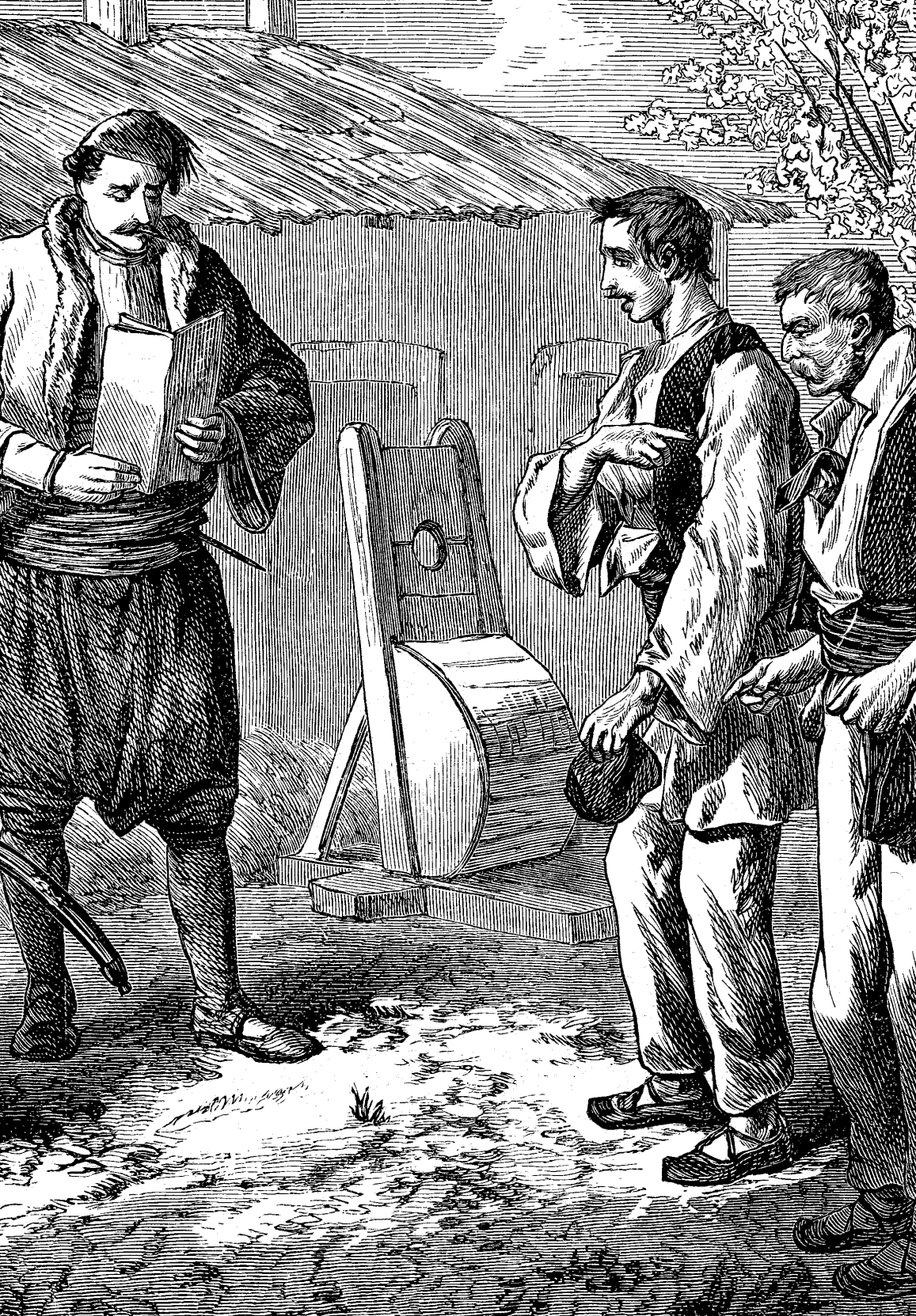
- 1 Одлука о сеоби, донета на општенародном збору, спада у корпус српских националних митова. Види: Тричковић Р., Београд под турском влашћу 1521-1804. године, у: *Историја Београда*, приредили Тасић Н., Драганић М. и Антонић З., Београд 1995, 91-141, 114; Веселиновић Р., Ратови Турске и Аустрије 1683. до 1717. године, у: *Историја Београда I*, приредио Чубриловић В, Београд 1974, 465-519, 489.
- 2 Центар Срба у Хабзбуршкој монархији постао је градић Сремски Карловци, јужно од Новог Сада, где је Патријарх основао српско-православну митрополију. Види: Adanir F., Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa, in: *Südost-Forschungen* 41, München 1982, 43-116, 58-74, а посебно 62 и даље, и 68 и даље; Heppner, H., Die Entwicklungsmöglichkeiten für die südosteuropäische Gesellschaft infolge der habsburgisch-osmanischen Auseinandersetzungen des 16. bis 18. Jahrhunderts, in: *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*, eds. Zöllner E., Gutkas K., Wien 1988, 203-218, 210 и даље, 214 и даље; *Историја српског народа IV/1*, приредио Самарџић Р., и *Историја српског народа IV/2*, приредио Веселиновић Р., Београд 1986; Констандиновић Н., *Београдски пашалук (северна Србија под Турцима): историја, становништво, производне снаге*, Београд 1970, 31; Mitterauer, Michael, Religionen, in: *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa. Eine Einführung*, eds. Kaser K., Gruber S., Pichler R., Wien, Köln, Weimar 2003, 345-375, 371; Sugar, P. F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804*, Seattle, London 1977, 284 и даље.

- 3 Bruckmüller, E., Die habsburgische Monarchie im Zeitalter des Prinzen Eugen zwischen 1683 und 1740, in: *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*, eds. Zöllner E., Gutkas K., Wien 1988, 88–119; Kallbrunner J., *Das kaiserliche Banat I: Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 173*, München 1958, 14 и даље, 17 и даље, 32; Веселиновић Р., Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године, у: *Историја Београда I*, приредио Чубриловић В., Београд 1974, 523–572, 528.
- 4 Поповић М., *Београдска тврђава*, Београд 1991, 75; Sturmberger H., Türkengefahr und österreichische Staatlichkeit in: *Südostdeutsches Archiv X*, München 1967, 132–145; Тричковић Р., Београд под турском влашћу..., 126; Веселиновић Р., Београд под влашћу Аустрије..., 529, и слике 5–13, 19–21.
- 5 Тричковић Р., Читлучење у Београдском пашалуку у 18. веку, у: *Зборник Филозофског факултета XI*, Београд 1970/1, 525–549, цитирано према: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, eds. Inalcık H., Quataert D., Cambridge 1994, 685; Ursinus, M., Janitscharen, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, eds. Hösch E., Nehring K., Sundhaussen H., Wien, Köln, Weimar 2004, 315–316; Norton, J. D., The Turks and Islam, in: *The World's Religions: Islam*, ed. Clarke P., London 1988, 1990, 84–101, 89 и даље.
- 6 Старо османско аграрно уређење већ је у 18. веку било у процесу распадања. У том систему постојала је земља у приватном поседу (*мулк*), у поседу верских установа (*вакуф*), као и у поседу муслиманске заједнице, тј. државе, односно султана (*мири*). Мири-поседи су били намењени за синекуре Османлијама који су управљали Царством. Њих су чинили војници (*аскери*), као и интелектуална и верска елита (*улема*). Султан је поделио земљу, и члановима своје породице, као и гувернерима важних провинција, доделио *хасове*, гувернерима малих провинција и вишим официри-ма дао је *зеамете*, а спахијама мале *џимаре*. У Србији је систем *џимара* био раширен све до краја 18. века. Служио је као накнада спахијама, чија је титула била аналогна властелину. Приватни читлаци, успостављени у многим деловима Османског царства, настали су злоупотребама, у вези са незаконитим присвајањем земље од стране јаничара (види даље). Adanır, F., The Ottoman Peasantries, c. 1360–c. 1860, in: *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, ed. Scott T., London, New York 1998, 268–310, 278 и даље; *An Economic and Social History...*, ed. Inalcık, H., 658 и даље; *Southeastern Europe under Ottoman Rule...*, ed. Sugar P. F., 34 и даље.
- 7 Mitterauer M., Religionen, 345–375; Norton J. D., The Turks and Islam, 87.
- 8 Sugar, P.F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule...*, 43 и даље.
- 9 Adanır F., The Ottoman Peasantries, 281.
- 10 У оригиналном значењу, *millet* представља вероисповест, верску заједницу неке групе самих муслимана. Већ годину дана по освајању Цариграда 1453, султан Мехмед II Освајач именовао је монаха Генадија за патријарха и врховног свештеника свих хришћана, као и једног *haham başi* као представника Јевреја, који су се после протеривања из Шпаније доселили

- у великом броју у Османско царство. Као наследник Византијског царства, слутан је хтео да обезбеди лојалност хришћанских и јеврејских поданика, као и континуитет своје нове престонице као трговачке метрополе. Спорно је када, како и под којим именом је систем *милетџа* ступио на снагу, као начин контроле хришћанских и јеврејских поданика. Најкасније од 17. века појављује се по један православни, јерменски и јеврејски *милетџ* под овим именом. Јеврејски *милетџ* (*yahudi millet*) имао је право да сам поставља свог *başı*. Он је по протоколу имао примат над својим православним колегом. *Southeastern Europe under Ottoman Rule...*, ed. Sugar P., 44 и даље; Ursinus M., Millet, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, eds. Hösch E., Nehring K., Sundhassen H.. Wien, Köln, Weimar 2004, 442–444; Ursinus M., Zur Diskussion um „millet“ im Osmanischen Reich, in: *Südost-Forschungen* 48, München 1989, 195–207.
- 11 Срби су од 1557. до 1766. имали свој епископски центар у Пећи. Он је после Велике сеобе изгубио значај, и у последње две деценије постојања у њему су били грчки свештеници. Sugar P., *Southeastern Europe under Ottoman Rule...*, 45 и даље.
  - 12 Sugar P., *Southeastern Europe under Ottoman Rule...*, 271–282.
  - 13 Ђорђевић Т., *Србија пре сто ђодина*, Београд 1946, 151.
  - 14 Ђорђевић Т., *Србија пре сто ђодина*, 157.
  - 15 Стефановић Караџић В., Географско-статистическо описаније Србије, у: *Српска историја нашега времена*, Београд 1972, 7–70, 9, нап. 2, и 49–51.
  - 16 Стефановић Караџић В., Описаније, 51.
  - 17 Adanir F., Heiduckentum, 58 и даље; Adanir F., *Ottoman Peasantries*, 273 и даље; Kaser K., *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien, Köln, Weimar 2000, 244 и даље.
  - 18 То питање тек треба да се истражи. Натали Дејвис је, за почетак, обрадила случај познатог географа, Ал-Хасан Ал-Базана (Davis, N.Z., *Trickster Travels. In Search of Leo Africanus, a Sixteenth-Century Muslim between Worlds*, Faber and Faber, London 2007).
  - 19 *An Economic and Social History...*, ed. Inalçık, H., 663 и даље; Sugar P., *Southeastern Europe under Ottoman Rule...*, 34 и даље, 55 и даље, 241 и даље; Ursinus M., Janitscharen, 315 и даље; Исти, Knabenlese/Devşirme, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, eds. Hösch E., et al., Wien etc. 2004, 359 и даље; Norton, J.D., *The Turks and Islam*, 92. До 17. века јаничари су регрутовани претежно међу хришћанском омладином, која је у оквиру тзв. данка у крви (*девишрма*) била одређена за службу султану. Они су живели у целибату, примали плату и спадали у најбоље трупе свог времена. У 17. веку јаничарске трупе већ су се претежно састојале од слободних муслимана, а последња *девишрма* забележена је почетком 18. века. Султан Махмуд II је 1826. наредио погубљење свих јаничара.
  - 20 *An Economic and Social History...*, ed. Inalçık, H., 664, 685.

- 21 Куниберт, Б.С., *Српски усџанак и љрва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, 1-2, 1. том, стр. 20, Београд 1988. „Il faut avoir vécu en Orient, en connaître la langue, les moeurs, et avoir vu de près le stupide orgueil des osmanlis, surtout avant la chute des janissaires; il faut avoir été témoin des persécutions de tout genre dont on opprimait les chrétiens, pour se faire une idée de leur abjection. Le musulman de plus basse extraction, couvert de haillons et de vermine, et exténué de faim, se croit encore bien supérieur au plus riche raïa chrétien, fût-il prince de Moldavie ou de Valachie; il aurait besoin de son secours, qu'il le lui demanderait, non comme implorant la charité du prochain, mais comme un maître qui commande, comme un créancier qui exige le paiement d'une dette. Demandez-lui pourquoi il se montre si exigeant, il vous répondra avec arrogance: *Musulmanim beh!* 'Je suis Turc, entends-tu!' C'est là, à ses yeux, une raison sans réplique. C'est une formule sacramentelle qui, adressée à un chrétien, veut dire: 'Je demande ce qui m'est dû; remercie-moi encore, si je ne te prends pas tout ce que tu possèdes et si je te laisse la vie: je suis musulman, et tu n'es qu'un *ghiaour*, un chien de chrétien; ne sais tu pas que pour toi, c'est un crime d'être riche? Allah a créé le musulman pour dominer en ce monde et être heureux dans l'autre.“ (Cunibert, B. S., *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'en 1850*, I-II, Leipzig 1855, 9.).
- 22 Процена хабзбуршких агената о броју кућа из 1777. године. Мајкл Палере је на основу тога проценио број становника између 30.000 и 55. 000. Агенти су 1783/84. проценили да у Београду има око 20.000 муслимана и 1.200 хришћана. Међу муслиманима било је око 4.000 јаничара и 16.000 „грађанских јаничара“ (Констандиновић Н., *Београдски џашалук...*, 72). Вероватно се ту мисли на *јерлије*, становнике града који су имали војну обавезу. (Констандиновић Н., *Београдски џашалук...*, 72; Palairot M., *The Balkan economies, c. 1800–1914. Evolution without development*, Cambridge 1997, 28 и даље). Види такође одељак 1 у другом поглављу.
- 23 *An Economic and Social History...*, ed. Inalçik, H., 684; Чубриловић В., Варош после 1740. године. Развој привреде 1740.1788, у: *Историја Београда I*, 692.
- 24 Pavlowitch S., *A History of the Balkans 1804–1945.*, London, New York 1999, 27 (превод на српски: Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2001); Чубриловић В., Град пред српску револуцију 1804, у: *Историја Београда I*, 741.
- 25 Sugar P. F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule...*, 238 и даље, 246.
- 26 Чубриловић В, Град..., 750 и даље.
- 27 Stoianovich T., *A Study in Balkan Civilization*. New York 1967, 144 и даље (у српском преводу: Стојановић Т., *Балканска цивилизација*, Београд 1995, 128 и даље); Шланг И., *Јевреји у Београду*, Београд 1926, 62; О јеврејско-ционистичком месијанству види: Berger S., *Jüdischer Messianismus*, in: *Der Erste Zionistenkongress von 1897: Ursachen, Bedeutung, Aktualität: ... in Basel habe ich den Judenstaat gegründet*, eds. Heiko Haumann et al., Basel etc. 1997, 24–28; Kaiser C., *Frühzionismus – Messianische Erlösung und jüdische Nation*,

- in: *Der Erste Zionistenkongress von 1897...*, 29–31; The Perennial Dictionary of World Religions, ed. Keith C., San Francisco, New York 1989. Упореди и погавље 3.2.
- 28 Чубриловић В., Српска револуција 1804–1815, у: *Историја Београда II*, 5–78, 5 и даље; Glenny M., *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, 1 и даље (превод на српски: Gleni M., *Balkan 1804–1945. Nacionalizam, rat i velike sile*, I–II, Beograd 2001.); Pavlowitch S., *A History of the Balkans 1804–1945*, 28; Jelavich B., *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge 1983, 196. Новија српска историографија радије користи термин „револуција“ (уп. Љушић Р., Тумачења српске револуције у историографији 19. и 20. века, Београд 1992).
- О устанцима од 1804–1813. и 1815. постоји обимна литература. Стандардно дело новије српске историографије је: *Историја српског народа V–I: Ог Првој устанка до Берлинској конгреса 1804–1878*, приредили Стојанчевић В., Милићевић Ј., Попов Ч., Јовановић Р., Екмечић М., Београд 1981. Преглед о томе нуди Љушић Р., Тумачења, у: *Вук Караџић о Српској револуцији*, Београд 1990. Многобројни оновремени историчари, дипломати и остали, записали су своја запажања, а нарочито Леополд фон Ранке, који се у томе ослањао на обимну документацију и сећања Вука Стефановића Караџића: Ranke, L. von, *Die serbische Revolution; aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg 1829; Ranke L. von, *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1879; Kallay B., *Geschichte der Serben*, Leipzig 1878; Cunibert, Barthélémy-Sylvestre, *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie...*, Leipzig 1855; Маретић Г. Е., *Историја српске револуције 1804–1813*, превео и издао Живојиновић Б., Београд 1987; Станојевић С., *Историја српског народа*, Београд 1926, (3. прерађено издање).
- 29 О Карађорђу види: Љушић Р., *Вожг Карађорђе, I–II*, Београд 2000, (друго издање); Bartl P., Karađorđevići. in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, eds. Hösch E., Nehring K., Sundhaussen H., Wien, Köln, Weimar 2004, 339 и даље; Četković J., *Karađorđe i Miloš 1804–1830*, Beograd 1960; Страњаковић Д., *Карађорђе*, Београд 1938.

СЕЛО

У ПРЕВИРАЊУ

Сељак из Сибнице. Структурни проблеми Србије после 1830.¹

У фебруару 1861. сељак Милош Обрадовић отпутовао је из села Сибнице у Београд и предао једну молбу Министарству унутрашњих дела. Пошто је тада једва 5% српског становништва било писмено, министарства су у време одређено за пријеме ангажовала секретаре, који су записивали молбе странака и слали их на надлежно место.² Као и већина оних који су дошли из провинције, сељак је на лицу места чекао одговор:

„Попечитељство Внутрена Дјела.

И ако у закону стои да нико несме бити ни јавно ни тајно гоњен док се пред Суд непозове и његова се кривица код Суда недокаже, као што ни један се Србин право свог лишити бити неможе док Судом осуђен nebude, опет се ја доле подписани од мог Среског Старешине гоним без да ме рјешење његово или пресуда Судајска осуђује; па и оно што ми пресуда Судајска додаје он ми тако да кажем насилним начином одузимаје, из мене непознати узрока, ево како: од прилике пре три год. дана предао ме је Суду Окружном као криминалисту што сам као бајати гору секао и кад ме је Суд за невина пресудом својом прогласио и пресуду ми у изводу ради знања мог пратио он ми је до данас дао није већ е код себе ево год. дана држи, даље кад сам ја пре 20 год. једну земљу од Тодора Богдановића из Сибнице купио и тапију Судом потврђену получио, речени Г. Срескиј Началник Петар Павловић без да ме је саслушао и рјешење ми издао, пандура свог у прошли четвртак послао тек овај са неким мједма [?] како ону земљу коју ми је Суд пресудом додао тако и ону пре 20 год. купљену која је една и друга у загради била и посљедна пшеницом засађена а прва на ливаду употребљавана под видом Среског Старешине развалио; што се тога вопроса тиче јели је смео Срески Г. Старешина пандуру његову власт давати и оно што њему извршењу принадежи пандурима да врше давати. Остављам да његова власт отоме размисли; ја Попечи-

← Ф. Каниц: сцена суђења у Виткову, 1868. Исечак, увеличан; цела гравира на страни 97.

телство најпокорније молим да оно пише Г. Среском Старешини да ми насилно разваљену земљу дозволи заградити тим праведније што ја на прву имам пресуду а на другу тапију да су моје сопствене; Оно-га пак који што противу мене има Суду Окр. упуту да овај по закону од мене тражи а посили закона који вели који је се у уживању какове ствари застао онај ће до оконченија парнице и уживати. И по други пут молим ПОПЕЧИТЕЛСТВО да ми оно колико данас рјешење на Г. Среског Старештину изда да ми се земља загради јер ако то неучиним стока ће пшеницу појести и ја ћу се грдно оштетити. Очекујући и на вратима Попечителства закономг удовлетьорења овој мојој молби узимам слободу назвати се

Попечитенија Внутрени Дјела покорњи

Милош Обрадовић

из Сибнице Окр. Београд. Среза Космајског

24. фебруара 1861. год. У Београду.³

Тридесет година по оснивању аутономне Кнежевине Србије, 1861, сељак из Сибнице позивао се на правну државу. Он је путовао четрдесет километара до Београда, да би се министру унутрашњих дела жалио на самовољу његовог среског старешине. Као и 95% српског становништва, био је неписмен. Али, био је упознат са својим грађанским правима. То знање му није помогло да се одбрани од прогона среског старешине. Овај га је ухапсио због незаконитог крчења општинске земље, није му уручио судску пресуду, и оставио је његову обрађену земљу да пропада. Сељак се у невољи обратио надлежном министру и молио га за правну заштиту, као и за дозволу да своју земљу може поново да огради.

Како се овај случај може објаснити? Аутономијом из 1830. султан се у корист српског кнеза одрекао непосредног поседа и власти над Београдским пашалуком, у замену за исплату годишњег трибута. Међутим, он је и даље контролисао границе царства. Висину трибута прецизно је утврдио Хатишерифом из 1833. Муслимани су се повукли у градске гарнизоне у Београду, Смедереву, Шапцу, Соко граду и Ужицу, а неки су се одселили у друге делове царства. Закон о враћању земљишних поседа од 28. јула 1839.⁴ запечатио је укидање система тимара и сељаке прогласио правним власницима њихове земље. У ту земљу је спадала баштина, земља на коју су сељаци имали тапију, коју су фактич-

ки обрађивали до октобра 1833. Спахије, као ранији власници земље, нису били обештећени. Приватни поседи, *мулк*, морали су бити продати у року од пет година, а *вакуфи* су ушли у посед православне цркве. Сва остала земља припала је општинама или држави.⁵

Изградња централне власти убрзала је процес социјалног раслојавања међу бившом рајом и избацила на површину један такан слој моћних људи, заједно са њиховим помоћницима и службеницима. Многи кнезови који су се бавили трговином, искористили су несигурно стање, као последицу предстојеће земљишне реформе, и куповали су земљу која је одузета спахијама. Кнез Милош је стекао моћ и богатство куповином земље на велико, монополском трговином и користећи се кулуком сељака. У првим годинама аутономије изгледало је да ће османски систем тимара бити замењен домаћом феудалном привредом. Ипак, Милош је желео јаку, централизовану државу, и пренео је земљу без власника у власништво државе. Оштри сукоби са противницима око поделе моћи коштали су га власти. У јуну 1839, још пре објаве закона којим је укинут систем тимара, побегао је преко Дунава у Хабзбуршку монархију.

Обични сељаци су размишљали у локалним оквирима, како су и навикли, и веровали су само својим кнезовима.⁶ Како је растао утицај кнезова, тако је расло и њихово богатство. Ко се код њих задуживао, морао је да врати дуг кулуком. Избори за сеоске скупштине постали су фарса. Један од најмоћнијих кнезова, Тома Вучић-Перишић, саставио је од своје клијентеле војску, која је 1842. натерала у бекство присталице кнеза Милоша (Вучићева буна). Ипак, не треба потцењивати независност сељака. Они су водили своја имања као независна породична предузећа и управљали се према свом обичајном праву. Поштовали су кнеза Милоша, пошто је отерао Османлије и поклонио им њихову земљу. Ипак, дуго су одбијали да прихватају наређења државних власти. Држава је била оно што су до скоро представљале Османлије. Они нису разумели зашто би сада ту позицију себи присвојили домаћи људи. Млади аустријски путописац, Феликс Каниц (1829-1904), писао је:

„У почетку се тешко могао српски брђанин и сељак помирити са плаћањем пореза које му је и домаћа влада наметала. Он се надао да ће са изгоном Турака бити заувек ослобођен од тога. Шта би он уопште знао о потребама државе? Слабо је поимао неопходност оснивања школа, судова, итд. Они су му изгледали подједнако сувишни, као и градња ширих путева. Он је ионако лако пролазио на свом малом коњу.“⁷

Сељаци су били навикнути да уз своју баштину узму још земље, колико им је потребно за живот. Док је земље било у изобиљу, сукоби су били ретки у случају да неко искрчи необрађену земљу, на њој напаса свиње или гради нову кућу. Османлије нису водили свеобухватни земљишни катастар, а спахије су само делимично могли да контролишу сељаке. Они су редовно пописивали домаћинства ради дажбина, и њихове мушке чланове од седам до осамдесет година, али нису бележили досељавање и одсељавање. Услед досељавања и пораста наталитета после 1830. људи су живели на све тешњем простору, ближе једни другима. То стање показује кратак преглед следеће табеле:

Табела 1: Пораст становништва Србије од 1834. до 1910.⁸

година	број становника	по км ²	у граду	на селу
1834	678.192	17,9	6,1 %	93,9 %
1874	1.353.890	35,8	10,2 %	89,8 %
1890	2.161.961	44,7	13,3 %	86,7 %
1900	2.492.882	51,6	14,1 %	85,9 %
1910	2.911.701	60,3	13,1 %	86,9 %

Дуги период ратова од 1788. до 1815. године лоше се одразило на број становника пашалука. Према проценама, једна трећина становника је за време Првог српског устанка 1804-1813. умрла или се одселила, тако да је 1817/1818. још само око 300.000 људи живело у овој области.⁹ Београдски пашалук је опустео и нарастао у шуме. Кнез Милош је 1834. спровео први попис становништва, који је обухватио и новоприпојене градове Неготин, Зајечар, Књажевац, Алексинац, Ивањицу и Лозницу. Територија је сада обухватала око 38.000 км², на којој је било регистровано

678.192 лица. Било је 17,9 становника по км².¹⁰ Од тога је само 6% живело у градским насељима. Број становника је од 1834. до 1874. удвостручен и износио је 1.353.890. Сада је у просеку било 35,8 становника по км². Удео градског становништва увећао се од око 6% до добрих 10%, иако се процентуални однос између становника града и села скоро уопште није променио. У апсолутним бројевима, пораст градова је био још значајнији: уместо око 40.000, сада је у градовима живело скоро 140.000 људи.¹¹ Када је Србија добила државну самосталност 1878, територија Кнежевине још више се увећала и сада је износила укупно 48.313 км², укључујући и градове на југу Србије, Ниш, Пирот и Врање. У Краљевини Србији је 1890. живео 2.161.961 становник, дакле 44,7 људи по км². Године 1910. било је тачно три милиона, односно 60,3 људи по км².¹²

Од средине 19. века стопа смртности у Србији лагано је опадала. Прилив из околних области стално је био велики, а наталитет је крајем 19. века био један од највиших у Европи: око 1900. године 53,8% српског становништва било је испод двадесет година старости. Србија се налазила у тзв. демографској транзицији. Ипак, Срби нису у наредним деценијама мењали понашање у погледу склапања брака, рађања и миграција.¹³ Све до међуратног периода није дошло до сеобе становништва са села у град, што је било карактеристично за западну Европу. Процентуални удео сеоског становништва од 1900. године чак је поново порастао, па је 1910. на селу живело 86,9% укупне популације. Раст градова је после 1890. заустављен и постојао је једино захваљујући досељавању младих. Наталитет у градовима је стагнирао у последњој четвртини 19. века. На примеру Београда може се стећи утисак о демографској експлозији у провинцији: иако је главни град на преласку у 20. век имао сличан пораст становништва као и швајцарски градови у исто време, тамо је живело само око 3% укупног становништва Србије. На селу већ од 1900. године није било довољно ни хране ни посла. Беда је достигла врхунац у међуратном периоду.¹⁴

Оскудица земље је, после 1850, довела до жестоких сукоба, који су се још више заострили парцелизацијом земљишта. До тога је дошло зато што су приватна имања била исувише мала, и

због сељачког обичаја да, где год им одговара, присвајају земљу која нема власника. Приликом поделе наследства земљиште се још више уситњавало, пошто је сваки мушки наследник добијао једнак део. Кнез Милош и његов брат Јеврем покушавали су узалудно током двадесетих и тридесетих година 19. века да становнике западне Србије натерају да напусте своја рашрткана насеља, да „сиђу из шуме у село“ и да живе у збијеним или ушораним селима.¹⁵ Регулација села и парцелисање земљишта у мале јединице омогућило је да се тло ефикасније обради. Сељаци су се, међутим, тврдоглаво држали својих традиционалних метода обраде земље и свог обичајног права.

Режим уставобранитеља, који је установљен 1839, хтео је да сломи отпор сељака јаким полицијским и чиновничким апаратом. Покушавао је да непокорне сељаке дисциплинује бирократским наредбама и казнама, и стално је притискао скупштине општина и представнике села да своје надлежности уступе полицији. Бројне жалбе против самовољних и садистичких команданата полиције сведоче како је влада спроводила монопол власти ауторитарном силом. Телесне казне, одобрене од стране државе, не ретко су доводиле до смрти жртава.¹⁶ Уставобранитељи су 1850. увели тзв. баштинску књигу. Посед неког земљишта од тада је морао имати веродостојну тапију (поседовни лист). Од тада су учестали сукоби услед, од тог тренутка, нелегалног заузимања земљишта. Једном законском одредбом из новембра 1860. биле су запрећене строже казне, што указује да су власти имале тешкоће са спровођењем нових одредби. За разлику од жалби због телесних казни које су имале смртни исход, сељаци су ретко прибегавали административним методама да би одбранили своја стара права. Изузетак представља случај сељака Милоша Обрадовића, наведен на почетку овог поглавља, који је био оптужен за нелегално крчење и фалсификовање тапије. Међу више од стотину одабраних полицијских досијеа Министарства унутрашњих дела, из времена од 1850. до 1914, он је једини сељанин који се обратио министарству као појединац. Све остале појединачне жалбе потичу од становника градова, који су тада чинили тачно 10% становништва. Милошев случај нам пружа увид у различита схватања о земљишном поседу, с једне стране сеоског станов-

ништва, које је размишљало на начин обичајног права, а са друге, бирократије која је хтела да успостави монопол силе. Старешина космајског среза, потпоручник полиције Петар Павловић, своје понашање у случају Милоша Обрадовића правда пред својим претпостављенима у Начелству београдског округа, 11. јуна 1858, на следећи начин:

„Славному Нач.ству окружија Београдског Началника Среза Космајског Известије.

Примирителни Сибнички Суд тужио је Сељака Свог Милоша Обрадовића зато, што је он самовласно од општинске земље сада пре неколико дана заградио и то чугаре напалио и на земљи овој бившу гору докорена исекао после ватром сву гору попалио и сагорео, и после поорао и кукурузом засејао, и сада као своју сопственост за свагда заузео, он је на земљи овој 24. велики I и 16. мали III. класе дрвета посекао, и докорена изгорео.

Милош овај који је сада од земље општинске самовласно и без ичијег дозвољенија, до 50. фати у ширину заузео, у дужину пак има до 70. фати ове земље на којој је речено чесло дрвета све посекао, и до корена изгорео, сматрајући ја поступак овај Милошев за незакон и самовласт, која кривица поново изиравшој је горосеча уредби превазилази Круг дјелања мојег, попиљем реченог Милоша Славном Нач.ству стражарио ради даљег да исти поступак, судејског, с тим да овај Милош такоја без брачан да ништа ово непризнаје, него ја сам с овоме да ја све овако увјерио, Кметове и људе на месту изизнао, који су се о свему овоме да ја овако увјерим, и који ће свагда када потребно буде сведочити и доказати.

Овај Милош стања је доброг и може се у затвору сам о своме трошку ранити, састава је тјесног здрав, и разума брестрог.

Напоследку и то Славно Нач.ство извјештавам да сам наредбу учинио, да се заграда његова на исто место гди је и пре била поврати, и земља општинска и за унапредак остане, онако као сто је и досада била општинска утрина остане, а он се има само за посечена дрвета и за самовласно заузимање осудити.

Но. 917.

11. Јунија 858 у Сибници

подпоручник Петар Павловић.¹⁷⁴

Окружни суд је оптуженог сељака ослободио 19. маја 1859. Четири сведока из села посведочили су да је инкриминисана

земља власништво оптуженог, и према томе, да је сеча дрвећа била легална.¹⁸ Срески начелник, у међувремену унапређен у ранг капетана, био је огорчен и неколико дана касније послао је писмо окружном начелству у Београду. Сведоци су лагали, суд је прекорачио своје надлежности. Сељани који имају штале са свињама у општинској шуми не смеју ту земљу једноставно да узму у власништво. Он моли начелство да укине решење суда. То је био сасвим уобичајен поступак, пошто је постојала само делимична подела власти, и окружни суд је био припојен окружном начелству. Начелство је заиста укинуло судску пресуду 31. августа 1859. године због грешака у процедури.¹⁹ Капетан Павловић је, између осталог, предлагао окружном начелству да аутоматски саслуша и полицију, у случајевима сукоба приватних лица око непокретности, да би боље контролисала поштовање прописа о општинској земљи. Он је тиме покушао да прошири сопствене надлежности, пошто се управа среза, као најнижа управна инстанца, састојала искључиво од полицајаца. Срески начелник је у исто време био и шеф полиције, и према томе, веома утицајан. Ретко позиван на одговорност од стране надређених инстанци, владао је својом облашћу самовољно, као кнез.

Случај Милоша Обрадовића сада је стигао до највишег нивоа управе, и то истовремено у три министарства. Министарство финансија је писало 28. маја 1860. управи округа да је оно надлежно за општинску земљу, и зато треба да преузме случај Милоша Обрадовића од Министарства унутрашњих послова. Уз то, Министарство правде је било замољено да помогне у касационом поступку по питању спорне пресуде окружног суда. Министарство правде је нагласило да се у оквиру ревизије укинуте пресуде може разматрати само тужба за нелегалну сечу дрвећа, док се тужба која се односи на својину земље мора разматрати у оквиру грађанске парнице.²⁰ Извештај управе округа Министарству унутрашњих дела од 11. октобра 1860. показује да је Милош Обрадовић окружном суду приложио тапију из 1846, која то накнадно потврђује. То је био разлог за ослобађајућу пресуду. Спорна земља се граничила са парцелом у његовом поседу, и Милош је само морао да прошири ограду. Управа округа је, напротив, била уверења да је тапија фалсификована. Она је оптужила суд да је

тапију, супротно прописима и немарним поступком, прихватила за веродостојну, и молила је Министарство унутрашњих дела да је поништи.²¹ Ово министарство је извештај управе округа проследило Министарству правде.²²

Милошева молба Министарству унутрашњих дела, наведена на почетку, произвела је само захтев министарства за увидом у акте окружне управе. Сељак је био послат кући. Три министарства, укључена у овај случај, сада су даље испитивала зашто је окружни суд прихватио тапију, и у ту сврху су саставила комисију. Годину дана касније, комисија се још увек бавила двома фалсификованим тапијама, када су се појавили њени власници, Марко и Милош Обрадовић из Сибнице.²³ До априла 1862. овај предмет је ишао од једног до другог министарства. Министар правде послао је акта министру унутрашњих дела, ради правног тумачења. Овај их је даље послао министру финансија, пошто је он био надлежан за општинску земљу.²⁴ У међувремену је Милош Обрадовић умро. Последњи акт у досијеу је молба његовог синовца Павла, из 1863, који је, као наследник, захтевао да му се издају обе тапије:

„Министру Внутрени Дела.

Стриц мој пок. Милош Обрадовић из Сибнице купио је пре 16 год. од Тодора Богдановића и Илије Стојановића оба из Сибнице неке земље, и пре 2 1/2 год. дана дође са продајцима код Суда Окр. Београд и тапије на купљену земљу по закону потврди и овако потврђене од Суда прими. Началник Среза Космајског по наговору дотичног Кмета да су као бајаги ове тапије неистините одузме од стрица ове тапије, и пошље иј Началничеству Окружија Београдског; Ово пак томе Министарству пошље; и ево већ више од 2 год. како те тапије код Министарства стоје, без да се зна из кои се узрока то чини. Мој је стриц законом путем до притјажанија ти тапија дошао; и ја као закони Насљедник његов, почем је он умро, тражим да се мене у речи стојеће тапије као моја сопственост предају, јер по закону нико се права свои лишити не може, док Судом осуђен nebude; а ја се овде моје земље лишавам коју сам купио, и која је законом путем у притјажање дошо. Очекујући скоријег удовлетьорења, Јесам

Министарства Внутрени Дела Покорни

Павле Обрадовић земљоде[-лац?] из Сибнице

У Београду 7. Априла 863. год.²⁵“

Павле је, после смрти стрица, само захтевао да му се предају две конфисковане тапије, по закону признате за веродостојне. Он није помињао ни оборену пресуду окружног суда, ни окружног начелника. Као разлог одузимања тапије, навео је сукоб између свог стрица и кмета. Сада први пут чујемо да је његов стриц требало да купи земљу од Илије Стојановића. Не знамо да ли је овде реч о инкриминисаној општинској земљи или о некој трећој парцели: тапије се не налазе у досијеу. Павле је био упућен на Министарство финансија.²⁶ Министарства је интересовало искључиво да ли су тапије фалсификоване, и да ли је окружни суд прекорачио овлашћења. У сукоб који је претходио правном поступку нису се упуштали, а извештај среских и окружних органа, и поред тога што докази нису били ваљани, имао је већу тежину него изјава сељака. Претпоставка сељакове невиности имала је значај само утолико што је захтеван досије од окружне управе на увид. Питања разграничења између општинске и приватне земље спадала су у надлежност среског шефа полиције. Случај Милоша Обрадовића очигледно показује конфликт између обичајног права и новог законодавства о општинској земљи. То би могао бити разлог личног сукоба између Милоша и кмета, на шта упућује Павлова молба. Кмет је био у неугодном положају. Он је изабран од стране општинске скупштине, али је био под контролом среског старешине, и имао је задатак да у селу спроведе нове законе.²⁷ У датом случају, очигледно је да он није могао сам да реши сукоб унутар општине. Можда је он Милоша потказао из освете, или да би се улагивао среском старешини. У прилог томе говори и чињеница да су се други сељаци из Сибице пред судом изјаснили у Милошеву корист, и тиме чували своје обичајно право. Изгледа да је срески старешина као човек био амбициозан и жељан признања. Он је за кратко време напредовао од потпоручника до капетана. Он није подносио поразе, и зато је довео у питање пресуду суда. Хтео је да сељака научи памети. Копију пресуде, коју је по дужности морао да преда Милошу, самовољно је задржао. Такође је самовољно конфисковао тапије сељака и тврдио да су фалсификоване. Из освете је наредио полицајцу да уништи Милошеву обрађену земљу, док је то са задовољством посматрао. Тачно је знао да је у надмоћној пози-

Начелник округа суди. Гавира према цртежу Феликса Каница у његовој књизи: *Kanitz F., Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Лајпциг 1868.

цији. Милош је накнадно своје тапије оверио, да би задовољио закон. Вероватно га је прво окружни суд упознао са прописима, и накнадно прогласио тапије за веродостојне из прагматичних разлога, прекорачујући тако своје надлежности. Можда је Милош и поред тога подмитио суд. Ипак, тешко је претпоставити да би неписмени сељак могао да фалсификује тапију, и да би то суд могао да прихвати као веродостојно.

Милошев случај показује како је била компликована бирократска структура успостављена у Србији у време уставобранитеља. Недостатак поделе власти погодовао је самовољи, а нејасно раздвајање надлежности између министарстава довело је до неефикасности администрације. С друге стране, држава је јако ограничавала аутономију села. Она је силом спроводила контролу. Последице такве политике биле су неповерење и опструкција сеоског становништва према свему што су доводили у везу са државом. Срески старешине били су представници државне власти на селу. Они су све више преузимали функције које су раније биле у надлежности општинске аутономије. Скупштина

одраслих мушких становника села (сеоски збор, село), бирала је кмета, саветовала се о општинским проблемима и слала петиције кнезу. До 1830. била је и судска инстанца и могла је да доноси и смртне пресуде. Стварањем окружне и среске управе после 1830. ограничена је судска власт сеоских скупштина. Оне су, уместо тога, бирале трочлани мировни (примирителни) суд, који је одлучивао у споровима око вредности мањих од сто гроша, и изрицао казне до три дана затвора или десет удараца. У свим осталим случајевима надлежан је био нови окружни суд. Устав из 1838. установио је први пут управу округа као административну инстанцу у модерном смислу, са одговарајућим надлежностима. Уредба о полицији од 8. јула 1839.²⁸ дала је среским старешинама велика полицијска овлашћења. Захваљујући сировим методама које су могли да примењују, изградили су основу своје моћи у срезу. Тек једанаест година касније, полицијском уредбом од 18. маја 1850, и Казненим закоником за кривична дела полиције, од 27. маја 1850, спречена је самовоља – али су нова врата отворена: на рачун сеоског мировног суда, срески старешина је сада могао да самостално води до двадесет поступака против полицијских преступа (полицајне преступке), да донесе пресуде и да их спроведе. Листа тих преступа обухватала је, између осталог, ометање јавног реда и мира свађом и псовкама, отпор властима, прекршаје обичаја, повреде части, изазивање опасности по живот људи и стоке, као и крађу дрва, крађу и оштећење општинске земље, оштећење ограда и туђег имања. Срески старешина је извршавао казне затвора, са и без гвоздених окова, у трајању до дванаест дана, новчане казне између два и осам талира (аустријски златни дукати) и телесне казне до дванаест удараца. Окружни суд могао је бити ангажован само за случајеве одштете у износу преко двеста гроша (четири талира). Од 1853. општине су за буџет и заједничке трошкове морале имати одобрење среског старешине. Тиме је, за тај тренутак, био завршен процес развлашћивања сеоске општине.²⁹

Стварање модерног система управе у време уставобранитеља представља велико достигнуће. Ипак, на основу извора стиче се утисак да је српска држава водила прави рат против сеоског становништва. Многобројне жалбе на бруталне телесне казне из тог

времена, сведоче о самовољном поступању власти према сељацима. Срески старешине нису због тога трпели санкције. За чиновницима је владала велика потражња. Многи од њих су били недовољно образовани, и на преоптерећеност су реаговали насилно и самовољно. Када су се Обреновићи вратили на власт 1858. искористили су незадовољство сељака чиновништвом да себи подигну популарност. Кнез Милош је још исте године ограничио број телесних казни. Непосредно пред смрт, издао је српски Казнени законик, 29. марта 1860. Он је био састављен по пруском узору, и задржао је телесне казне и стављање у окове.³⁰ Кнез Михаило је током шездесетих година 19. века постепено чиновницима ограничавао самосталност у деловању: они су сада могли бити пензионисани, ако би то захтевали „интереси државе“.³¹ Од тада су они били изложени на милост и немилост политичким кликама. Кнез Милан је 1873. укинуо телесне казне, и тако је опао број жалби.³² Сељаци су ипак и даље били пасторчићи државе. Влада се није интересовала за њихове проблеме и слабо је инвестирала у изградњу инфраструктуре која је њима служила.

Немарност у оквиру пољопривредне и образовне политике имала је тешке последице по развој српске привреде и друштва. У очима сељака, писање и читање је спадало у образовање свештеника. Вук Караџић је око 1800. писао:

„Осим попова и калуђера једва би човек у 1.000 душа могао наћи једног човека, који зна *йомало чийајии* (а *йисари* су, као што је напоменуто, и међу поповима и калуђерима ријетки). Људи управо мисле, да књига није ни за кога другога, осим калуђера и попова. Тако не само кнезови и кметови, и народни трговци по селима, него и многи варошани рачуне у *ира* и у *кукурузе*, и рачуне своје зарезују у *рабощ*.“^{31а}

Сељак шаље сина само у манастирску школу или код попа, ако му је наменио црквену каријеру. Манастири углавном користе ученике као слуге на својим пољопривредним добрима. Током зиме су монаси увече показивали младићима слова, која су они током лета поново заборављали. После четири или пет година у манастиру, само су малобројни знали да читају. Није било скоро никаквог школског материјала. Ученици су учили напамет, прво азбуку, а онда часловац, и на крају псалтир. Евентуално су

вежбали бројеве, а певање је спадало у божју службу. Писање је било намењено само посебно надареним ученицима. Караџићев суд о школама био је такође катастрофалан: учитељи нису имали много боље образовање од попова. За двадесет пара или један грош месечно, ученици су по цео дан седели беспослени у школи. Ако би се учитељу прохтело, могао је од данас до сутра затворити школу.³⁴ У време Првог српског устанка, Доситеј Обрадовић (1742-1811), пореклом из Баната, бринуо је неко време о оснивању школа, као министар образовања у Карађорђевој Правитељствујушћем Совјету. Кнез Милош се интересовао за образовање, према османској традицији, само у циљу стварања државног чиновништва. Основао је 1834. Попечитељство правосудија и просвешченија. Годину дана касније, то министарство је исплаћивало плате за двадесет три учитеља из државне касе.³⁵ Уставобранитељи су покренули офанзиву у образовању. Школским законом из 1844. одредили су трогодишње основно школовање за село, и четворогодишње за град. Док је 1835. године по једна школа долазила на 11.584 становника, 1845. године тај број се смањио на 4.893, а на крају владе уставобранитеља на 3.171. После тога, значајно је успорен темпо изградње школа. Године 1882. уведено је обавезно шестогодишње школовање за све дечаке и девојчице.³⁶

Табела 2: Основне школе у Србији 1835-1910.³⁷

школска година	школа	учитеља	дечака	девојчица	укупно
1835/36	62	72	2.511	–	2.511
1874/75	534	667	19.991	3.247	23.238
1889/90	714	1.345	48.420	8.172	56.592
1899/00	1.101	1.940	73.661	16.467	90.128
1909/10	1.328	2.549	95.438	21.856	117.294

Оно што је држава улагала у сектор образовања није могло да обезбеди законски прописано обавезно похађање основне школе за сву децу. Основну школу је 1874. у граду завршило 44,6% деча-

ка и 26,04% девојчица, а на селу 12,92% дечака и 0,45% девојчица. Године 1890. удео свршених основаца порастао је у граду на 95,17% дечака и 44,57% девојчица; на селу је било 23,09% дечака и 0,85% девојчица.³⁸ У граду је похађање основне школе било прилично редовно, скоро сваки дечак и скоро свака друга девојчица ишли су у школу. На селу скоро нико није умео да чита и пише, а сигурно ни једна жена или девојчица.

Густина школске мреже била је у најтешњој вези са структуром насеља и густином насељености: школа и учитеља највише је било у груписаним и ушораним селима дуж Дунава и Саве (Београд, Пожаревац, Смедерево). У региону Београда, где су школе биле у центру и пут до њих кратак, многи родитељи су слали у школу барем синове. У брдским пределима са раштрканим и међусобно удаљеним селима, дути и опасни путеви до школе били су препрека за похађање наставе.³⁹ Најгоре стање је било у областима јужне Србије (Ниш, Врање), које су прикључене 1878. године:

Табела 3: Број основних школа и учитеља по управним окрузима 1890. године⁴⁰

округ	школа	наставно особље	подручје из којег једна школа добија своје ученике у км ²	број становника по школи	број становника по учитељу
Београд	53	71	38,6	1.958	1.463
град Београд	16	65	0,7	3.455	834
Пожаревац	92	151	45,2	2.228	1.291
Смедерево	43	91	29,5	2.397	1.132
Топлица (Ниш)	13	23	288,4	7.524	4.252
Врање	12	28	138,0	6.214	2.663

Изградња и одржавање школских зграда, као и снабдевање наставним материјалом биле су у надлежности општина. Оне су често овај новац из буџета користиле за друге сврхе: основно образовање се сматрало неважним. Школски инспектори су стал-

но критиковали жалосно стање многих школских зграда, које су децу и учитеље излагале здравственом ризику. Писци школских извештаја из 1908. жалили су се да општине радије подижу кафане него школе. Влада је 1841. основала школски фонд и преузела на себе исплату учитељских плата. Ипак, те плате су и даље биле мале, њихов социјални статус низак, а образовање лоше. Учитељице су биле образоване у Београду, од када је, 1863. године, основана Виша женска школа. Женске школе су готово искључиво биле финансиране из приватних извора. И поред увођења обавезног школовања 1882, српска влада није прилагодила своја улагања у образовање увећаним потребама. Око 8% државног буџета годишње, које је држава издвајала за образовање и цркву између 1860. и 1879, до 1900. спало је на једва 4%, а 1910. порасло на 6,45%. Далеко највећи део буџета за школу и образовање одлазило је на гимназије, и на Велику школу, основану 1863, и 1905. претворену у Универзитет. Држава је 1904. плаћала за једног новца у просеку 35 динара, за гимназијалца 232 динара, а за студента 747 динара. Образовна политика државе била је усмерена ка академском образовању да би обезбедила подмладак квалификованих чиновника и војника. Србија је у том погледу показала континуитет са Османским царством, које је градило школе за подизање квалификованог државног чиновништва, и лавовски део буџета резервисало за војску. Образовне акције, као у случају уставобранитеља и њихових наследника, убрзо су пропадале услед недовољног прилива средстава. Обавезно основно школовање постојало је само на папиру. Ни у једној европској земљи, осим у Османском царству, није мање деце ишло у школу него у Србији, и нигде није степен неписмености био тако висок.⁴³

Та околност објашњава зашто је влада била незаинтересована за образовање стручњака. Србија је била аграрна земља, у којој је почетком 20. века 84% становништва живело од пољопривреде. Ипак, било је само две пољопривредне школе, коју је до 1902. завршило 658 ђака. Стручне школе су, као и тридесет три школе женских удружења, углавном осниване приватном иницијативом. Оне су 1910. године биле финансиране приватним средствима са 95%.⁴⁴ Недостатак образовања на селу и лош стручни персонал онемогућили су побољшање услова живота на селу, као и

српске аграрне привреде уопште. Сељаци нису дозвољавали да их арогантни београдски чиновници уче како да саде кукуруз, и тврдоглаво су се држали својих наслеђених метода. Фрустрирани градски функционери су њима, опет, пребацивали да су тврдоглави, незналице и дивљаци. Отежана комуникација довела је до дуготрајне блокаде у пољопривредном сектору, који је био фаталан за Србију као аграрну земљу. Путницима из иностранства упадале су у очи српске неспретне методе обраде земље. Феликс Каниц је писао шездесетих година 19. века:

„И поред свега тога, земљорадња је у Србији уопште на врло ниском ступњу. На читавим миљама пространства наилази се само на пропланак. И без велике маште, човек лако може поверовати да се налази у некој раној америчкој насеобини. Поприлично уништене шуме смењују се са лоше обрађеним њивама. Из високих пшеничних и кукурузних поља штрче дебла угњенисаних стабала. Обиље плодног земљишта омогућава да се поља, пошто се у току једне године обрађују, следеће године оставе на угар. За то време труну стабла кукуруза остављена на њиви, па се тако може лакше заорати земља. Често се земља обрађује две до три године за редом, а онда се једну годину остави на угар. У неким областима, као у Мачви и Крајини, земља је тако плодна да се може добити и вишегодишња, а повремено и континуирана жетва, и то без ђубрења, дренаже и справа за наводњавање.

Либигова упозорења о штетности непрекидног обрађивања тла још нису доспела у Србију. Једноличном садњом кукуруза и жита на неђубреном земљишту тло се исцрпљује, што не може остати без лоших последица.⁴¹“

Српски сељаци су били сточари и нису много знали о земљорадњи. Они су земљу екстензивно обрађивали, крчили су шуме и продавали дрвену грађу. Масовно досељавање, висока стопа рађања и, с тим у вези, потреба за обрадивом земљом, довели су до уништавања од 1,7 до два милиона хектара шуме, у периоду од 1815. до 1912. године, што је чинило 35% до 40% територије државе. На тако добијеној земљи, сељаци су садили кукуруз или пшеницу, ређе кромпир и жито за исхрану стоке.⁴² Старе методе обраде, као што су наизменично сађење различитих биљака на истом терену или тропољни систем, нису уопште биле стандардне: тло је било тако плодно да се годинама без проблема мог-

ло обрађивати. Око 1900. године већина српских земљорадника није имала новца нити потребе да инвестира у пољоприведне справе. Нарочито су поседници најмањих имања, од испод два хектара, скоро целокупан принос користили за личну употребу. Новца скоро уопште нису имали и још увек су све добијали разменом. Што би од новца преостало кад се плати порез, штедело се ради сигурности. Према попису Министарства народне привреде из 1897. само је око 100.000 од укупно 308.120 домаћинства имало плуг или рало. Од тога је две трећине било гвоздених, а остали су били дрвени. Само половина регистрованих домаћинства имала је воловска кола. Сејалице, вршилице, сецкалице за сено и чупачи корова били су реткост. Ти подаци су сасвим у складу са чињеницом да је само петина српских аграрних производа стизала на тржиште.⁴⁵

Село Раковица (?) код Београда. У првом плану свештеник (?), два човека у грађанском оделу и група сељака са дечаком, на добро препознатљивој њиви на угар. Позади пар кућа у моравском стилу (види поглавље 1.3. стр. 126 и сл.). Фотографија И. В. Громана 1875. МГБ: Фи1 2447.

Када је у другој половини 19. века започела демографска транзиција и исхрана постала недовољна, сељаци су распродали свој сточни фонд и садили су житарице, да би тако повећали производњу намирница. Уместо 164 свиње на 100 становника, колико је било 1859. године, 1910. је било само 22,5. Број оваца, коња и говеда по глави становника у том периоду је преполовљен. Ипак, сада су се показале лоше стране тврдоглавог истрајавања на екстензивној обради земље и на застарелим методама обраде. Приноси од жита нису покривали потребе исхране, и искључиво гајење кукуруза и пшенице спречило је пораст продуктивности. Сеоско становништво је морало да претрпи реални пад дохотка и квалитета исхране.⁴⁶ Око 1850. сељаци су још увек јели пуно меса. Око 1900. хранили су се углавном пројом и полупеченим, влажним кукурузним хлебом. Квалитетнији пшенични хлеб морали су да продају. Слаба исхрана је неизбежно довела до болести изазваних недостатком хранљивих материја и до туберкулозе. Њихове драматичне размере утицале су на појаву низа текстова који су говорили о жалосном здравственом стању становништва. Осиромашење српског сеоског становништва ишло је својим током: многе породице су покушале да избегну глад поделом имања, чиме су смањивале величину своје обрадиве земље. Притискали су их све већи порески терети.⁴⁷ Основна зњана о хигијени нису постојала, као ни основна медицинска заштита. Стални прилив избеглица из османских области и јаке породичне везе довеле су до недовољне запослености, посебно младих људи на селу.⁴⁸

Исељавање је била логична алтернатива за младиће са талентом за занате или трговину. Они су нерадо напуштали фамилију и свој одлазак су сматрали обавезом према породици која би тако имала једна уста мање да храни. Најчешће су одлазили у најближи провинцијски град, а затим у престоницу. Тражили су, по могућству по личној препоруци, занатлију или трговца код кога би учили, или су радили као најамни радници, помоћници за разне врсте послова, или у приватним кућама. Одлазак у иностранство, или чак у Америку, долазио је у обзир само за изузетно мали број. Велики талас исељавања кренуо је тек на врхунцу кризе, после Првог светског рата.⁴⁹ Ипак, материјалне невоље нису биле једини мотив оних који су желели да се иселе. Угледне

породице су подносиле велике финансијске жртве да би послале једног од синова у град на школовање, где су они постајали, поред досељеника из Хабзбуршке монархије, резерва за подмладак чиновника и официра.

Млади исељеници су и у иностранству задржавали тесне родбинске везе и партијархалне обрасце понашања. Они су и даље били чланови својих фамилија и, кад год је било могуће, путовали су кући за славу. У местима где су радили чврсто су веровали да ће се на крају вратити кући, и годинама су живели у привременом стању. Неки делови Србије су крајем 19. века потпуно живели од сезонских радника (печалбара), посебно на истоку (Пирот) и југу (Лесковац, Врање). На северу, у Мачви, печалба се проширила у време Царинског рата 1906-1910, пошто је он уништио процват трговине живином са Аустроугарском. Печалбари су напуштали своја села у што је могуће већим групама, под вођством драгомана или устабашије, на шест месеци или дуже, углавном од Ђурђевдана (23. априла) од Митровдана (26. октобра). Они су радили све послове, од пекарских до уличних радова, иако их никада нису учили. Зидари и дунђери из традиционалних печалбарских крајева источне Србије и Косова, били су тражени стручњаци. Жене су се такође унајмљивале као пређе и ткаље. Печалбари су својим зарадама поправљали породични приход. За време њиховог одсуства, жене су преузимале њихове послове и тако себи стварале значајну позицију у домаћинству. Сељачка породична привреда, као економски систем, остала је нетакнута.⁵⁰

Кућа. Српска сељачка породица у миту и у истраживању⁵¹

Од средине 19. века држава је дефинисала породичну задругу као изворни српски начин живота и појам српства. Под тим се подразумевала проширена породица, у којој су браћа са својим женама и децом обрађивала заједничко наслеђено имање. Ипак, у овом периоду постале су приметне промене услова свакодневног живота српског сеоског становништва, које су описане у претходном поглављу. Власти су са забринутости примећивале

да је све мање сељака спремно да живи у задругама. Начелник београдског округа, Ј. Зајовић, пише председнику владе у извештају из 1874:

„VIII. О задругама и деоби њиној.

У прошлој 1874. години поделило се у овом округу 146 фамилија, дакле према броју предпрошле године 1873. ће да је мањи број са 26. и начелство ласка себи, да ће овај доста неповољан појав, с'године на годину мањи бити пошто народ увиђа да је врло велика разлика у користу за живот његов у задружном животу од инокоштине, и да је задруга полезнија и по њега и по државу.

Што се једаред делење фамилија у нашем народу непрекида, начелство сматра за узрок то, што поједини из окола, који нити осећају благородство задруге, нити поимају њен постанак и надмоћије, у сваком погледу подбадају чланове задруге на деобу, а доста томе доприноси и сама неслога задругара или њиних породица који на ниском степену изображења још стоје и неумеду себи да представе користи задружног живота.

Премда су власти увек настојавале и настојавају да предупредe деобе, али колико су у том успеле види се из преднаведеног. Начелство извесно држи, да би ових деоба много мање било, или би их сасвим нестало, кад би се какви прописи законски установили који би стајали на супрот овим деобама, па зато би их с'погледом на корист и народну и државну ваљало установити.

Начелство држи, да би врло целисходно било, кад би се деоба имања чинила по вредности а не да се дели и цепа свако непокретно имање, те се на тај начин праве њивице и ливадице врло малог простора које велику дангубу причињавају народу при обделавању и убијају вредност непокретног имања.⁵²“

Начелник Зајовић је схватао лоше стране традиционалног начина поделе земље, која је довела до уситњавања поседа, и предлагао је својим претпостављенима у Београду да законски пропишу поделу према укупној вредности наследне масе. Сматрао је да је задруга један племенити начин живота, који је много супериорнији од живота у инокосној породици. Честе поделе задруге доживљавао је као претњу држави и друштву. Он је за распад задруге сматрао одговорним широки спектар замишљених непријатеља, као што су досељени странци, завађене чланове задруге, као и њихове необразоване породице, под којима је

вероватно подразумевао супруге.⁵³ Ипак, зашто је Зајовић хтео да прописује сељацима у каквој породици ће живети? Појам задруге био је у његово време релативно нов. Појавио се 1844. у првом српском Грађанском законнику као стручни израз за сељачку породичну заједницу из области породичног, брачног и наследног права, и од тада га је српска елита користила као ознаку за традиционални вид српске породице. И сам српски реформатор језика, Вук Стефановић Караџић, увео је овај појам 1818. у свој *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима* (Lexicon serbico-germanico-latinum).⁵⁴ У речнику из 1852. овако је дефинисао задругу:

„Задруга (женски род). Кућна заједница (наспрот инокосној породици), више породица у једној кући (српски обичај).⁵⁵“

Караџић је објаснио овај појам у рукопису *Српска историја нашег времена*, написаном двадесетих година 19. века на захтев кнеза Милоша, а никада није објављен. У следећем одељку политичка компонента текста постаје потпуно јасна:

„Срби живе понајвише у задрузи: у ђекојим кућама има по 4 по 5 ожењени људи, а једноглаваца је мало. Колико гођ има у кући ожењени људи толико око куће има *вајати*, па у кући само једу заједно, и спавају у њој бабе и старци; а остали сваки са својом женом и с ђецом спава у своме вајату, без ватре и љети и зими. Око ђекоји газдински кућа стоје вајати и остале зграде (нпр. амбари, чардаци, качаре) као мало сеоце. У свакој кући има *старјешина*, који влада и управља кућом и свим имањем: он наређује ђетиће и момчад, куда ће који ићи, и шта ће радити; он иде Турцима и на сеоске и наијске саборе и договоре; он, с договором кућана, продаје, што је за продају, и купује, што треба купити; он држи кесу од новаца и брине се како ће платити арач, порезу и остале дације; кад се моле богу, он почиње и свршује: кад има у кући каки гостију (без који се у великим кућама слабо који дан проведе), он се с њима разговара и с њима руча и вечера (у великим кућама, ђе има много чељади, најприје поставе старјешини и гостима на једној софри, а на другој ђетићима и момчадма, када раде у пољу, па онда вечерају жене и ђеца). Старјешина није свагда годинама најстарији у кући: кад отац остари, он преда старјешинство *најјамејнијему* сину (или брату или синовцу), ако ће бити и најмлађи; ако ли се догоди да

који старјешина не управља добро кућом, онда кућани изаберу другога. У задружним кућама свака жена преде, тка, и спрема кошуље за себе и за свога мужа и за ђецу; а јело готове редом свака по неђељу дана. Кад која тако *редује*, она се зове *редара* или *редуша*. А *сѿанарица* се одређује за цијело љето, и то понајвише бива старјешинина жена.⁵⁶

Овде је у центру улога старешине. Он влада и управља, дели послове, заступа породицу у јавности. Он плаћа порезе, води верске обреде и, заједно са гостима, добија најбоље јело. Он је најпапетнији у породици и, ако се покаже неуспешним, браћа, стричеви и синови могу изабрати другог између себе: овај идеалнотипски опис старешине односио се очигледно на кнеза Милоша, који је дошао на власт тако што је прескочио свој старијег конкурента, Карађорђа, и чија је владавина требало да буде славлена и подржавана. Слика праведне владавине српског старешине служила је и приказивању Срба као племенитог народа, који је заслужио подршку европских сила у својој тежњи за независношћу. Одјеке немачке „литературе за очеве породице“⁵⁷ у Србији треба посматрати у том контексту: Вукова супруга била је Аустријанка. Солидарност задругара је друга централна тачка у Караџићевом тексту. Везе међу члановима задруге регулисане су према јасној хијерархији. Жене су се смењивале у кухињи на недељу дана. Свака је припремала одећу за свог мужа и своју децу. Свекрва је бринула о мужи крава и справљању млека и сира, ако је то хтела. На сукобе се није рачунало, није било подела: задруга је у појединим кућама обухватала четворицу до петорицу ожењене браће, дакле, бројала је око двадесет чланова или више. Само су најпапетнији могли да буду бирани за старешину, а њега су браћа бирала у слози и хармонији. На крају, Вук подвлачи како су чланови српске задруге задовољни оним што имају. То се види на примеру где чланови задруге спавају у вајатима, лети и зими, без ватре.

Српски сељаци нису употребљавали појам *задруга*, већ су користили израз *задружна кућа*, као супротност *инокосној кући*. Обе варијанте су паралелно постојале, као променљиве фазе у животу породице. Српска елита је преузела Караџићеве термине и увела их у сталну употребу, ослањајући се на Грађански зако-

ник. Вукова објашњења су умногоме била разлог што је задруга проглашена традиционалним српским начином живота и што је постала појам националне самобитности. У том смислу треба и разумети Зајовићево размишљање. У другој половини 19. века овај појам је добио право грађанства и у научном дискурсу, и постао је предмет многих правних, социјално-политичких, историјских и етнографских разматрања. То је подстакло друге, пре свега суседне, народе, који су познавали сличне облике породичног живота, да искажу супротне ставове.⁵⁸

Аргументи Вука Карацића и његових следбеника утицали су на истраживање југоисточне Европе све до најновијег времена. Многим научницима је промакла чињеница да српско сеоско становништво није употребљавало термин *загруја*, већ је породицу називало *кућом*, или *фамилијом*. Пошто нису увиђали паралелно постојање инокосних породица, самачких домаћинства и проширених породица (са родитељима), тврдили су да постоји антагонизам између задруге и инокосне породице. Према тој теорији, задруга је, као архаични начин живота код Срба, омогућила опстанак у непријатељском муслиманском окружењу, а распала се са отварањем земље према Европи и индустријализацијом, која је потом уследила. Момчило Исић који, у складу са марксистичком традицијом у науци, сматра да је инокосна породица у Србији настала као последица индустријализације, није у том мишљењу далеко од Холма Зундхаузена, по коме је велика породица „у многим деловима југоисточне Европе почетком 19. века још увек преовладала“, док је „у западној и средњој Европи још у преиндустријско време била реткост“.⁵⁹ Научници су посебно били опседнути проблемом величине просечне задруге, па су редовно претеривали у тим проценама.⁶⁰ Зундхаузен сматра да истраживање Џоела М. Халперна о величини домаћинства, на основу пописа из 1863, има ограничену научну вредност, пошто је било усмерено само на начин формирања српског домаћинства.⁶¹ Ипак, управо Халпернов рад даје обавештења о разноврсности начина живота српских сељака средином 19. века.⁶² Кроз литературу се провлаче и жалбе о томе како задруга одумире. Кнез Милош ипак није хтео да забрани деобу проширених породица 1836, да би тако зауставио наводно постојање тренда

ка распадању задруга. Његов циљ био је да, у оквиру земљишне реформе, подстакне стварање већих пољопривредних добара, која би међусобно била у вези.⁶³ Чак и у политици до данас лебди идеализована слика задруге: када је Србија деведесетих година 20. века доспела у самоизолацију, српски политичари су захтевали „стежање каиша“, и то повезивали са сећањем на скромни и самодовољни начин живота херојских предака. Финансирали су псеудонаучне радове, који су под називом „историја задруге код Срба“ стварали код наклоњених читалаца представу да задруга представља прастари српски начин живота.⁶⁴

Прва критичка преиспитивања мита о задрузи почела су још шездесетих година 20. века. Настала су у оквиру школе *Анала* и истраживања породице. Трајан Стојановић је, у свом раду *A Study in Balkan Civilization* (*Балканска цивилизација*), под утицајем Фернана Бродела, дао један самостални приказ облика проширене породице у југоисточној Европи. Он је одбацио појам *задруга*, и уместо тога користио реч *кућа*. Његова дефиниција потпуно изузима жене, које нису могле бити власнице земље:

„У српским крајевима обично познато као *кућа*, домаћинство је било група особа које везује блиско сродство, било рођењем, било пријемом у породицу. Сви чланови имали су обавезу да производе за потребе читаве групе, а земља и стока сматране су заједничком имовином групе. Домаћинство је, дакле, било задружна организација са циљем да очува себе и своју имовину преко граница животног века било које постојеће скупине чланова, мада се понекад распадало као последица ратова, глади, епидемија или свађа.“⁶⁵

У свом значајном зборнику, *Household and family in past time* (*Домаћинство и породица у прошлости*) (1972), *Cambridge group for the history of population and social structure*⁶⁶ уврстила је Србију у своја истраживања. Џоел М. Халперн у свом чланку о српском попису становништва из 1863. критикује тенденцију науке да у центар истраживања стави изузетни случај веома бројних задруга, и да га до детаља проучи.⁶⁷ Јудин А. Хамел се критички осврнуо на чињеницу да већина покушаја објашњења те појаве садржи имплицитну или експлицитну политичку и/или идеолошку намеру. Слика коју истраживачи имају у глави често блокира

поглед на оно што заиста треба видети. У расправи о нестајању задруге он је напоменуо:

„...никада нисмо сигурни да ли је основа историјског поређења сложено домаћинство какво је постојало, или каквим га виде аутори који пате од јаких симптома романтизма. Тако, док је делом неспорна чињеница да та институција, као скуп одређених начина понашања, опада, она делом има и функцију посебне идеологије или мита међу интелектуалцима.⁶⁸“

Хамел је јасно показао да је начин формирања породице у југоисточној Европи био динамичан процес, у којем су се смењивале фазе заједничког живота инокосне групе (отац, мајка, деца) са фазама проширене породице. Он је, као и Халперн, користио појам *загрупа* у двоструком значењу. Они су тај појам користили као синоним за балканско породично домаћинство као институцију, али и као ознаку за проширено или сложено породично домаћинство. Марија Тодорова је 1990. године предложила да се овај појам потпуно избаци из употребе, да би се избегле широко распрострањене „слабости према чарима задруге, која звучи тако езотерично“, и да би се тако створила јасна слика.⁶⁹ Други истраживачи су се у томе сложили са њом. Они су прихватили појам *кућа*, користили су систематизацију Питера Леслета или, као Карл Казер, говорили о *балканском породичном домаћинству*.

Истраживање породице до сада је много интензивније обухватило домаћинство и фамилију у западној и северозападној Европи, него у југоисточној, а посебно у источној Европи. Карл Казер је недавно покушао да пружи један сажет критички поглед на досадашње резултате истраживања и теорије које се на њима заснивају. Он је при томе указао на чињеницу да у источној и југоисточној Европи постоји мноштво облика породице и домаћинства, као и у западној Европи.⁷⁰ Џон Хајнал је 1965. године, у свом првом истраживању европских образаца склапања брака, хипотетички поделио Европу на две половине, чије границе иду замишљеном линијом од Санкт Петербурга до Трста.⁷¹ Он је тврдио да западно од те линије постоји *European marriage*

pattern, а источно *East European marriage pattern*. Та тзв. Хајналова линија касније се показала као прелазна зона у културном смислу, од великог значаја. Хајнал је 1983. године објавио ново истраживање. Он је описао два различита типа склапања брака, западно и источно од те линије, који се разликују према три карактеристике: у тзв. *simple household system*, у западној половини, мушкарци и жене касно ступају у брак (мушкарци у просеку са 26 година, а жене са 23). Као друго, нови брачни пар оснива сопствено домаћинство, за које заједнички преузима одговорност, иако је мушкарац углавном важио као глава куће. Као треће, муж и жена су пре заснивања домаћинства неколико година радили као слуге у туђем домаћинству. Хајналова дефиниција источног *joint household system* односи се на источну, југоисточну Европу, Индију и Кину. Тамо су мушкарци ступали у брак пре 26. године, а жене пре 21. После венчања, пар је живео заједно са другим ожењеним и удатим сродницима, али није био одговоран за вођење домаћинства.⁷² Хајнал је тврдио да појава служења у туђим кућама, раширена у западној Европи, источно од прелазне зоне није имала никакав значај.

Михаел Митерауер је објаснио настанак и историјски значај Хајнелове прелазне зоне. Он је то довео у везу са сеобама и насељавањем у средњем веку, и открио да се та зона углавном поклапа са тзв. источном колонизацијом.⁷³ Утицај источне и западне цркве такође је с тим у вези. Колонизација делова источне Европе уследила је после војне и политичке експанзије Немачког царства до Балтичког мора, Одре и Лајте, а обухватила је и Чешку и Померанију, које су биле под врховном влашћу Немачког царства. Између 11. и 14. века западноевропски сељаци и занатлије населили су са својим породицама ове области, и са собом донели свој начин вођења домаћинства, наслеђивања и привреде, посебно феудални систем додељивања имања (нем. *Hufenverfassung*⁷⁴). Феудални велепоседници су држали до тога да земља дата у феуд буде довољна за исхрану једне породице и плаћање дажбина. Феуд је био недељив, а феудалац га је могао дати коме је хтео. Зато је било у његовом интересу да земља увек буде обрађена, па је, по правилу, после смрти старог корисника предавао феуд његовом сину. Син наследник је дотле морао да

ради као слуга и могао се оженити тек кад наследи феуд. Његова браћа и сестре била су препуштена сама себи. Они су радили као слуге и служавке, и штедели, док не скупе довољно средстава за заснивање сопственог домаћинства. Ако би наследници преузели имање за живота родитеља, ови би морали да се одселе на друго место, у тзв. „стари дом“ (нем. *Altenteil*).

Питер Леслет је 1972. године направио систематизацију типова породичног домаћинства у шест категорија, као и две комбиноване варијанте. Његов предлог су прихватили многи истраживачи:⁷⁵

1. Домаћинства са једним чланом (удовци/удовице, неожењени/неудати, људи са непознатим брачним статусом)
2. Без породице (браћа и сестре или други рођаци, или људи који нису у међусобном сродству, а живе заједно)
3. Проста породична домаћинства, односно инокосне породице: *simple family households* (брачни парови без деце или са децом која нису у браку, удовци или удовице са децом)
4. Проширена породична домаћинства: *extended family households* (инокосне породице са још неким сродницима у домаћинству, који нису њихова деца, нпр. баба, тетка, нећак коме су родитељи умрли)
5. Сложена породична домаћинства: *multiple family households* (брачни пар са родитељима, ожењеном и удатом децом, браћа и сестре са породицама, браћа са породицама / *frèreche*⁷⁶/, друго).
6. Неодређени обрасци.

Комбиноване варијанте:

1. Породица са сродницима у директној линији⁷⁷ (комбинације брачног пара са једним ожењеним/удатим дететом и/или са бабом и дедом у истом домаћинству).
2. Различите дефиниције братстава (*frèreche*) (комбинације неколико браће са или без супруга, и/или ожењеном/удатом децом у истом домаћинству).

Леслетова категоризација омогућава систематску анализу начина формирања српских сељачких породица и појашњава разлике међу класичним дефиницијама задруге: Вук Караџић их је описао као *frèreche*, у којима заједно живе четворица до петорица

браће са својим породицама. Српски Грађански законик из 1844. под тим је подразумевао проширене или сложене породичне форме. Јудин А. Хамел је применио Леслетову категоризацију на српску сељачку породицу и анализирао османске пореске листе из београдског пашалука у 16. веку. Према његовим резултатима, заједнички живот чланова породице пролазио је кроз циклус који је, упркос променљивости спољних околности и стопе рађања, венчања и умирања, био невероватно сличан. Када би се први син оженио, инокосна породица је постајала породица са сродницима у директној линији. Претварала се у сложено породично домаћинство када су се женила остала браћа и добијала децу. Када умру родитељи, заједничко домаћинство браће постаје *frèreche*. Ако би они делили имање, поново би настајале инокосне породице. Хамел се држао термина *zadruga* приликом описа српске сељачке породице, али је задругу дефинисао као процес.⁷⁸

Леслет је 1983. године покушао да направи нову систематизацију.⁷⁹ Он је различите облике формирања домаћинства поставио у географски оквир, и препознао четири европска региона, у којима су преовладавале одређене тенденције формирања породице и сродства као радне и сродничке групе: северни и северо-западни, средњи, медитерански и источни. Поставио је четири основна критеријума:

1. Време и метод формирања домаћинства
2. Репродуктивни и демографски критеријуми
3. Сродничка структура домаћинства
4. Организација рада

Леслет је лако могао да одреди корелације за северну, северо-западну и средњу зону, али не и за источну. Југоисточна Европа није могла да се сврста ни у једну групу по јединственом критеријуму. Тодорова се 1993. године надовезала на Леслетове резултате и поново их преиспитала на основу истраживања бугарских података. Она је такође дошла до противречних резултата.⁸⁰

Карл Казер је, насупрот томе, тврдио да је на западном и централном Балкану постојао самостални тип формирања домаћин-

ства, *балканско породично домаћинство*.⁸¹ Он је уочио да су у југоисточној Европи пре Другог светског рата постојала четири различита типа формирања домаћинства. Три типа су имала тенденцију стварања сложених домаћинстава и праксе равноправног наслеђивања међу мушким наследницима.⁸² Први тип је неолокални и одговара инокосној породици. Он је преовладавао у румунским областима и продужава се до источне Србије. Брачни пар који поседује земљу и кућу дели посед равноправно међу синовима, чим се они ожене. Док старији синови граде куће за своје породице, најмлађи остаје у кући са родитељима и са њима ствара домаћинство са три генерације, односно домаћинство са сродницима у директној линији. Други тип је патрилокални, организован на бази животних циклуса и раширен је у ужој Угарској, Бугарској и у копненој Грчкој, као и у Анатолији: ожењени синови живе са својим женама у родитељском домаћинству. Имање деле после женидбе последњег брата, или после смрти оца. Потом би браћа поново живела у инокосним породицама све до женидбе својих синова. Трећи тип је патривирилокални, балканско породично домаћинство које обухвата више генерација, који је био заступљен у деловима уже Угарске, у Хрватској, у скоро целој Србији, западној Бугарској, Македонији, Босни и Херцеговини, Албанији, северној Грчкој, на Криту, Крфу и Кипру, као и у неким другим суседним областима. Кћерке брачног пара су удајом одлазиле из куће, а синови су сви живели у очевом домаћинству са својим породицама. Тек када би дошло до поделе задруге, приступало се преносу власништва. До поделе имања није морало доћи ни због смрти старешине породице, ни због женидбе сина. На малим егејским острвима, коначно, постојао је и четврти, неолокални или уксорилокални⁸³ тип, који је подразумевао инокосну породицу.

Два чиниоца су утицала на стварање балканског породичног домаћинства. У северној зони ширења овог типа, прилив избеглица из аустријско-турских ратова узроковао је од 16. века снажан пораст досељавања. Због несташице слободне земље, сељаци су покушавали да организују домаћинства тако да спрече уситњавање свог поседа. Као друго, сточарске фамилије су имале склоност ка стварању таквих домаћинстава. Велика потреба за

радном снагом у одређеним типовима сточарске привреде (на пашњацима), није могла да се задовољи унајмљивањем чобана. Најближе решење томе били су сложени типови домаћинства. У брдским крајевима они су били праћени јаким партијархалним одликама, као што су родовске структуре, патрилинеарност, поштовање предака, куповина младе и крвна освета. Тесне сродничке везе овде су имале већу вредност од веза у локалној заједници.⁸⁴

У даљем тексту биће ближе приказане неколико за Србију важних карактеристика балканског породичног домаћинства: а) величина домаћинства, б) колективно наслеђивање мушких чланова, в) патрилокалитет, општи примат мушкарца и принцип сениората који, заједно са б) чини основне факторе патријархалности, затим г) патрилинеарни систем сродства који је с тим у вези и, коначно, д) поштовање предака, што представља наслеђе сточарске привреде, које се до данас одржало у српским породицама у виду *славе*.

а) Величина домаћинства

Џеол Халперн и Барбара Керевски Халперн обављали су у селима око Аранђеловца, око 70 км од Београда, педесетих, шездесетих и седамдесетих година 20. века интензивна историјска и антрополошка теренска истраживања о структури породичних домаћинстава.⁸⁵ Анализа пописа из 1863. године показује да је већина домаћинстава у селима Орашац, Бања, Буковик, Копљаре, Стојник и Топола бројала шест до десет чланова.⁸⁶ Само један део њих живео је у проширеним или сложеним домаћинствима. Ради приказа разноликости типова породице, следи сажет преглед њихове студије: село Орашац је 1863. године имало 131 домаћинство са 1.082 становника. Пет фамилија имало је између осамнаест и двадесет три члана. Тачно половина становника села живела је у четрдесет два домаћинства са десет и више чланова. Осамдесет девет домаћинстава имало је између једног и девет чланова.⁸⁷ У старосној структури преовладавају деца и млади (62,8%): у Орашцу је тада живело 465 деце до десет година (42,3%), 221 тинејџер до двадесет година (20,5%), 189 младих одраслих људи између двадесет и тридесет година старости (17,4%), и 114 старијих

одраслих између тридесет и четрдесет година (10,2%). Само 5% је спадало у категорију између четрдесет и педесет година, а 3,7% у ону између педесет и шездесет година. Десет најстаријих људи имали су између шездесет и седамдесет година (1%).⁸⁸ Просечан животни век био је око четрдесет година. Четири примера показују опсег различитих типова домаћинстава у Орашцу:⁸⁹

1. Једна инокосна породица: у шесточланом домаћинству Николе Павловића, старог четрдесет година, поред њега живе његова супруга, која је његових година, и четворо деце између три и дванаест година. Никола и његова жена су се или изузетно касно венчали (можда је други брак), или њихова старија деца нису преживела године детињства.
2. Сложено породично домаћинство: у кући Милана Јовановића, старог педесет година, живи осам особа: он, његова четрдесетогодишња жена, два већ ожењена сина старости двадесет пет и двадесет три године, две снахе и двоје унучади.
3. Једно *frèreche*: десеточлано домаћинство Милосава Недића обухвата два ожењена брата, старости тридесет и двадесет седам година, као и њихове супруге, млађе годину, односно две године од њих. Милосав и његова жена имају три мале кћери, а његов брат има девојчицу од седам година. У домаћинству живе још и две нећаке старости дванаест и петнаест година, које су можда сирочад умрлог брата.
4. Једно сложено домаћинство: домаћинство четрдесетогодишњег Уроша Стојановића има осамнаест чланова. Његова мајка Анђелија имала је шездесет година. Отац му је умро, као и најстарији брат и његова жена, који су оставили двоје деце од седамнаест и осам година. Урош има са својом тридесетпетогодишњом женом Станом петоро деце (десет, шест, пет, четири, и једне године старости). У домаћинству су живели његова неудата сестра Јулијана (седамнаест година) и брат Стеван (петнаест година), као и његов брат Никола (тридесет пет година) са женом Станијом. Никола и Станија су 1863. године имали четворо мале деце, и у наредних тринаест година добили су још четворо.⁹⁰

Ови примери показују како је величина домаћинстава била привремена. Склапање брака у раном животном добу значило је долазак снаха у кућу и одлазак кћери у другу фамилију. Због високе стопе рађања број чланова у домаћинству стално је рас-

тао, али су многа деца умирала у првим годинама живота. Веома мали број одраслих могао је да доживи оно што је данас доба за пензију. Они су рано умирали од несрећних случајева и болести. Многе жене су умирали на порођају.

б) Колективни посед мушких чланова

Према схватању својине у српским сељачким породицама, заједници мушких чланова породице са правом наслеђивања не припада само земља и окућница, већ и све оно што појединац заради. Куповина и продаја се вршила у име заједнице. Сваки члан је био обавезан да свој удео стави на располагање домаћинству. То је важило и у случају одсуства. У пределима где је била раширена печалба, надница печалбара је припадала аутоматски целој фамилији. Он је од тога узимао само колико му треба за преживљавање. У случају деобе, наследници су све делили на једнаке делове, колико год је било могуће.

Кћерке су биле искључене из заједнице и из земљишног поседа. И поред крвног сродства, нису имале право на део наследства. Њихов животни циљ је био удаја, а неуспех у томе сматрао се срамотом. За свадбу су добијале тзв. *џрђију* или *особину*, поклон од своје породице, који је њој лично припадао. То је могао бити новац, крава или коза, одређена количина вуне у односу на годишњи принос, тканина и/или накит. Жене су свој приватни посед преносиле као *мајтеревину*, искључиво на рођену децу. Та лична имовина је надареним женама давала шансу да се у извесној мери баве предузетништвом, било да позајмљују новац уз камату, или да продају своје рукотворине. Жене које су давале новац на зајам биле су у Османском царству позната појава: по исламском праву жене су имале право наслеђивања половине имања и биле су правно способне; оне су својом имовином могле управљати самостално и трудиле су се да је увећају.⁹¹

Снахе нису имале никакво право на породично имање свог мужа, већ само неку врсту права коришћења: оне су добијале једнак део хране, вуне и других предмета за свакодневну употребу или за даљу обраду. Оне су биле јако везане за синове, преко којих су могле да стекну моћ у породици. Као удовице, остајале су у кући свог мужа. Ако би муж умро без деце, оне су се чес-

то враћале у породицу својих родитеља. Ако би се поново удале, морале су да оставе децу из првог брака у породици свог првог мужа.

в) Патрилокалитет, примат мушкарца и принцип сениората

Удаја је за жену значила одрицање од припадности родитељској кући и живот у домаћинству родитеља свог мужа (патрилокалитет). Као младе снахе, имале су најслабији положај у хијерархији. Са рођењем детета, посебно дечака, њихов статус се поправљао. Не добити сина значило је страшну стигму. Отац који је имао само кћери тешко је могао наћи зета, који би узео његово име и преузео његово домаћинство. Положај зета у домаћинству супруге (домазет) био је повезан са великим губитком достојанства.

Општи примат мушкарца омогућавао је мушким члановима породице, све до најскоријег времена, апсолутну предност над женама. Многи ритуали су служили јачању тог примата: жене и девојке су морале да љубе руку мушкарцима и дечацима, да им перу ноге и да их служе за време јела. Оне су јеле оно што би преостало иза мушкараца (осим ако би нешто могле да уграбе док кувају).⁹² Међу мушким члановима фамилије владао је строги принцип сениората. Старији мушкарци су имали већи ауторитет од млађих, а жене су у принципу третиране као млађе. Позиција жене је додатно била одређена и степеном сродства: све су морале да слушају мајку и/или жену старешине. Кћерке су понекад могле гласно да се пожале, док су снахе могле да се жале само својим мужевима. Личне способности за руковођење у пракси су понекад рушиле строга правила, и тако би млађи брат постајао старешина. Ипак, морале су да се одржавају форме поштовања старијих.⁹³

г) Сродничке везе

Сродство је на првом месту одређивано по мушкој линији (патрилинеарност). Сродство по мајци сматрало се *шањом крвљу*.⁹⁴ Кумство и побратимство је такође представљало везу између фамилија, сличну сродству. Мушкарци су радо потврђи-

вали пријатељство узајамним кумством приликом венчања и крштења. Кум је постајао заштитник новосклопљеног брака, као и деце која ће се у њему родити, и имао је цењени статус који се преносио и на његову децу. Женидбене везе међу сродницима, ма како далеким, и кумовским породицама, биле су проscribeоване. Порекло од исте мушке линије до данас се сматра јаком везом и одликом идентитета.

Српски језик одражава ову мрежу сродничких веза и прави хијерархијску разлику у смислу мушке линије.⁹⁵ Синови и унuci зову оца или деду почасном титулом *сџари*, док се то код жена и девојака сматра дрским и неприличним. У српском језику постоје три израза за оно што је у немачком језику *Onkel*: *сџириц* је очев брат. После смрти оца и деде, он брине о нећацима који су остали без оца. Та блискост се одражава и у језику: он нећака назива *синовац* (што је слично сину), или *брајџанац* (што је слично брату). Ујак је мајчин брат. Он је гост, чији ауторитет почива само на сестринској вези са мајком. *Onkel* који је у сродству по женидби, назива се једноставно *џеџак* или *џеџа*. Сестре родитеља зову се *џеџка* или кратко, *џеџа*. Тако се називају и мајчине сусетке или пријатељице. Тетка је често емоционално значајна особа која уме да посредује између родитеља и деце. Деца стрицева, ујака и тетака у овом сродничком систему рачунају се као браћа и сестре. Син стрица, ујака или тетке зове се *брајџ*, а кћерка *сесџира*. Њихово сродство додатно се описује као: *брајџ од сџирица*, *брајџ од џеџке*, *сесџира од ујака*.

Веза између брата и сестре у патријархалној породици има велики значај. Брат се сматра заштитником части и девичанства своје сестре. Такав однос понекад доводи до тираније и шиканирања сестре, али ипак често представља основ посебно дубоке љубави између брата и сестре.⁹⁶ На венчању сестре ова се улога заштитника традиционално преноси на девера, (најстаријег) мужевљевог брата. Однос поверења између браће и сестара ипак и даље остаје, и наставља се у улози брата као шурака и ујака. Мотив љубави између брата и сестре појављује се у многим народним песмама. Следећи пример из збирке песама Вука Караџића обрађује степен блискости жене са мужем, девером и братом:

„Највећа жалост је за братом.

Сунце зађе за Невен за гору,
Јунаци се из мора извозе,
Бројила их млада Ђурђевица,
Све јунаке на број набројила,
До три њена добра не наброји:
Прво добро Ђурђа господара,
Друго добро ручнога ђевера,
Треће добро брата рођенога.
За Ђурђем је косу одрезала,
За ђевером лице изгрдила,
А за братом очи извадила,
Косу реже, коса опет расте;
Лице грди, а лице израста;
Али очи не могу израсти,
Нити срце са братом рођеним.⁹⁷“

Одсечена коса поново расте, изгребани образи зарастају: муж се појављује као господар, и веза са њим и са девером овде се приказује као формална. Насупрот томе, смрт брата јој слама срце. Из перспективе мушкарца, народне песме изражавају верност сестре. Супруга не заслужује поверење и може се контролисати само физичком силом, како тврди Виден у песми *Службу служи Виден добар јунак*. Песма је настала у време страховладе јаничара, око 1800. године, у околини Црне Реке: Виден је био слуга једног муслиманског земљопоседника и случајно је уништио један скуп предмет. Сестра га је сакрила од јаничара, али га је жена издала. Пре него што га османски плаћеници одводе, он држи следећи говор:

„(...) Изведоше Видена јунака,
а говори Виден добар јунак:
Стан’те Турци нешто да вам кажем,
Стари чуј’те, млади запамтујте:
Сеју чувај к’о очи у глави,
Љубу удри к’о змија по трави.⁹⁸“

Блиска веза брата и сестре почива на крвном сродству. Кћерка се, и поред подређеног статуса, јако идентификује са породицом порекла. Она активно доприноси чувању породичне части, ако чува добар глас и девичанство. У томе јој помажу браћа. Венчањем она испуњава свој животни циљ. Као удата жена, увек је у сенци свекрве и заова, које у срцу њеног мужа заузимају прво место. У прелазном периоду између венчања и рођења детета, она мора да заслужи признање своје нове фамилије и да тако учини част имену своје породице порекла. У једној врсти *rite de passage*⁹⁹ она мора да обавља најниже послове без роптања, док је тога не ослободе порођај или долазак млађе снахе. По османском обичају, љубила је руку свекру и свекрви, мушким сродницима и гостима. Она је морала по свршетку дневних послова да пере ноге старешини куће, свом мужу и свим старијим мушкарцима у кући, и била је задужена за свакодневно чишћење свих опанак. Тек са рођењем првог детета, посебно сина, била је коначно прихваћена у домаћинству својих свекра и свекрве.¹⁰⁰

д) Породична част и слава

Принцип сениората се заснивао на представи да су старији ближи смрти, а тиме и прецима, па зато заслужују посебно поштовање. Са поштовањем предака у вези је и веровање да умрли чланови породице могу као зли духови да казне лоше понашање живих и да тако освете каљање породичне части. Част и срамота су били основна мерила морала породице. Веза са прецима успостављала се преко мушке линије. Генеалогска свест је била јака: исти преци значили су исту крв, а тиме и припадност истој фамилији. Један од најважнијих задатака старешине куће био је да чува сећање на породично стабло по мушкој линији и да га преноси на чланове породице.¹⁰¹ Сваки отац породице имао је верску дужност да добије сина који би продужио породичну лозу и њене култне ритуале. Врхунац ритуалног обожавања предака до данас је *слава*. Она се јавља под различитим називима у разним деловима западног и јужног Балкана. Црква је прикрила предхришћанско порекло *славе* и заменила претке једним свецем, заштитником куће, чији се дан прославља. Најомиљенији

српски свеци заштитници су свети Никола, свети Ђорђе и свети Јован. У овој прослави црква има маргиналну улогу: поп благосиља свећу и колач. *Слава* се заправо одвија под ритуалним вођством оца породице у породичној кући из које сви потичу, где долази цела родбина. Кумови, суседи и пријатељи долазе на честитање и бивају богато угошћени. При ритуалној молитви за столом, отац породице моли Бога, свеца заштитника и претке за заштиту, благослов и здравље своје фамилије. После славског ручка, сви одлазе на гробље, где се фамилија сећа својих мртвих. Тамо се ломи славски колач који је поп благословио и просипа се ракија на гробове. Славска свећа цео дан гори у кући. Њен пламен симболизује континуитет породичне лозе. Клетва: „дабодга ти се угасила свећа!“ показује колика је срамота ако мушкарац умре без мушког потомка.¹⁰²

Свет живота на селу¹⁰³

Учитељ, новинар и приповедач Јанко Веселиновић (1862-1905) објављивао је од 1900. године у многим часописима серију литерарних писама, у којима је описао живот у свом родном селу Глоговцу код Шапца. Прво писмо говори о његовом суседу Симеуну:

„Да видиш ти како је тај мој сусед добар човек! – Ни налик на брата који је оделит од њега, и о коме не постоји баш лепо мишљење у селу. То је човек преко педесет година, висок, сув, крупне кости, још прав, нешто мало изнурен радом и годинама, што се познаје по оним помућеним очима, што су некад биле црне и врле [sic] лепе, а сад дошле нешто блеђе и жутљајиве. Скроман, да већ прелази скромност у стид. Кад ми дође, увек пита: ‚Има ли још кога?‘ – јер није рад да изиђе ‚свакојак‘ (тако он вели) пред људе. Нечега женског има и у понашању и у раду његову [sic]. Сељаци веле: ‚Он се требао родити као женско, па се некако окренуло‘. Јер, да само уђеш у његову малу кућицу, по свему ћеш видети да тамо митира умешна рука. Али то није рука његове жене, која је тако исто вредна, али нема његове умешности. Долапи, полице, онај бели сто, столишице, необојен креветац и чивилуци – све се то бели од чистоће. Собица мирише на тамњан, босиљак и јабуке.

Не можеш просто да се сит надишеш. Оне постељне ствари: јастуци веленци и поњаве чисте и опрашене. Мало, али лепо и примамљиво. Ничега нема много, али што има све ваља. Нема он више од три кошнице, али у његовој кући има и меда и воска преко целе године; има неколико овчица, а његова жена има вуне и пређе као да је читаво стадо; о Божићу он коље три печенице: прасе, јагње и ћурку, и то откад је закућуио. Никад се ником није задужио, нити га је ко због дуга за рукав повукао. Кад откуд збере коју парицу, прво одвоји порезу и понешто колико да се нађе „за случај“, и то се чува у закључаном сандуку што је под креветом, од којег он држи кључ уза се. За суд и судницу он не зна, сем што порезу однесе или што оде на заповест кад биров позове. Кад је међу људима, он све ћути и слуша. Кад му се стану смејати, он рекне:

– Па слушам шта паметни људи говоре. Да ми није било попа Пере и других паметних људи, ја не бих умео сести као човек, нити бих знао лећи у чисте поњаве! Јела би ме рђа код толиког мога добра.

Само се у једном показивао господар, а то је око лонаца. Изврстан кувар. Свадбе, славе, уопште где је требало добар ручак зготовити, није се могло без њега. Чак су га и у друга села позивали. И он је одлазио; свакоме се одазивао свесрдно. И онда треба човек да га види. Колико сигурност у сваком покрету, колико достојанства! Нека Бог сачува сваког смртног да му што напомене.

– Шта велиш! Зар се ти нађе да мене учиш? Али знаш ли ти коме сам ја ручак готовио? Покојном владици, море! И кад је ручао, он запита попа Перу: „Оче Перо, ко то зготови овако лепу аласку чорбу?“ А поп Пера мене, па пред владику. „Јеси ли ти одавде, брате?“ „Јесам, господине владико!“ – „А где научи овако готовити?“ „Овде, у селу, господине владико!“ – „Е, брате, алал ти вера!“ – Па мени здрав дукат „маџарлију!“ А знаш ли ти да је владика – владика?! Он је ручавао и са краљевима и са великом господом, па ће сигурно боље знати шта ваља! Оступи одатле!¹⁰⁴

У селу су се смејали Симеуну и говорили да је требало да се роди као женско. Покрети су му женски и држи до уредног домаћинства. Пред другим мушкарцима не говори. Али, Симеун је био одличан кувар, и где год се спрема свечани ручак, рачунали су на његову помоћ. Сви су му за кување одавали признање и у то није дао никоме да му се меша. Могуће је да је Симеун био хомосексуалац, али изгледа да то његов сусед писац није приметио. Њему се допало што је Симеун оригинална личност, што је

вредан и скроман. Међутим, какво је било уобичајено понашање људи на селу? Како су становали, јели, радили и забављали се?

Као и у Симеуновом случају, наше разматрање полази од куће. Порекло те речи је вишезначно. Најстарије значење односи се на простор у кући неке породице, у којем се налази огњиште. Касније се тако називала главна кућа, а затим цело имање са свим припадајућим зградама. Коначно, *кућа* је постала општи, свакодневни израз за фамилију.¹⁰⁵ Стапање значења речи кухиња, кућа, имање и фамилија у једној речи наглашава заједништво имања и људи који на њему живе: огњиште је било центар куће око којег се фамилија окупљала.¹⁰⁶ Почетком 20. века српски географ Јован Цвијић (1865-1927) разликовао је у околини Београда (Шумадији) три типа куће: динарски, моравски и модерни.¹⁰⁷ Динарски тип куће увели су досељеници, који су у другој половини 18. века дошли из планина југозападне Србије, Далмације, источне Херцеговине и северне Црне Горе.¹⁰⁸ До средине 19. века градили су куће у раштрканим селима, искључиво од дрвета.

Традиционална кућа динарског типа са дрвеним грађевинама међу шљивама. Лево позади је брвнара са косим кровом и димњаком. Свуда окол су вајати и разне просторије за рад. Гравира по цртежу Феликса Каница у: Kanitz F., *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Лајпциг 1868.

Тзв. *брвнара* је била дрвена колиба, са високим, косим кровом, отвореним огњиштем и подом од набијеног блата. Ту је фамилија боравила у зимском периоду. Лети су живели, кували и јели на отвореном. У главној кући су спавали само старешина и његова жена са најмлађом децом. Сви остали чланови породице спавали су у вајату, у незагрејаној малој колиби, која је према потреби подизана уз брвнару. Уз то је постојала штала, спремиште за жито и кукуруз, као и друге зграде за одређене послове. После 1850. године променио се начин изградње брвнара: понегде су грађене са каменим темељима, зидовима од мешавине иловаче и сламе, и кровом од цигала, посебно у долинама. Уз то је грађен и доклат и још једна соба, која се користила само зими. Уместо прозора од стакла, постојали су малобројни отвори за светло, покривени папиром, а зими закуцавани даскама. Озидане пећи су замениле отворена огњишта.

Брвнара је била оскудно намештена, у османском стилу. Ниске трножне столице биле су поређане око ватре, која је испуњавала простор загушљивим димом.¹⁰⁹ За ручавање је служио ниски, округли сто, *софра*. Уз зидове су стајали сандуци, плехови за печење и бокали за воду. Сланина, паприка, венци од лука, алатке и кухињске справе висили су директно на зидовима. Намештај су допуњавали мали зидни регали за бокале и чиније. Није било постеља. Људи су лежали на тепиху или на слами и покривали се својим капутима. У сељачка домаћинства кревети и столови су ушли у употребу крајем 19. века.¹¹⁰

Досељеници који су крајем 18. века дошли из Македоније, Косова и околине Пирота донели су тзв. моравски стил градње у Шумадију. Њихове куће су такође биле у почетку од дрвета, и лако препознатљиве по квадратној основи и каминима са димњачком капом. Касније су зидани зидови од дрвета, мешавине иловаче и сламе или непечене опеке. Поред карактеристичне веранде (*вајати*), где се фамилија окупљала при лепом времену, било је две просторије: *кућа* са огњиштем и *соба* (за спавање). Куће у моравском стилу имале су мање помоћних зграда од динарских кућа и углавном су биле подизане у раштрканим селима.

Модерни тип куће настао је у другој половини 19. века, када су многи сељаци, претежно у долинама дуж путева, заменили своје

традиционалне куће онима од камена, цигле и опеке. Ко је могао да плати, унајмљивао је грађевинске раднике и инспирисао се архитектуром српских кућа у Срему и Банату, градских кућа и идејама печалбара. Зграде су биле веће и имале су више соба.¹¹¹

Сељаци су се ипак чврсто држали циклуса годишњих доба и лети су кували и боравили на отвореном. Дрво шљиве, карактеристично за целу Шумадију, које расте као мала шума око имања, ранији досељеници су засадили још у 18. веку. Од његових плодова сељаци пеку ракију, која се у целој земљи пије у великим количинама. Према Тихомиру Ђорђевићу, свако имање је имало своју дестилерију ракије.¹¹² На имању фамилије Прошић, која се доселила крајем 18. века из Херцеговине, у селу Коренита близу босанске границе код Лознице, налазила се кућа која је била комбинација старог и новог типа:

„Двориште ове задруге је усред пространог шљивака, и ограђено је плотом где је сваки порштац биран и пажљиво отесан, још пажљивије преплетен, и тај огроман плот је дика задруге. У дворишту су све куће: *сџара*, *брвнара шиндравија*, и *нова*, циглом зидана и црепом покривена. Око куће су четири вајата, а један од њих, *велики вајайи*, простран је као кућа; у њему станује старешина задруге и ту држи своју *особину*. Даље има два велика *млекара*, три *коша* (кукурузњака) за кукуруз у клипу, *амбар* са више *пресека* за жито у зрну, два наткривена *казана* за печење ракије, једну велику *качару* са кацама за пиће, две *јушнице* за сушење шљива, *маџазу* за смештај сувих шљива; затим велики *сувојиник* за кола, *наслонице* за стоку, и напослетку *хлебна ђећ*. На сред дворишта је под липом велика *совра* као сто, али у прочељу округла и са издубљењима за со; на њој се лети ручава, нарочито кад је моба.”¹¹³

После 1822, према османском попису београдског пашалука, било је око 1.400 села са око 50.000 кућа и око 120.000 мушких пореских обвезника, у добу између седам и осамдесет година, што у просеку даје тридесет пет кућа и осамдесет пет пореских обвезника по селу. 41,6% села нису имала више од десет до тридесет кућа.¹¹⁴ Вук Караџић је писао:

„У Србији су велика села која имају око сто кућа, а има села и од 15 кућа, али их највише има од 30 до 50 кућа. По брдовитијем мјестима тако су куће раздалеко да је село од 40 кућа веће од Беча, н.п. у једном

потоку стоје неколике куће, па онда (гдјешто по сахата или читав сахат далеко) у другом неколике и т.д., па се све зове једно село (докле год његова земља држи, које се врло добро зна; тако људи из два села могу бити сусједи). А по равни (као н.п. по Мачви и по Браничеву) доста су честе куће по селима, али опет нијесу у реду, као н.п. по Сријему и по Њемачкој, него растркане (као и по варошима по Турској) по пољу.¹¹⁵

Јужна обала Дунава (смедеревски округ) била је најгушће насељена, а најређе насељене биле су брдске области на западу, југу и истоку земље. У западним планинским и брдским областима преовлађавала су ретка раштркана насеља. Таква села, карактеристична за Османско царство, углавном су се налазила у залеђу Београда до Лазаревца и Аранђеловца, као и у околини Крагујевца. Дуж Мораве и у околини Шапца било је ушораних села, као у угарској равници.¹¹⁶

Сељаци су строго делили послове на имању на мушке и женске.¹¹⁷ Старешина куће и његова жена одређивали су сваког дана ко ће шта радити. Послови изван граница имања били су у потпуности мушка ствар. У то су спадали радови на пољу и у

Сељачке куће поред Саве, 1864. Фотографија Анастаса Јовановића. МГБ: Ур 6456.

шуми, продаја и куповина, као и сеоске скупштине. Они су се бавили чувањем стоке, печењем ракије, седлањем коња и градњом. Из ритуалних разлога клање стоке и припрема мяса на роштиљу били су мушки послови: жене су због менструације и постпорођајног крварења сматране *нечистим*, и нису смеле да раде ове послове.¹¹⁸ Њихов домен је било чување деце, кување, мужа крава и справљање сира, израда и одржавање одеће, одржавање куће, живине и баште са поврћем. Сви послови су дељени по хијерархији: међу женским члановима фамилије, чишћење је важило за најнижи, а кување за целу фамилију као почасни задатак. Удате жене су се смењивале често у кухињи, али се ипак дешавало да мајка или жена старешине овај посао резервише за себе.¹¹⁹ Помоћ жена на пољу често је била неизбежна, због чега је правило поделе послова према полу често кршено. Жене су обављале велики део посла на пољу, а девојчице су, као и дечаици, чували стоку. Сељанке су на пијаци продавале кокошке, јаја, поврће и текстилне рукотворине. Насупрот томе, мушкарци су одбијали да раде женске послове. Шивење или кување је нарушавало њихов углед као мушкарца и излагало их порузи села, како показује Симеунов пример. Не ретко су такви мушкарци одлучивали да оду у град и да своје вештине упражњавају на тржишту, што је увећавало њихов углед.¹²⁰

Поред уређивања куће и одевања, исхрана је била такође део српске свакодневнице под великим османским утицајем. Док је муслимански виши staleж до друге половине 19. века јео златним или сребрним кашикама (или рукама) из заједничке посуде, сељаци су користили дрвене кашике. Као сто за ручавање служила је ниска, округла *софра*, а за седење су служили јастуци и теписи или треношци. За време јела није се пило нити разговарало. Жене су јеле одвојено и служиле мушкарце, ако није било послуге.¹²¹ Називи многих намирница и јела су турске, арапске или персијске позајмице: пиринач (персијски), јогурт (турски), кајгана (персијски), сарма (турски), бурека (персијски), ђувеч (турски), зејтин (арапски), итд. Разлике у исхрани су произлазиле из верских прописа. Срби су пили ракију (арапска реч) и јели печено прасе. Муслимани нису, по својим прописима, смели да једу свињетину, а уживање у алкохолу је било строго ограничено.

Најважнија намирница код Срба био је кукуруз, од којег су пе-кли проју или кували качамак. Од пшенице су задржавали само један део за семе и брашно за припрему славског колача и пецива. Редовно су јели свињску маст и сланину, јаја и пилећу чорбу. Краве, козе и овце су, поред меса, давале вуну и млеко, које су жене прерађивале у јогурт и разне врсте сирева. Од зараде на живини стварали су себи неки лични приход. Од свињског меса правила се димњена шунка за исхрану током зиме, а славски ручак није могао да се замисли без свињског или јагњећег печења. Путници су стекли погрешан утисак о претераном конзумирању меса код Срба.¹²² Као гости, добијали су најбоље што је домаћинство могло да понуди: гостопримство је било високо цењено. У баштама су сељанке садиле купус, фефероне, пасуљ, сочиво, цвеклу, бели лук, краставац, шаргарепу, репу, тикву, лубеницу, зелену салату и, од почетка 20. века, парадајз и кромпир.¹²³ Конзервисано воће и поврће спадало је у кулинарске специјалитете, између осталог, кисели купус, ајвар, туршија, слатко и ликери. Непродате шљиве завршавале су у кућној дестилерији. Мушкарци су пресовали грожђе за припрему вина, које се служило за празнике. Са појавом индустријског шећера, кошнице са пчелама су нестале из свакодневног живота. Поред шећера, сељаци су куповали со, бибер, уље, пиринач, кафу, чај и дуван.¹²⁴ Риба је била на јеловнику само у насељима близу река. Печурке, шумско воће или дивљач ретко су конзумирани.¹²⁵ Познати ћевапчићи или ражњићи нису спадали у сеоску кухињу. То је била *fast food* Османског царства, која је стизала до караван сераја и кафана под заједничким називом *кебай*, одн. *ћевај*.

Цела фамилија се окупљала три до четири пута дневно за столом, осим у пролеће и лето, у време пољских радова.¹²⁶ За доручак су узимали једноставна јела од житарица и млечних производа. Уобичајени ручак састојао се од супе и/или куваног јела. Уз главни оброк ишао је и хлеб, јогурт, сир и сезонска салата или поврће из туршије. Зими су се сељаци недељама хранили киселим купусом и пасуљем или сочивом. Постови и прославе уносили су одређени ритам и свакодневну исхрану. Четири велика поста одређивала су годишњу исхрану: шест недеља пре Божића, седам недеља пред Ускрса, као и по две недеље пре Петровдана и Вели-

ке Госпојине. У то време није се смело јести ништа што је животињског порекла (месо, млеко, јаја), и друштвене активности су биле ограничене. Пре и после поста биле су гозбе. Жене су пекле посебан пшенични хлеб, а мушкарци су припремали печење. Уз то се лети јело поврће пуњено млевеним месом, а зими сарма. Током недеље је такође постојао утврђен ритуални јеловник: нови послови су започињани средом, која се сматрала срећним даном, а петком се постило.¹²⁷

Сељачки поглед на свет био је подељен између две стварности: овострани свет обухватао је људе, друштво, рад и дневне догађаје. Онострани свет је био пун добрих и злих духова и душа, вила и вештица, анђела и демона. Сваки сељак је водио рачуна да у животу одржи равнотежу између та два света. Болести, сукоби и материјална штета сматрани су казном злих духова, а зле очи неке жене могле су донети несрећу. Само онај ко је живео у складу са традиционалним моделима тумачења и прописа о понашању, могао је уздигнуте главе да заузме место у друштву које му припада, и да буде поштован и безбедан у својој средини. Ко би нарушио равнотежу између овостраног и оностраног света, морао је бити дозван памети. У томе су помагале практичне мере и ритуални поступци, у којима су могле учествовати мудре жене (бабе), врачаре, бербери и видари рана, монаси и попови.¹²⁸ Духовност и лечење били су у очима сељака тесно повезани. Путујући лекари, често грчког, турског или циганског порекла, као и надрилекари и бабе, често су имали велико искуство у природним методама лечења, и лечили су под мотом: „свака болест биље своје има!“. Њихове методе су биле посебно успешне код рана од метка или ишчашења зглобова. Ипак, сеоско становиштво је било потпуно беспомоћно пред болестима са високом температуром и болестима дисајних и дигестивних органа. Веома су биле раширене упале плућа, туберкулоза и дизентерија, сифилис и шуга. Смртност породиља и одојчади била је изузетно висока. У тим случајевима, породица и лекари су покушавали да олакшају стање болесника ракијом, белим луком (за истеривање вештица), пуштањем и исисавањем крви. Често су их одводили у манастир који се бавио лечењем или до извора лековите воде.

Кад ништа не би помогло, прибегавали су врачању и призивању духова.¹²⁹

Сеоски свештеник је био само један од духовних посредника. Пре 1830. године само је мали број села имао своју цркву. Изградња хришћанских богомоља морала је бити одобрена од османских власти. У ратним превирањима око 1800. године многе цркве и манастири били су уништени или напуштени.¹³⁰ Мада су после 1830. цркве редовно грађене, српско-православна црква никада није имала централну улогу у животу сељака, као у католичким областима, где је „црква била у сред села“. Она је имала проблем како да интегрише старе верске ритуале у свој обред, и давала им је често само површно хришћанско обележје. Поштовање предака је такође отежавало преношење центра ритуала са домаћег огњишта у цркву. Потребе породице имале су увек предност над потребама општине.¹³¹ Хришћански обреди и тумачења мешали су се са предхришћанским и на неки начин су коегзистирали: Ускрс је био прослављан у цркви, а *слава* у кући. Поп је у селу био поштована личност, али је са својом породицом живео на маргини догађаја. У традицији *милетића*, он је више био локални представник црквених власти него спољни представник општине.

У Србији је било мало школованих лекара. Кнез Милош је 1831. године ангажовао четири страна лекара. Они су били задужени за лечење кнежевске породице и водили су прву српску болницу у Шапцу. У земљи је 1879. године било деведесет три медицинара, који су радили углавном у граду. У просеку је један лекар долазио на око 18.000 становника. Тај однос се поправио 1887. године на 12.000, а 1908. године на 9.800 становника (на укупно 287 лекара).¹³² Лекар који је радио на селу борио се са тешким проблемима: сељаци нису веровали школованим лекарима, као ни представницима власти из града. Са своје стране, лекари нису имали разумевања за дуалистичко схватање света сеоског становништва и одбацивали су њихов начин лечења као глупост. Емерих Линденмајер (1806-1884) који је, као високи службеник у здравству, спровео забрану баба и надрилекара на селу, писао је 1876. године о својим лекарским искуствима са сељачким празноверјем и фатализмом:

„При таквим „погледима“ на сваки вид лечења болесника, сасвим је природно да и оријентални стручњаци за лечење увек мистериозним формама прикривају све што предузимају у вези са животом болесника, и увијају у безначајне формалности, како би се тиме приближили обичајима и лаковерности народа, више од рационалног лекара који, као непријатељ сваког шарлатанства, отворено иступа, водећи рачуна само о добру болесника који му је поверен – и веома тешко, само одважном истрајношћу може задобити поверење ових урођеника.¹³³“

Окружни лекар у Ћуприји оптужио је бабе за висок морталитет и многе намерне побачаје, који „жене које могу да рађају претвара у стерилне“:

„Узрок овом страшном морталитету, у томе је што се болесници у опште не лече, но траже бабе које их својим незнањем и са свим противним лечењем просто упропашћују.

(...) Осем тог нетражења праве лекарске помоћи, има још један узрок несразмери између рођених и умрлих а то је несразмерно велики број нероткиња, који никако није дошао са природних узрока, него са наваличног, кажњивог побацивања деце. И овде су на услузи оне бабе што „лече“ да од плодних жена постану нероткиње.¹³⁴“

Феликс Каниц се интересовао више за фолклорни аспект проблема и сакупљао је примере, који показују „предрасуде и сујеверје“ Срба. Потпуно у духу свог времена, он је у томе видео више наслеђене суштинске карактеристике, него навику и незнање:

„Упркос здравом разуму и религиозности, основна црта српског карактера је склоност ка предрасудама и сујеверју. Свакога анђео заштитник, који стоји на десном рамену, води ка добрим, а ђаво који стоји на левом, ка безбожним делима; када човек греши, анђео плаче, а ђаво се радује. Постоје безбројни повољни и неповољни предзнаци за срећу и несрећу. На пример, ако неке жена (...) или мачка рано ујутру пређе пут, то значи сигурну несрећу; такође, путници који сретну попа или монаха, морају брзо да избаце сламу из кола, да би ублажили лоше дејство.¹³⁵“

Разонода и весеље одвијали су се у кући, у селу и у поводу неких догађаја у околини. После јела мушкарци су радо пили ракију, кафу и пушили, и забављали се сеоским трачевима, иг-

рањем карата и дама. Жене су се повлачиле у групи и разговарале о новостима и проблемима. Ови разговори у кругу истог пола били су тема за разговор међу супружницима пре или после тога. На тај начин су решавани и сукоби унутар породице. Свакодневна појава биле су и посете суседа. Зими је сеоска омладина приређивала прела наизменично у разним кућама, на којима се уз ручни рад јело, пило, разговарало и певало. Свадба је трајала неколико дана. Родитељи младенаца нису штедели, и напрезали су се до крајњих граница својих материјалних могућности. Сеоске механе и крчме ницале су у великом броју после добијања аутономије.¹³⁶ Кафана је била место за мушкарце, где женама није било место, изузев кафецијине жене и проститутки. Тамо су мушкарци ишли ради задовољства и послова, држали су скупове и преговарали са представницима власти.

Сеоских радњи је било мало, пошто је трговина на селу била ограничена. Градски еснафи су до после Првог светског рата успешно лобирали против слободе трговине, коју је кнез Милош објавио 1838. Закон о сеоским дућанима из 1870. дозвољавао је да се отварају нови локали само у местима удаљеним од најближе варошице најмање четири сата хода, а листа предмета којима се може трговати сваке године је изнова објављивана. Од 1891. сеоске бакалнице могле су да продају само предмете „од преке потребе“. Ти предмети су 1891. били:

„со, зејтин, дрвено посуђе (небојадисано), чивит, брусови, гвожђе у полугама, челик, јексери, чивије, сви алати и справе за пољски и кућевни рад од дрвета, од челика, и сва ситна гвожђурија, црепуље, грнчарија домаћа, ножеви, виљушке, обућа, сарачлук (израђен у земљи), ужарија, игле, конци, катран, коломас, писаћи материјал, свеће, тамњан, гас за осветљење (петролеј), жигице, дуван по одобрењу управе монопола дувана, сапун и чешљеви.“¹³⁷

Под забрану продаје у селима потпадали су кафа и чај, шећер, чоколада, текстил, књиге, намештај, стакло и много тога другог. Ново на листи биле су ципеле, ножеви и виљушке. Сељаци се нису много бунили против тих ограничења. Они су, као и раније, трговали путем размене, а имали су мало готовог новца за куповину конзумних добара. Дути низ жалби указује да се сеоско ста-

новништво често једноставно оглушивало о те забране. Многи сеоски трговци обављали су паралелну трговину и нудили илегалну робу испод тезге, а крчмари су водили тезге са робом. Локална полиција није вршила строгу контролу. Казне за трговину фарбаним вуненим концем, свећама, сапуном, вуненим покривачима, и у једном врло тешком случају, четрдесет једна четка за кречење, тридесет седам кутија сардина и десет килограма паприке, показују скромне размере трговине на селу.¹³⁸ Употреба конзумних добара у Србији друго је била далеко испод европског просека. Само је дуван био изузетак.¹³⁹

Од 1830. године у главним градовима округа и регионалним трговачким центрима одржавни су вишедневни годишњи вашари (панађури), на којима су сељаци продавали своје производе и снабдевали се неопходном робом. Уз то су постојали и недељни пазарни дани у седамдесет два града и варошице. Годишњи вашари су у другој половини 19. века доживели процват. Они су обележили прелаз са аутархичне на тржишну привреду. Градски занатлије су своје производе продавали сеоским потрошачима, који нису били много захтевни, јер су ти производи све мање били по укусу градских муштерија. Велики годишњи вашар у Ваљеву 1846. године обухватао је један импресивни град под шатрама: у тридесет пет дућана прве класе, четрдесет једној радњи друге класе, сто једанаест радњи треће класе, у четрнаест занатлијских колиба, као и на двеста три отворене тржнице, своју робу су нудили трговци одећом (болтације), седлари (сарачи), кројачи (терзије, абације), ситничари, ћебеције, произвођачи ножева (бичакције), папудије и трговци дуваном (тутунције). Велики број трговаца је долазио из Београда и Сарајева, а затим из Ужица, Шапца, Карановца (Крушевац), Крагујевца, Јагодине и Ниша. Највећи обрт су имали седлари, а за њима продавци одеће, ћебеције и продавци дувана. Најгоре су пролазили кројачи, пошто су углавном сељанке саме правиле тканине. Крајем 19. века продаја на мало чинила је све већи део укупне понуде. Еснафски занатлије свим снагама су се борили против ситничара, који су продавали индустријски произведену робу, увезену из Аустро-Угарске по дампинг ценама. Страх од нежељене конкуренције радо су прикривали жалбама на кварење обичаја: велике

могућности да себи приуште задовољство заводиле су, наводно, сељаке да тек стечени новац поново списају. Интервенције су имале успеха. Министарство народне привреде донело је 1902. године закон по којем: „Панораме, циркуси, комедије, вртешке (рингишпили), разне уметничке продукције, као тог и коцкарске радње, као: коцкање, бацање карика на ножеве, танго франго и подобно са овим се забрањује на панађурима.“ На преласку у 20. век годишњи вашари су изгубили значај најважнијих тржница у земљи.¹⁴⁰

За сељаке су годишњи вашари били велики догађаји, а представљали су и брачно тржиште. Целе фамилије су полазиле на дуг пут до места где се вашар одржавао. Отац породице је у пратњи браће и синова ишао на сточну пијацу и у размени за сопствене производе куповао семе, младу стоку и друге потребне производе. Жене су пратиле у колу своје кћерке доспеле за удају. Јеремија Павловић описује удварање на годишњим вашарима од Аранђеловца и Тополе пре Првог светског рата:

„На вашаре иду свагда из куће по неколико лица, и то мајка са снахом и ћерком заједно, а момак са својим вршњацима из рода. (...) Највише новца на вашар понесу момци. Они га спремају по месец дана раније, а потребан им је за пиће (обично пију пиво), ручак (у шатри или кафани), за плаћање кола (који га воде) и за куповину колача девојкама. (...) Момци иду обучени, а снаха и ћерка (девојке) вежу нове хаљине у махраме, па натоваре мајку да носи. Кад буду близу вашара, облаче се, дотерују косу, румене се и беле се, а оно старо одело скину и повежу у махраме, те опет натоваре мајку, која завежљаје остави у месту вашара код какве рођаке или у кафани. Увече кад се пође кући, опет се пресвлаче. Због тог њиног пресвлачења, мазања и загледања у огледала (која собом носе) свакако женскиње и иде само (без мушких) на вашар. Пошто тако обучене пођу на вашар, простије се девојке ухвативе за руке, те се воде (из Гор. Јасенице), док се не дође до кола, где ступе у игру, а мајке са стране гледају.

За време игре понеки момак одведе групу девојака, те их части лимунадом или бостаном, а увече се већ зна, да ће свака девојка од свог драгана добити по колач. У колико је колач већи, у толико је то знак веће љубави.¹⁴¹

Пред полазак кућама обично настане зивкање и очекивање. Мајке су обично раде да им ћерке дуже играју, али људи дошли па зову и

псују – тек се чује: „Хоћемо ли? - `ајд` сад ћемо! – Док нађемо Мила! – Ене, куд се загуби! – Нека стићи ће!“ – и.т.д. Кад се већ пође кући, сви журе, а највише жене, јер их код куће чека силан посао. Момци иду у групама живо разговарајући и млатајући рукама, а девојке приступају за њима и смеју се.¹⁴²

Ако би се на игранци младић и девојка заљубили, то још није значило да могу да се венчају. Отац је бирао партнере својој деци, прво за најстарије, а на крају за најмлађе, чим би напунили шеснаест до осамнаест година. Он се у томе руководио интересима фамилије. Критеријуми избора били су телесна снага и здравље, као и углед и имовина породице. Снаха је била додатна радна снага и обезбеђивала је потомство, дакле, требало је трагати за њом. Удаја кћерке значила је губитак радне снаге, па се зато могло чекати на просца.¹⁴³ Кад би отац нашао одговарајућу жену за свог сина ишао је, у пратњи кума и ожењених синова и браће, код њеног оца у прошњу. Овај би почастиио госте ракијом и ручком. Ако би се очеви споразумели, склапали су усмени брачни уговор, који би потврдили чашом ракије. Онда би о томе обавестили будуће младенце. По правилу су они прихватили одлуку својих очева без отпора. Вера Ерлих и Мирослава Малешевић наводе разлоге за то:

1. Пре венчања младићи и девојке су сматрани децом, која немају право да доносе одлуке. Они су од малена били навикнути да без противљења слушају старије, да ћуте у њиховом присуству и да говоре тек када их неко нешто пита. Другачије понашање кажњавано је грдњом и батинама. Послушност је била њихова најважнија дужност према родитељима. Слободни су били само да певају, играју и сањаре.
2. Деца су се према оцу односила са дубоким страхопоштовањем. Никада се не би усудила да му сама предложи избор свог будућег брачног партнера/партнерке. Своје жеље су саопштавала мајци, која је заступала интересе деце у односу на оца и кућу. Деца су безрезервно веровала у мудрост и добру вољу старијих и своје сопствене жеље и склоности често су сматрали себичним и смешним.
3. Однос младих људи према животу био је уопште фаталистички, њихове жеље често нису биле ни њима самимa довољно јасне. Сви су желели да се венчају и сањали су о љубави. Многи су налазили задовољство у прорицању будућности, и надали се да ће тако

сазнати име свог судбински одређеног брачног партнера. Магијске радње нису сматране повредом дужности према родитељима, јер су у њих биле укључене „више силе“. Тако су сујеверје и магија служили усклађивању интереса појединца и колектива.¹⁴⁴

Понекад би неки младић покушао да утиче на оца при избору снахе. Ако би фамилија девојке одбила његов захтев, као последње средство остала би му отмица. Он би се са њом договорио да је отме и да се ожени њоме против воље њених родитеља. После извесног времена, његови родитељи би тражили помирење са родитељима младе, чији би образ тако био сачуван. У случају сукоба ипак је долазило до отворене конфронтације очева: од краја 19. века умножили су се сукоби око избора младе у околини Београда. Разлог томе биле су промењене животне околности, које су поткопавале очев ауторитет. Финансијски обзир су све више утицали на избор снахе, што је било додатно искушење за стрпљење синова. У принципу, све до тридесетих година 20. века очева воља је била углавном неприкосновена.¹⁴⁵

Девојке су се од малена припремале уз помоћ мајке за своју каснију улогу супруге и мајке. Требало је да буду вредне, уредне, мирне, послушне и увек запослене. Мајке су биле одговорне за добар глас и понашање својих кћери.¹⁴⁶ Веза између мајке и кћерке била је блиска. Кћерка би се максимално трудила да не обруга мајку, а мајка би покушавала да заштити кћерку колико год је могуће од друштва у којем су мушкарци имали превагу. Венчањем се завршавао заштићени живот кћерке. Како је описано у ранијем поглављу, невеста је у домаћинству свекра и свекрве, као снаха, најниже рангирана и морала је сваког дана изнова да придобија своју нову родбину, тако што би била сервилна и послушна. Тек са рођењем првог детета напредовала би у породичној хијерархији. Син је обезбеђивао наставак породичне лозе и значио је чување части за њеног мужа. Ако не би уопште имала деце, или би имала само женску децу, то се сматрало њеном грешком и суровим ударцем судбине. У повољнијем случају, муж и његови родитељи покушавали би да посетама цркви и лековитим изворима помогну да таква жена добије сина. Иначе, морала би да живи са немим пребацивањем и да показује захвалност за

то што је трпе у кући, тако што би целог живота само служила друге. Планирање породице ограничавањем броја деце било је, иначе, потпуно непознато.¹⁴⁷ Синови су били инструмент моћи у рукама мајке, уз чију помоћ би она могла да добије велики утицај у кући. Насупрот љубави између мужа и жене, која се скривала као срамота, љубав мајке и сина је отворено показивана. Врхунац моћи жена је достигала женидбом синова, када су њој снахе биле потчињене и када је могла да се меша у њихове бракове. Тако се поредак у којем владају мушкарци стално репродуковао. Култ мајке био је логична последица таквог односа.¹⁴⁸

Насупрот томе, последица очевог ауторитета била је широка употреба физичке силе. Углавном су њене жртве биле жене и деца. Батине су биле раширени, у јавности признат начин васпитања деце, и у екстремним случајевима долазило је до смрти жртве. Право на телесно кажњавање зависило је од породичне хијерархије, у односу на сениоритет. Многи мушкарци су физичким насиљем терали жене у покорност, како показују нашироко познате изреке: „Жену и коња удри ако мислиш да су ти покорни!“, или: „Човјек није ко жену не бије!“.¹⁴⁹ Нарушавање очевог ауторитета које је започело крајем 19. века довело је до пораста насиља у породици: очеви и мужеви су на отпор реаговали батинама. Србија је била регион велике имиграције, са милитантним навикама, што су ситуације, као дуги ратови од 1912 до 1918, још више погоршавале. Према истраживањима Вере Ерлих, после Првог светског рата Србија је имала највећи степен насиља у породици на западном Балкану. Њено истраживање је вршено у време када је процес преструктурирања на селу достигао врхунац, и када су се због глади и незапослености бројне фамилије поделиле и многи млади људи отишли у град.¹⁵⁰

Са рушењем очевог ауторитета дошло је и до слабења патријархалних сексуалних норми. У центру тих норми била је традиционална част и срамота неударних девојака. У основи, сви одрасли, осим монаха, имали су право на активан сексуални живот. Као што је уобичајено на селу, говор је био прост, и деца су од малена стицала знања о полним односима и рађању, како у штали, тако и у колиби за спавање.¹⁵¹ Сиромаштво, миграције и велика склоност ка насиљу довели су до пораста силовања, повремене

проституције и полних болести. Осамдесетих година 19. века у Србији је сифилис добио размере епидемије, што је натерало власти да реагују. Они су донели законе о проституцији и наредили да војници и затвореници морају бити систематски прегледани и да се болесни морају лечити бесплатно.¹⁵² Иако су размере проституције у Београду биле у сличним оквирима као у европским великим градовима, наводна распуштеност Срба била је тема живих дискусија у образованим градским слојевима.¹⁵³ Као одраз актуелне дискусије на тему морала у грађанским круговима Европе, у тој расправи се доводило у везу ширење проституције са сеоским обичајима и навикама. Лекар Војислав Кујунџић навео је читав низ доказа за ово на Првом српском лекарском конгресу 1904: отмица је била веома раширен лош обичај, иако се ниједна пристojна девојка не би у то упустила. Забаве као прела и мобе веома су наводиле на грех. Даљи доказ, по њему, било је мноштво синонима у народном говору за вољене девојке или младиће и за љубавнике. Девојке које је требало да се удају фарбале су своје свадбене кошуље крвљу, да би тако имитирале губљење девичанства у брачној ноћи. *Ius primae noctis*, право свекра или феудалног господара на први сексуални однос са невестом, постојао је и у Србији, али је то право била намењено најстаријем брату младожење. Још и данас постоји виц у којем се неко нуди да буде *dever*, али на стари начин. У јужној и источној Србији очеви су женили синове који су још били деца одраслим девојкама, да би истовремено добили радну снагу, љубавницу и потомство. У неким областима је било уобичајено туђи жену сваког дана, као доказ љубави.¹⁵⁴ Кујунџићев колега Милутин Перишић тврди у својој дисертацији да су пад сексуалног морала и проституција у тесној вези са осиромашењем сељака и да их у патријархалним областима нема: посебно су печалбари и неожењени мушкарци без средстава за живот патили од полних болести, док су се скривеном проституцијом бавиле посебно удовице и разведене жене у граду, женска послуга у јавним објектима и у кућама, певачице и циганке. Повремено су се сељанке упуштале у проституцију у селима близу градова, у време пијачних дана, за новац или за неки жељени украсни предмет, са војницима или продавцима.¹⁵⁵ Жене које су лекари називали повременим проституткама, једноставно нису биле спремне да се одрекну активног љубавног живота:

„Могли смо уверити да се већина жена које лекари називају „прикривеним проституткама“, уопште не бави проституцијом. То су младе жене чије понашање није идеално у моралном погледу, или удовице и разведене жене које се нису одрекле љубави. Свет не гледа добро на то, и у огорчењу их назива „проституткама“. Тим именом свет обележава све девојке које су из слабости или лакомислености занемариле своје дужности, и сваку жену која се упусти у нешто више од недужног флерта.¹⁵⁶“

Српско друштво је немилосрдно прогонило жене које су доспеле у моралном погледу на лош глас. Макар и најмања сумња могла је да има за последицу јавну срамоту или развод. Насупрот томе, мушкарци су сматрали да је ванбрачни секс њихово природно право.¹⁵⁷ Искуства Првог светског рата повећала су расцеп између моралних захтева и промискуитета: Ерлихова је тридесетих година 20. века регистровала у 80% истраживаних српских села браколомне мушкарце. У 60% села више од половине жена одржавало је ванбрачне везе и тиме скоро да нису заостајале за мушкарцима у неверствима. Многе су за своје услуге добијале новац или поклоне. То им је помагало да нешто лакше поднесу батине и силовање.¹⁵⁸

- 1 Boestfleisch, H.-M., *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzung um die Bürokratie in Serbien 1838–1858*, Frankfurt am Main 1987; Calic M.-J., *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994; Guzina R., *Opština u Srbiji 1839–1918*, Beograd 1976; Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989.
- 2 О стању писмености у западној Европи пре 1800. уп. чланак: Prass R., *Das Kreuz mit den Unterschriften. Von der Alphabetisierung zur Schriftkultur*, in: *Historische Anthropologie* 3, Köln 2001, 384–404, 401.
- 3 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 5–6, датум 24. фебруар 1861.
- 4 Оригинални назив закона је: „Закон на повраћај земаља“ (прим. прев).
- 5 Уп. Пролог
- 6 О клијентелизму у југоисточној Европи види: Kaser K., *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien 2000, 211 и даље.
- 7 „Schwer mochte sich anfänglich der serbische Gebirgssohn und Bauer mit der ihm auch von der nationalen Regierung zugemutheten weiteren Bezahlung von Steuern befreunden. Mit der Verjagung der Türken hatte er wohl gehofft, für

- immer von solchen befreit zu sein. Was wußte er viel von den Bedürfnissen des Staates, wenig begriff er die Nothwendigkeit der Gründung von Schulen, Gerichten u.s.w. Sie schienen ihm ebenso überflüssig, wie der Bau breiter Straßen, kam er doch mit seinem kleinen Pferdchen überall fort.“ (Kanitz F., *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868, 608.)
- 8 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens 1834-11914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, 80 и даље, табела 2, 99 и даље, табела 9.
  - 9 Љушић Р., *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986, 72. Уп. и Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 58.
  - 10 Објављени резултати пописа становништва разликују се према томе које су изворе користили. Бројеви које наводи Зундхаузен потичу из Статистичког годишњака Краљевине Србије из 1913. године (том 12). Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 53, 58 и даље, 80 и даље, табела 2. Радош Љушић помиње 659.624 српских држављана, укључујући и око 20.000 Румуна и Цинцара. Од тога је мушкараца било 338.060, а жена 321.564. Томе треба додати још и око 24.000 муслимана, 12.000 Рома, 2.000 Јевреја и 1.000 осталих. Свеукупно, на основу тога се добија као резултат мало већа густина насељености од 18,5 становника по км² (Љушић Р., *Кнежевина Србија...*, 72 и даље).
  - 11 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 99 и даље, табела 9.1; Љушић, *op.cit.*, 79, наводи донекле различите бројеве.
  - 12 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 90 и даље, табела 2.
  - 13 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 70, 146 и даље., табела 26, дијаграм 2; Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 58 и даље; Leisinger K. M., *Die sechste Milliarde. Weltbevölkerung und nachhaltige Entwicklung*, München 1999, 67–95. У Србији је демографска транзиција достигла врхунац у међуратном периоду, у 20. веку.
  - 14 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 196; Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 67.
  - 15 Ђорђевић, Т, *Србија пре стогодина*, Београд 1946, 138 и даље.
  - 16 Уп. Boestfleisch H-M., *Modernisierungsprobleme*.
  - 17 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 11–12.
  - 18 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 9–10.
  - 19 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 16–18.
  - 20 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 19–20.
  - 21 АС: МУД-П 1863 VI-17, лист 1.
  - 22 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 3–4.
  - 23 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 23–24.
  - 24 АС: МУД-П 1863 VI-17, лист 25.
  - 25 АС: МУД-П 1863 VI-17, листови 27–28. датум 7. април 1863.
  - 26 Треба проверити да ли се у фондовима Министарства правде и Министарства финансија налази још докумената о овом случају.

- 27 Од 1853. сеоски кметови су били потпуно подвргнути контроли среског начелника. Boestfleisch Н-М., *Modernisierungsprobleme*, 70–72.
- 28 Оригиналан назив ове уредбе је „Следујућа настављенија као додатак к досада изданим полицајним уредбама“. (Прим. прев).
- 29 Boestfleisch Н-М., *Modernisierungsprobleme*, 51–59. Сто гроша одговара суми од око два аустријска златна дуката, или 25 француских франака. Управа округа је била надлежна за ред и безбедност, информације, пошту, изградњу путева, војску, порезе, трговину, државне некретнине, државно тужилаштво, извршавање пресуда, школе, а вршила је и спољнополитичке функције (погранични саобраћај са суседним земљама, случајеве странаца, пасошку службу).
- 30 Уп. Николић Д., *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш 1991.
- 31 Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, 447.
- 32 Boestfleisch Н-М., *Modernisierungsprobleme...*, 63.
- 33 Стефановић Караџић В., *Описаније Србије. Изабрана књижевна ђроза*, прередио Ђурић М., Београд 1989, 35 и даље. Цитат је преузет из текста *Описаније народа*.
- 34 Стефановић Караџић В., *Описаније Србије*, 34 и даље.
- 35 Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, 525 и даље.; Faroqi S., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München 2000, 109; Sugar P.F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*, Seattle, London 1977, 31 и даље .
- 36 Mayer М., *Elementarbildung in Jugoslawien 1918–1941*, München 1995, 50 и даље.; Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, табела 144.2, стр. 549.
- 37 Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, табела 144.1, стр 549, Бројеви су свакако превисоки, пошто је до 15% пописане школске деце често или потпуно изостајало са наставе.
- 38 Sundhaussen: *Historische Statistik Serbiens...*, табела 146, стр 551 и даље.
- 39 Mayer М., *Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. Elementarbildung in einer „Nachzüglergesellschaft“*, in: *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, eds. Reiter N., Sundhaussen Н., Wiesbaden 1994, 77–102, 92; Mayer М., *Elementarbildung in Jugoslawien...*, 186 и даље.
- 40 Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, табела 145, стр. 551.
- 41 Mayer М., *Grundschulen in Serbien...*, 85 и даље; Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, 492 и даље, табела 124, стр. 531, стр. 534, табела 137.2, стр. 543, табела 141, стр. 554 и даље, табела 148. 1910. је преко ¼ годишњег расхода у Србији било резервисано за отплату дугова.
- 42 Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, 533.
- 43 „Trotz alledem befindet sich aber die serbische Landwirthschaft im Allgemeinen auf einer sehr niedrigen Stufe. Auf vielen Quadratmeilen begegnet man nichts als Rodeland. Auch ohne besondere Phantasie glaubt man sich in junge amerikanische Ansiedlungen versetzt. Sehr devastirte Waldstreifen wechseln mit schlechtbestelltem Ackerboden. Aus den hohen Weizen- oder Maisfeldern

ragen die Stumpfe verkohlter Baumstämme hervor. Der Ueberfluss an fruchtbarem Boden gestattet, die Felder, nachdem man sie ein Jahr bearbeitet hat, im nächsten ruhen zu lassen. Die im Boden gelassenen Maisstrunke verfaulen bis dahin, und können nun leichter in den Acker hineingeplügt werden. Oft wird das Feld zwei bis drei Jahre nacheinander bebaut und dann ein Jahr brach gelassen. In manchen Gegenden, wie in der Mačva und Kraina, ist jedoch das Erdreich so fett, dass es eine mehrjährige und stellenweise sogar eine kontinuierliche Leistung zu ertragen vermag, und zwar ohne alle Düngung, Drainage oder Bewässerungsanstalten.

Liebig's Warnungen vor der ununterbrochenen Fruchtfolge sind noch nicht nach Serbien gedungen. Mit dem einförmigen Bau von Mais und Korn auf gar nicht gedüngtem Boden treibt man einen Raubbau, dessen schlimme Folgen unmöglich ausbleiben können.“ (Kanitz F., *Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868, 591 и даље).

- 44 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 205, 221.
- 45 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 69 и даље, 144, 147.
- 46 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 68 и даље.
- 47 Због све већег задуживања у иностранству нарочито је градско становништво морало да поднесе терет повећања пореза. Упркос пореским погодностима, куповна моћ сељака је опадала, између осталог и због пада цена жита. Од повећања прихода од спољне трговине користи су имали само они са више од пет хектара земље. Уп: Palairot M., *Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I*, in: *Journal of Economic History* 39, Cambridge 1979, 719–740; Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 83 и даље.
- 48 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 91. Према једној анкети Савеза српских земљорадничких задруга, од 1910–1912, жене свих узраста су радиле целог дана без прекида, младићи између 15 и 20 година просечно 180 дана, мушкарци између 20 и 45 година 160 дана, мушкарци преко 45 година још 70 дана. Аврамовић М., Село у Србији пре рата у: *Друштвени живот* 2, Београд 1921, 244. (наведено у: Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 91, 80.) О недовољној запослености уп. такође Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 86–91.
- 49 Стопа исељавања је остала релативно ниска, пошто су САД после Првог светског рата полако затварале границе. У полицијским актима Министарства спољних послова налази се досије о агеницији за исељавање у Београду, из ратне 1914. године. Агенција је путницима за Америку из Пирота, Ресаве и Македоније издавала фалсификоване пасоше. АС: МУД-П 1914 XVIII-91. Уп: Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 80 и даље.; Velikonja J., *Emigration*, in: *Südosteuropa-Handbuch. Band 1: Jugoslawien*, ed. Grothusen K-D., Göttingen 1975, 360–382; Mikačić V., *Overseas Migration of the Yugoslav Population in the Period Between the Two World Wars*, in: *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*, ed. Puskas J., Budapest 1990, 168–190. О понашању српских сељака у вези са исељавањем после 1945. упореди: Simić A., *Winners and Losers: Aging Yugoslavs in a Changing*

- World. in: *Life's Career-aging. Cultural Variations on Growing Old*, eds. Myerhoff B., Simić A., Beverly Hills, London 1978, 77–105.
- 50 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 179–190.
- 51 Halpern J., Halpern Kerewsky B., *A Serbian Village in Historical Perspective*, New York 1972; *Household and family in past time.*, eds. Laslett P., Wall R., Cambridge 1972; Kaser K., *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien 2000.
- 52 АС: МУД-П 1875 XXVI-1, листови 4–5.
- 53 Уп. Исић М., *Сељаштво у Србији 1918-1925*, Београд 1995, 184.
- 54 Todorova M., *Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited*, in: *East European Politics and Societies* 4/1, 1990, 30–76, 38. О Вуку Караџићу упореди одељак 2 у трећем поглављу.
- 55 Оригинал: Zadruga, f. Hausgenossenschaft (im Gegensatz der einzelnen Familiae), plures familie in eadem domo (more Serbico). О речи кућа Караџић је записао: „1) das Haus, domus; 2) die Küche, culina.“ Под кућани пише: „die Hausgenossen, qui in eadem domo habitant, familia(?)“ [sic]. Српски рјечник, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, XI/I, Београд 1986.
- 56 Стефановић Караџић В., Географическо-статистичко описаније Србије, у: исти, *Српска историја нашега времена*. Приредио Вукомановић С., Београд 1972, 57 и даље.
- 57 нем. Hausväterliteratur. Појам је настао средином 19. века. Реч је о књижевном роду, који је постојао на немачком говорном подручју од 16. до 18. века (процват је доживео између 1660. и 1730) и био намењен образованим земљопоседницима, посебно племству. То је у ствари рани облик књига које садрже савете, не само за вођење домаћинства већ и правила за породицу, брак и васпитање деце, као и однос према послузи. Аутори ових књига су углавном били протестантски пастори који су заступали погледе Мартина Лутера на ова питања. У другим земљама аутори оваквих књига писали су само о пољопривреди, без осврта на правила породичног живота. – (Прим. прев)
- 58 Уп. Burić O., *Istraživanja porodice, braka i domaćinstva u Jugoslaviji 1866–1973. Pregled razvoja i bibliografija*, Beograd 1973; Bogišić V., Naputak za opisivanje pravnijeg običaja, koji u narodu žive, u: *Književnik* 3, Zagreb 1866; Bogišić V., *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1874; Marković M., *Die serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in Vergangenheit und Gegenwart*, Diss. Leipzig 1903; Markowitsch L., *Das Recht der Zadruga und seine Reform*, in: *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* III, Stuttgart 1909/1910; Mayer A., *Die bäuerliche Hauskommunion (Zadruga) im Königreich Kroatien-Slavonien*, Diss. Heidelberg 1910; Milovanowitsch G., *Das altserbische Familienrecht*, Diss. Breslau 1910; Митровић Ч., О браку и узроцима породичне кризе, у: *Женски њокрећ* 3, св. 5-6, Београд 1922, 129–149; Никетић Г., Девојка у задрузи, у: *Архив за љавне и грушћивене науке* XIV, Београд 1913, 229–239, 343–348; Никетић Г., Мати у задрузи, у: *Архив за љавне и грушћивене науке*

- XIII, Београд 1912, 288–298; Novakovitch D., *La Zadrouga (les communautés familiales chez les Serbes)*, Diss. Paris 1905; Perić Ž., Quelques particularités du droit civil yougoslave. Priorité des hommes sur les femmes en matière de succession „ab intestat“. Home stead communautés de familles <Zadrougas>, in: *Extrait du compte rendu des séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques (Institut de France)*, No. mars–avril, Paris 1928; Pops F., *Die serbische Hausgenossenschaft (Zadruga)*, Diss. Zürich 1918; Radulović, M., *Die Hauskommunion der Südslaven*, Diss. Heidelberg 1891; Stanischtsch A., *Über den Ursprung der Zadruga*, Diss. Bern 1907.
- 59 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 72. Исић пише: „У после- ратној Србији сеоска породица се јавља у два облика: задружном, који је у нестајању јер представља израз натуралне привреде, у којем су потребе свих задругара задовољаване властитим радом и унутар задруге, и ино- косном, продуктом све већег диференцирања друштва под утицајем нов- чане привреде. (...) На челу задруге стоји старешина, односно домаћин, кога бирају сви ожењени задругари. (...). Старешина распоређује задру- гаре на рад (...)“ итд. (Исић М., *Селаштво...*, 183). Уп. и: Todorova M., *Myth-Making...*, 32, 43.
- 60 Зундхаузен наводи као границу када је неопходна деоба задруге педесет до осамдесет особа, иако су тако велика домаћинства била ретка. Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 72 и даље, нап. 54.
- 61 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 73.
- 62 Halpern J. M., Town and countryside in Serbia in the nineteenth century, social and household structure as reflected in the census of 1863, in: *Household and family in past time*, eds. Laslett P., Wall R., Cambridge 1972, 401–427, 401 и даље. У међувремену је и једна колегиница из Србије критиковала кри- теријуме цenzуса од 1863. Уп. Вулетић А., *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.
- 63 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 72 и даље.
- 64 Уп. на пример: Илијић Н., *Историја задруге код Срба*, Београд 1999. Књига је изашла у реномираној издавачкој кући Службени лист, али ипак не ис- пуњава ни минималне научне стандарде, као што је попис литературе по азбучном реду. Аутор заступа једно конфузно схватање појма задруге. Он пише да је тај појам веома стар и да се у усменој традицији назива кућа, дом, итд, али да је ипак апстрактни појам новијег датума и да је објашњен у Караџићевом Рјечнику из 1818. (стр. 15 и даље). Он говори о старијој и новијој задрузи, под чим подразумева земљорадничке задруге после 1945. Наглашава да је та институција старија од цркве, школе и државе (стр. 8). Своје излагање он заснива претежно на домаћој литератури од пре 1945. У закључку изразито заступа косовски мит и легенду о вечитој потчињености српског народа. (стр. 331): „Чести походи завојевача разорно су де- ловали на кућну задругу и њене чланове. Њихова огњишта су спаљивана, пљачкана, њихови вођени људи убијани, одвођени у ропство, родитељи

- растављани од деце и сл. Стално су водили борбу против својих угњетача, користили сва средства да се ослободе туторства господара и лише економске зависности. Увек су остали неуспешни.“
- 65 Stojanović, T, *Balkanska civilizacija*, Beograd 1995, 123.
- 66 Кембрицка група за историју становништва и социјалне структуре (енгл). (Прим. прев).
- 67 Halpern J., *Town and countryside...*, 401: „Much of the literature with respect to the zadruga seems to dwell on the exceptional case which is then described in detail. Such an approach, however, does not help us understand the conditions under which the majority of the people lived.“
- 68 Hammel E. A., The zadruga as process, in: *Household and family in past time*, eds. Laslett P., Wall R., Cambridge 1972, 335–373, 336: „(...) one is never certain whether the baseline of historical comparison is the complex household as it existed or that household as it was envisaged by authors afflicted by the most severe symptoms of romanticism. Thus, while the decline of the institution as a set of behavioral patterns is in part incontestable, it is in part a function of a particular ideology or myth among intellectuals.“
- 69 Todorova M., *Myth-Making...*, 37, 76.
- 70 Kaser K., *Macht und Erbe...*
- 71 Hajnal J., European Marriage Patterns in Perspective, in: *Population in History. Essays in Historical Demography*, eds. Glass D., Eversley D. E.C., London 1965, 101–143.
- 72 Hajnal, John: Two kinds of pre-industrial household formation systems, in: *Family forms in historic Europe*, ed. Wall R., Cambridge 1983, 65–104.
- 73 Mitterauer M., *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderweges*, München 2003, 58 и даље, 87 и даље; Kaser K., *Macht und Erbe*, 63 и даље.
- 74 По овом систему, досељеницима је дељена земља у величини од 25 до 40 хектара (нем. *Hufe*), која је била опорезивана према приносу. (Прим. прев).
- 75 Laslett P., Introduction. The history of the family, in: *Household and family in past time*, eds. Laslett P., Wall R., Cambridge 1972, 1–89. Ласлет даље дели категорије на класе, према саставу домаћинства, које наводим под знацима навода, без дословног цитирања (стр. 31, табела 1.1). Његову категоризацију преузимају, између осталих, и Карл Казер и Марија Тодорова. Kaser K., *Macht und Erbe*; Kaser K., *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Wien 1995; Todorova M., *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*. Washington 1993.
- 76 Братство, фратрија (франц). (Прим. прев).
- 77 нем. *Stammfamilie*, енгл. *stem family*. (Прим. прев).
- 78 Hammel E.A., The zadruga as process, 370 и даље.
- 79 Laslett P., Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, in: *Family forms in historic Europe*, ed. Wall R., Cambridge 1983, 513–563.

- 80 Todorova M., *Balkan Family Structure...*
- 81 Kaser K., *Macht und Erbe*, 61 и даље.
- 82 Kaser K., *Macht und Erbe*, 166 и даље. Овде користим појам „сложено (комплексно) домаћинство“ (нем. *komplexe Familie*) као супротност инокосној породици. Сложено (комплексно) домаћинство може бити проширено (енгл. *extended*) или се формирати као сложено (енгл. *multiple family household*).
- 83 према лат. *uxor*, *uxoris* (жена, супруга). (Прим. прев).
- 84 Kaser K., *Macht und Erbe*, 158 и даље, 175 и даље; Kaser K., *Familie und Verwandtschaft...*, 75–79, 167–263.
- 85 Уп. Halpern J. M., Halpern Kerewsky B., *A Serbian Village in Historical Perspective*, New York 1972 (репринт 1984).
- 86 Halpern J., *Town and countryside...*, 401 и даље.; Kaser: *Familie und Verwandtschaft*, 342.
- 87 Halpern J., *Town and countryside...*, 413; Halpern J., Halpern Kerewsky B., *A Serbian Village...*, 26.
- 88 Halpern J., Halpern Kerewsky B., *A Serbian Village...*, 105.
- 89 Halpern J., *Town and countryside...*, 404.
- 90 Halpern J., Halpern Kerewsky B., *A Serbian Village...*, 33.
- 91 Kaser K., *Familie und Verwandtschaft...*, 348 и даље.; Calic M.-J., *Sozialgeschichte...*, 148; Faroghi S., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München 2000, 82; Faroghi S., *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München 1995, 118 и даље.
- 92 После Другог светског рата све мање жена је било спремно да подноси ову дискриминацију. Ипак, до данас, углавном старије, домаћице не једу за столом са осталима. Жене различитог узраста дозвољавају да им мушкарци командују: „Дај цигаре!“; што оне себи дозвољавају само у веома ублаженој форми: „Молим те, буди срце, и донеси ми чашу воде, хоћеш?“ Начин на који се даје предност дечацима над девојчицама такође се може тумачити традицијом повлашћеног статуса мушкарца. Дечак се охрабрује: „Ти си мушко, иди!“; док се девојчица упозорава: „Чекај, ти си женско!“.
- 93 Kaser K., *Familie und Verwandtschaft...*, 344 и даље; Halpern J., Halpern Kerewsky B., *A Serbian Village...*, 19 и даље.
- 94 Mitterauer M., *Eine patriarchale Kultur? Funktionen und Formen der Familie auf dem Balkan*, in: *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 3, Wien 1994, 72–83, 78.
- 95 Mitterauer M., *Warum Europa?*..., 80 и даље. Реч кум/кума вероватно етимолошки води порекло од латинског *compater/commater*.
- 96 До данас код Срба браћа преузимају улогу заштитника сестара. У једном социолошком истраживању из 1988. године младе жене из села Јаловика у северозападној Србији говориле су о односу са својом браћом. Осамнаестогодишња Лидија Ђ. је рекла: „...па свима је важно да имају брата, ако немају брата онда их родитељи не пуштају никуд да иду... ипак је важно да

- имају брата, био млађи или старији...“ Двадесетједногодишња Весна Ђ. је изјавила: „...са братом (подели проблеме – М.К.) ако је то баш нешто што се бојим да ћу се сукобити са родитељима, да ме неће схватити... Јесам (блиска са братом – М.К.) баш онако, волимо се. И он кад некуд излази увек каже ‘тата пусти и њу, нећу ја да идем а она не’. Волимо се. Излазимо заједно...“ Korać M., *Zatočenice pola. Društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1991, 73.
- 97 Стефановић Караџић В., *Српске народне њјесме*, 1. том, Београд 1932, 208. (песма бр. 304)
- 98 Транскрипт текста песме са грамофонске плоче.
- 99 ритуал преласка (франц). (Прим. прев).
- 100 Erlich V., *Family in Transition. A Study of 300 Yugoslav Villages*, Princeton, New Jersey 1966, 229 и даље.
- Мирослава Малешевић је почетком осамдесетих година 20. века испитала преко 100 старијих жена из села у западној Србији о њиховим искуствима из младости. Тако је седамдесетогодишња госпођа Алексијевић из околине Ивањице кад се удала сваког јутра чистила тридесет пари опанака. Седамдесеттрогодишња Милева Гвозденовић, такође из околине Ивањице, у првој години брака прала је ноге свом свекру и свекрви, мужу и његовој браћи. Затим је прала ноге мужу до венчања свог сина, двадесет година касније. Снаха је за извесно време преузела овај ритуал, а затим се успешно томе одупрла. Старије жене описују доброту својих покојних мужева следећим изразом: „Ноге да му переш, па воду да пијеш, тол’ко је био човек“. Према моту: „Кучка је да лаје, а жена да ћути“ (при чему је кучка такође израз за проститутку), жене су у присуству мушкараца стајале, ходале су иза њих, јеле после њих, ујутру устајале пре њих, и прале им ноге. Степен ауторитета старешине могао се једино по томе препознати да ли све жене за време јела служе мушкарце или стоје у углу и оговарају, док најмлађа снаха служи. Malešević, M., *Ritualizacija socijalnog razvoja žene u zapadnoj Srbiji*, magistarski rad, Beograd 1984, 57, 69, нап. 52, 54. (објављено под насловом: Малешевић М., *Ритуализација социјалног развоја жене: традиционално село западне Србије*, Етнографски институт САНУ, Београд 1986).
- 101 У неким местима су постојали спискови предака, које су састављали попови.
- 102 Kaser K., *Familie und Verwandtschaft...*, 205 и даље, 212; Mitterauer M., *Eine patriarchale Kultur?...*, 75, 80; Mitterauer M., *Warum Europa?...*, 90 и даље.
- 103 Као што је у уводу напоменуто, наредни покушај да се реконструише сеоски свет живота у Србији 19. века, заснива се на етнографској стручној литератури. Потребно је покренути један већи истраживачки пројекат да би се извршила систематска истраживања у српским окружним и општинским архивима, и да би се прикупили писани трагови о сељацима, као што

- су биографије које су писали попови, књижевни покушаји учитеља или акти о судским споровима.
- 104 Веслиновић Ј.М., Писмо са села, у: исти, *Слике из сеоској живоји*, св. 3, Српска књижевна задруга, Београд 1927. 169–176, 171 и даље. (Први пут објављено у часопису: Нова Искра 2, Београд 1900).
  - 105 Cvijić J., *La péninsule balkanique*, Paris 1918, 225 и даље. (Издање на српском језику: Цвијић Ј., Балканско полуострво, у: Цвијић Ј., *Сабрана дела*, књига 2, Београд 1987).
  - 106 Слично значење има антички грчки израз οἶκος, који истовремено означава огњиште и кућу, а указује и на припадност истој породици. Уп. Zoepffel R., Aufgaben, Rollen und Räume von Mann und Frau im archaischen und klassischen Griechenland, in: *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*. Teilband 2, eds. Martin J., Zoepffel R., Freiburg, München 1989. 433–500, посебно 469 и даље.
  - 107 Cvijić J., *La péninsule balkanique*, 228–238, 241 и даље.
  - 108 Према неким изворима, ови досељеници су се населили западно од Београда. Према Прошић-Дворнићевој, линија раздвајања ишла је јужно од Београда дуж планина Авале, Космаја, Венчаца, Опленца и Рудника, а по Кастелану, западном ивицом Моравске долине. Подручје Београда је било мешовита или прелазна област. Цвијић је пописао јужно од града, између река Колубаре и Мораве, сва три типа куће, западно од Колубаре само динарски и модерни тип. Prošić-Dvornić M., The Cultural and Social Significance of Food. By Example of Traditional Serbian Culture, in: *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker*, ed. Burkhardt D., Wiesbaden 1991, 77–93, 78; Castellan G., *La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance 1815–1839*. Paris 1967. 144; Cvijić J., *La péninsule balkanique*, 224, карта V.
  - 109 Стефановић Караџић В., *Описаније Србије. Изабрана књижевна проза*. Приредио Ђурић М., Београд 1989, 72.
  - 110 Faroqi S., *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*. München 1995, 309 и даље. Један попис Министарства народне привреде из 1897. регистровао је у 80% пописаних домаћинстава столове, у 62% кревете. Calic M.-J., *Sozialgeschichte...*, 145.
  - 111 Између 1866. и 1900. све више породица је ангажовало стране стручњаке за изградњу кућа. Број градитеља је порастао за 200%, а број каменорезаца за 743,3%, број молера за 411,3%. Чалићева показује да је на селу дошло до пораста куповне моћи. Calic M.-J., *Sozialgeschichte...*, 151.
  - 112 Ђорђевић Т., *Србија пре стогодина*, Београд 1946, 147 и даље.
  - 113 „Au milieu d'un vaste verger de pruniers se trouve la cour entourée de palissades (*plot*). Dans la cour il y a deux maisons: la vieille, en bois, et l'autre, la nouvelle, construite en briques et couverte de tuiles. Autour de ces maisons se trouvent quatre „*vajat*“ dont le plus grand (*veliki vajat*) est aussi vaste que la maison principale. Il y a encore deux bâtiments pour le lait (*mlekar*), trois

- greniers pour le maïs non égréné (*koš*), un grenier à céréales (*ambar*), deux compartiments à alambics pour la distillation de l'eau-de-vie, une grande remise pour les tonneaux à eau-de-vie (*kačara*), deux séchoirs à pruneaux (*pušnica*), un magasin pour la conservation des prunes sèches, un hangar (*suvotnik*) pour les chars, une étable (*naslonice*) pour les bestiaux, enfin un four de boulanger. Au milieu de la cour, sous un tilleul se trouve une grande table (*sovra*) où l'on prend les repas en été, surtout lors des fêtes qui terminent la moisson.“ (Cvijić J., *La péninsule balkanique*, 233 и даље).
- 114 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 62; Ђорђевић Т., *Србија пре сто ђодина*, 133.
- 115 Стефановић Караџић В., *Описаније Србије...*, 71.
- 116 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 60 и даље, посебно карта на стр. 63.
- 117 Уп. Mitterauer M., Geschlechterspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in ländlichen Gesellschaften Mitteleuropas, in: Mitterauer M., *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien, Köln, Weimar 1992, 58–148; Mitterauer M., Geschlechterspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit, in: Mitterauer M., *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien, Köln 1990, 289–314; *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*, eds. Martin J., Zoepffel R., Freiburg, München 1989.
- 118 Prošić-Dvornić M., Significance of Food, 89. Жене су сматране нечистим. Због контакта са њом, животиња која умире сматрала се мрцином, (тј. неупотребљивом за храну). Bandić D., *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd 1980, 300.
- 119 Стефановић Караџић В., *Описаније Србије...*, 24. Моја баба Стана (1920–1993) помно је пазила да не испусти варјачу из руке, и уживала је у томе што је била на гласу као изузетна куvariца. Она никада није ишла у поље и чишћење је препуштала, кад год је било могуће, својим јетрвама. Уп. и: Mitterauer M., Geschlechterspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen..., 62.
- 120 Mitterauer M., Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit, 297–303.
- 121 Schubert G., Deutschsprachige Reiseberichte zu Essgewohnheiten und Tischsitten der Muslime auf dem osmanisch besetzten Balkan, in: *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker*, ed. Burkhart D., Wiesbaden 1991, 107–116, 113 и даље.
- 122 Castellan G., *La vie quotidienne...*, 147. Мирјана Прошић-Дворнић помиње обичај да се сваком госту понуди чашица ракије. Ако би он неочекивано дошао у време ручка и прихватио ракију, аутоматски се сматрало да ће ту ручати. Куvariца би онда зачинила јеловник тако да се њено домаћинство не обрука. (Prošić-Dvornić M., Significance of Food, 84, нап. 3)

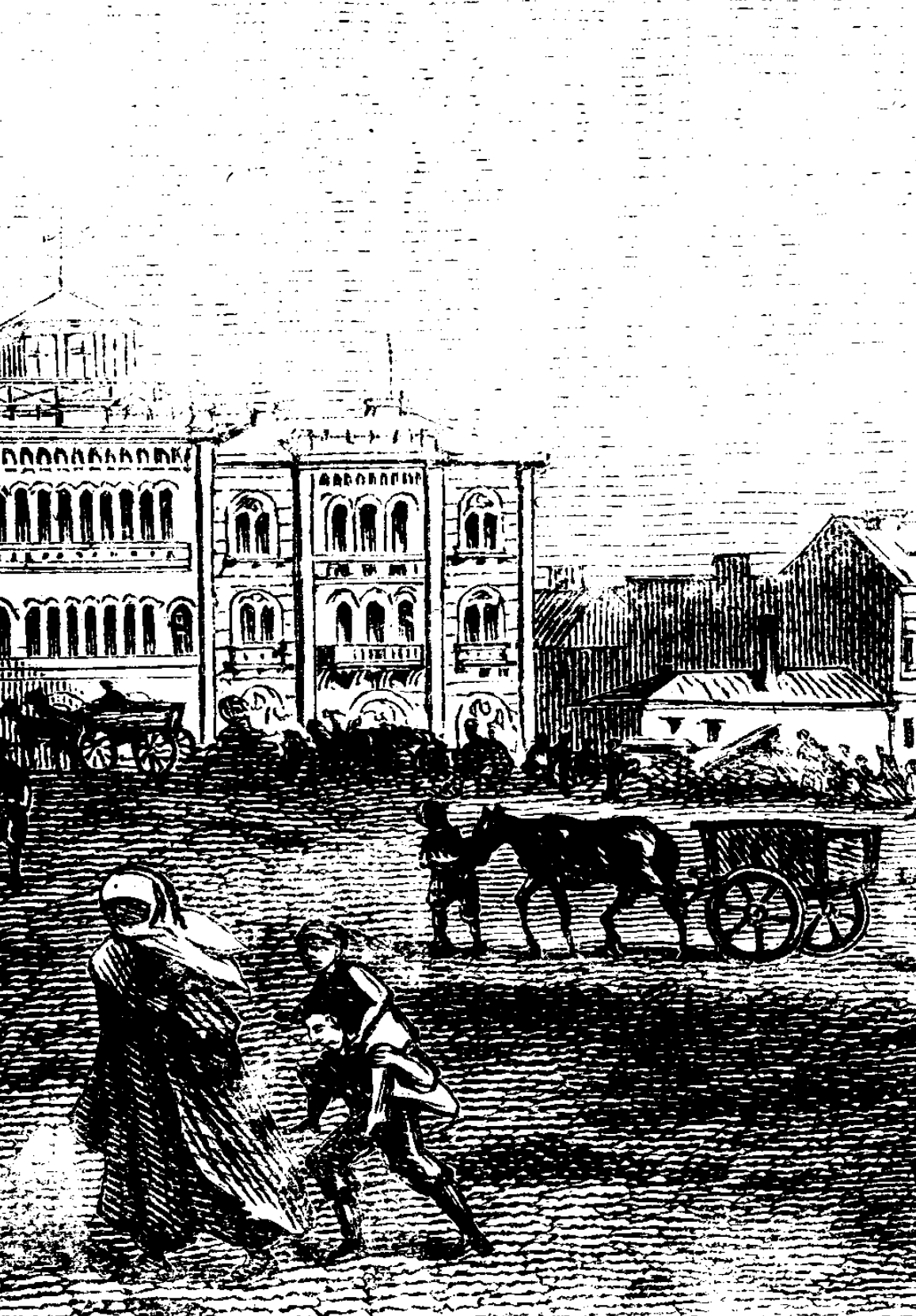
- 123 Faroqi S., *Kultur und Alltag...*, 297. У Србији се кромпир раширио под утицајем Хабзбуршке монархије, вероватно и раније: Аустријанци су уз употребу силе покушавали почетком 19. века да уведу гајење кромпира. Montanari M., *Der Hunger und der Überfluss. Kulturgeschichte der Ernährung in Europa*, München 1999, 165.
- 124 Пре Првог светског рата 87% сељачких породица је уз то куповало шећер, 62% редовно је себи могло да приушти кафу. У сваком случају, 44% је држало у кући пиринач и уље. Calic M.-J., *Sozialgeschichte...*, 143.
- 125 Prošić-Dvornić M., *Significance of Food*, 80 и даље.
- 126 Зими је доручак био у 8 сати, ручак у 12, а вечера у 18. Лети: доручак у 6, ручак у 10, лагани оброк у 14, вечера у 20. (Prošić-Dvornić M., *Significance of Food*, 82). Кастелан помиње два obroka у зиму (ручак у 10 или 11, вечера по заласку сунца) и три obroka у лето (joш један доручак пре почетка посла). (Castellan G., *La vie quotidienne...*, 149) - Он пише о периоду од 1815. до 1839, а Прошићева о периоду око 1900. Могуће је да се и у Србији у 19. веку померило време obroka на сличан начин као у Енглеској у 18. и 19. веку. Тамо је крајем 18. века завладала мода да се *Dinner* више не узима у подне, већ у 16 сати или касније. У време између доручка и *Dinner* долазио је joш један оброк, *Lunch*. (Vickery A., *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, New Haven, London 1998, 334, нап. 32).
- 127 О ритуалним обичајима Срба у вези са постом постоји обимна етнолошка литература. Уп. Prošić-Dvornić M., *Significance of Food*, 82 и даље, 91 и даље; Прошић-Дворнић М., Покладни ритуал: На примеру шумадинске варијанте покладних игара, у: *Фолклорни шеаџар у балканским и њогунавским земљама: зборник радова*, Београд 1984, 143–158; Bandić D., *Tabu i tradicionalnoj kulturi Srba*; Castellan G., *La vie quotidienne...*, 147 и даље.
- 128 Prošić-Dvornić M., *Significance of Food*, 85. Март Бакс објашњава овај дихотомни поглед на свет на примеру католичког херцеговачког Међугорја. Према том схватању, Бог живи у надземаљском свету, а људи на земљи. Између та два света постоји средње поље, где се сукобљавају и међусобно боре силе добра и зла, свеци и ђаво. Када равнотежа изађе ван контроле, то утиче на живот и друштво негативно (рат) или позитивно (појава мајке божје). Bax M., *Ruža's Problems: Gender Relations and Violence Control in a Bosnian Rural Community*, in: *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Ramet S.P., University Park PA 1999, 258–273, 263.
- 129 Kanitz, Felix: *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*. Leipzig 1868, 526 и даље; Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 581–584.
- 130 Ђорђевић Т., *Србија пре стго година*, 149.
- 131 По кинеском народном веровању, у којем је култ предака такође чврсто укоренен, богате породице су подизале посебне породичне храмове. Они се joш и данас могу у већем броју разгледати, између осталог, и у малајском Џорџтауну на острву Пенанг. Донекле, таквих породичних капела има и у

- Србији, као што је црква у Опленцу, породице Карађорђевић, код Тополе, Шумадија. Уп. појам „Chinese Popular Religion“ у: *The Perennial Dictionary of World Religions*, ed. Crim K., San Francisco, New York 1989. Уп. и: Mitterauer M., *Warum Europa?...*, 92 и даље.
- 132 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 583. О првим лекарима у Србији види: Lindenmayr E. P., *Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitaets-Wesen, mit Andeutungen über die gesammten Sanitäts-Verhältnisse im Oriente*, Temesvar 1876, 24 и даље. За историју српског санитета види: Станојевић В., *Историја српској војној саниџеиџа. Наше рајно саниџеиџско искуџиво*, приредили: Јовановић М., Периџић М., Београд 1992. О првој српској лекарки види поглавље 3.3.
- 133 „Bei solchen ‚Anschauungen‘ alles curativen Einwirkens auf den Kranken ist es ganz natürlich, dass auch die orientalischen Heilkünstler stets ihre vorzunehmenden Eingriffe in das Leben der Kranken mit mysteriösen Formen verdeckten, und in nichtssagende Formalitäten einhüllten, somit aber den Gewohnheiten und der Leichtgläubigkeit des Volkes mehr entsprachen, als der rationelle Arzt, welcher aller Charlatanerie Feind, offen auftretend, nur das Wohl seines ihm empfohlenen Kranken, und die Würde seiner Kunst berücksichtigend, – sich höchst schwer, und nur durch unverdrossene Ausdauer das Vertrauen dieser Naturmenschen erwerben konnte.“ (Lindenmayr E.P., *Serbien...*, 7). Линденмајер је био пореклом из Баната и студирао је у Будимпешти и Бечу. Дошао је 1835 у Србију као војни лекар и ту је основао санитет и болнице.
- 134 Цитирано према годишњем извештају српског шефа санитета за 1879. годину. (Ђорђевић В., *Здравље у Србији 1879 године. Први годишњи извештај о саниџеиџским одношајима у држави*, Београд 1880, 66).
- 135 „Trotz scharfen Verstands und religiösen Sinnes bildet die Neigung des Serben zu Vorurteil und Aberglauben einen Grundzug seines Charakters. Jeden Menschen führt ein auf seiner rechten Schulter stehender Schutzengel zum Guten und ein Teufel auf der linken zu gottlosen Handlungen; der Engel weint, der Teufel freut sich, wenn der Mensch sündigt. Es gibt unzählige günstige und böse Vorbedeutungen für Glück und Unglück (sreća i nesreća). Beispielsweise bringt die Kreuzung des Weges durch eine Frau (...) oder Katze im Frühmorgen sicher Unglück; ebenso müssen Reisende, welchen ein Pope oder Mönch begegnet, rasch Heu vom Wagensitz auf die Straße werfen, um die böse Wirkung abzuschwächen.“ (Kanitz F., *Königreich Serbien...* 3, 60). Остаци народних веровања и данас су раџирени. Осамдесетих година 20. века једна млада, образована Београђанка, пореклом из Ваљева, упозорила ме је да не остављам нож да стоји на полеђини, јер то призива ђавола. Ако бих се, рецимо, рукавом наслонила на кваку, онда значи да сам некеме дужна.
- 136 У Србији је 1836. било 1.281 механа. Између 1816 и 1831 отворено је само 16 сеоских дуђана, а до 1838. још 22. Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 320 и даље.

- 137 АС: МНП-Т 1891 X-116: Закон о изменама и допунама закона о сеоским дућанима, од 25. октобра 1870. год. (наведено према: Чалић М-Ж., *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени најредак у индустријализацији*, Београд 2004, 127-128).
- 138 АС: МНП-Т 1891 X-116 и МНП-Т 1900 III-100. Наведено у: Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 142.
- 139 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 600 и даље, табела 168.
- 140 Вучо Н., *Распаѓање еснафа у Србији*, том 1, Београд 1954, 285 и даље; АС: МНП-Т 1902 IV-69: Закон о панађурима и недељним пазарним данима, од 1. априла 1902. год., члан 5. Наведено у: Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 139. О положају еснафа види одељак 2 у другом поглављу.
- 141 Колач на поклон је реликт куповине невесте. То је у Србији нестало са преласком од сточарске на земљорадничку привреду, у другој половини 19. века. Erlich V., *Family in Transition. A Study of 300 Yugoslav Villages*, Princeton, New Jersey 1966, 194–199, посебно 197 и даље.
- 142 Павловић Ј., Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији, књига 12, у: *Српски Етнографски Зборник* 22, Београд 1921, 42-43.
- 143 Просечна старост ступања у брак је на селу, почетком 20. века износила 23,5 година за мушкарце, а 21,5 за жене. Није било необично да људи са 16 година улазе у брак. За брак је одлучујућа била полна зрелост, за девојке менстуација, а за дечаке мутација. Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 150, табела 27.
- 144 Erlich V., *Family in Transition...*, 184 и даље; Malešević M., *Ritualizacija socijalnog razvoja žene u zapadnoj Srbiji*. Magistarski rad u rukopisu, Beograd 1984, 48, 67, нар. 34, 93 и даље. Мајка је чекала погодан тренутак да моли оца да деци учини нешто по вољи. Бабе и Циганке су прорицале будућност из длана или соца у кафи.
- 145 Erlich V., *Family in Transition...*, 189, 201. Отмица као присилно одвођење девојке ипак се ретко дешавала.
- 146 Malešević M., *Ritualizacija...*, 50.
- 147 Незаинтересованост за планирање породице задржала се у источној Европи све до Другог светског рата. После 1945. абортус је постао раширено средство контроле рађања. Безобзирност мушкарца, непоштовање женског тела и недостатак превентивних средстава довели су међу необразованим сеоским слојевима до великих злоупотреба. Нису ретке жене које су имале и преко десет абортуса.
- 148 Уп. и: Simić A., Machismo and Cryptomatriarchy: Power, Affect, and Authority in the Traditional Yugoslav Family, in: *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Ramet S.P., University Park PA 1999, 11–29.
- 149 Malešević M., *Ritualizacija...*, 57; Erlich V., *Family in Transition...*, 263. Уп. и народну песму о јунаку Видену, који је препоручио да се љуба удари као змија.

- 157 Malešević M., *Ritualizacija...*, 57. Карактеристичан пример је мржња коју је на себе навукла краљица Драга Обреновић. Она је била удовица у првом браку, и упркос томе је посећивала друштвене забаве, па је краљица Наталија узела за дворску даму. Српска јавност није могла да јој опрости везу са краљичиним сином, Александром, који је био изнад њеног социјалног круга, и то што није могла да има деце. Она је остала запамћена под презименом првог мужа, као Драга Машин, и била је на лошем гласу као проститутка високог нивоа. Прича о томе како је убијена од стране пијаних официра 1903. прожета је сексуалним алузијама, јер је њен леш после убиства оружјем накнадно искасапљен. Уп: Столић А., *Краљица Драга*, Београд 2000, посебно 151 и даље, као и нап. 395, стр. 180. Једно од дела бројне литературе из тог времена је: Mijatovich Ch., *A Royal Tragedy, being the Story of the Assassination of King Alexander and Queen Draga of Serbia*, London 1906.
- 158 Erlich V., *Family in Transition...*, графички приказ 50, 51, стр. 316 и даље, графички приказ 52, стр. 332. Ерлихова пише да мушкарци радо причају о својим освајањима жена. Њени информанти из околине Космаја, јужно од Београда изјављивали су: „Мушкарцу се у шали пребацује, али то је увек доказ мушкости, снаге и храбрости. То је више врлина него мана.“ („In a joking way a man is reproved, but it is always proof of manhood, strength, and courage. More a virtue than a failing“), и: „Мужеви нису верни. Велика већина није, можда и 80%, мада је то можда претерано.“ („Husbands are not faithful. The great majority is not, perhaps 80 percent, though this may be a trifle exaggerated“). Љубавне афере се углавном дешавају међу одраслима који су у браку: „Нема гаранције верности. Са својим женама они налазе најмање задовољства. Ако не може другачије, он ће добити оно што жели начином говора. (...) Ванбрачне везе углавном постоје међу особама у браку, више него са неудатим и неожењеним.“ („There can be no guarantee of faithfulness. They find least satisfaction of all in their wives. If in no other way, he will at least get what he wants by the terms of speech he uses. (...) Extramarital relations are in the main between those in marriage, rather than with unmarried persons“). Erlich V., *Family in Transition...*, 335.

ЧАРШИЈА

ОСМАНСКИ БЕОГРАД

Београд као „азијатски град“? Пре исељења муслимана¹

Један млади енглески аристократ који је 1834. године пошао на велико путовање (*Grande Tour*) из хабзбуршког пограничног града Земуна, преко Саве, у османски Београд, овако је описао своје утиске:

„У Земуну сам још увек био окружен познатим сценама и звуцима; галама тог живог света увек ме је истовремено нервирала и веселила; непокривена лица жена још су сијала на светлости дана. Ипак, кад год бих погледао према југу, видео бих османску тврђаву – строгу, како се мрачно надвија високо изнад долине Дунава – историјски Београд. Стигао сам до краја ове Европе која се вози на точковима, и сада ћу својим очима видети сјај и хаос Оријента.

Два погранична града међусобно су удаљена мање од пушкомета, а ипак њихови становници немају међусобног контакта. Мађари на северној, и Турци и Срби на јужној страни Саве, толико су раздвојени као да међу њима лежи педесет великих провинција. Међу људима који су се улицама Земуна ужурбано кретали око мене можда нема ни једног који је икада отишао да види ту страну расу која живи унутар зидова тврђаве на другој страни. Кута, односно страх од куте, одваја један народ од другог. Све доласке и одласке спречава терор жуте заставе. Ко се усуди да прекрши законе карантина, биће му суђено хитно, по војном закону; суд би му извикивао пресуду из трибунала неких педесет јарди даље; свештеник би га, уместо слатке наде религије, утешио са дистанце двобоја, и потом би био прецизно стрељан и немарно сахрањен на плацу Лазарета.

Кад је све било спремно за наш полазак, сишли смо до управе карантина, и ту нас је чекао „компромитовани“² чиновник аустријске владе, чија је дужност била да надгледа прелазак границе, и који због тога живи у стању трајне изолације. Били су спремни и бродови са „компромитованим“ веслацима. После контакта са било којим бићем

← Феликс Каниц: Велика пијаца у Београду пре регулације, око 1860. Исечак, увеличан; цела слика на страни 189.“

или ствари у Османском царству, било би немогуће вратити се на аустријску територију без задржавања од четрнаест дана у Лазарету. Зато смо добро пазили да не пропустимо ништа од потребних припрема, пре него кренемо; одлазак из Земуна обавили смо са толиком озбиљношћу као да одлазимо на онај свет. Неки љубазни људи који су нам помогли у време нашег кратког боравка у овом месту, сишли су до обале да нас поздраве; сада, кад смо стајали са њима на три до четири јарда удаљени од „компромитованих“ официра, питали су нас јесмо ли апсолутно сигурни да смо завршили све послове у хришћанском свету и имамо ли неке жеље пред одлазак. Слугама смо скренули пажњу да воде рачуна, и још једном смо се добро преслишали да не заборавимо неки драг предмет. Они су били прилично сигурни да ништа нисмо заборавили, да није остао ни један мирисни тоалетни ковчег са вредним кредитним папирима који би заувек био изгубљен. Не – све наше ствари од вредности безбедно су биле поређане у броду, а ми смо били спреми за пут. Дакле, руковали смо се са својим земунским пријатељима и они су се одмах повукли три до четири корака да би нас тако оставили у средини између себе и „компромитованог“ официра; он је тада пришао и питао нас да ли смо све завршили у цивилизованом свету, пружио ми руку коју сам прихватио, и хришћански свет је био иза мене за много дана.

Ускоро смо се приближили јужној страни реке, али са голих зидова изнад нас нису долазили никави звуци, и нисмо још могли видети живу душу, осим једне велике птице грабљивице која је ниско и упорно крстарила над градом зараженим кутом (како се веровало). Тада се иза споредних врата појавила група људских бића, са бесмртним душама и вероватно са некаквом способношћу мишљења, али за мене је било најупечатљивије то што су неоспорно имали праве, богате турбане; кренули су према месту ка којем смо ми ишли; и када сам коначно скочио на земљу, нашао сам се први пут окружен људима азијатске крви: од тада сам јахао кроз земљу Османлија – од српске границе до Златног Рога – од залива Саталије до Ахиловог гроба. Ипак, нигде нисам видео типове таквог хипер-турског изгледа, као што су ти који су ме дочекали на обали Саве; то су били људи најнижег сталежа, који су дочекали наш брод у нади да ће нешто зарадити ношењем нашег пртљага у град. Ипак, иако су били сиромашни, било је јасно да су Турци поносне, старе школе, и да нису заборавили необуздано и безобзирно држање своје, некада победничке, расе.

Мада је Србија генерално добила неку врсту независности, Београд је као гранични бастион још увек седиште турског гарнизона, под командом паше. Нисам схватио да ли су ти људи који су нас окружили

војници или мирни грађани. Носили су стару турску одећу; кошуље и прслук у разним јарким бојама, које су од широких панталона налик на подсукњу делили тешки слојеви шала, тако густо обавијени око њихових струкова да су им давали достојанствени изглед корпуленције, иако су били мршави. Тај појас је садржао читав свежањ оружја; није дан од њих није имао мање од једног низа изузетно дугих пиштоља и један јатаган, са једним или два ножа разних облика и величина; то оружје је углавном било посребрено и јако углачано, и тим је више сијало што је било ношено уз изношено, и чак поцепано одело (пажња према оружју за Османлију је ствар поноса; он никад не дозвољава да његов јатаган осети његово сиромаштво): дуги спуштени бркови и обилни слојеви некада белих турбана који су падали на продорне очи, и дивље црте тих људи, давали су им изглед туробног поноса, и деловали су као да покушавају да буду пркосни у невољама, што се увек може видети међу Османлијама који памте стара времена; они су изгледали као да би им било много корисније, часније и богоугодније да нам пресеку вратове, него да нам носе пртљак. Верни Стил (Метлијев слуга из Јоркшира) био је за тренутак запрепашћен када је видео пртљак свог господара на раменима ових ратоборних носача, и када смо коначно кренули, он је тешко могао одолети да не баци један носталгични поглед према хришћанском свету, али је брзо поново кренуо корацима човека који, није баш уплашен, али је озбиљно спреман на смрт, или Куран, или чак на многоженство.

Муслимански део града је усамљен и пуст; иде се горе, доле и напред, преко низбрдних и узбрдних путева, кроз уске стазе са голим зидовима, без прозора; излази се на отворен простор начичкан црним рушевинама од неког недавног пожара; пролази се поред брда одбачених ствари, отпада векова, на којем се види мноштво великих паса вучјака како учмали леже на сунцу, потпуно испружених ногу, као да су мртви; роде или ждралови стоје без страха на ниским крововима и строго гледају на људе; устајали ваздух је пун мириса лимуна и кора од нара спарушених од сунца или (како се ближи базар) од сувог, мртвог парфема или необичних зачина. Чезнете за неким знаком живота и чвршће ходате по земљи, као да бисте пробудили спаваче својим штиклама; али ноге нечујно упадају у трошно тло источног града, и *џиши-на* вас и даље прати. Стално наилазите на турбане и лица људи, али она за вас немају ништа – ни добродошлицу, ни чуђење, ни гнев, ни презир – они вас гледају као што ми гледамо снег кад пада у децембру – као „сезонско“, непријатно божје дело, којем се не зна узрок, и које је можда послато са неким добрим разлогом који ће се тек касније открити.³⁴

Књига *Еоџија* Александра Кинглејкса, објављена 1844. године, поставила је стандарде енглеске путописне књижевности.⁴ Млади племић је отворено говорио о својим доживљајима у егзотичног земљи, не обазирајући се на историјске чињенице или на културу својих домаћина. Предње корице његове књиге украшава ауторова слика каравана, који јаше поред два скелета набијена на колац. Подругљива грубост текста, која произлази из Кинглејкове самоуверене ароганције, чини управо његов главни квалитет. Он говори о нервози у стомаку која га хвата при погледу на београдску тврђаву, о страху од куге који раздваја становништво на две обале Саве, и о последњем погледу свог батлера на хришћанско царство. Из текста сазнајемо да он није могао да разликује муслимане и хришћане у Београду, пошто су сви носили оријенталну одећу, и били једнако одрпани и офуцани. У Београду су странци посматрани равнодушно. Ипак, он се због тога није уздржавао од тумарања уским сокацима, све док га од тога нису одвратили пси који су лежали испружени на земљи и смрдљиве гомиле отпада.

У време Кинглејкове посете од последње епидемије куге прошло је четрдесет година, али је хатишериф из 1830. издат само четири године раније. Србија је тада била аутономна кнежевина, али је остала део османског граничног појаса према Хабзбуршкој монархији и имала је шест градова са тешко наоружаним гарнизонима: Београд, Фетислам/Кладово, Смедерево, Шабац, Соко и Ужице. Муслиманско становништво је морало да се одрекне својих поседа у унутрашњости земље, и да се повуче у градове. Кнез је са својим двором боравио у Крагујевцу од 1818. до 1839, и без успеха инсистирао на потпуном повлачењу османских гарнизона и муслимана. Муслимани су у наредним деценијама показивали тенденцију ка исељавању, а везе између суверена у Истанбулу и његових вазала у Србији видно су се погоршавале. Тек је 1867. кнез Михајло Обреновић успео да натера султана на предају тврђава и да спроведе исељавање целокупног муслиманског становништва са српске територије.

Београд је био најважнији османски гарнизон на српском тлу и, као и раније, пожељно место за потенцијалне гувернере.⁵ Према османском схватању, у утврђени град спадао је и стари град

Путовање на исток. Литографија Џ. Р. Џобинса, 1844. Из: Kinglake, Alexander William: *Eothen*. Треће издање, Лондон 1845. Прва од две илустрације према моту: језовити и егзотични доживљаји на путу ка Оријенту. Локални водич показује скелете на коцу, на једној раскрсници, а један енглески слуга у страху одвраћа поглед. Његов господар у црном оделу још не зна ништа о грозноморном изненађењу и ужива у погледу на брда. Није јасно да ли коњаник са фесом, који пуши лулу, припада групи енглеских путника или иде са локалним водичем, што би онда представљало егзотичан сусрет.

унутар градског утврђења (варош у шанцу).⁶ На том земљишту ниједан хришћанин није смео да купи плац без пашиног одобрења. Ипак, нису само муслимани живели у старом граду. Од укупно четири четврти, две су биле насељене муслиманима, једна мешовитим муслиманско-јеврејским становништвом, и једна претежно хришћанима. Између тврђаве и града било је широко поље, Калемегдан. Улична мрежа старог града била је оријентисана према четири излазна правца унутар утврђеног града. Четири капије града које су се надовезивале на капије тврђаве, имале су иста имена. Главна београдска улица повезивала је обе Стамбол капије, и завршавала се изван утврђења, на Теразијском бунару, где се рачвала на Цариградски друм у правцу Смедерева, и у правцу Крагујевца. На њеној десној страни налазила се пре-

тежно хришћанска четврт (српска варош), а на другој, део где су становали муслимани. Видински сокак ишао је долином Дунава уз данашњу улицу Цара Душана, кроз Дорћол. Североисточно одатле, на дунавској страни, налазила се Јеврејска махала. Два мања излазна правца ишла су кроз српску четврт. Улица према Топчидеру ишла је кроз Варош капију и мочварни део Савамале, а један други пут водио је кроз Сава капију директно до савске луке. На пристаништу су биле зграде српске царине (ђумрукана), саграђене 1835, аустријског конзулата, и складишта за робу богатог трговца Мише Анастасијевића.

Друштвени и економски центар старог града био је базар, тј. чаршија.⁷ Реч је персијског порекла и значи „трг четвртастог облика“. Чаршија је била место размене, комуникације и производње, и имала је функцију сличну пијачном тргу у средњој Европи. Тако је и Вук Караџић превео ову реч у *Српском рјечнику* из 1852, иако је у српскохрватском у општој употреби реч *ијијаца*, италијанског порекла. Београдски базар у облику слова Н лежао је на уличној мрежи старог града. Горњи базар је ишао дуж главне улице, преко Велике пијаце (данас: Студентски трг). Доња чаршија водила је Видинским сокаком кроз Дунавску долину. Главна чаршија, која је повезивала две претходне чаршије, налазила се на месту данашње улице Краља Петра, и звала се Зерек.⁸ Људи су се окупљали у чаршији ради свакодневних разговора, куповине, и да би сазнали новости. Занатлије су израђивале своју робу у малим дућанима, отвореним према улици, где су их пролазници могли посматрати док раде. Продавнице су изгледале као преврнуте кутије, и имале су две велике даске уместо прозорских крила и врата. Ови *ћейенци* или *ћефенци* били су током радног времена расклопљени вертикално, и служили су као заштита од кише и као додатни простор за дућан.⁹ Занатлије су биле организоване у еснафима. Мајстор је надгледао придржавање еснафских правила, према обичајном праву, а као особа за контакт са властима, имао је сличну функцију као и свештенство у милетима, и кнезови у сеоским општинама. Одређени занати били су резервисани са муслимане.

У непосредној близини чаршије налазиле су се гостионице за превознике (ханови), у којима се такође трговало. Ти превозници

Стари дућан са ћепенцима у једној од београдских чаршија. Фотографија Милана Јовановића, без године. МГБ: Ур 6440.

(кириџије) обављали су у Османском царству превоз робе. Они су превозили робу од града до града, преносили новац и ширили вести. Београдски драмски писац и новинар, Бранислав Нушић (1864-1938) пише:

„Кириџијски позив није био тако обичан позив. Кириџије су били људи не само од заната већ и од поверења. Њима се поверавао не само еспап већ и готов новац да га носе и они су то благо, без икакве писмене обавезе, примали и проносили кроз опасне путеве пуне отмичара, насилника и разбојника. Ти су људи имали на путу или личних, пријатељских веза са тим елементима, или су били лично храбри те су са својом послугом увек представљали читаву добру оружану чету, која је уливала респект онима који би је наумили напасти. Осим тога, кириџије су били и сами газде. Тако на пример познат је био кириџија Вака из Ниша, који је имао десет чифтета биволских кола, па чувени са личнога јунаштва Зиса из Сереза, који је имао караван од шездесет коња; па Димитри из Солуна, који је имао једанаест сопствених камила. Каравани са камилима нису одседали у хановима већ су камиле само уносили еспап у варош па су одвођене у Савамалу те су ноћивале у пољу крај Савамалске баре. Последњи караван камила дошао је у Београд 1854. године и донео је из Сереза дуван у балама Анастасу Христодулу, трговцу. Кириџија газда каравана пратио би обично свој

караван до Смедерева и одатле би на своме коњу дојахао у Београду, на два дана пре но што ће караван приспети, како би посвршавао овде све послове, наплатио кирије, закључио нове погодбе, те одмах, чим караван приспе, могао да га товари и крене на пут. Такав кириџија је био у најбољим и интимним односима са целом чаршијом. Он је свраћао код свакога на кафу, свако се са њим поздрављао и свако је долазио у хан да се види са тим и тим кириџијом, те да поразговори и чује новости.^{10а}

Хан је био више од смештаја за уморне животиње и њихове пратиоце. То је била нека врста берзе која се налазила у близини чаршије. Ту су се локални трговци састајали са кириџијама и другим путницима, закључивали послове, размењивали вести, примали пошту и робу, размењивали валуту и примали исплате. Постојали су турски, српски, цинцарски, босански и јеврејски ханови.¹¹ Пословни партнери су радо проводили много времена у разговору. Са разговора о здрављу и о новостима споро се прелазило на пословне преговоре. Необавезан разговор је трајао бар толико док се не скува и, у друштву, не попије кафа.

Турски хан на Батал-џамији. Фотографија Ивана В. Громана, 1876–1878. МГБ: Ур 13527.

Кнез Милош је узалудно покушавао из свог седишта у Крагујевцу да од султана откупи београдски стари град, или да за њега размени области које је добио око 1833. године.¹² Он је био решен да, привредно и политички, најзначајнији град своје државе претвори у престоницу. Од 1833. имао је контролу над београдском царином, кроз коју је пролазио велики део трговине између средње Европе и Османског царства. На тај начин је овај надарени тактичар и пословни човек покушавао да посредно преузме Београд. Својом грађевинском делатношћу у српском делу града постигао је да се центар базара постепено померао од Зерека у правцу Саве, и да је продужетак те улице у правцу запада постао главни базар. Влада аутономне Кнежевине Србије обележила је своје присуство изградњом кнежеве канцеларије и двеју кнежевских вила – Господарског конака и Новог конака, изграђеног 1830. (данас Конак кнегиње Љубице). Кнез Милош је 1836. на месту старе цркве из 1728. подигао велику Саборну цркву, која је довршена тек 1845. године. Митрополија, која се налазила тачно наспрам ње, била је освећена 1849. Обе ове сакралне грађевине чиниле су границу новог главног базара.

У истом делу града настале су хришћанске верске школе, београдско читалиште, кнежева штампарија и први хотел у европском стилу. Велико здање Код Јелена било је највећа зграда у целом старом граду. Ово здање је изградио Милошев син Михајло о свом трошку од 1841. до 1843, и изнајмио га је једном аустријском хотелијеру. Комплекс је служио и као место за разне приредбе, као што су били кнежевски балови и позоришне представе.¹³

Изградња новог града, изван градских капија, такође је била део стратегије кнеза Милоша да на прикривен начин преузме Београд. У оближњем селу Савамали он је имао велике поседе, дуж пута за Топчидер, који су били ван домета топова са тврђаве. Од своје виле у Топчидеру начинио је главну резиденцију, пошто би у старом граду могао бити сувише експониран.¹⁴ Аустријски инжињер и архитект, Франц Јанке, добио је задатак да премери кнежеве поседе и да дуж пута постави ортогоналну мрежу широких булевара. Јанкеова урбанистичка поставка Београда одржала се и до данас (и јасно је препознатљива на плану улица из 1893, који се може видети на крају књиге). Изградњом кнежевих

седишта власти, Двора¹⁵, Совјета и Велике касарне током 1836. и 1837. нови град је постао седиште српске владе у непосредном пашином присуству.

Кнез Милош није успео да измести базар из старог у нови град. Оснивање Абацијске чаршије дуж данашње Улице краљице Наталије није успело, и поред великодушног уступања земљишта абацијама (кројача и трговаца текстилом) који су желели да се преселе, и по којима је нови базар добио име. Већина занатлија је више волела да остане у својим старим дућанима у старом граду, а ни њихове муштерије нису желеле да купују у новом граду. Неки дућани су били испражњени, и средином четрдесетих година 19. века Министарство унутрашњих дела је морало да донесе наредбу по којој су трговци, који су трпели штету, задржани на својим нерентабилним местима. Хришћански купци се нису могли одвратити од куповине у старом граду, где су доминирали муслимани.¹⁶

Грађевине српске владе споро су се шириле у правцу градских капија. Стојан Симић је на мочварном земљишту између Теразија и Батал џамије подигао вилу у хабзбуршком стилу, коју су Обреновићи од њега откупили 1841. за кнеза Михајла. Са пресељењем кнежеве резиденције, плацеви на Теразијама добили су на цени. Многи угледни Срби почели су да граде куће у суседству и да унајмљују грађевинце и архитекте из Хабзбуршке монархије, ради планирања и извођења радова.¹⁷ Већина зграда из тог времена подигнута је у необарокном стилу. Српска манифестација моћи пред капијама града била је јасан сигнал за султана и његове представнике да је време османске власти прошло. Срби су неуморно и одлучно радили на „детурцификацији“ кнежевине и истрајавали на свом захтеву да преузму Београд као главни град.

Напетост у градским гарнизонима је стално расла. У београдском старом граду биле су присутне велике војне и полицијске снаге. На источној страни Велике пијаце налазила се османска команда полиције, са касарном од 250 низама.¹⁸ Непосредно поред ње била је канцеларија српског градоначелника, са сопственом полицијом. Пред градским капијама и изван домета топова стајала је српска касарна. Утврђење старог града (шанац) имало је само симболични значај и састојало се од једног слабо одржа-

Теразије и чесма коју је 1860. подигао кнез Милош, слика из 1876. Чесма је 1912. привремено премештена у Топчидер, а од 1975. године поново је на старом месту. Фотографија Иван В. Громан, 1876-1878. МГБ: Ur 3758.

ваног палисада. Само је главна, Стамбол капија, била изграђена од камена. Градске капије су заједно чували српски стражари и велики континенти низама. Муслимани су се такође осећали угроженим због провокација српске владе и због растуће већине српског становништва. Срби су се, међутим, бојали топова са тврђаве и јаког војног присуства Османлија. Често је долазило до инцидената.

Ослобађање српске кнежевине од османског суверена био је спор и болан процес. Кинглејков извештај из 1834, у којем каже да не може да разликује хришћане од муслимана, показује како је хришћански и српски свет живота био стопљен са муслиманско-османским. Један полицијски досије из средине 19. века показује како су муслиманске власти размишљале у категоријама милета, док су Срби одлучно спроводили своја сопствена мерила. На дан 15. сафера 1266. (19. децембра 1849) командант београдске тврђаве, Хасан паша, писао је следеће писмо српском министру Авраму Петронијевићу:

„Једна жена Христијанског закона, желећи у вјеру Мухамеданску ступити, изјави то своје намјерење власти и са знањем и соизволењем поч. Хусеин Паше Мумира видинског пре 10. година прешавши у вјеру Мухамеданску уда се за Исмирлију Чауша Алију топчију у Фетисламу. Од тог времена до пре неколико година живила је она код њега. Пренегди, кад е муж њен по Југовини странствовао, нађе се она у башчи изван града, одкуда су је неки Срби заједно са аљинама њеним у вредности 2.000 и више гроша, силом до у Београд довели. Чауш када се кући вратио, увидивши да му жене нема, дође у Београд и нашавши је дозна од ње, да ју је неки Србски Постаџија силом овамо одвео, увјеривши се такође од ње о том, да се она од њега никакo разсављати не жели. По томе исти Чауш 13. Сефера, т.ј. другог дана по доласку свом, увече у Петак после акшама на по сата у намјери коње у Милановом хану од Стамбол Капије напоље постојећем наодеће се, изиђе изван Капије, одиђе Коње и поврати се у варош; но пандури му повратак у варош не дозволе, ухвате га и у апс изван вароши постојећи одведу, гди је ону ноћ преноћио. Сутра дан доведу га у Полицију а Полиџија га преда нашој у вароши наодећој се Полиџији. Спредизиложеном како од поуздани људи, тако из тужбе Чауша истог увјеривши се, и недоумјевајући о продрзљивости Срба у овој ствари показаној, сирјећ, како је Постаџија жену турску,

од 10. година са мужем живећу, силом овамо заједно са стварима и аљинама довести могао, као и како су Пандури Турчина невина у апс одвести смели у оно време, кад је јошт свакоме по дјелу свом по чаршиј и вароши слободно било ићи, и увиђавајући, да су оба ова поступка у толико законности противна, да се никако прећутати не могу, нашао сам за сходно све ово достављајући вам, захтевати, да наредбу учините, да се Постација и сви други Кассателни Срби за ово преступленије, што су турску жену силом овамо довели строгој и примјерној Казни подвргну, имајући јој све ствари и аљине повратити, као и Пандури, кои су Чауша, при свем том, што Србске власти Турчина апсити немогу нити имају право без знања и са знањем његове природне власти, но на против ова сама, с тим, да се унапредак но под коим извјетом не покуше оваково што са буди коим Турчином учинити.¹⁹

Петронијевић је о томе обавестио надлежно Министарство унутрашњих дела, чија је истрага довела до следећег закључка: пре извесног времена једна муслиманка из Фетислама дошла је бродом у Београд и одсела код своје мајке. Та мајка је Ромкиња и живи изван градских зидина, у Циганској мали. Муж те муслиманке, Чауш Али, убрзо је и сам допутовао и заједно са њом се настанио у старом граду. Жена тамо ради код Кајмакан бега као служавка. Када је пао мрак, Чауш Али је био ухапшен изван града, јер је становао у кући поменуће Циганке. Полицијска патрола је пошла од тога да муслимани, чим падне мрак, немају шта да траже у хришћанским кућама, и да ромске станове посећују само ради проституције. Патрола никако није могла знати да је Циганка његова ташта. Ни Чауш Али, ни османске власти, нису им се до тада жалиле.²⁰ Министар унутрашњих дела добио је извештај градских власти за недељу дана, али је тек два месеца касније написао званични одговор.²¹ Срби нису имали ништа осим презира за муслиманског артиљерца који се оженио Ромкињом, и чија ташта живи у крају града где су бордели. Било је сасвим могуће претпоставити да је Чауш хтео да се освети зато што су га српски полицајци ухапсили, и да је измислио причу о отмици своје жене, да би тако сачувао образ. Паша се упустио у решавање овог случаја, јер је била реч о части једне муслиманке.

Случај Али Чауша показује како је српски и турски свет живота био тесно преплетен у Београду који је имао паралелне управе,

као и строг поредак, у којем је свако знао своје место и изазивао сумњу ако би на то место заборавио. Равнотежа између муслиманског и хришћанског насеља била је лабилна. Обе стране су биле свесне да вага претеже све више на хришћанску страну и да у сваком тренутку може да се преокрене. То објашњава нервозу Чауша, опрез паше и ноншалантност српских полицијских власти. Двадесет година касније, у кнежевини није више било османских војника, а муслиманско становништво је сведено на незнатан број.

Београд је у прве две трећине 19. века био знатно мањи него крајем 18. века. Процене на основу пописа кућа око 1780. крећу се од 20.000 до 55.000 становника. Са завршетком османске власти, и опадањем броја муслиманског становништва, што се дешавало паралелно с тим, релативно је опао и удео градског становништва у Београдском пашалуку у односу на Кнежевину Србију.²² Нису сачувани тачни статистички подаци о становништву Београда из времена пре 1866. Прикупљање пореза од стране османских и српских власти спровођено је нередовно и без међусобног договора, тако да за понеке године постоје подаци само за муслиманско, у другим годинама само за хришћанско и/или јеврејско становништво. Јасно је да је Београд поново достигао број становника из 1777. тек у другој половини осамдесетих година 19. века, и да је тек по исељењу муслимана шездесетих година 19. века поново око 10% укупног становништва Кнежевине живело у градовима.²³

Први статистички коректан попис становништва у Србији, који омогућава детаљни преглед етничког и верског састава у Београду, обављен је 1866. под вођством Владимира Јакшића (1824-1899), који је студирао политичке науке у Немачкој.²⁴ Следећа табела показује раст становништва Београда од оснивања аутономне кнежевине. Јасно је видљива превага мушког становништва, која указује на имиграције у Београд:

Табела 4: Становништво Београда од 1834. до 1866. ²⁵

година	број становника				
	укупно	мушкарци		жене	
		број	проценат	број	проценат
1834	7.033	4.199	59,7	2.834	40,3
1859	18.860	11.698	62,0	7.162	38,0
1866/1867	24.768	14.588	58,0	10.180	41,1

Србија је била привлачна за хришћанске и јеврејске досељенике. Раја из околних османских провинција, међу којима су и представници мађина, као што су Цинцари (Аромуни), Грци, Босанци, Бугари, становништво из јужне Србије и други, ризиковали су илегални прелаз границе, да би стекли ново сеоско имање на бесплатно дељеној земљи, под хришћанском управом, или да би се бавили својим занатима. Многе јеврејске породице вратиле су се у Београд, под заштитом кнеза Милоша. Према споразуму са султаном, они су били у надлежности српске власти и била им је гарантована равноправност са хришћанима.²⁶ Бројни досељеници из Хабзбуршке Монархије, претежно српског порекла, хтели су да започну нови живот у Србији као занатлије, чиновници или официри. Они су бежали од дискриминације државе, католичке цркве, и сматрали да имају боље шансе за каријеру, због свог бољег образовања. Немци, Чеси, Словаци и Мађари видели су у младој Кнежевини добре могућности зараде. Они су се углавном населили у Београду и већим градовима.²⁷ Четвртина испитаника се 1846. изјаснила да су се доселили у Београд. Тај број је 1861. већ достигао трећину. Од њих је бар једна трећина била из Србије. Владимир Јакшић је сматрао да већина досељеника после неколико година добија држављанство.²⁸

Постојале су велике социјалне и културне разлике међу новим становницима Београда. Аутохтони Срби су имигранте из Хабзбуршке монархије без разлике сматрали странцима и дуго их називали *йречанима* (с оне стране Дунава), или погрдно *Швабама*.²⁹ Културни јаз између хришћана пореклом из османских области и муслимана био је много мањи. Међу београдским муслимани-

ма живео је још мали део бивших османских спахија, богатих земљопоседника, који су били утицајни и угледни, и неговали добре односе са хришћанском аутономном управом. Већином су то били муслимани босанског или албанског порекла, који су се доселили у време устанака. Као *јерлије*, грађани који су обављали дужност милиције, радили су свој посао и били организовани у османске еснафе. Хришћани су ценили њихову вештину и знање, али их је љутила њихова ароганција, и подсвесно су им пребацивали издају хришћанске вере. И поред тога што су били у врло фамилијарним односима, најчешће је управо међу овим групама долазило до међуверских сукоба.³⁰

До краја педесетих година 19. века око 10% београдског становништва било је јеврејског порекла.³¹ Сачувани подаци говоре да

Стара синагога у јеврејској махали. Као и на другим сликама из времена око 1900. види се јарбол са електричном осветљењем. Фотографија Милана Јовановића. МГБ: Ур 2201.

је 1833. године било 1.530 лица, 1846. године 1.562, 1854. године 1.746, а 1859. године 1.805 лица.³² *Сефарди*, досељени у 16. веку, који су 1835. чинили око 90% београдских Јевреја, претежно су се бавили трговином. Њихова презимена су била Алкалај,³³ Азријел, Демајо, Коен, Леви, Медина, Озер или Русо, и имали су трговачке везе до Солуна, Софије, Сарајева и Беча. *Ашкенази*, досељени у 18. веку, више су се бавили занатима, и њихова презимена су била Бенедикт, Хиршел, Лебл, Левенсон, Шлезингер, Штерн, Толчински, или Унфер.³⁴ Ромско становништво је живело изван старог града у тзв. Циганској мали, и у верском погледу лавирало је између хришћанства и ислама.

Коначно исељење муслимана између 1862. и 1867. било је претектница у демографском развоју аутономне Србије. После бомбардовања Београда у јуну 1862. из Србије се иселило, по проценама, 8.000 муслимана. После потписивања уговора о повлачењу османских трупа 1867, још је око 15.000 људи напустило Кнежевину Србију. Муслимани који нису добровољно хтели да се одсеље или да промене веру, силом су исељени по наређењу Султана.³⁵

Занатлије. Правила еснафа и прогањање Јевреја³⁶

Игл Вигнфелд је радио од 1838. у Београду као шнајдерски калфа. Године 1850. хтео је да коначно отвори сопствену радњу. Терзијско-шнајдерски еснаф је пристао да га призна за мајстора. Ипак, када је хтео да се региструје код градских власти Београда, наишао је на тешкоће. Дана 9. маја 1850. упутио је следећу молбу министру унутрашњих дела:

„Високославно Попечитељство Внутрењи Дјела!

Као што се овде из приложеног под ./ атестата видити може, служио сам ја покорњејше подписањи код овдашњи шнајдера десет година до 1847. год. као калфа, па премда сам одна од ови изступити хтео, ништа мање, ипак сам остао, и слушају сам их досад још једнако; дакле 13. пуњи година служим ја код Јосифа Толчинског и његовог ортака Лазара; пошто сам пак иошт онда наумио био изићи од њи, то сам сад учинио, и на молбу неке Господе Официра почео сам сам за себе радити, и напревио сам на задовољство целог официрског једну

униформу, коју кад су видели, обећали су ми се издржавати ме да им радим, на који крај и новаца су ми 300. гроша дали, да код Толчинског имајући дуг исплатим; како се пак сад заводи сви еснафи, тако сам се и ја пријавио, да се за мајстора упишем и за таковог признат будем; еснаф терзијски није против мене ништа имао и готово је бијо примити ме, само да по уведеном обичају два Јемца доведем; ја сам саобштио то свој Господи официрима, и они су ми обећали за мене јемствовати; по уведеном пак реду немогу Чиновници за мајсторе јемствовати, него грађани, и тако ја и по другој пут доведем три Јемца за мене мајстора Аврама Ирзатла, Авру Оманровића и Франца Мазура.

Славном Управителству варошком није на то доста било, и оно ме ипак одби. Мени се ово неправедно бити види, што има многи, који су примљени, а у занату самном ни издалека сравнити се не могу; друго, ја сам овде већ тринајст година непрестано у послу, и нигде ни у каквом преступленију нисам увођен, нити сам игда зашто тужен бијо, него моје поведенија свагда непорочно било; ктому већ је седан година, од кад сам ожењен, и отац двје деце, а већ три година има, како порез плаћам, и тако из преднаведених подуђенија судећи надам се, да би праведно било, да и ја за мајстора примљен будем, из ког узрока усуђујем се Вјисокославном Попечитељства покорњејше молећи, да височајниј налог издати благоволено, да ме Сл. Управителство за мајстора призна, пошто ме и еснаф неодбио, и како сам готово све пак платити и терете с тим скопчане сносити.

У Београду 9. Маја 1850.

Високославног Попечитељства покорњи Слута Игл Вигнфелд.^{37а}

Кнез Милош је 1838. прогласио слободу бављења трговином у Кнежевини Србији. То је, протумачено као слободно бављење занатима, привукло бројне имигранте из Хабзбуршке монархије и Османског царства, који су ту могли да слободно обављају своје занате.³⁸ Уредба о еснафима, донета под режимом уставобранитеља 1847, имала је циљ да заштити домаће еснафе и ограничила је та права. Од тада су еснафи и полицијске власти одлучивали о дозволама нових занатлија. Многбројне молбе Министарству унутрашњих дела одражавају осећај несигурности који је настао због нових одредби.

Молилац Игл Вигнфелд био је Јеврејин ашкенаског порекла, и вероватно досељен из Хабзбуршке монархије. Он се бавио изработом одеће по европској моди. Игл је сходно прописима хтео да се региструје као мајстор шнајдер, али је полиција ипак два пута

враћала његове јемце. У писму Министарству унутрашњих дела, он је огорчено указивао на своје занатско умеће и свој интегритет. Да ли је претпостављао да је реч о дискриминацији на основу вере? С обзиром на антисемитско законодавство, о којем ће касније бити речи, то би било логично објашњење. Ипак, испоставило се да је Вигнфелдова жалба уследила због неспоразума. Прва два јемца нису могла бити прихваћена, јер су били службеници тог министарства. Друга три јемца нису били држављани Србије. Поврх свега, градска управа је оптуживала шнајдера због пијанства: наводно, он није био достојан свог будућег положаја.³⁹ Пошто је трећи покушај био успешан, Игл Вигнфелд је био примљен као мајстор у шнајдерски еснаф. Остаје отворено питање, да ли је до неспоразума дошло на основу расистичког шиканирања, због лошег знања језика или због пијанства.

Четири обућара српског порека, из Хабзбуршке монархије, имала су мање успеха код београдске управе од јеврејског шнајдера. Њихов случај јасно показује правац деловања нове Уредбе о еснафима. Александар Лончаревић, Коста Атанацковић, Илија Радивојевић и Ђорђе Аврамовић дошли су у Београд убрзо после буне 1848. у Војводини. Влада у Бечу забранила је занатлијама из Србије да обављају праксу на њиховој територији, па су и српске власти узвратиле истом мером.⁴⁰ Оне су забраниле четворици занатлија из Хабзбуршке монархије обављање заната у Београду и поставили им рок од осам дана. Обућари су се 12. фебруара 1850. обратили за помоћ аустријском конзулу Теји Радосављевићу и позвали се на споразум између цара и султана, по којем све хабзбуршке занатлије, осим гостионичара и кафеџија, могу слободно да обављају свој посао на османској територији.⁴¹ Конзул је истог дана уложио протест српском министру спољних послова, Авраму Петронијевићу, који је проследио жалбу Министарству унутрашњих послова, и инсистирао на поштовању хабзбуршко-османског споразума.⁴² У извештају од 13. марта 1850. Министарство унутрашњих послова је тврдило да Београд нема више потребе за обућарима. Одлука градске управе била је донета у циљу заштите градских еснафа. Четворица жалилаца могла су слободно да се населе у било ком другом граду Кнежевине Србије.⁴³

У августу 1850. министар спољних послова, Петронијевић, интервенисао је код министра унутрашњих дела у вези са јед-

ном жалбом аустријских занатлија. Они су се жалили на високе таксе од десет до дванаест талира за мајсторску диплому, која се морала приложити градским властима ради добијања дозволе за боравак. Она је важила само шест месеци, иако су жалиоци већ годинама борабили у граду.⁴⁴ Министар унутрашњих дела, Гарашанин, одлучио је да се сви морају придржавати новог закона. Он је сматрао исправним и економичним да градска управа редовно контролише боравак досељеника.⁴⁵

Огорчење аустријских занатлија против нове Уредбе о еснафима било је разумљиво. Њихове мајсторске дипломе биле су аутоматски признате од српских власти, на основу старих хабзбуршко-османских споразума. Под заштитом слободе трговине, нису морали да брину о одредбама еснафа, нити да дају прилоге у еснафску касу. Својим конкурентским производима угрожавали су домаће занате. Терзије и абације, кројачи традиционалне одеће, све више су потискивани у корист шнајдера и кројача, који су правили модерна, европска градска одела: Игл Вигнфелд, из првог примера, имао је успеха јер је умео да прави униформе.

Уредба о еснафима из 1847. представљала је покушај да се заустави развој, који је започет добијањем аутономије 1830. и слободе трговине 1838. године, и који је лагано мењао животне навике у Београду и другим српским градовима. Са одвајањем од Оманског царства, српски привредни живот све више се оријентисао према северу. Занатлије и трговци који су радили према оријенталној традицији, све више су маргинализовани конкуренцијом из суседних земаља. Они су у почетку радили у муслиманским еснафима, али су се од 1828. организовали у сопствене еснафе, који су били под надзором српских полицијских власти, као приватна удружења.⁴⁶ Уредба о еснафима из 1847. дала је хришћанским еснафима велики утицај и самосталност. Они су се надали да ће, уз помоћ државних прописа, савладати страну конкуренцију, као и унутрашње организационе проблеме. Њихов број је нарастао са 30 на 79, што је довело до сукоба око разграничења надлежности. Многе корпорације су функционисале по старом, обичајном праву. Било је проблема и у односима између мајстора и калфи. Циљ еснафског поретка установљен Уредбом од 14. августа 1847. одражава пословне потребе еснафских власти:

„Регулисање односа између мајстора са једне, и шегрта и калфи са друге стране.

Подизање и унапређивање стручних школа, давање стручног мишљења, и обавештавање власти о приликама у својој околини.

Давање министарству корисних предлога за унапређење занатства. Посредовање у тражењу посла.

Формирање одбора који треба да се бави решавањем сукоба између чланова еснафа са једне, и шегрта и калфи са друге стране.

Потпора члановима у случају болести или нужде.

Брига о болесним шегртима и калфама.⁴⁷

Еснафски поредак важио је само за градске занате, од којих је само један део био подложен притисцима корпорације.⁴⁸ Самостални занатлије су морали да се одрекну еснафског монопола, али су ипак могли слободно да раде. Гостионичари су били под надзором санитетских власти и у почетку нису били еснафски организовани, али су могли да оснивају удружења. Закон је разликовао трговачке и занатске еснафе. Мајстори занатлије чинили су еснаф ако их је било најмање дванаест. Више заната или више мајстора из различитих заједница могли су се такође удружити. Удовице занатлија или малолетни сирочићи могли су да наставе занат преминулог мужа или оца, ако би запослили стручно лице. Годишња скупштина еснафа бирала је старешину и два помоћника. То тело је водило еснафске књиге и касу, чувало печат, надгледало испите калфи и мајстора, решавало унутрашње сукобе и представљало еснаф пред властима.⁴⁹ Еснафски поредак је довео до уједначавања међу еснафима. Никола Вучо је избројао да је у Београду 1850. године било двадесет шест еснафа и удружења:

Табела 5: Еснафи у Београду 1850⁵⁰

I. Трговачки еснафи

еснаф	чланова
1 <i>болшаџиски</i>	135
2 <i>бакалски</i>	127
3 <i>лончарски</i>	27

II. Занатлијски еснафи

еснаф	чланова
4 <i>ѿерзиско-шнајдерски</i>	166
5 <i>ћурчиски</i>	24
6 <i>абаџиски</i>	52
7 <i>ѿајуџиско-чизмарски</i>	69
8 <i>оѿанчарски</i>	21
9 <i>фурунџиско-симиџиско-ѿекарски</i>	40
10 <i>мумџиско-леџедерски</i>	26
11 <i>казанџиски</i>	24
12 <i>шлосерски-ѿишлерско-ѿракслерски и клозерски</i>	30
13 <i>коларско-шмиѿски, налбанѿски, седларски и сарачки</i>	14
14 <i>ковачки</i>	16
15 <i>бојаџиски</i>	7
16 <i>качарски</i>	15
17 <i>кујунџиски, сајџиски, дуѿмеџиски и сабљарски</i>	23
18 <i>берберски</i>	17
19 <i>зидарско-дунџерски</i>	37
20 <i>асурџиски</i>	9
21 <i>шуѿерски</i>	20
22 <i>ѿкачко-муѿавџиски</i>	10
23 <i>бозаџиски</i>	17
24 <i>фишеѿиски</i>	10

III. Друштва

друштво	чланова
25 <i>маѿазаџиско</i>	55
26 <i>механџиско-кафеџиско</i>	207

Приметне су бројне турске, немачке и мађарске речи које се користе за разна занимања у табели 5. Само су речи „опанчар“ и „колар“ српског порекла. Овај однос се променио 1900. године. Тада је тридесет пет еснафа имало претежно словенска имена, па је кујунџија постао *злаѿар*, а *симиџија* - *хлебар*.

Табела 6: Еснафи у Београду 1900⁵¹

еснаф	основан	чланова
1 <i>абациски</i>	1816	23
2 <i>џерзиско-јорџанџиско-џамуклиџашки</i>	1826	65
3 <i>баџџовански</i>	1830–1857, обновљен 1900	35
4 <i>џрџовачко-маџаџиско-извознички</i>	магаџаџ. 1831, извозн. 1898	141
5 <i>џрџовачко-болџаџиски</i>	1836	360
6 <i>хлебарско-џекарски</i>	1838	126
7 <i>бакалски</i>	1840	291
8 <i>оџанчарски</i>	1843	38
9 <i>обуџарско-џаџуџиски</i>	1844	172
10 <i>ковачко-џоџкивачки</i>	1844	61
11 <i>рибарски</i>	1847	47
12 <i>берберски</i>	1847	74
13 <i>зидарско-џесачки</i>	1850	64
14 <i>сџоларско-браварски</i>	1850	121
15 <i>мушко-женских кроџача</i>	1850	72
16 <i>џкачко-муџавџиско-џрнчарски</i>	ткачи и мутав. 1850, грнчарски 1882	23
17 <i>саџунџиски</i>	1851	12
18 <i>качарски</i>	1851	12
19 <i>воскарско-леџедерски</i>	1859	10
20 <i>сџаџлорезачки</i>	1864	23
21 <i>сарачко-сегларски</i>	1878	35
22 <i>лимарски</i>	1879	24
23 <i>сиџничарски</i>	1879	16
24 <i>саџиски</i>	1883	22
25 <i>кобасичарско-месарски</i>	1891	88
26 <i>димничарски</i>	1891	20
27 <i>злаџарски</i>	1883	17
28 <i>шеџериско-ликерџиски</i>	1893	25
29 <i>књџовезачки</i>	1895	12
30 <i>џџедиџерски</i>	1895	65
31 <i>џџамџарско-лиџоџрафски</i>	1897	26
32 <i>џиџарски</i>	1997	375
33 <i>механско-кафански</i>	укинут 1897	
34 <i>асурџиски</i>		10
35 <i>џушкарско-казанџиски</i>		19

Спискови еснафа се могу тумачити као одраз промена које су се догодиле у привредном животу Београда у 19. веку. У почетку су постојали само османски еснафи. До средине века хришћани су преузели њихове занате. Из Хабзбуршке монархије стигле су, уз то, нове вештине и знања, што се одражава у немачким и мађарским називима занимања. Око 1900. године ова занимања су добила српске називе. Мали занати су били одсечени од спољног тржишта и морали су да се боре за муштерије у унутрашњости земље, јер градски потрошачи нису више куповали њихове производе, него увозне. Уредба о еснафима из 1847. ипак није успела да прати динамику овог економског развоја. Она је, попут корсета, одржавала конзервативно, нефлексибилно деловање еснафа. Они су злоупотребљавали своју позицију моћи у циљу одбране привилегија, и реаговали су протекционистички, када се у другој половини 19. веку заоштрила конкурентска борба са индустријском, готовом увозном робом из Хабзбуршке монархије. Рестриктивна правила која су важила у занатима и трговини на селу, описана у првом поглављу, треба приписати и утицају еснафа, као и дискриминацији јеврејских трговаца и занатлија, о чему ће сада бити више речи.

Јевреји су у Србији у време кнеза Милоша уживали посебну заштиту. Најкасније од времена устанака кнез Милош је неговао личне везе са јеврејским трговцима, од којих су неки финансирали хришћанске устанике. Он је, као пословни човек, умео да цени њихову професионалност. Био је посебно близак са мењачем новца, Хајимом Бехор Давидом, кога је звао Давичо, и који је његову робу, између осталог и оружје, испоручивао паши. Наводно је Давичо једном дојавио кнезу османску заверу за његово убиство, и морао је да бежи преко Саве. Његова породица је и даље неометано живела у Београду, под српском заштитом.⁵² Ипак, Милош Обреновић није зазирао од антисемитских мера, када је била у питању заштита интереса хришћанских занатлија. Тако су у време његове владавине јеврејски месари могли клати стоку само за сопствену употребу.⁵³ Кнежева добра воља била је ограничена само на породице његових богатих личних пријатеља.

После Милошеве абдикације, 1839, знатно је погоршан положај српских Јевреја. Еснафи су се бојали њихове конкуренције

Јеврејска улица, око 1895. Фотографија Милана Јовановића. МГБ: Ур 2202.

и на њима су искаљивали своје нагомилане фрустрације. Београдски трговачки еснаф је 1836. тражио да број јеврејских бакалница буде ограничен на десет, а на једном саслушању у вези новог „правилног поретка еснафског“ 1841, одбили су да примāju чланове Јевреје. На иницијативу еснафа, београдска градска управа хтела је 1845. да забрани Јеврејима поседовање земље, да им ограничи посед некретнина на једну кућу по породици и број јеврејских фирми у граду на десет. Влада уставобранитеља забранила је 1846. Јеврејима боравак и поседовање некретнина у унутрашњости земље, и одредила београдски стари град (унутар шанца) као једино место где могу становати и радити.⁵⁴ Стотине породица из околине Шапца, Смедерева и Пожаревца морале су отићи за Београд. Јеврејске општине су организовале одлазак избеглица за Палестину или у европске земље. Србија је 1850. године затворила границе за јеврејске досељенике из османских области.

Српски Јевреји су 1856. молили кнеза Александра да укине дискриминаторски закон из 1846. године и да их изједначи са осталим грађанима. Они су захтевали слободу насељавања, могућност чланства у еснафима, места у школама за своју децу, право на трговину пољопривредним алаткама и приступ годишњим вапшарима. Кнез им је једино дозволио да се убудуће слободно крећу на целом подручју Београда. Тамо су, према једном извештају градске управе, у то време живеле 284 јеврејске породице. Све су ту биле већ преко десет година, а 224 су биле староседеоци. Сопствену кућу имале су 154 породице, а око петнаест сопствене дућане. Осталих 130 породица живело је претежно у јеврејским кућама под киријом. Било је око тридесет добро стојећих трговаца, а остали су били врло сиромашни. Тврди се да није било контаката са хришћанима у Београду.⁵⁵

Крајем 1858. године јеврејска заједница је полагала велике наде у повратак кнеза Милоша Обреновића, и послала му је једну веома дугачку молбу.⁵⁶ Стари кнез је прихватио њихов захтев. Он је видео у многим европским земљама како је напредовала еманципација Јевреја и дао је задатак Народној скупштини да изради нацрт закона о правној једнакости свих српских поданика, без обзира на расу и религију. Међутим, комисија за израду зако-

на чврсто се држала постојећег права, наљутила је патријарха и изазвала оштру реакцију јеврејске заједнице, која је подсетила на подршку током устанака:

„Ваша Свјетлост, Премилостиви Господару!

Састављени Одбор народа Србског, да тегобе народње у ред доведе, и да иј за главну скупштину народњу спреми, у принавестом Одбору својм закључио је, да се и у напредак забрани Евреима унутрености Србије живити, и радњу своју тамо стално имати; ово закључивши вели: да ограничење ово одговара својој цјели, почем Евреи ни у осталим државама неуживају свуда једнака грађанска и политичка права.

Како се дакле ово закључење одбора народњег, на убитак среће и напретка народа Еврејског у Србији живећег клони, – тако ми народи јеврејски, а поданици србски, следујућу жалбу Вашој Свјетлости у покорности подносимо.

Ми неможемо да понамо, чиме смо народ Србски увредили, те нас он у уживању права тако ограничава.

Кад ми то незнамо, а ни народ Србски погрешку народа Еврејског недоказује, онда ми себе ласкамо, да народ Србски народу Еврејском, само из голе зависти право уживања понутрености Србије забрањује, држећи да ће иј народ Еврејски у трговини превазићи.

Из овога самоначала ми тврдо држимо, да паметна влада Ваше Свјетлости то закључење одбора народњег, па баш да га и главна скупштина народна одобри, – уважити неће, него ће га морати одбацити.

Ми се у толико јошт пре надамо, да ће паметна влада Ваше Свјетлости одбацити, што се оно ни у политичном погледу према страним државама неподудара, по чем ове не само да су у ово последње време Евреје у уживању права грађански и политички са једноверцима својима изједначили, него су им јошт у државне службе одпочели давати; па и сама је Русија, као најсилније Царство у Европи у ово последње време Евреје у уживању права грађански и политички са Русима у свему изједначила.

Паметна влада Ваше Свјетлости, ово захтевање народа Србског, исто томе ће без сумње одбацити, што бар она непоставља разлику између народа Еврејског и народа Србског, ако то народ Србски чини; јер је њој врло добро познато, да су и народи Еврејски од помоћи били, кад је Свјетлост Ваша народ Србски и народ Еврејски од мача Турског издавила; и што би се том забраном, пре пред Европом узело, да је Еврејски народ код народа Србског под већим јармом, него што је народ християнски код муслиманског у Турском Царству живећег народа;

а то би на велику љагу народа Србског служило, почем је и он рад, да се браћи њивој у Турском Царству живећем једанпут јарам турски скине; а овамо га они сами над Еврејима у Србији живећем постављају.

Из призренија дакле овиј, ми смо од стране Еврејскога народа једну депутацију одредили, која ће Вашој Свјетлости ово прошење донети и предати, у коме се ми сви молимо, да Ваша Свјетлост то захтевање одбора народњег па и само усвојење народне скупштине, / ако би га она усвојила / из горе наведени узрока одбаци; и нама као поданицима Србским дозволи, да онако исто право уживамо понутрености Србије, какво и поједини Срби уживају, и ако нам ту молбу Свјетлост Ваша противу воље народа Србског уважити неможе, – то ће онда Еврејски народ код народа Србског бити, у уживању права, као и сваки други апсеник, који у апсу само живи; а забрањено му је из апсе гди ићи и радити. Јесмо

Ваше Свјетлости

Препокорни:

Народи Еврејски и поданици Србски.

У Београду, 30. Јула 1859.⁵⁷

Кнез Милош је позвао јеврејску делегацију на заседање скупштине у Крагујевцу, али су ипак представници народа, Државни савет и министри остали тврдокорни у свом ставу.⁵⁸ Стари кнез је побеснео. Сам је донео „Указ о општој слободи обављања сваковрсне радње и трговине у Србији“ 6. новембра 1859. Чим је указ донет, јеврејски трговци су отишли у унутрашњост земље и обновили своје трговачке везе. Тек после пола године од Милошеве смрти, у септембру 1860, Министарство финансија се усудило, са позивом на одлуку Скупштине из 1859, да поново забрани Јеврејима боравак у унутрашњости.⁵⁹

Милошев син Михаило држао се чврсто непријатељског става уставобранитеља према Јеврејима. Еманципација јеврејског становништва није била део његове концепције о дефинитивном одвајању Кнежевине Србије од Османског царства. Антисемитско држање културног кнеза, који се сматрао просвећеним, изазвало је протесте у целој Европи. Међународни демарш на иницијативу енглеске владе захтевао је укидање антијеврејских закона. Спољни притисак је омогућио српским Јеврејима да се баве трговином у целој земљи, али су и даље морали да станују у Београду. Породицама досељеним у унутрашњост по указу кнеза Милоша, било

је допуштено да остану.⁶⁰ Српска штампа је и даље предводила хајку на Јевреје. У Шапцу је 1865. било више инцидента. Два Јеврејина су убијена, једна јеврејска девојка је насилно покрштена, а један енглески бизнисмен, Јеврејин, био је протеран из града. Српска влада је сматрала да је извињење довољно. После тога, ашкенаска заједница се ставила под заштиту аустријског конзулата, до 1878. На Берлинском конгресу, исте године, европске силе су условиле признавање независности Србије, између осталог, и законском равноправношћу Јевреја.⁶¹

Одредбама Берлинског уговора Србија је била чврсто везана за аустроугарску привреду. Од укупног извоза Краљевине Србије, проглашене 1882, осамдесетих и деведесетих година 19. века 90% је одлазило тамо, док је Двојна монархија преплављивала земљу готовим индустријским, јефтиним производима.⁶² Заострена је криза еснафа. Начин производње и унутрашњи проблеми еснафа остали су скоро исти још од педесетих година 19. века. Мајстори се нису интересовали за *knowhow* својих конкурената, и радили су углавном сами. Шегрте су користили као јефтину послугу. Око 1900. године на сто мајстора долазио је само шездесет један калфа и шегрт (у граду осамдесет, а на селу тридесет шест).⁶³ Када су изгубили муштерије у граду, жестоко су се борили за оне на селу. Захваљујући свом лобирању, еснафи су на селу успоставили монопол у трговини и занатима, и постигли су да Министарство привреде од 1859. до 1865, и поново од 1884. године, забрањивају продају страних производа на годишњим вашарима, и да се тако од 1870. ограничи трговина у сеоским дућанима. Требало је да се сељаци на вашарима снабдевају домаћим производима на штандовима еснафа. После 1900. године обрт и тамо је драстично опао.⁶⁴

Било је много текстова у којима су критичари еснафске политике и незнања занатлија себи давали одушка.⁶⁵ Јован Крикнер, који је 1913. у Лајпцигу докторирао политичке науке, показао је прилично разумевање за њихов неуспех:

„Унутрашњег непријатеља заната треба увек тражити у њима самим. Њих је до пропасти довело то што нису били у стању да одговоре на захтеве новог времена. Српски занатлија нема ни добру стручну

спрему, ни потребно трговачко и техничко образовање и способност; то га је спречило да у своју корист примени новине и проналаске на пољу занатске технике, и да тако задовољи потребе и укус публике. Може се са сигурношћу тврдити да у то време у Србији није било ни једног занатлије са једном комплетном машином: шнајдер са шиваћом машином био је реткост. А пошто је тада трговина у Србији постала још сложенија, а модерно књиговодство потиснуло рабош и креду, не-образовани српски занатлија је, наравно, морао подлећи добро ограниченој трговини и њеним фабричким производима. У Србији у то време такође није било ни говора о занатским школама, а неписмени занатлије нису били реткост. Лоши услови за узимање кредита исто су много допринели пропасти српских заната. Због недостатка потребног капитала, само је мали број занатлија био у стању да преузме велику поруцбину, јер нису успевали да обезбеде довољну количину сировина. Из истог разлога, веома мало занатлија је стварало залихе.⁶⁶

У јулу 1911. Уредба о занатима од 29. јуна 1910. укинула је застарели еснафски поредак. Она је ограничила аутономију еснафа, побољшала одредбе о образовању шегрта, ограничила њихово радно време на десет сати дневно и увела недељу као дан одмора, као и стандарде за заштиту деце и женске радне снаге. Ускоро по објављивању закона, започео је шестогодишњи период ратова – Балкански ратови и Први светски рат – који је безбројне занатлијске породице бацио у сиромаштво и беду. Ратови су задали смртни ударац старој чаршији. Случај трговца Тасе Николића добар је пример за све који су тиме били погођени. Због одсуства изазваног ратом, Таса од септембра 1912. до фебруара 1914. није могао да плаћа закуп за свој дућан. Када се вратио, власник је тражио од њега да призна дуг и да напусти радњу. Кад је Таса због тога дошао у радњу, власник му је већ показао полицијски списак за заплену постојеће робе и изнео је на улицу. Шокирани трговац се латио пера и у једном неспретном тексту саставио молбу министру унутрашњих дела: да је годину и по дана служио отаџбини и да није могао да брине о својој радњи. Брат му је погинуо. Стара мајка нема новца и не прима издржавање ни од државе ни од општине. Његова роба ће пропасти на улици. У наивној вери у спасавајућу руку државе, Таса је молио министра да му се врати роба и локал. Министар је ово писмо прикључио осталим актима.⁶⁷

DER GROSSE PLATZ „VELIKA PIJACA“ IN BELGRAD VOR SEINER REGULARUNG.

Феликс Каниц: Београдска Велика пијаца пре регулације, око 1860. Пространи, празан трг био је типичан за османске градове. У: исти, *Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868*, Лајпциг 1868.

Чукур-чесма. Крај османског Београда ⁶⁸

Млади бечки путописац и илустратор, Феликс Каниц (1829-1904) био је фасциниран мирним суживотом београдских муслимана и хришћана:

„Године 1861. Београд је још био Елдорадо најчуднијих супротности. Шеснаестог септембра шетао сам с неким српским пријатељима калемегданском гласијом, са које нам се отварао прелеп поглед на околину. Црвенило вечерњег јесењег сунца лежало је на пољима с друге стране Саве. Оно се преламало на воденим површинама равничарских мочвара, а одблесак му је треперио на лименим површинама торња Саборне цркве, на прозорима Богословије и најзад на врху минарета и на полумесецу највише тврђавске џамије, док су се на западу у магловитим плавичастим тоновима сливале нејасне контуре амфитеатрално распоређених планинских огранака. Прелазак из дана у вечерњи сутон био је невероватно брз. Око шест часова почела су да се пале улична светла у хришћанском делу вароши. Звуци музике помешани с поклицима „живео“ допирали су оданде до нас; било је то вече уочи рођендана кнеза Михаила. У исто време на Сахат-кули у тврђави избијало је дванаест часова по турском времену. Брујање звона после последњег откуцаја још није било престало кад одјекнуше топовске салве, које су се понављале у правилним интервалима; једна од њих, од које је задрхтало тло, објављивала је правовернима да почиње празник „мухарема“, рођења Мухамеда, великог пророка Алахова. И док петнаест минарета у вароши и тврђави одједном, као

на удар чаробног штапића, засветли обасјано јаким лампама, на Великој пијаци се упалише светла у облику пирамида, звезда, грбова и слова у част рођендана кнеза Михаила. Била је то слика као из бајке, чију је раскош унијеколико умањивао исто тако јасан и чаробан месец. Ширум варошким улицама кретао је војни оркестар, а један дечји хор, окружен масом радознала света, певао је неку песму посвећену кнезу. Српска озбиљност се ове вечери повукла пред празничним расположењем. Око једног киоска, који је за ову прилику провизорно поставио неки сналажљиви Персијанац, чак су заједно седели Турци и хришћани ћаскајући и разгаљујући се чајем, лимунадом, шербетом, и уживајући у диму из чибука и наргила. Поново одјекнуше топовске салве. Надвикујући сву грају мујезини су позивали на молитву и муслиманско цивилно становништво се одазва позиву. У гомилама и даље празнички расположених Срба виделе су се још само турске патроле, којима нико није давао никаквог повода за распру и интервенисање. Празнично расположење поштовало се обострано, мада многи старији муслимани још нису могли заборавити оне лепе прохујале дане кад се раја морала склањати с пута и смерно сагибати главу пред сваким турбаном.^{69c}

Каницов утисак био је варљив. У српским гарнизонским градовима ситуација је била напета до тачке пуцања. Од Светоандрејске скупштине и повратка Обреновића, кнеза Милоша и Михаила, крајем 1858. године, погоршани су односи Србије са Високом Портом. Пропали су преговори са Султаном о српској независности. После смрти оца у септембру 1860, кнез Михајло је саставио нови кабинет. Дао је задатак француском мајору Иполиту Мондену да организује народну војску. Требало је наоружати кријумчареним пушкама 50.000 сељака, старости између двадесет пет и тридесет пет година, и дати им основно војно образовање, док је других 40.000 требало да буде у резерви.⁷⁰ Своја два највиша чиновника кнез је именовао из редова уставобранитеља. У новембру 1860. године поставио је Николу Христића, бившег градоначелника Београда, за министра унутрашњих послова и полиције. Илија Гарашанин, дугогодишњи члан кабинета кнеза Александра, постао је министар спољних послова и 1862. први српски председник владе.⁷¹ Монарх и Министарски савет чинили су тим који је одлучно спроводио политичко раздвајање од Османског царства. Они су интензивирали дипломатске на-

поре и иницирали тајно стварање балканског савеза под српским вођством. Гарашанин је у иностранству створио једну мрежу тајне службе, а Христић је изградио полицијски апарат у држави.

Ескалација

После 1860. у српским гарнизонским градовима долазило је до свакодневних инцидената, који су често имали и смртни исход. Јавно мњење се припремало за рат.⁷² У јуну 1862. у Београду је дошло до ескалације. Банални сукоб између једног српског слуге и неких османских војника око предности у реду пред чесмом, довео је до крвавог сукоба, а војска је са тврђаве пуцала из топова на град. Случај је у историји забележен као „бомбардовање Београда“. Многи савременици су писмено забележили овај догађај, а дипломатија и власти произвели су гомиле аката.⁷³ Министар унутрашњих дела, Никола Христић, такође је забележио сећања, која чине оквир дискусије о овом сукобу.

Историчар Слободан Јовановић описује Николу Христића као једног од најбољих администратора у Србији у 19. веку. Он је рођен 10. августа 1818. у Хабзбуршкој монархији (Сремска Митровица), а умро је 26. новембра 1911. у Београду. У Србију је дошао 1840. и ступио у државну службу. Шеф полицијског одељења Министарства унутрашњих дела постао је 1852. године, а 1856. градоначелник Београда. Био је разрешен после Светоандрејске скупштине, и служио је под кнезом Михаилом од 1860. до 1868. године, као министар унутрашњих дела. У јавности није био популаран. Сматран је гвозденом песницом полиције. Династија је могла да се ослони на оданог Христића у деликатним ситуацијама. Као тек постављени председник владе, угушио је 1883. Тимочку буну, спровео нови устав 1888. и обавио развод краља Милана и краљице Наталије. Надгледао је 1894. парламентарне изборе у првој фази нових уставних промена. Пензионисан је 1901.⁷⁴

Христићева постхумно објављена сећања на бомбардовање Београда у јуну 1862. намењена су публици која не памти османски Београд.⁷⁵ Детаљни извештај подвлачи историјски значај тог догађаја. Аутор подучава нова поколења и себе приказује као одговорног, одлучног и родољубивог главног актера. Он не оставља простор ни за најмању сумњу у своју оданост кнежевској поро-

дици и у своју свест о класној припадности. Христићева педантна тачност понекад се сукобљава са његовом потребом да оправда српско гледиште. Његов труд да ствари прикаже прецизно и савесно даје овом тексту велику веродостојност и аутентичност.

О инциденту који се догодио 3. јуна 1862. у поподневним часовима, Христић говори тек накнадно. Османска полиција је затворила стари град, и нико није знао шта се догодило. Христић је хтео да прикупи више информација, и продро је у забрањену зону, што у својим сећањима приказује као херојску акцију једног савесног слуге његовог величанства кнеза. Кнез Михајло се кретао по северозападној Србији, јер се на босанској граници рачунало са непријатељствима између Срба и Османлија.

„Док се књаз Михаило налазио на путу, ја сам му обично свакога дана слао извештај о стању у Београду и осталим местима Србије. То извешће слао сам му обично увече, пошто дотле приберем све од нижих власти.

Према томе, ја сам се у недељу 3. јуна налазио у својој канцеларији у Министарству и спремао извештај.

Наједанпут спазим кроз прозор да множина света, људи, жена и деце, који су били у шетњи код касарне и парка Министарства финансија, враћају се у варош, али необично брзо, готово хитајући, чак су неки и трчали. (...)

Ја истрчим собом на улицу. Свет се све више журио у варош. (...) У тај мах дотрчи ми из полиције жандарм послан да ми јави да се изроди сукоб између наших жандарма и низама.

Брзо се вратим у канцеларију, склоним акта и закључам астал, па похитам у варош.

Кнегиња Јулија беше у башти дворској према улици. И она је приметила необичну журбу света, а спазивши мене пошље ађутанта, те ми овај притрчи и упита за узрок ове журбе. Рекох му да је неки неред у вароши, али шта је управо да ћу видети и Кнегињи јавити.

Кад сам дошао ближе Стамбол-капији, чујем пуцањ пушака у вароши, избачена су два-три метка. Ово ме увери да је ствар озбиљна.

Стамбол-капија беше затворена. Сав свет који се са шетње враћао, стекао се код капије. Стекли су се многи и од других који нису из саме вароши. Цео онај простор и сво раскршће били су пуни света.

Ту спазим и помоћника мога Министарства Тодора Бојовића. И он је стајао међу оним светом са мноштвом других грађана и чиновника. Ни од њих нико није умео казати шта се управо догађа у вароши, само

су тврдили да се нешто важно морало случити, почто се чује пуцањ пушака, а Турци капију затворили.

Бојовић се правдао да није могао ништа ближе сазнати, што је тек малопре дошао, а са вароши прекинут је сваки саобраћај. Ја му рекох да остане онде код света, и одмах нагнем сам самцит право шанцу до саме Стамбол-капије. Бојовић и многи из оне гомиле привикаше ми да не идем, јер ћу погинути. Но ја, навикнут свагда извршити своју дужност, нисам се освртао на оне опомене, но убрзам и узтрчим преко шанца с десне стране Стамбол-капије.

Кад сам пред Стамбол-капију испао, спазим да су се сви низами повукли у унутрашњост капије, која је као обично утврђење са стражарима и казаматима озидана и на свод изведена у облику лагума. И као што су иза себе са стране спољне вароши затворили капију јаку и велику, тако су спреда испред себе начинили барикаде од разне дрвенарије, од кола, сандука, астала итд. Били су сви под оружјем и држали пушке на рукама, спремни да пуцају. Ја сам отуд изводио да су Турци онај положај заузели ради одбране, бојећи се да не буду нападнути.

Према Стамбол-капији водила је улица, којом се излази на пијацу и иде у полицију српску и турску. На оба ћошка те улице, спрам Стамбол-капије, постојале су двоспратне турске кафане од слабе грађе и са обичним својим балконима (чошкама или доклатима). У њима је било пуно Турака јерлија, и сви су били наоружани. Било је јасно да су се стекли по наређењу њине власти. (...)

Онде код Стамбол-капије свагда се налазио један наш позорник, неки Јован Петровић, родом из Турске. Говорио је добро турски и држан је као позорник на оном месту што је био врло поуздан и одважан, а и умео је лепо опходити се с Турцима. (...)

Прелазећи брзо оним простором између Стамбол-капије и турских кафана, ја чујем глас позорника Јована: 'Чувај се, господине, погинућеш!' Овај глас долазио је из Стамбол-капије и мени дође на мисао да су Турци низами позорника увукли и код себе задржали, што се и обистинило.

Међутим, ја сам већ допро до улице и ма да сам овде био заклони-тији, опет сам зато био у страви и журио се све више и готово трчећи стигнем до пијаце.

Уморан и узбуђен дођем до полиције.⁷⁶

То је био већ други инцидент тог сунчаног недељног дана у јуну.⁷⁷ Између четири и пет часова поподне дошло је до сукоба на Чукур-чесми између Срба и низама, који су узимали воду и морали да чекају у реду. На тој раскрсници у близини Видин-ка-

пије, стално је долазило до туча. Низами нису хтели да чекају да неки српски младићи напуне крчаге. Посуда једног војника се сломила, а он је починитељу, шеснаестогодишњем младићу Сави Петровићу, ту посуду разбио о главу. Један српски стражар је чуо крике, и притрчао са још неким жандармима. Ухапсио је низаме и о томе известио градоначелника, Михајла Барловца. Он је послао свог преводиоца и посредника, терџумана Симу Нешића, са полицијском наредбом да истражи догађај. Нешић је наредио да се повређени превије и одведе кући. О томе је градоначелник Барловац известио министра унутрашњих дела, када је овај наишао на полицијску стражу. Христић не помиње да је повреда младића имала смртни исход. Директор градске болнице, др Кико, написао је у извештају о мртвима и повређенима од 3. до 5. јуна 1862, да је Сави Петровићу, који је убрзо по доласку у болницу умро, лобања била разбијена и да се мозак могао видети.⁷⁸

Смрт младића се сматрала поводом за опсаду и бомбардовање Београда, које је уследило, и зато је изазвала међународну пажњу. Оцене овог догађаја веома су различите. Извештаји путника из тог времена полазе од ударца у афекту.⁷⁹ Званична српска историографија говори о бруталном убиству које су починили муслимански војници, а од убијеног младића је направила симбол скорог краја стране османске владавине.⁸⁰ Живота Ђорђевић у својој *Сџудији о огласку Турака из Србије* анализира изворе о сукобу на Чукур-чесми, реконструише његов ток на основу исказа сведока и долази до закључка да је шеснаестогодишњи слуга покушао да се убаци преко реда и тако испровоцирао низаме.⁸¹

Услед низа различитих околности и инцидентата напета ситуација у Београду је, после ове туче са смртним исходом, ескалирала. Српски жандарми су ухапсили низаме и хтели да их пребаце у затвор главне станице полиције. Неопрезно су одабрали најкраћи пут до османске касарне, где су ухапшени позвали у помоћ своје другове. Дошло је до пуцњаве са новим жртвама. Христић сугерише праве намере низама:

„Не надајући се никаквим даљим злим последицама, Сима се упути најкраћим путем, а то је улицом, која раздваја српску и турску полицију.

Кад су пролазили поред турске касарне и полиције, опажено је на отвореним прозорима више низама с пушкама у руци. Они низами што су спровођени јурну својој касарни, а наши жандарми спрече их, а нарочито су се лично истакли Сима Терџуман и Ђорђе Нишлија да их задрже, при чему је Сима окренув се низама на прозору, пребацивао што праве нереде и убиства. У тај мах они припуцају с прозора, Симу на месту убију, а Ђорђа смртно ране. Припуцају поново и на остале жандарме и светину, но ови побегну и више нико овде не би повређен.⁸²

Неспретни покушаји терџумана да смири ситуацију, деловали су на војнике као црвена марама. Млади Србин, омиљен код хришћана и школован у Бечу, својим сигурним наступом одсликавао је напредак и успех аутономне вазалне државе. На знак сабље османског команданта, војници су пуцали на српске полицајце. Убили су Симу, полицијског официра Ђорђа Нишлију и још два полицајца. У паљби су погинули још и двојица радозналих слугу, један гимназијалац и један османски војник. На обе стране било је више рањених.⁸³ Глас о смрти два истакнута српска полицијска официра ширио се као ветар.

Христић је слушао шокантан извештај градоначелника и одмах прешао у акцију:

„Сазнавши за овај догађај, ја одмах провидим да ће се још јаче развити. Знао сам израније настртљивост Турака, но познавао сам и њихове слабости кад осете чврстину отпора. (...)”

Одмах предузмет собом руководити даљи развој и наредбе издати.

Пре свега заповедим управнику Барловцу да одмах из целе вароши прибере у полицију све жандарме, осим најнужнијих позорника. Заповедим да се они жандарми што беху постројени пред полицијом, повуку унутра, јер су низами из турске полиције већ почели пуцати, на њих нишанећи. (...)”

Турци су имали у вароши јачу снагу. Ми смо, које жандарма а које ноћних стражара, имали те око 200–250 људи под оружјем; напротив Турци су имали при главној полицији, где им је и касарна, 250 низама; на Стамбол-капији сто, на Сава-капији педесет, на Видин-капији двадесет пет и при Дорћолској полицији тридесет низама. И имали су око 2.000 Турака јерлија наоружаних.⁸⁴

Овим путем су трупе из тврђаве можда журили до касарне: Поглед са доњег дела Калемегдана према Бајракли џамији и Дорћола. Фотографија Анастаса Јовановића (?), око 1864–1865. МГБ: Ур 518.

Вест да низами очекују појачање из тврђаве стигла је истовремено до председника владе, Илије Гарашанина, и главног преговарача, Алексе Пачића. Гарашанин је хтео да их заустави пре него што стигну до касарне. На тргу се, између осталих, скупила и гомила огорчених Срба који су захтевали освету за смрт Нешића и Нишлије. Под вођством Ђоке Влајковића, познатог у граду као подстрекача немира, гомила је покушала да продре у текију поред полицијске станице. Део демонстраната је одлучио да прати председника владе и да заустави трупе које су надирале из тврђаве. Оне су стигле управо до раскрснице испод српске полицијске станице, кад су пред собом видели протестну поворку хришћана. Војници су скинули бајонете, све је занемело. Влајковићеви људи су се ушанчили иза зида једне куће. Гарашанин је одлучно иступио пред османског мајора Мехмед Агу и захтевао да повуче своје трупе. После жустре расправе међу преговарачима, официр је пристао на повлачење. Гарашанин му је гарантовао неометани повратак у тврђаву и дао му неколико жандарма као пратњу.

Када су Влајковићеви људи ово чули, псовали су министра као издајника. Они су претекли низаме на путу преко задњих дворишта и поставили им заседу са откоченим пушкама. Када су војници чули сумњиве звуке, у страху су се освртали околу. Неко је опалио и убио мајора Мехмед Агу. Даља пуцњава коштала је живота још два жандарма и довела до рањавања више особа. Демонстранти су се у паници разбежали.⁸⁵ Гарашанин је доживео шок и пожурио назад до главне страже. Ескалација се више није могла зауставити. Део Влајковићевих људи је већ упао у текију код српске полицијске станице и убио хоџу и његову шеснаестогодишњу ћерку. Жандарми су реаговали тек на наређење градоначелника, и стигли да спасу само хоџину жену и њене госте.⁸⁶

Христић је испред полицијске станице на тргу чекао повратак жандарма, који су евакуисали мртве другове. Он је само залагањем свог пуног ауторитета могао да стави под контролу гомилу окупљену на тргу, и одмах је реаговао када је неко Гарашанина назвао издајником:

„На спровод стекла се множина света и кад је са мртвацима поред полиције пролазио, неко из гомиле осорљиво проговори: 'Издаде нас Гарашанин, он наведе низаме те се проли крв.' Ови изрази могли су лако раздражити и подстаћи светину против саме владе и власти, јер већина још не знаде како се ово збило. Но ја, чувши ове речи, изговорене баш према мени, рупим у ону гомилу и затражим ко је оно рекао. Околина означи ми једнога. Ја позовем жандарме те га одведу и затворе. То је био неки механџија, око тридесет до тридесет пет година, омален, пун, округлих образа. Имао је на себи сукнене чакшире, кратко гуњче и фес на глави. За силајем пиштољ и велики, белокораст јатаган.⁸⁷“

Чим су пристигли сви чланови Министарског савета који су присуствовали догађају код полицијске станице, одржана је хитна седница. Ситуација је била ван контроле, а са повратком кнеза Михајла није се могло рачунати још за два дана. Са обе стране је потекла крв, а Гарашанинов покушај смиривања осујетили су потпаљивачи сукоба у сопственим редовима. Министри су сложено усвојили једну офанзивну стратегију, која ће имати велике последице:

„Ми смо нашли да је сад ова прилика најподеснија захтевати и на томе радити, да се Турци иселе из вароши, а сви низами да се у град повуку. Ово је тежња књаза Михаила и ову смо хтели испунити, јер у томе и влада беше сагласна.⁸⁸“

Српска влада је искористила прилику да истера муслимане из београдског старог града. Министри су се сложили око следеће стратегије: Гарашанин је ступио у везу са енглеским козулом Лонгвортом, и молио га да посредује у преговорима са османским командантом тврђаве, Ашир пашом. Христић је требало дискретно да наводи побуњену масу, да би кривицу пренео на османску страну и извршио притисак на пашу. Министар војни, Монден, у међувремену је ставио трупе у приправност.

Увече 3. јуна улице Београда биле су празне. Сви су се бојали и чекали код куће на избијање отвореног сукоба. Многе муслиманске породице су тајно прешле у тврђаву. Изван затворених капија остали су „луталице, радници и сви они који се нису морали бојати пљачке“.⁸⁹ Срби су били огорчени због губитака у току поподнева и пљачкаши и бунције су се несметано устремили на суседе муслимане и њихову имовину. Министар полиције, Христић, имао је амбивалентан однос према тим људима. Он их је називао *свештином*, али и *нашим бећарима*. Као хабзбуршки Србин, Христић је био свестан своје класне припадности, али је српско друштво, као и раније, било слабо раслојено, и чинило је део православног милета. Израз *наши бећари* одражава групни идентитет хришћана у османској вазалној држави, као и труд досељеника *са њрека* да се интегришу у српско друштво.

Под вођством Ђоке Влајковића, бившег официра у служби Русије који је био без једне ноге, маса је током ноћи јуришала на градске капије и продрла у стари град. Натерала је посаду Видин-капије и Сава-капије на повлачење у град, и почела да пљачка муслиманске куће. Око Дефтердарове џамије, муслиманске енклаве у хришћанском делу на ободу Саве, развила се жестока борба. Када је после двочасовне пуцњаве један припадник нерегуларних трупа хтео да се попне на резиденцију немачке евангелистичке цркве, пастор је интервенисао. Он је тек недавно добио српско држављанство и примао је плату од српске државе. У

Дефтердарова џамија се налазила на углу данашње Улице Вука Караџића и Обилићевог венца. Иза куће која се наслања на џамију назире се евангелистичка црква са ниским звоником. Фотографија Ивана В. Громана, 1876. МГБ: Ур 3771.

очајању је извукао пруску заставу и прогласио да је то земљиште под немачком заштитом. Нападаци су се онда попели на суседну муслиманску кафану, чији је кров под њиховом тежином попустио и унутар зграде направио читаво море крви.⁹⁰ Затворени муслимани су се предали. Ипак је њихов преговарач, угледни Махмуд ефендија Табакибрахимовић, тражио гаранције. После апела министра полиције, Христића, затворени у кафани су евакуисани без инцидената. Влајковић се обратио својим следбеницима и простодушно изјавио да је српска реч светиња: „Срби не смеју, као Турци, да убијају жене и децу“. Христић се такође обратио *бећарима*, одушевљеним својим успехом. У кратком говору хвалио је њихову дисциплину током евакуације муслимана и захтевао моменталну успоставу мира и реда. Ипак, они су неизоставно хтели да освоје Стамбол-капију. Без Влајковића, који је био инвалид, сами су извели напад на јако утврђену капију. Када су стигли градоначелникови жандарми, могли су још само да покупе мртве и рањене.⁹¹

Христић се држао своје двоструке тактике. У тексту он у једном даху наглашава коректно држање према муслиманима затвореним у кафани, и своју бригу за безбедност убилачких нерегуларних трупа. Још током ноћи наредио је да се униште напуштене Видин-капија, Сава-капија и Варош-капија. У понедељак ујутру муслимани су држали још само главну станицу полиције и Стамбол-капију. Београдски муслимани су, осим ретких изузетака, побегли у трвђаву.

Кршење уговора

У међувремену је британски конзул Лонгворт позвао српског министра спољних послова, Гарашанина, и посланике других европских држава у Београду на заједничку седницу поводом кризе, у резиденцију француског конзула, Ежена Тастуа, која се налазила на Великој пијаци. Поред поменутих, ту се појавио и Рус Александар Влангали, али не и представници Хабзбурговаца и Пруса. Британски конзул је оспорио Гарашанинову тврдњу да су Османлије одговорне за ескалацију. Захтевао је моменталну обуставу оружаних борби и понудио се као посредник.⁹²

Лонворт је четири пута у току те ноћи отишао до тврђаве, излажући се смртној опасности, да би преговарао са османлијским управником Београда, мухафизом Ашир пашом. После прве, неуспеле мисије, паша је обећао да ће предложити султану повлачење војника из старог града, ако српска влада гарантује живот и имовину муслиманима.⁹³ Гарашанин је попустио под притиском. Он је послао по Христића, који је управо надгледао рушење градских капија. Иступ министра полиције је дао жељени ефекат:

„Ја сам био доста уморан, али и једак што нам ствари тако тешко иду. И у том расположењу дођем код конзула у њину конференцију. Видели су сви да сам мучан и зловољан. Сви су ћутали, пажљиви шта ћу ја казати, који долазим са места метежа и борбе.

‘Господине Христићу’, рече ми Гарашанин, ‘Паша обећава поради-ти код Порте да се њина посада из вароши повуче у град, а дотле да остане садашње стање, али захтева да се одмах ова борба обустави и да ми, Влада, јемствујемо за личну и имовну безбедност Турака у вароши док се ствар не уреди. Молим вас, каквог сте ви у томе мишљења; можемо ли ми на ово пристати и јемствовати?’

Чувши ово, ја сам био толико узбуђен, да ми се чинило да сви живци у мени трепере. И одмах, без сваког другог разлагања, одговорим одсечно и оштро: ‘Стање је у вароши врло зло, но биће далеко горе. Већина нашег грађанства још и не зна шта се збива. Но чим расване и спази се проливена крв и лешине поубијаних наших људи у улицама, наступиће прави покољ. И, господине, ако се још ноћас до зоре не повуку у град низами из вароши, ми не можемо нити смемо икакву одговорност на себе узимати, ни јемствовати за последице. Тек ако се низами повуку у град, ми можемо примити на себе одговорност и јемствовати за безбедност и мир у вароши.’

Ове моје речи преведу на француски Мариновић и Дозон. Но у исто време прихвати Гарашанин и од своје стране са оштрином и живо додаде: ‘Доиста је, господо, овако стање у вароши, као што показа мој друг господин Христић. Ја потпуно делим његово мишљење и ви ћете сами бити сведоци једног страховитог покоља, док наше грађанство види крв своје браће. Влада Књажева скида унапред сву одговорност са себе за такве последице, ако се низами одмах не уклоне из вароши.’⁹⁴

Сада су Влангали и Тасту отворено стали на српску страну, и Лонгворт је био прегласан. Он је одлучио да по трећи пут оде код

Ашир паше.⁹⁵ После пола сата дошао је са понудом да се сви низами повуку из касарне главне полицијске станице, а да се следећег јутра поново преговара. Гарашанин није био задовољан. Британац је предлагао да заједно иду код паше и пронађу решење. Било је три сата ујутру. У том тренутку на седницу су упали хабзбуршки вицеkonzул Конрад Васић и пруски посланик Федерико Мерони. Обојица су били увређени што су преговори почели без њих, и Васић је одбио да подржи оно што је до тада урађено. Српски представници нису имали поверења у хабзбуршког дипломату, чија се влада отворено противила суверенитету Србије.⁹⁶

Лонгворт је успео да наметне своје гледиште и по четврти пут је, у пратњи Гарашанина, отишао у тврђаву. Симпатије енглеског конзула за српску страну још су више порасле, када су на њих успут пуцали војници из утврђења. Паша је под притиском одобрио споразум о престанку борби и повлачењу низама у тврђаву. До зоре су сви учесници у преговорима потписали следеће:

„Између г. Гарашанина и Њ.Е. паше, управника Београда, и чланова конзуларног кора који имају седиште у овом граду. Пошто је г. Гарашанин изјавио да не може одговорати за мир у граду ако се не примене доле наведене мере, споразумели су се да се питање капија са обе стране остави отвореним и да се о томе преговара на другом месту, и да се под тим условом турски војници који још држе под опсадом капије, повуку и одатле и из турске полиције, да би се повратио јавни мир, тако несрећним начином нарушен.

Ове мере ће наступити под следећим условима:

1. Г. Гарашанин је одговоран за безбедност труп до њиховог повлачења у тврђаву.
2. Куће и имовина Турака који живе у граду биће гарантоване и поштоване, и сваки становник који је остао у својој кући треба да ужива сваку могућу заштиту.
3. Г. Гарашанин се обавезује да ће дати потребна наређења телеграфским путем, да би се спречило насиље над другим тврђавама у земљи.
4. Турске породице које беже не смеју се узнемиравати нити вређати. Издато у два примерка у тврђави Београд, 4./16. јуна 1862.

Потписани: Ашир, Етем, Гарашанин, Лонгворт, Тасту, Влангали, Мерони, Васић.⁹⁷

После потписивања споразума требало је да представници паше и српске владе спроведу примирје. Још у време преговора Ашир паше и Гарашанина у тврђави, министар војске, Монден, запосео је српским трупима стари град. Пуцњаву међу српском и османском полицијом било је тешко прекинути, упркос белим заставама. Христић је саставио јавно обавештење, које је и сам објавио посматрачима на Великој пијаци. Министар полиције је у тајности спровео даље мере предострожности. Бојао се „турске преваре“ и наредио је надгледање тврђаве, Стамбол-капије и османске полиције.⁹⁸ Онда се вратио кући исцрпљен. Жена га је чекала избезумљена од страха и бриге. После кратког одмора, одлучио је да се врати у команду полиције:

„Оне ноћи падала је у један мах киша и ја сам био скроз мокар и каљав. Поред тога, целу ноћ на ногама, и, одлазећи час на једно час на друго место, (...), био сам одвећ уморан, а и подбио сам се тако да сам једва ићи могао. Једва сам и говорити могао од велике малаксалости. Пошто, дакле, издам и потребне наредбе ради смотрености, похитам кући. Моја жена није се целу ноћ смирила од страха и бриге. Није знала шта се са мном збивало, а знала је да имамо борбу с Турцима. Јавио сам јој свечера где сам и да ме не очекује на вечеру, но даље нисам јој о себи ништа могао јавити. И деца, већа, била су будна и у страху, остала су спавала. Дошав кући, одмах се пресвучем. Држао сам ноге у хладној води једно четврт сахата. Затим опет похитам натраг у полицију.“⁹⁹

Ујутру 4. јуна у београдском старом граду било је мирно, осим спорадичних пуцњева.¹⁰⁰ Вест о споразуму између српске владе и паше обишла је град. Гарашанин и Христић су у главној станици полиције излагали ток предстојећег повлачења низама из старог града. Током ноћи, поред многобројних муслимана, живот је изгубило и око двадесет шест Срба, а двадесет два је било рањено. Христићеви доушници су приметили да Ђока Влајковић подстрекује српске грађане против споразума са пашом.¹⁰¹ Министар је хитно морао да га стави под контролу:

„Ђока Влајковић непрестано се појављивао код наших бећара и радника и подстицао их на странпутицу. И овде, (...), он је код те светине изводио, како је стидно за нас Србе, да пустимо ову „поганију“ –

низаме – да се с оружјем у град повуку, него да им најпре оружје одузмемо. Знали смо да Ђока Влајковић стоји у вези и припада друштву, који су противници и непријатељи влади књаза Михаила. И знали смо да ови свагда траже, изазивају и употребљавају свако средство, па и на штету и опасност књаза и отаџбине, само да унизе, осрамоте и оборе владу. (...).

Употребити против Влајковића строге мере није било саветно. Он се истицао као патриота, па би у онај мах изгледало да га ми гонимо што је патриота. Зато нађосмо за разумније да Гарашанин с њим говори и да га лепим саветима уздржи од сваких агитација. Тако је и учињено. Гарашанин га у полицију позове, каже му како приметисмо да он износи мисли код нашег простог света да треба од низама одузети пушке, па их направити у град без оружја. Наш свет лако поводи за оваквим мислима и може то покушати, а ово би изазвало код низама оружани отпор и изродиле би се врло зле последице. Због тога је он – Гарашанин – нашао за потребно да га упозори на опасности, које могу произаћи ако продужи наводити људе на те безмислице, и позове га да се у овоме умери.

Влајковић се правдао да ово нису биле његове мисли, но сами људи су ту мисао изнели, а он се само на то саглашавао, и то из бојазни да низами не би наше људе напали у огорчењу што се у град терају. Но он обећава да се неће ни у што пачати.

Ово обећање прими Гарашанин и у исто време стави Влајковићу у изглед да може добити државну службу, за коју се нађе да ће моћи вршити. То подејствује на Влајковића толико да се потом доиста мирно владао.¹⁰²

Христић приповеда на запањујуће директан начин како је Гарашанин помоћу мита држао у шаху опозиционе подстрекиваче немира. Он је без проблема објавио тај детаљ. Његов син, као издавач мемоара, такође није сматрао за потребно да овај пасус изостави. Корупција и мито у Србији нису били нешто недостојно или забрањено, већ политичко средство утицаја, са којим се рачунала и често радило: Влајковића је требало охладити, али хапшење није долазило у обзир. Понуда лукративног положаја била је, према томе, прикладно средство да га привуку на своју страну.¹⁰³ Министар полиције и његов син препричали су новим нараштајима Гарашанинов чин као генијални шаховски потез, који показује памет и мудрост председника владе. Влајковић је убрзо после тога постављен за директора војне болнице.¹⁰⁴

Повлачење османских војника протекло је у миру и реду. Низами ушанчени код Стамбол-капије скупили су се пред њом око девет часова, где су их покупили представници паше, Гарашанин и четири страна посланика, и отпустили их до тврђаве. Српска народна војска направила је шпалир и пратила је их кроз гомилу радозналих Београђана. На тргу им се придружила и посада османске команде полиције.¹⁰⁵ Када су војници нестали из зидина тврђаве, Христић је одахнуо:

„Сад ми, српска власт, останемо сами господари вароши, без икакве мешавине Турака.“¹⁰⁶

Сада је Христић морао да поново успостави мир и ред у граду. Он је пустио и последње муслимане да се евакуишу у тврђаву, да би их заштитио од напада, и да их се истовремено ослободи. За безбедност имовине муслимана тога дана и наредне ноћи бринуло је до 800 наоружаних војника, полицајаца и добровољаца. Изгледа да нико није веровао да ће мир потрајати. Из страха од напада Османлија, многи су се паковали и бежали из града. Због опасности од пљачке многи дућани су били затворени. Увече је проглашен полицијски час.

У тврђави је такође владала напетост. Целокупно муслиманско становништво Београда нашло се затворено иза градских зидина. Јерлије су оставили своје куће и имовину у граду. Низами су без борбе морали да напусте своја места у полицијској главној стражи, касарни, Стамбол-капији, и за то су оптуживали своје претпостављене. Етем паша, врховни војни заповедник тврђаве, није био сагласан са Ашир пашиним мировним споразумом. Он га је потписао под притиском.

Ашир пашин ауторитет је пропао када су хабзбуршки генерал Јосиф Филиповић, стационаран у Земуну, и вицеkonzул Васић, тајно дошли у град и донели препис Христићеве прокламације. Ту је писало да су Срби постигли велики циљ са мало жртава. Формулација је подстакла сумњу Османлија да је српска влада све унапред испланирала. Међу јерлијама се појавио страх од српског напада. Они су на своју руку почели да пуцају на град кроз пушкарнице. Кадија хаџи Хасан Шукри ефендија, који је

Поглед са Капетан Мишиног здања према тврђави и на Велику пијацу пре регулације. Фотографија Ивана В. Громана, 1876–1878. МГБ: Ур 3751.

хтео да смири ситуацију, постао је жртва огорчених жена, које су му скоро одсекле браду. Паша је био оштро укорен од Султана: ни у ком случају није смео да напусти стари град.¹⁰⁷

Српска влада је знала да Султан неће прихватити споразум са Ашир пашом. Нису им биле непознате размирице у тврђави. У рано јутро петог јуна мухафиз је изгубио контролу над тврђавом. Ипак је он потцењивао значај ових инцидената, и позвао је стране посланике и шефа српске владе на разговор у тврђаву.¹⁰⁸ Гарашанин и дипломати су прихватили позив и хтели су да се у једанаест часова ујутру састану код српске главне станице полиције. Још пре осам часова, четворочлана пашина пратња под вођством Табакибрахимовића, појавила се тамо.

У међувремену, у Саборној цркви је држано опело за полицијског официра, Симу Нешића, и Ивка Прокића, којем је присуствовало много људи. На путу ка гробљу, пратња је прошла

преко трга нешто после осам часова, где су Гарашанин и Христић одавали последњу пошту погинулима. Затим се председник владе посветио пријему дипломата, обучен у полицијску униформу, док је Христић хтео да се придружи погребној поворци до Стамбол-капије. Ту га је зауставио један агент из Земуна. Тај градић је постао главни снабдевач београдске тврђаве, пошто су јерлије биле евакуисане. Он је јавио да је у тврђави избио отворен устанак против Ашир паше и да муслимани затворени у њој хоће да јуришају на град. Други шпијун је дотрчао и јавио да је на тврђави завладала анархија: Ашир је под великим притиском. Христић још није ни стигао до главне полицијске станице, када је добио трећу вест: мухафиз је наредио бомбардовање Београда.¹⁰⁹ Неколико тренутака касније, чуо је пуцње из правца Дорћола и Видин-капије. Одмах након тога бучна гомила се појавила из улице између полицијске команде и текије. Почела је бука од пуцњава и грмљавина топова: муслимани су започели напад на град. Било је око пола девет ујутру. Хришћански војници и жандарми били су спремни за акцију и заузели су своје, што спремне, што импровизоване, позиције, и пуцали на све што је долазило из града. После кратке борбе муслимани су морали да се повуку, али је киша топова и даље текла. У граду је избила паника:

„Као они са Дорћола, тако је и цео остали свет из вароши безобрице бежао, јер је свуда велики страх овладао. Већином бежали су како се ко затекао. Сви су бежали ван вароши у поље и у села.

Спровод мртваца беше дошао до куће Коларчеве на раскрсницу. Но кад припуцаше с града и бомбе око спровода падаше и прскаше, све се разбеже. Мртваце оставише наред пута, разбегоше се и свештеници и сродници и пратиоци; нико на месту код мртваца не остаде, јер војници и жандарми што беху при спроводу, добише заповест, те трчећи похиташе у варош и заузеше одређене заседе.

Кад је бомбардовање отпочето, одмах су и она четири Турчина нагала бежати из полиције, но њих жандарми потуку а Табак-Ибрахимовићу и главу одсеку.¹¹⁰

Гарашанин, Христић и окупљени дипломати били су потпуно изненађени. Њих двојица су пожурили у Министарство у Улици кнеза Милоша. Одатле су телеграфисали кнезу Михаилу и сазна-

ли да он увече стиже у Београд, због чега су одахнули.¹¹¹ Кнегиња Јулија се, заједно са дамама из дипломатског кора, повукла у топчидерски конак.

До подне је српска народна војска заузела сва важна места у околини Калемегдана и узвратила ватру муслиманима. Они су се убрзо нашли у невољи, пошто су њихови топови пуцали изнад хришћанских положаја. Нису хтели да ризикују још један губитак. Хришћани су се бацили на прављење барикада, под вођством министра војске, Мондена, и чешког специјалисте за фортификацију, Фрање Заха.¹¹² Они су се организовали за дуготрајну опсаду тврђаве. Није се смео дозволити повратак муслимана у стари град.

Вест о бомбардовању покренула је лавину провалника и пљачкаша ка Београду, што је створило велику главобољу српској влади. Она је гарантовала безбедност имовине муслиманима и није хтела да се покаже слабом. Одлучила је да прекорачи своје надлежности и овласти команданта војске да на месту стреља сваког ко буде ухваћен у пљачки или ко се оглуши о наређења војних власти. Четири члана министарског савета и један државни саветник потписали су ову објаву.¹¹³

У међувремену су страни посланици покренули нову иницијативу. Сви су оценили бомбардовање као повреду уговора са османске стране и као акт агресије. Док је британски конзул престао да буде уздржан и отворено псовао, упадљиво резервисани Васић изјавио је спремност да преко Земуне дође код паше и да захтева моменталну обуставу ватре. Ашир паша је тврдио у једном писму посланику да има потпуну контролу над тврђавом, и оптуживао је Србе да су први напали. Истовремено је послао телеграм Султану у којем је јавио да су Срби у зору напали тврђаву топовима. Васић је такође играо двоструку игру. У Земуну је организовао евакуацију паробродом свих хабзбуршких поданика у Београду. По повратку је телеграфисао својим претпостављенима да би Београд ускоро могао бити окупиран од стране неке „неутралне силе“.¹¹⁴ У британском посланству Васић је био врло непријатељски дочекан. Тамо је већ стигла вест о евакуацији његових сународника, и био је под сумњом да шурује са пашом. Аширово писмо је изазвало огорчење. Посланици су

саставили протестну ноту, одбили су да преговарају са неким ко не држи реч, ко крши правила дипломатије и јавно право. Васић није потписао, али је паши пренео декларацију. Ашир паша се дао убедити. У 13.30 је престала канонада, а сат касније и пуцњава из пушака. Васићева трећа мисија, у поподневним часовима, резултирала је писменом изјавом паше о обустави ватре са османске стране.¹¹⁵

У десет часова увече пароброд кнеза Михаила стигао је на ушће Топчидерске реке. У пратњи кнегиње монарх је допутовао до Београда, где је примио свој кабинет. Огорчен и узбуђен, изјавио је да се присуство османских гарнизона на српској територији више не може толерисати. На крају је захвалио европским дипломатама на њиховом залагању. Срдачно се руковао са Лонгвортом, али није захвалио и Васићу. Пошто је Васић увређен отишао, кнез је изјавио да је Хабзбуршка монархија снабдевала тврђаву муницијом.¹¹⁶

Овим се завршава извештај Николе Христића. Министар полиције се још дуго бавио разлозима бомбардовања Београда. Није могао да објасни зашто је Ашир паша пристао на кршење споразума. Зашто је мухафиз тако непосредно пре почетка пуцњаве послао у град четворочлану пратњу. Вероватно је паша хтео да поништи одредбу о повлачењу муслимана из града, а онда га је заскочили разјарена маса његових штићеника.¹¹⁷ Ашир паша је потписивањем споразума од четвртог јуна прекорачио своје надлежности и покушао, упркос огорчењу у тврђави и грдњи из Истамбула, да сачува образ. Тај покушај му је потпуно пропао. За стране посланике био је лажов, за гарнизон издајник, а за своје претпостављене губитник.

Исељавање муслимана

Српске оптужбе да су хабзбуршке дипломате охрабривале пашу на бомбардовање Београда нису биле без основа. Османлије су знале да тиме не ризикују много. Ниједна од европских сила тада није била заинтересована за рат. Хабзбурзи су били у међународној изолацији од времена Кримског рата 1853 - 1856. Монархија се окренула борби против растућег руског утицаја на Балкану и противила се српској независности.¹¹⁸

Кнез Михаило је наредио да се прогласи ратно стање у Београду и на Врачару, а влада и државни савет су му дали диктаторска овлашћења. Он се пред официрима прогласио за „првог војника отаџбине“, што је протумачено као позив за мобилизацију.¹¹⁹ Званична објава рата султану висила је у ваздуху. Владара је од тога одвратило само недовољно наоружање и спрема његове армије. Неколико дана по бомбардовању, послао је агента, Атанасија Николића, у Русију, да прокријумчари у Србију оружје које му је Цар гарантовао. У Кијеву је Николић добио од изасланика руског Министарства војске уместо 60.000 нових, само око 40.000 старих пушака, као и 3.000 сабљи из Кримског рата. Када је тајни транспорт оружја стигао у Београд у јануару 1863, непосредна ратна опасност је већ одавно прошла.¹²⁰

Једна патриотска пропагандна офанзива, замишљена у великом стилу, требало је да створи погодно расположење за кнежев ратни курс. Михаило се дао убедити да чак и тајне опозиционаре укључи у одбрану земље. Ђока Влајковић, предводник нерегуларних трупа које су сада биле ангажоване у градској стражи, био је унапређен у војни чин и одликован. Његов пријатељ, либерал Ранко Алимпић, преузео је организовање народне војске и удружења добровољаца.¹²¹ Формирање корпуса од 3000 добровољаца у Ваљеву, који је требало да подржи планирани устанак у Босни и Бугарској, завршио се фијаском. Међу пријављенима је било много ситних криминалаца, а само је мали број имао нешто више од одеће на себи. Већ у октобру 1862. корпус је био распуштен.¹²² Искуства са народном војском била су исто тако поражавајућа. Дисциплина тих људи, скоро искључиво сељака, трајала је тачно колико и вишемесечна опсада београдске тврђаве. Јуриш на утврђење био је исувише ризикант, због лошег наоружања и спреме. Године 1862. дошло је до побуне. Народна војска је хтела да иде или у рат, или кући. Они нису дошли „да чувају Београђане и њихове жене“, и да их „од јутра до мрака муве пљују“. Поред тога, нису им одговарали официри српског порекла, *са њрека*. Они су без оклевања препречили пут у касарну својим претпостављенима, и захтевали да лично говоре са кнезом. Побуњену народну војску умирило је тек обећање да ће бити пуштени за десет дана.¹²³

Три месеца после бомбардовања Београд је замро, осим оних који су били наоружани. Муслимани су се држали у тврђави, хришћани су се повукли на брда изван града или у села одакле су потицали, а Јевреји и придошлице из Хабзбуршке монархије побегли су преко границе, у Земун или Панчево. Трговина је стајала. Београдски трговци су изгубили кредибилитет, и многи су се иселили. Многе јеврејске породице су одустале од повратка у Београд. Њихова нада у правно решење сукоба била је уништена, и они нису желели да се нађу посред хришћанско-муслиманске линије сукоба. Муслимани су се у тврђави постепено изгладњивали. До краја августа њихове залихе новца су биле потрошене, и морали су се одрећи одлазака у куповину у Земун.¹²⁴ У тој пат ситуацији, могло је да помогне само дипломатско решење.

Британски посланик у Истамбулу, Хенри Балвер, преузео је иницијативу и сазвао за 10/22. јул 1862. међународну конференцију за решавање српско-османског питања у Канлици, предграђу Истамбула. Султан је по сваку цену хтео да врати status quo ante, и предузео је мере да у своју корист изврши утицај на учеснике конференције. На дан 12. јуна 1862. његов изасланик, Ахмед Вефик ефендија, дошао је у Земун у пратњи новог мухафиза, Рашид паше, да испита догађаје од трећег до петог јуна. Узалудни покушај Вефик ефендије да поткупи куvara италијанског конзулата и да га наведе да сведочи у корист Османлија, изашао је на видело и постао је велика неугодност за османску дипломатију. Султанов емисар се од тада није више бринуо за привид објективности.

Српска страна такође није седела скрштених руку: за њих су ови преговори били све или ништа. Једна петочлана комисија саставила је, по налогу владе, извештај о истрази поводом бомбардовања и саслушала је током једног месеца преко сто сведока, поднела опширан извештај и превела га правовремено, пред почетак конференције, на француски. Упоредо са припремама за рат, кнез Михајло је кренуо у дипломатску офанзиву, да обезбеди позиције Енглеске, Русије и Француске током припрема за конференцију. Председник владе, Гарашанин, покренуо је широку кампању за српску ствар, да би искористио згражање међународне заједнице над бомбардовањем Београда. Он је поступао

систематски, и саставио је листу инцидената са муслиманима, уназад до 1839. године, новинске чланке и брошуре на многим језицима, и пласирао их у све значајне европске медије. Стварни писци ових чланака били су, између осталих, Никола Крстић и Матија Бан.¹²⁵

Наведена брошура, *Србија њосле бомбардовања Београда, иштамјана као рукојис једној Србина*, била је део ове пропаганде. Анонимни аутор је анализирао међународну ситуацију и уз то приказао догађаје од трећег до петог јуна 1962. у једној вештој мешавини чињеница и пребацивања кривице на османског противника. Један полемички део истиче наводну суровост, варварство и глупост османских војника, а тиме и неподношљивост њихове владавине српским утврђењима. Аутор је изјавио да се становништво Београда неће вратити у град док низами живе у тврђави. Позвао је европске силе на одговорност и пребацивао им трпељивост према султану. Завршио је драматично речима:

„Ми овде остајемо. Пошто имамо неограничено поверење у мудрост и топлу љубав према отаџбини нашег вољеног кнеза, као и у посвећеност и самопрегор његове владе, верујемо да нам је дужност да пред лицем Европе изјавимо да српски народ после бомбардовања Београда једногласно жели или тврђаве или рат. Истовремено смо и убеђени да они који управљају нашом државом имају довољну заштиту у праведности и добронамерност гарантних сила, а да ми можемо постићи свој циљ без непотребног проливања крви. Ми смо вековима довољно крви пролили, када смо чували праг западне Европе од истог тог варварства која нас још и данас притиска.“¹²⁶

Влада је намерно врбовала путнике и новинаре у Србији. Шеф полицијског одељења Министарства унутрашњих дела, Никола Крстић, добио је задатак да прати енглеске туристкиње, Џорџину Мјуир Мекензи и Аделину Паулину Ирби, и да им буде од помоћи.¹²⁷ Обе Британке, у својим тридесетим годинама, провеле су три месеца, од августа 1862, у Београду, и са ентузијазмом прихватиле да заступају ствар хришћана у „европској Турској“. Оне су научиле српски језик и упознале се са политичким приликама у земљи. По повратку у Енглеску, радије су објављивале анонимно и лобирале за српску независност, од чега је и опозициони

вођа либерала, Владимир Јовановић, имао користи.¹²⁸ У свом путопису, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, две даме су писале о бомбардовању Београда:

„Од 1862. питање турског гарнизона у Београду попримило је нову форму, и постало још хитније. Увек је стајала примедба да би у случају свађе између Турака и хришћана град био на милост и немилост бомбама; до очекиване свађе сада је стварно дошло, и бомбардовање се заиста догодило. После уличне препирке, у којој је српски дечак убијен, а становништво освојило градске капије од Турака, европски конзули у Београду сматрали су потребним да обе стране свечано потпишу примирје. Једва се мастило осушило на пописима, а грађани се мирно враћали кући, када је турски паша, под утицајем панике – како су га оправдавали – отворио ватру на град, пун жена и деце, у којем се налази и кнежева резиденција у чије су двориште пале гранате из топа од дванаест инча, док је кнегиња била под његовим кровом.

То што Србија није устанком одговорила на овај срамотни чин, у тренутку кад су Турци били заузети Црном Гором, делом има везе са претњом аустријском интервенцијом; а делом са чињеницом да њен народ није био спреман за рат. /.../ Али, један народ не треба да буде само стрпљив, већ и кукавички, када се не би дигао услед сталне изложености свог главног града каприцу издајничког непријатеља; услед погледа на поцрнеле рушевине и празне куће, неизграђене плацеве и запуштене луке, јер ни један трговац неће ризиковати да његова складишта робе буду запаљена турским бомбама. Управо то је оно што је подигло Србе. Пошто нису могли да освоје тврђаву нападом, нити да издржавају регуларну војску, они су организовањем народне војске усвојили најјефтинији и најјефикаснији метод који им је био доступан, да би спасли земљу поновне увреде.¹²⁹“

И поред свих напора, утицај српске владе на ток конференције у Канлици био је мали. Конзул Балвер је у договору са својим претпостављеним, лордом Раселом, унапред испланирао резултат преговора. Углед султана је, по њиховим плановима, требало да остане нетакнут, као и претензије цара Фрање Јосифа на превласт у југоисточној Европи. Махање сабљом кнеза Михајла није имало ништа више утицаја од захтева да се османске тврђаве испразне. Француска и Русија су се договориле да заједнички заступају српске интересе.¹³⁰ После вишенедељних тешких пре-

говора, дипломате су потписале 23. августа/4. септембра 1862. споразум, који је садржао следеће тачке:

Члан 1. целокупно подручје града Београда биће под управом српских власти.

Члан 1,3: имовина муслимана у Београду припашће Србима, уз обештећење.

Члан 2, 5, 7: гранична утврђења су под османском управом. Београдска тврђава се може обновити.

Члан 4, 11: гарнизони у Соко граду и Ужицу се укидају, а тврђаве се руше. Београдска тврђава има одбрамбени карактер. Султан ће одржавати пријатељске везе са својим вазалима.

Члан 8: муслиманско становништво мора да напусти Србију у наредна четири месеца.¹³¹

Кнез Михаило је недељама одбијао да прихвати споразум: он је захтевао да се све тврђаве испразне, а не само да се муслиманско цивилно становништво исели и да се укину два гарнизона у унутрашњости. Његово ћутање је изазвало толику напетост, да је Балвер лично отпутовао за Београд да га приволи на попуштање. Михаило је 24. септембра/6. октобра 1862. издао прокламацију о прихватању споразума у Канлици и објавио крај ванредног стања и своје диктатуре.¹³²

Четири године касније кнез Михаило је искористио прилику да ипак постигне свој циљ. У време међународне кризе у јесен 1866, писменим путем је молио султана да му препусти четири преостале тврђаве. Под притиском европских сила, султан је попустио и пренео одбрану своје северне границе на српске вазале. Последњи београдски мухафиз, Риза паша, богато награђен, напустио је 24. априла/6. маја 1867. са својим трупама српски главни град, испраћен клицањем хришћанског становништва.¹³³ Кнежевина Србија је направила велики корак ка независности од Османског царства. Убрзо после овог тријумфа, Влада се разишла по питању кнежевог другог брака.¹³⁴

Примена споразума из Канлице представља дубоки преокрет у историји града Београда. Хришћани су током октобра 1862. године могли да се врате у своје домове, а јерлије и њихове породице су морали заувек да напусте град. Султан им је забранио

Предаја градова: српска делегација са кнезом Михаилом у Истамбулу, 1867. Фотографија П. Зебаха. ИАБ: ЗФ С-VI-2.

да живе на територији вазалне државе, као српски поданици.¹³⁵ Београд је изгубио свој уобичајени изглед.

Многи муслимани су знали шта их чека, и већ у току лета су се одселили. После фермана, Султан је послао и један пароброд са два шлепера, који је у више наврата превезао најмање 1.500 присилно исељених из Београда у Видин, у босански град Брчко и у Лом Паланку. Придружила су им се њихова браћа и сестре по вери из Ужица, Смедерева, Шапца и Фетислама/Кладова. Јерлије из Соко града пружили су отпор, и као таоце заробили османске чиновнике који су спроводили исељавање. Предали су се тек онда када су им се српске трупе приближиле.¹³⁶ У Србији је остало ипак неколико хиљада муслимана, који су живели претежно у гарнизонима.¹³⁷ Изгубили су статус конститутивне етничке и верске групе. Османлије су последњи пут утврдили београдску тврђаву. У издржавање граничног утврђења са 4.000 људи уло-

жили су три милиона француских франака (252.525 аустријских златних дуката) до коначне предаје, 1867. године.

Београдске градске власти су у међувремену запоселе стари град. Штета од бомбардовања је била у прихватљивим границама, а барикаде су убрзо срушене. Преко половине укупног фонда зграда било је у власништву муслимана, па је требало организовати пренос власништва. Градоначелник Барловац је 1863. наредио да се направи више инвентара некретнина, као и поседовних и закупничких односа.¹³⁸ Укупно 1.118 зграда било је предмет преговора између српске и османске владе. Од тога је паша тражио 206 зграда за изградњу еспланаде око тврђаве. Више година је трајао спор око цена осталих зграда. Споразумели су се 1865. око суме од девет милиона гроша (166.667 аустријских златних дуката). Једна за другом, куће су мењале власнике. У време предаје тврђаве, 1867. године, било је регистровано још само тридесет шест муслимана власника кућа. Џамије нису смеле да се руше.¹³⁹

После бомбардовања куће у старом граду су месецима биле празне, јер су се становници иселили, или били евакуисани. Владало је хаотично стање. Сиротиња из провинције тражила је у опседнутом граду извор прихода и био им је потребан јефтин стамбени простор. Провале и пљачке су биле свакодневне. Полиција је бескућнике сместила у празне куће, да би их сачувала у употребљивом стању. Повратак исељених Београђана у септембру довео је до многих непријатних изненађења. Никола Вуловић, рачуновођа Главне контроле, који је становао у изнајмљеној муслиманској кући, наишао је по повратку на разваљена улазна врата. Жена која је тај стан узела у подзакуп одбила је да му, у промењеним околностима, плаћа ренту. Вуловић је 2. октобра 1862. писао Министру унутрашњих послова, Христићу:

„Г. Министру Унутрашњиј Дела.

Ја сам по гласу приложеног под ./ оригиналу уговора, од Махмуда Ејуповића овд. још под 20. Марта 1861. г. узео под кирију једну кућу са више одељења, у којој сам досада са фамилиом мојом седио и неке собице под кирију издавао.

У место да ми се даде задовољење по тужби противу неке удовице Милене, која се је без питања мог у кућу ову уселила, јуче ме позо-

ве варошко одељење Управителства, и наводећи да сам се ја без знања и одобрења Полицајне власти у турску кућу уселио, узме ме на испит.

При свему томе, што сам уговором доказао да у кући по праву закупа седим, и седити право имам донде, докле се у уживену закупљени турски добара и други трпе и о том правило прописано небуде за све па и за мене; без призренија и на то што сам по приложеном под /. рачуну 1.320 гроша у име кирија у напред издао; без призренија и на човечност, што сам наводио, да се из куће и због тога селити немогу, што ми је једно дете у врућици а и жена слаба због последњег часа порођаја; саобштио ми је утрос член полиције г. Марко Бабић наређење г. Управитеља, да се данас до 6 сати после подне из куће ове изселити имам.

Како се наређењем овим на мене чини некиј изузетак, и вређа права закона, право моје лично и материјално: тако сам принуђен тражити заштиту закона код правдолибија Господина Министра Унутрашњиј Дела. По томе молим:

а) Да се изда наредба Управителству варошком да ме из куће неизбацује до решења Г. Министра, а тога ради да се сва акта по тужби мојој противу удовице Милене, изишту, а нарочито акт мог јучерашњег испита (...).

б) Да ме Г. Министар остави у закупљеној кући седити донде, докле, обште, вјисочајше или друго које наређење власти за све закупитеље турски кућа, непосљедује.

в) (...).

г) Да ме сматра као пријављеног и за одкуп куће (...).

д) Да се изда налог Управителству одељења варошког да оптужену Милену сврх тужбе моје саслуша, које досада за месец дана учинило није, и да решење своје донесе, па ако немам право изселити је, ја ћу је трпити нека у кући седи. А само зато, што се она, ма из какви призрења изтерати неможе, неморам ја из куће у којој толико време седим и кирију плаћам, а јасно је да у кућу ушао нисам начином недозвољеним.

Напоследку понизно молим Г. Министра, нека узме од Управе реч за кога ову кућу од мене одузима, и ако буде за сироте, за ове има још доста празни турски кућа, а ни оне ни други ко, неможе имати од мене прече право ни на седење ни на одкуп, почем сам се у истој кући као киријаш затекао, и моје новце на то уложио.

Најпонизњиј

Никола Вуловић, Рачуноиспитатељ Гл. Контроле

2. октомбра 1862. г. у Београду.¹⁴⁰

У документу *Списак добара њурскиј у вар. Београду, доказујући коликиј њриход које Добро у садање време има. Ово су Добра, која*

су *йре бомб. йод кирију давана* Никола Вуловић је био уписан као купац у кући број 440, који је плаћао годишњу ренту од 2.160 гроша. Кућа је, према томе, спадала у боље некретнине, које су доносиле приход од преко 2.000 гроша (тридесет седам златних дуката). Према османској процени, то је износило 54.000, а према српској 10.000 гроша.¹⁴¹ У листи *Муслимани йриџажаџеџи йшурских имања у Београду 1863.* под бројем 39 стоји име удовице Мамута Ејуповића, која је имала плац са кућом поред Ибраима Мацара „на Шанцу, спрам текије четврта страна другог сокака“.¹⁴²

У ствари, Никола Вуловић је при повратку, почетком септембра, наишао на разваљена улазна врата свог подзакупца, Стеве Суботића. Једна удовица Милена се ту настанила, и тврдила да је то учинила по дозволи полицајца Марка Бабића. Вуловићева жалба полицији није имала никакве последице по Милену. Вуловић је полицајцу Бабићу приписивао кривицу за лоше поступање. Претпостављао је да је неко хтео да га избаци из његове куће. У сваком случају, била је реч о једној лепој некретнини, на доброј локацији, достојној једног образованог господина.

Пошто се жалио министру унутрашњих послова, власти су рачуновођу оставиле на миру, све док се 7. фебруара следеће године извесна Наста Штерић, жена ткача памука Николе, није жалила на Николу Вуловића. Она је тврдила да има дозволу надлежног полицајца да, као и пре бомбардовања, станује у кући месара Ејуповића, а ипак господин Вуловић тражи да она плати ренту и зато јој је запленио ствари. Исти господин је њу, поред тога, лагао, јер је после бомбардовања лажно тврдио да је купио кућу. Она је платила пет дуката ренте. Градска управа није хтела да је обештети. Зато она моли да буде ослобођена од плаћања ренте, јер кућа припада Турчину.¹⁴³ Жена је упућена да случај решава на суду.

Убрзо после тога, код министра унутрашњих послова доспео је извештај градоначелника о Вуловићевом предмету. Барловац је овај инцидент објашњавао ванредним мерама у вези са бомбардовањем. Вуловић је требало да буде избачен из куће,

„(...) по томе пре, што су сви уговори постојећи између Турака и наши људиј, Бомбардовањем нарушени, што су Турске куће тиме

постале као Правитељствено добро и што је за добро нађено и закључено, да се такве куће само сиротним фамилијама на привремено обитавање дају, а никако имућним, и чиновницима.¹⁴⁴

Вуловић је поново писао министру унутрашњих послова 13. фебруара, и тражио обавештење о томе како ствар стоји. Пошто и даље ништа није чуо, саставио је дугачко писмо 5. марта 1863. Из тога се јасно види да се рачуновођа у октобру претходне године прво усмено жалио на полицију министру Христићу. Овај му је препоручио да поднесе писмену жалбу да би одложио претњу изbacивањем из куће док се жалба не реши. Ипак, Вуловић више није могао да издржи тензију:

„Одо овог времена, мене власт полицајна из куће истина није терала, али и мешање у права мога закупа није престало, јер речена удовица седи у кући непрестано, а кирију није ми плаћала, нити има да ми је плати. Поред тога г. Марко је подговорио и другог мог киријаша Николу Штерића да ми кирију неплаћа. Што је најгоре, ја сам сваког дана стрепио, да и мене из куће неизбаци и тако осрамоти.

И поред тога, што сам у једном квартиру са реченом удовицом живити морао, које је карактер да се не може споменути, г. Марко ми је учинио штету у 8мо месечној кирији по 84. гроша месечно рачунаћи као што ми је г. Стево плаћао, од 1. Септембра 1862. до Ђурђевадне ове године у 672. гроша чарш.¹⁴⁵

Два противречна осећања избијају из Вуловићеве изјаве о удовици Милени: жена му је била непријатна, али је ипак прихватио њено присуство. Она је тврдоглаво одбијала да му плати ренту, на којој је он такође тврдоглаво устрајавао. Вуловићев гнев је био усмерен на полицајца Бабића, кога је сматрао одговорним за губитак свог прихода. Ако је градска управа већ сиромашне људе смештала код њега, Вуловић је тврдио да онда мора и да гарантује исплату ренте. Рачуновођа се руководио мерилима једне правне државе, а да при том није стварно очекивао обештећење. Ипак, хтео је да полицајац буде кажњен. Као и многи други српски „образовани грађани“, и он је волео да пребацује властима недостатак правне сигурности, да би затим преко личних веза постигао свој циљ.

Христић је своја упутства забележио на полеђини писма од 5. марта: градска управа треба „ову удовицу да удаљи из куће“, и

Вуловић треба да буде остављен на миру, до даљих одлука. Удовица се на Ђурђевдан добровољно одселила. Вуловић је са својом породицом остао у кући, али није добио одштету.

Рачуновођа није одустао. Поново је писао Христићу 13. априла. Молио је 5. јула 1863. да га обавесте да ли је Марко Бабић кажњен због свог понашања. Хтео је да покрене грађанску парницу против полицајца за надокнаду губитка камате на ренту.¹⁴⁶

Министар унутрашњих дела је 12. јула 1863. послао своју коначну одлуку. Он је у потпуности оправдао држање градске управе. Вуловићеву жалбу на полицајца Марка није ни поменуо:

„Г. Никола Вуловић, рачуноиспитатељ главне Контроле, ипак под 5. тек. месецом жалио се Министру Унутрашњи дела на поступак Управитељства Вароши Београда, што је оно ону кућу, коју је он по уговору узео под кирију од Мамута Ејуповића, Турчина, дало Милени удови на обитавање, тражећи, да му се у име кирије 796 гр. чар. за ову плати.

Управитељство вароши Београда није могло имати свједјенија, каковиј је уговор постојао између жалитеља и турчина, господара куће, а како је кућа празна остала, оно није погрешело, што је наредило, те је жена Милена онде усељена.

О овоме Министер унутрашњи дела извештава жалитеља с тим, да му се не може дати удовљетворење на жалбу.

У исто време враћа се жалитељу прилози, који су били додати његовој жалби од од 2. Ноибра [sic] пр. 1862. год.¹⁴⁷“

Самовоља власти била је озбиљан проблем српске државе. Чиновници готово никада нису одговарали пред судом за злоупотребу положаја.¹⁴⁸ Њихови претпостављени су их штитили, у великој мери и због недостатка квалификованих кандидата за тај посао. Шеф полицајца Бабића, Барловац, писао је министру унутрашњих послова 11. фебруара 1863. да су уговори између муслимана и хришћана постали неважећи због бомбардовања. У једном другом контексту, неколико месеци касније, он је у писму министру нагласио да је после бомбардовања свим немуслиманима било дозвољено да остану у турским кућама до истека уговореног закупа.¹⁴⁹ Није познато да ли је градоначелник укорио Бабића.

- 1 Kanitz F., *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart* I, Leipzig 1904, 3. У даљем тексту Кинглејк говори о „men of Asiatic blood“. Види: Đurić-Zamolo D., *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867. Arhitektonsko-urbanistička studija*, Beograd 1977; Исио-пуја Београда, том 2. Приредио Васа Чубриловић. Београд 1974; Macura V., *Čaršija i gradski centar. Razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*, Niš, Kragujevac 1984; Нушић Б., *Сѣтари Београд (Из њоулурушоло-сѣти)*. Белешке, црѣице, сећања. Приредила Светлана Велмар-Јанковић, Београд 1984.
- 2 У овом контексту, „компромитован“ значи онај који живи у дутотрајном карантину и обавља саобраћај преко границе.
- 3 „At Semlin I still was encompassed by the scenes and the sounds of familiar life; the din of a busy world still vexed and cheered me; the unveiled faces of women still shone in the light of day. Yet, whenever I chose to look southward, I saw the Ottoman's fortress – austere, and darkly impending high over the vale of the Danube – historic Belgrade. I had come, as it were, to the end of this wheel-going Europe, and now my eyes would see the Splendour and Havoc of The East. The two frontier towns are less than a gun-shot apart, yet their people hold no communion. The Hungarian on the North, and the Turk and the Servian on the Southern side of the Save, are as much asunder as though there were fifty broad provinces that lay in the path between them. Of the men that bustled around me in the streets of Semlin, there was not, perhaps, one who had ever gone down to look upon the stranger race dwelling under the walls of that opposite castle. It is the Plague, and the dread of the Plague, that divide the one people from the other. All coming and going stands forbidden by the terrors of the yellow flag. If you dare to break the laws of the quarantine, you will be tried with military haste; the court will scream out your sentence to you from a tribunal some fifty yards off; the priest, instead of gently whispering to you the sweet hopes of religion, will console you at duelling distance, and after that you will find yourself carefully shot, and carelessly buried in the ground of the Lazaretto. When all was in order for our departure, we walked down to the precincts of the Quarantine Establishment, and here awaited us the ‚compromised‘ officer of the Austrian Government, whose duty it is to superintend the passage of the frontier, and who for that purpose lives in a state of perpetual excommunication. The boats with their ‚compromised‘ rowers were also in readiness. After coming in contact with any creature or thing belonging to the Ottoman Empire it would be impossible for us to return to the Austrian territory without undergoing an imprisonment for fourteen days in the Lazaretto. We felt therefore that before we committed ourselves, it was important to take care that none of the arrangements necessary for the journey had been forgotten; and in our anxiety to avoid such a misfortune we managed the work of departure from Semlin with nearly as much solemnity as if we had been departing this life. Some obliging persons from whom we had received civilities during our short stay in

the place, came down to say their farewell at the river's side; and now, as we stood with them at the distance of three or four yards from the 'compromised' officer, they asked if we were perfectly certain that we had wound up all our affairs in Christendom, and whether we had no parting requests to make. We repeated the caution to our servants, and took anxious thought lest by any possibility we might be cut off from some cherished object of affection: – they were quite sure that nothing had been forgotten – that there was no fragrant dressing-case with its gold-compelling letters of credit from which we might be parting for ever? – No – every one of our treasures lay safely stowed in the boat, and we – we were ready to follow.

Now, therefore, we shook hands with our Semlin friends, and they immediately retreated for three or four paces, so as to leave us in the centre of a space between them and the 'compromised' officer; the latter then advanced, and asking once more if we had done with the civilized world, held forth his hand – I met it with mine, and there was an end to Christendom for many a day to come.

We soon neared the southern bank of the river, but no sounds came down from the blank walls above, and there was no living thing that we could yet see, except one great hovering bird of the vulture race flying low and intent, and wheeling round and round over the Pest-accused city.

But presently there issued from the postern a group of human beings, – beings with immortal souls, and possibly some reasoning faculties, but to me the grand point was this, that they had real, substantial, and incontrovertible turbans; they made for the point towards which we were steering; and when at last I sprang upon the shore, I heard and saw myself now first surrounded by men of Asiatic blood: I have since ridden through the land of the Osmanlees – from the Servian Border to the Golden Horn – from the Gulf of Satalieh to the Tomb of Achilles; but never have I seen such hyper-Turk looking fellows as those who received me on the banks of the Save; they were men in the humblest order of life, having come to meet our boat in the hope of earning something by carrying our luggage up to the city; but, poor though they were, it was plain that they were Turks of the proud old school, and had not yet forgotten the fierce, careless bearing of their once victorious race.

Though the province of Servia generally has obtained a kind of independence, yet Belgrade, as being a place of strength on the frontier, is still garrisoned by Turkish troops under the command of a Pasha. Whether the fellows who now surrounded us were soldiers or peaceful inhabitants I did not understand; they wore the old Turkish costume; vests and jackets of many and brilliant colours divided from the loose petticoat-trowsers by heavy volumes of shawl, so thickly folded around their waists as to give the meagre wearers something of the dignity of true corpulence. This cincture enclosed a whole bundle of weapons; no man wore less than one brace of immensely long pistols and a yataghan (or cutlass), with a dagger or two of various shapes and sizes; most of these arms were inlaid with silver highly burnished, and they shone all the more lustreously

for being worn along with garments decayed and even tattered (this carefulness of his arms is a point of honour with the Osmanlee; he never allows his bright yataghan to suffer from his own adversity): then the long drooping mustachios, and the ample folds of the once white turbans that lowered over the piercing eyes, and the haggard features of the men, gave them an air of gloomy pride, and that appearance of trying to be disdainful under difficulties which one almost always sees in those of the Ottoman people who live and remember old times; they looked as if they would have thought themselves more usefully, more honourably, and more piously employed in cutting our throats than in carrying our portmanteaus. The faithful Steel (Methley's Yorkshire servant) stood aghast for a moment at the sight of his master's luggage upon the shoulders of these warlike porters, and when at last we began to move, he could scarcely avoid turning round to cast one affectionate look towards Christendom, but quickly again he marched on with the steps of a man – not frightened exactly, but sternly prepared for death, or the Koran, or even for plural wives.

The Moslem quarter of a city is lonely and desolate; you go up, and down, an on, over shelving and hillocky paths through the narrow lanes walled in by blank, windowless dwellings; you come out upon an open space strewn with the black ruins that some late fire has left; you pass by a mountain of cast-away things, the rubbish of centuries, and on it you see numbers of big, wolf-like dogs lying torpid under the sun, with limbs outstretched to the full, as if they were dead; storks or cranes, sitting fearless upon the low roofs, look gravely down upon you; the still air that you breathe is loaded with the scent of citron and pomegranate rinds scorched by the sun, or (as you approach the Bazaar) with the dry, dead perfume of strange spices. You long for some signs of life, and tread the ground more heavily, as though you would wake the sleepers with the heel of your boot; but the foot falls noiseless upon the crumbling soil of an eastern city, and Silence follows you still. Again and again you meet turbans, and faces of men, but they have nothing for you – no welcome – no wonder – no wrath – no scorn – they look upon you as we do upon a December's fall of snow – as a 'seasonable', unaccountable, uncomfortable work of God that may have been sent for some good purpose, to be revealed hereafter." (Kinglake A. W., *Eothen*. London 1906, 7–11, прев. Р.Г.). Кинглејк је путовао у пратњи свог пријатеља са студија, лорда Полингтона (Метлија) и њихових двојице слугу.

- 4 Todorova M., *Imagining the Balkans*, New York, Oxford 1997, 96 и даље.
- 5 Плата управника београдске тврђаве (мухафиза) износила је у најбољим временима 200.000 француских франака годишње, а шездесетих година 19. века тек 50.000 франака. (Kanitz F., *Königreich Serbien* I, 34).
- 6 Та одредба Хатишерифа из 1833. заменила је ону из 1830, по којој су се муслимани вратили у гарнизоне. (Николић В., Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године, у: *Годишњак прага Београда IX–X*, Београд 1962–1963, 269–289, 269).

- 7 За београдски базар уп.: Đurić-Zamolo D., *Beograd kao orijentalna varoš*; Којић Б., *Сџара ѓрагска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949; Masura V., *Čaršija i gradski centar*.
- 8 Уп. Нушић Б., *Сџари Београд (Из ђолуђрошлости)...*, 12, 16. Чаршијом је у 19. веку прво називана Трговачка улица, а затим Дубровачка. У 20. веку названа је по краљу Петру Карађорђевићу, Улица краља Петра, а после Другог светског рата Улица 7. јула. Данас се поново зове Улица краља Петра.
- 9 Петровић М., *Београд ѓре сџо ѓодина*, Београд 1930. 46.
- 10 Нушић Б., *Сџари Београд (Из ђолуђрошлости)...*, 37.
- 11 Нушић наводи десет ханова у близини чаршије. Хан увек има основу налик атријуму. У средини великог унутрашњег дворишта био је бунар са појилом за стоку. У једном углу стајало је буњиште за газдину живину. Све четири стране двоспратне зграде имале су у партеру штале. На улазној капији била је једна кафана. На горњи спрат се долазило дрвеним степеништем, преко уске веранде која је ишла целом ширином унутрашњег дворишта. Собе за госте биле су наређане једна до друге. Од намештаја су имале душек за спавање и крчаг воде са лавором. Када се ниска врата затворе, у соби је потпуно мрачно, осим решеткастог отвора за светлост према дворишту. Сарафи (мењачи новца) ишли су од једног до другог хана и показивали садржај својих кеса у којима су држали много употребљивих валута, завијених у прљаве дроњке. Нушић помиње три београдска банкара из средине 19. века, који су били признати као такви: Јанаћ Кумануди, Јуса Рус и Амар. Међу сарафима, само је Моша Меворах имао сталан дућан у Главној чаршији. (Нушић Б., *Сџари Београд (Из ђолуђрошлости)...*, 34 и даље).
- 12 Максимовић Б., Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године, у: *Историја Београда 2*. Приредио Васа Чубриловић. Београд 1974. 299–306, 301 и даље.
- 13 Зграда је у народу била позната под именом Код Јелена, а касније као Старо здање. О историји ове зграде види: Ђурић-Замоло Д., *Хоћели и кафане XIX века у Београду*, Београд 1988. 97–112.
- 14 Он је оставио Нови конак својој жени Љубици, која је тамо живела са децом, и чије име ова зграда и данас носи.
- 15 Иза Двора изграђена је једна од првих индустријских грађевина у Србији, кнежева пивара (Велика пивара). Она је припадала кнегињи Љубици, а после њене смрти 1943. наследио ју је њен син, кнез Михаило. Велика сала кафане у тој згради служила је и као позоришна сала и сала за скупове, после пожара у великом здању Код Јелена. Зграда је остала у власништву фамилије Обреновић, све док је краљица Наталија није продала, 1903. Пивара је 1871. затворена. Последњи закупца је био Игњат Вајферт (види одељак 3 у 4. поглављу), (Ђурић-Замоло Д., *Хотели и кафане...*, 113 и даље).

- 16 Уп. фотографију Народне скупштине у Абацијској чаршији на почетку Увода. Максимовић Б., Урбанистички развој..., 303 и даље.
  - 17 Бранислав Нушић сакрастично примећује да је српска влада код Батал дамије одлагала динамит, а да је град ту депоновао отпад. До тридесетих година 19. века Теразије и место где је касније изграђен Парламент биле су мочварно подручје. Шездесетих година 19. века кнез Михаило Обреновић је живео у Симићевом здању. Краљ Милан Обреновић је 1882. изградио на суседном плацу, са северне стране, нову палату (данас: седиште градске владе). Његов син, краљ Александар Обреновић, и његова супруга убијени су 1903. у Симићевом здању (тада: Мали двор). Краљ Петар I Карађорђевић срушио је ту зграду и на њеном месту подигао парк. Поред тог места, у правцу југа, подигао је Нови двор, у који се 1922. уселио његов син Александар Карађорђевић (данас: Председништво). (Нушић Б., *Сћари Београд (Из њољуиришлосћии)*..., 8 и даље; Вујовић Б., *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994. 221 и даље, 228 и даље).
  - 18 Христић К. Н., *Зайиси сћарої Беоїрађанина*, Београд 1989, 207.
  - 19 АС: МУД-П 1850 V-12, листови 3–4. Српски превод писма мухафиза, Хасан паше, опуномоћеном Авраму Петронијевићу, од 15. сафера 1266/19. децембра 1849.
  - 20 АС: МУД-П 1850 V-12, листови 7–8. Градска управа Министарству унутрашњих послова, 23. јануара 1850.
  - 21 АС: МУД-П 1850 V-12. Мухафизово писмо датира од 19. децембра 1849, упит Министарства спољних послова упућен Министарству унутрашњих послова датира од 3. јануара 1850 (листови 1-2). Министарство унутрашњих послова писало је градској управи 18. јануара и 23. јануара примило извештај (листови 5-8), који је 20. фебруара проследило Министарству спољних послова (листови 9-10).
  - 22 Palairt M., *The Balkan economies c. 1800–1914. Evolution without development*, Cambridge 1997, 28 и даље. Палере израчунава, на основу података аустријских шпијуна, да је у Београду 1777. било око 6.000 кућа, и 30.000 до 50.000 становника. Он рачуна пет до седам лица по једној кући. Никола Констандиновић, на основу сличног извештаја од 1783, долази до податка о 20.000 муслимана и 1.200 Срба, рачунајући три до четири лица по кући. (Констандиновић Н., *Београдски њашалук (северна Србија њод Турицима). Териијорија, сћановнишћиво, њроизводне снаїе*, Београд 1970. 71 и даље и нап. 402. Види и Пролог).
- Када је реч о густини насељености, Зундхаузен наводи за период после 1800. да је било 12,5 становника по км², а за период око 1850. 25,3 становника по км². Ради поређења, у Швајцарској је почетком 19. века густина насељености била 54,8, а средином века 59,8 становника по км². Најгушће насељене земље у Европи биле су Белгија, са 128,5 становника по км² после 1800, и 153,9 око 1850, као и Енглеска и Велс, са 58,9 становника по км² после 1800. и 228,7 око 1850. (Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens*

- 1834–1914. *Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989. 53, 92, табела 6.2).
- 23 Према разним проценама које је изнела Видосава Николић, у Београду је било 1833. око 6.000 муслимана, 1838. 2.700, а 1846. још 1.197. Изгледа да је 1862. око 600 муслимана побегло у тврђаву. Николић-Стојанчевић В., Етничка, демографска и социјално-економска структура Београда 1867. године, у: *Годишњак града Београда XIV*, Београд 1967, 23–44, 25; Стојанчевић В., Етнички састав становништва 1815.–1830. године, у: *Историја Београда 2*, 513–524, 517 и даље; Стојанчевић В., Етнички односи 1830.–1867. године, у: *Историја Београда 2*, 525–533, 529. Ове податке треба опрезно користити: подаци о броју јеврејског становништва, наведени у Годишњаку града Београда, односе се на годину 1838, а у првом прилогу у *Историји Београда* за 1833. Цифра од 6.000 за годину 1833. првобитно је преузета од немачког путописца, Ота Пирха, додуше, за 1834. Више података ове врсте налази се у: Констандиновић Н., *Београдски пашалук...*, 72 и даље, као и: Радовановић М., Кретање броја становника, домова, домаћинства и породица, у: *Историја Београда 2*, Београд 1974, 270–288, 270 и даље, и: Ђорђевић Т., *Из Србије Кнеза Милоша*, Београд 1924. Године 1884. Београд је имао 35.483, а 1890. 54.249. становника. (Радовановић М., Кретање броја становника..., 270 и даље. Види поглавље 4, табела 7). Проценат градског становништва у Кнежевини Србији износио је 1834. 6,1%, 1859. 8,1%, 1866. 9,5 %, и 1874. 10,2%. (Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, 99, табела 91).
- 24 Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, 59.
- 25 Радовановић М., Кретање броја становника..., 270 и 271, табела 1. Процене и прорачуни потичу од Владимира Јакшића. Подаци за 1859. изведени су на основу пописа некретнина и матичних књига венчаних. До броја од 7.033 дошло се на основу првог пописа становништва у Србији, у време кнеза Милоша, и он се односи само на хришћане. Године 1833. у Београду је живело преко 1.500 Јевреја, док је Јакшић закључио, на основу 47 бракова закључених 1836. међу хришћанима, пописаним у матичним књигама, да је било 6.600 хришћана. Уп. и прорачун Холма Зундхаузена за исте године. (Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens...*, 104, табела 11).
- 26 Шланг И., *Јевреји у Београду*, Београд 1926, , 78 и даље.
- 27 Немачка Евангелистичка црквено-школска општина основана је 1854. у Београду.
- 28 Радовановић М., Порекло досељеног становништва и мере мере механичког прираштаја, у: *Историја Београда 2*, Београд 1974. 289–298, 290; Ђорђевић Д., Прилог проучавању миграција из Хабзбуршке монархије у Србију 60-тих и 70-тих година XIX века, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1868*. Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ, од 22. до 24. маја 1967. Приредили Васа Чубриловић и други, Београд 1970, 313–336.

- 29 Погрдна реч Шваба води порекло од имена немачких досељеника у Подунавље, подунавских Шваба. У Србији та реч означава све поданике Хабзбуршке монархије и Немачке, тј. и хабзбуршке Србе.
- 30 Стојанчевић В., Етнички састав..., 518. Иво Андрић је књижевно обрадио ову психолошку расцепљеност из угла Омер паше Латаса (1806–1871), османског војсковође српског порекла, који је потицао из Лике, и који је требало да, као султанов опуномоћеник, умири Босну. (Andrić I., *Omerpaša Latas*, Logos-art - Agencija Svetionik, Beograd 2005).
- 31 Доказано је да су јеврејске заједнице постојале на тлу бивше Југославије од Римског царства. Рани јеврејски насељеници познати су под именом Романиоти. Антички јеврејски предмети и гробни натписи нађени су у Мурси код Осијека, у Салони код Сплита, и у Стобију, у Македонији. После рушења храма у Јерусалиму 70. године после Христа, дошло је до интензивнијег насељавања Јевреја у овом региону. Један избеглички талас прошао је кроз Малу Азију и Балкан, и населио се у средњој Европи. Наследници ових миграната називали су се Ашкенази, и говорили су јидиш, језик који се развио из комбинације средњевисоконемачког и хебрејског. Други избеглички талас дошао је преко Египта и северне Африке у Шпанију. Они су се називали Сефарди, по месту Сефарад, где су се населили. Поред хебрејског, говорили су и ладино. Сефарди су протерани из Шпаније 1492. Многи од њих су били примљени у Османском царству, које је могло имати користи од искусних трговаца и занатлија. Њима су се придружиле избеглице из средње Европе, које су биле протеране. Они су били концентрисани у Истанбулу и Солуну.
Београд је традиционално имао једну сефардску и једну ашкенаску општину. Када је сефардска општина основана, убрзо после османског освајања Београда 1521, ту је већ постојала једна јеврејска општина. У време аустријско-турских ратова у 17. и 18. веку београдски Јевреји су били под притиском. Захваљујући својим везама, могли су да одржавају трговачке везе са обе зараћене стране, и да стварају резервне залихе. Многе породице су мењале страну, већ по томе да ли су услови за живот били бољи у Хабзбуршкој монархији, или у Османском царству. Naumann H., *Geschichte der Ostjuden*, (4. актуелизовано и допуњено издање), München 1998; Mihailović M., *Održavanje tradicije kod jugoslovenskih Jevreja*, u: *Životni ciklus – običaji kod Jevreja*, priredile Radovanović V., Mihailović M., Beograd 1998, 99–108, 99 и даље; Шланг И., *Јевреји у Београду*, 13 и даље, 51 и даље.
- 32 Стојанчевић В., Етнички састав..., 517; Николић-Стојанчевић В., Етничка, демографска и социјално-економска структура..., 25.
- 33 Јехуда Алкалај (1798–1878) је био утицајни ортодоксни рабин из Земуна, који је после 1840. проповедао да Јевреји, као османски поданици, треба да се врате у Палестину. Алкалај је сматран претечом циониста. Деда Теодора Херцла, Симон Лејб Јехуда Херцл (1805–1879) из Земуна, био је Алкалајев ученик. Моруће је да је унук од деде сазнао за Алкалајеве списе. Уп. Kaiser

- C., Frühzionismus – Messianische Erlösung und jüdische Nation, in: *Der Erste Zionistenkongress von 1897: Ursachen, Bedeutung, Aktualität: ... in Basel habe ich den Judenstaat gegründet*, ed. Haumann H., Basel etc. 1997. 29–31; Gur-Ari J., *Rabi Jehuda Haj Alkalaj. Monografija o zemunskom rabinu, preteči cionizma koji je živio u XIX vijeku*. Zagreb 1931; Haumann H., Zionismus und die Krise des jüdischen Selbstverständnisses. Tradition und Veränderung im Judentum, in: *Der Traum von Israel. Die Ursprünge des modernen Zionismus*, ed. Haumann H., Weinheim 1998. 9–64, 18, nap. 25.
- 34 Годише 1859. 1.805 лица. (Вучо Н., *Распјагање еснафа у Србији 1*, Београд 1954. 164; Николић-Стојанчевић В., Етничка, демографска и социјално-економска структура., 25; Шланг И., *Јевреји у Београду*, 78 и даље).
- 35 Николић-Стојанчевић В., Етничка, демографска и социјално-економска структура., 25 и даље.
- 36 Krikner J., *Industrie und Industriepolitik Serbiens*, Diss. Leipzig 1913; Macura V., *Čaršija i gradski centar*; Шланг И., *Јевреји у Београду*; Вучо Н., *Распјагање еснафа у Србији 1*.
- 37 АС: МУД-П 1850 IV-81, листови 1–2. Игл Вигнфелд Министарству унутрашњих послова. Као и у случају сељака Милоша из Сибнице, писмо је саставио писар министарства, и нема својеручног потписа подносиоца молбе.
- 38 Krikner J., *Industrie...*, 117.
- 39 АС: МУД-П 1850 IV-81, листови 4–5. Градска управа Министарству унутрашњих дела.
- 40 АС: МУД-П 1850 VI-7, листови 4–5. Превод на српски жалбе обућара Александра Лончаревића, Косте Анацаковића, Ђорђа Аврамовића и Илије Радивојевића, у царско-краљевском аустријском конзулату у Србији, од 12. фебруара 1850: „(...) да ми наш занат овде више упражњавати несмемо, будући да ни Књажеско-Србским мајсторима упражњавање његовог заната у Ц.Кр. државама није дозвољено (...)“.
- 41 АС: МУД-П 1850 VI-7, листови 4–5. Под споразумом између Хабзбуршког и Османског царства овде се вероварно подразумева трговински уговор у оквиру мировног уговора у Пожаревцу из 1718, који је и у Србији важио до 1882. Био је укинут српско-аустријским трговинским уговором од 7. маја 1881. (Krikner J., *Industrie...*, 84. Уп. и Kanitz F., *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*. Leipzig 1868. 605).
- 42 АС: МУД-П 1850 VI-7, лист 6. Превод на српски ноте царско-краљевског аустријског конзула Радосављевића српском министру спољних послова, Авраму Петронијевићу, од 12. фебруара 1850. АС: МУД-П 1850 VI-7, листови 1–2. министар спољних послова Петронијевић, Министарству унутрашњих послова, 1. фебруара 1850.
- 43 АС: МУД-П 1850 VI-7, листови 7–8. Министарство унутрашњих, Министарству спољних послова, 13. марта 1850.
- 44 АС: МУД-П 1850 X-29, листови 1–2. Министарство спољних, Министарству унутрашњих послова, 10. августа 1850.

- 45 АС: МУД-П 1850 X-29, листови 10–13. Министарство унутрашњих, Министарству спољних послова, 28. септембра 1850.
- 46 Вучо Н., *Распјадање еснафа*, 17; Krikner J., *Industrie...*, 114 и даље. Године 1847. у Србији је било 13 абаџијских еснафа, 10 шнајдерских, 8 пекарских, 7 крзнарских, 6 ужарских, по 4 фарбарска, седларска, и сапунџијска, по три обућарска и ковачка, по два берберска, опанчарска и грнчарска, и по један лимарски, бозацијски, јорганџијски, рибарски, кожарски, златарски, повртарски, асурџијски, ножарски, и столарски.
- 47 Преведено и цитирано у: Krikner J., *Industrie...*, 119 и даље. Види и: Вучо, Н., *Распјадање еснафа...*, 9 и даље.
- 48 Еснафе су имали: шнајдери, абаџије, ћурчије, обућари, папуџије и опанчари, пекари, произвођачи медањака, свећари, сапунџије, ковачи и шлосери, казанџије, лимари, столари, колари, кожари, грнчари, бојаџије, асурџије, качари, златари, књижари, фризери, столари и зидари. Касније су и следећи занати добили еснафе: књиговесци, стругари, седлари, сарачи, лакирери, молери, душегџије, произвођачи ћебади, месари, ужари, прерађивачи козје длаке, молери за собе, ножари, поткивачи, словослагачи, рибари, димничари и радници на паковању картонске амбалаже. (Krikner J., *Industrie...*, 119).
- 49 Krikner J., *Industrie...*, 118 и даље; Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 284.
- 50 АС: МУД-П 1851 V-13, цитирано у Вучо Н., *Распјадање еснафа...*, 18.
- 51 АС: МНП 1901 VI-156, цитирано у Вучо Н., *Распјадање еснафа...*, 22.
- 52 Шланг И., *Јевреји у Србији*, 72 и даље.
- 53 Вучо Н., *Распјадање еснафа...*, 165.
- 54 Шланг И., *Јевреји у Србији*, 80. Тај декрет је могао бити две до три године старији. Вучо помиње један оркужни допис од 14. децембра 1844, по којем су начелници срезова и округа били дужни да Јеврејима најстроже забране насељавање и да их шаљу у Београд. (АС: МУД-П 1844 X-151, наведено према: Вучо Н., *Распјадање еснафа...*, 165–169.).
- 55 АС: МУД-П 1856 XI-20, лист 4. Градска управа Београда министру унутрашњих послова, 6. јула 1856. Старешине породица бавиле су се следећим занимањима: осамдесет пет трговаца, седам шпекуланата, шест бакалина, дванаест ситничара, седам мењача новца, два грошићара, тридесет девет надничара, девет хамала, шеснаест слугу, седам чауша, шеснаест ћурчија, два пекара белог хлеба, седам позамантера, десет комисионара, три опанчара, један кобасичар, седам лимара, три терзије, један шнајдер, пет копчара, један душегџија, три крпача, један казанџија, један јорганџија, један стаклорезац, два гостионичара, два власника кафана, два трговца поврћем, један пољташ, један гробар, један калфа, седам учитеља, један рабин, један свештеник, и један поп. Уз то, јеврејској општини су припадали и десет удовица, један инвалид, два умоболна, осам лица без занимања, и један просјак. (Вучо Н., *Распјадање еснафа...*, 171).

- 56 АС: МУД-П 1856 XI-20. V. бр. 2873 од 17. јуна 1859, наведено у: Вучо Н., *Распадање еснафа*, 172 и даље; Шланг И., *Јевреји у Србији*, 81.
- 57 АС: МУД-П 1856 XI-20. Молба јеврејског народа кнезу Милошу Обреновићу I, Београд, 30. јула 1859.
- 58 Вучо Н., *Распадање еснафа...*, 173. Наведени извори: АС: МУД-П 1856 XI-20, МУД-П 1861 XIII-21.
- 59 Кнез Михаило је ово стално отворено питање решио одлуком од 4. новембра 1861: Ко се населио у унутрашњости земље у време између кнежевог указа од новембра 1859. и циркуларног писма Министарства финансија од фебруара 1861, може да остане. Трговина занатским алаткама и бакалском робом била је забрањена свим Јеврејима у унутрашњости. Њихови потомци су изгубили право да се населе било где, осим у Београду. (Вучо Н., *Распадање еснафа...*, 173). Шланг помиње шездесет јеврејских породица, које су протеране из унутрашњости, на основу министарског декрета. Вероватно је реч о циркуларном писму Министарства финансија с краја фебруара 1961. (Шланг И., *Јевреји у Србији*, 81).
- 60 Шланг И., *Јевреји у Србији*, 81 и даље; Вучо Н., *Распадање еснафа...*, 174. Удружење *Alliance Israélite Universelle* дало је задатак сер Франсису Голдсмиту из Лондона да организује протест.
- 61 Шланг И., *Јевреји у Србији*, 83 и даље.
- 62 Уп. поглавље 4.1.
- 63 Krikner J., *Industrie...*, 125; Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 286.
- 64 Calic M.-J., *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. München 1994. 54 и даље, 139, 141. Уп. одељак 3 у првом поглављу.
- 65 Уп. на пример, извештај Одељења за трговину, занате и саобраћај упућен Министру привреде, наведено код: Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 285.
- 66 Krikner J., *Industrie...*, 86 и даље.
- 67 АС: МУД-П 1914 IX-25. Таса Јов. Николић трговац Министру Унутрашњих дела, од 28. фебруара 1914.
- 68 Đorđević Ž., *Čukur-česma 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije*. Beograd 1983; Николић В., Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године, у: *Годишњак прага Београда IX–X*, Beograd 1962/63, 269–289. Николић-Стојанчевић В., Етничка, демографска и социјално-економска структура..., 23–44.
- 69 „Im Jahre 1861 war Belgrad überhaupt noch das Eldorado merkwürdigster Gegensätze. Am 16. September promenierte ich mit serbischen Freunden auf dem eine entzückende Aussicht gewährenden Kalimegdan-Glasis. Tiefroter, herbstsonniger Abendschein lag auf den Savaauen. Er brach sich auf den kleinen Seen der jenseitigen Ebene, glitzerte auf dem reichverzierten Turmhelm der Kathedrale, auf den Fenstern des Seminars und zuletzt noch

an Minaretspitze und Halbmond der höchsten Citadellen-Moschee, während im Westen die rauchblauen Töne amphitheatralisch sich aufbauender Berge ineinander schwammen. Der Übergang vom Tage zur Dunkelheit vollzog sich mit unglaublicher Raschheit. Um sechs Uhr begann die Illumination der christlichen Stadtteile. Musik und lautes Ziviorufen tönnten aus demselben herüber; es war der Vorabend von Fürst Mihails Geburtstag. Gleichzeitig schlug nach türkischer Zeit die zwölfte Stunde vom Uhrturm der Festung. Noch war der letzte Hammerschlag nicht verklungen, da erdröhnten Kanonenschüsse in regelmäßigen Intervallen, und eine Salve, welche den vielfach unterminierten Boden erbeben machte, kündete den Rechtgläubigen den Anbruch der ‚Moharremfeier‘, des Geburtsfestes Muhammeds, Allahs großem Propheten, an. Während nun rasch, wie mit einem Zauberschlag, die Galerien von fünfzehn Minarets in Stadt und Feste in hellem Lampenschein erglänzten, entzündeten sich auf der ‚Velika pijaca‘ Pyramiden und Sterne, Namenszüge und Wappen zu Ehren von Fürst Mihails Geburtstag, ein zauberhaftes Bild, das nur der hellstrahlende Mond etwas beeinträchtigte. Die Nationalhymne spielende Militärmusik zog durch die breiteren Straßen, ein von fröhlichem Volke umringter Kinderchor sang das Fürstenlied. Überall war der serbische Ernst ungebundener Lust gewichen. In dem von einem spekulativen Perser errichteten Erfrischungskiosk saßen sogar Türken und Christen, Tee, Limonade, Scherbet, Čibuk und Nargileh schlürfend, heiter und fröhlich plaudernd beisammen. Wieder ertönten Kanonenschüsse. Die Muezin luden mit alles übertönender Stimme zum Gebet, und die moslimische Zivilbevölkerung folgte dem Rufe. Nur türkische Patrouillen in weiten Abatuchmänteln zogen durch die fröhlichen serbischen Gruppen; diese dachten nicht daran, ihnen Vorwand zu Streit oder Einmischung zu geben. Man respektierte beiderseitig die festliche Stimmung, obwohl mancher alte Moslim an jene vergangene schöne Zeit denken mochte, wo die Rajah vor jedem beturbanten Kopfe sich demütig beugen musste.“ (Kanitz F., *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart I*, Leipzig 1904, 26 и даље).

- 70 Српски кнез је од 1845. држао армију од добрих 2.500 људи. Њено порекло је у сточлаој гарди, коју је створио Јеврем Обреновић 1829. од остатака својих добровољаца. Она је била надлежна за спрему полицајаца и одржавање реда и мира. Кнез Михаило је 1861. стајаој војсци дао нови задатак. То је сада била одбрана земље и одбрана права Кнежевине. Он је 1861. именовао мајора Мондена за министра војске. Belić V., *Vojska, u: Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka 1*, priredio Stanoje Stanojević. Zagreb 1926, 404–410. Стеван Павловић пише о Михаиловом „највећем достигнућу“: „Новину је представљало то што су сељаци обучавани у близини својих села, тако да нису дуже одвајани од земље. (...). (...) Романтична идеја да је довољно сваком сељаку дати пушку и пружити основну обуку држала се све док 1876. није стављена на пробу. У међувремену, народна војска је оставила снажан утисак. На папиру је бројала 50.000 активних

- војника, старих између двадесет пет и тридесет пет година, и 40.000 старијих резервиста. Страни стручњаци су веровали да Србија може у време рата да мобилише 150.000 војника. У њену војну снагу веровале су и Порта, и велике силе, а још више српска јавност која је поново била обузета идејом о народном ослобођењу.“ (Павловић, С.К, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2001, 122). Глени додаје: „Стварање војске муњевитом брзином било је пропраћено огромним патриотским жаром: у песмама се певало о великој војничкој традицији код Срба; излазили су чланци у којима се предвиђао близак почетак револуционарног рата који ће протерати Турке из Европе и држати Аустријанце на одстојању; појавило се и безброј паролa. „Образовани Срби чак су волели да се хвале да је Србија модерна Спарта, Пијемонт Јужних Словена или, још боље, Пруска на Балкану“, како је то приметио један историчар модерне Србије [Michael B. Petrovich]... (Gleni, M., *Balkan 1804-1999*, I tom: Nacionalizam, rat i velike sile, Beograd 2001, 135; Petrovich, M. B.: *A History of Modern Serbia, 1804–1918*. 2 тома. New York, London 1976., 316).
- 71 Кнез Михаило је 22. априла 1862. први пут именовао председника владе, који је сам саставио кабинет и предао листу кнезу на одобрење. Пре тога чланови владе су се звали попечитељи и кнез их је директно постављао. (Kaser K., *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)* 1, Graz 1981, 465 и даље).
  - 72 Ђорђевић Ж., *Џикур-џесма...*, 23, 32 и даље.
  - 73 У детаљној и изворима богатој студији Животе Ђорђевића на жалост недостаје критика извора, као и попис литературе и извора. Све информације налазе се у напоменама. (Ђорђевић Ж., *Џикур-џесма...*, 287–316).
  - 74 *Narodna Enciklopedija SHS* IV, Zagreb 1929, 847. Историчар права Слободан Јовановић (1869–1958), син вође либерала, Владимира Јовановића, у време Другог светског рата био је председник југословенске избегличке владе у Лондону.
  - 75 Коста Христић (1852–1927) објавио је 1923. сећања свог оца на бомбардовање Београда у својим *Зайисима сѣарої Беоїрађанина*. Оквирна прича се осврће на прошла, патриотска времена. У нама доступном репринт издању из 1989. правопис је модернизован. (Христић К. Н., *Зайиси сѣарої Беоїрађанина*, Београд 1989. (ранија издања из 1923 и 1925), 202–235).
  - 76 Христић К., *Зайиси...*, 203–205. Под „градом“ Христић подразумева стари град унутар шанца. Кнежева резиденција налазила се у Симићевом здању, на терену парка поред Градске владе (Двора), на данашњој Улици краља Милана. Улица која води од капије до Велике пијаце поклапа се са данашњом улицом Васе Чарапића. Велика пијаца је данас Студентски трг.
  - 77 То је био већ други инцидент тог дана. Нешто пре четири сата муслимански власник куће, Кил Ахмет, покушао је, у пратњи хоће задуженог за надзор над сокацима и једног колеге, да истера из стана на Дорћолу породицу јеврејског учитеља, Јуде Леона Перере, пре истека уговорене станарине.

Учитељева жена је виђена десет дана пре тога како се сукобила са једним муслиманом, у чему је учествовала и српска полиција. Од тада су муслимански становници те улице хтели да одатле избаце ту јеврејску породицу. Кил Ахмет и његови пратиоци претили су породици Перера употребом силе, ако се одмах не иселе. Представили су се као да преговарају у пашино име. Када су почели да разбијају секирама пећ и школску опрему, учитељ је позвао српску полицију у помоћ. Полицијски тумач, Сима Нешић, који је брзо стигао, успео је захваљујући посредовању такође тек пристиглог османског команданта полиције, Муста ефендије, да развоји сукобљене стране. (Ђорђевић Ž., *Čukur-česma*, 62 и даље, 52 и даље).

78 Христић К., Записи..., 205 и даље. Према Ђорђевићу, младић је одведен у болницу. (Ђорђевић Ž., *Čukur-česma...*, 65, 118).

79 Енглеске путнице, Џорџина Мјуир Мекензи и Аделина П Ирби, о томе пишу: „Као последица уличног сукоба, у којем је српски младић убијен (...)“ / „In consequence of a street row, in which a Serbian boy was killed (...).“ / Mackenzie G. M., и Irby A. P., *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London 1867, 191. Феликс Каниц је писао: „Бесмислена свађа (...) завршила се тиме што су турски војници убили једног српског дечака, а српски полицијски службеници, који су се брзо нашли на лицу места, ухапсили убице.“ (Каниц Ф., Србија..., 1. том, 27-28). / „Ein geringfügiger Zank (...) endete mit der Tötung eines Christen und Verhaftung der Mörder durch herbeigekommene serbische Polizeiagenten.“ / (Kanitz F., *Königreich Serbien...* I, 30./

80 У стандардном делу *Историја Београда* Петар Милосављевић пише: „Наиме, у лето 1862. године на Чукур чесми на Дорћолу, један турски војник убио је српског дечака који је овде захватио воде“. (Милосављевић П., Друга влада Милоша и Михаила Обреновића (1858-1867), у: *Историја Београда* 2, Београд 1974, 144-152, 148). Јован Милићевић, међутим, одлучно тврди: „Тако су турски војници ранили једног српског дечака у Београду, 15. јуна 1862, што је изазвало борбе између Срба и Турака.“ (Милићевић Ј., Друга владавина кнеза Милоша Обреновића – друга владавина кнеза Михаила Обреновића, у: *Историја српског народа V-1*, приредио Стојанчевић В., Београд 1981, 295). Амерички историчар српског порекла, Мајкл Б. Петровић, пише: „(...) три османска војника (...) убила су српског дечака који је одбио да их пусти да преко реда напуне крчаге.“ / „(...) three Ottoman soldiers (...) killed a Serbian boy who refused to let them fill their pitchers out of turn.“ / (Petrovich M.B., *A History of Modern Serbia*, 317).

Споменик вајара Симеона Роксандића, који је 1931. постављен на месту старе Чукур чесме, показује мит који је настао из овог догађаја: на метар високој сокли лежи неухрањени, мртви дечак од око десет година, поред разбијеног крчага. Слика у: *Историја Београда* 2, 160 и даље, ил. 8, и у: Вујовић Б., *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 150 и даље.

81 Ђорђевић Ž., *Čukur-česma...*, 64.

- 82 Христић К., *Зайиси...*, 206.
- 83 Đorđević Ž., *Čikur-česma...*, 65 и даље, 70.
- 84 Христић К., *Зайиси...*, 207.
- 85 Đorđević Ž., *Čikur-česma...*, 71 и даље; Христић К., *Записи...*, 209 и даље.
- 86 Христић К., *Зайиси...*, 213, Đorđević Ž., *Čikur-česma...*, 75. Хоџа је муслимански духовник и учитељ.
- 87 Христић К., *Зайиси...*, 210.
- 88 Христић К., *Зайиси...*, 211.
- 89 Христић К., *Зайиси...*, 212.
- 90 Đorđević Ž., *Čikur-česma...*, 79. Пастор Данијел фон Келн био је пријатељ Феликса Каница. Каниц је путовао из Будимпеште у Земун, када је чуо вести о бомбардовању Београда, и тамо примио пасторову породицу у своју хотелску собу. Тада је Земун био пун избеглица из Београда. Каниц у свом делу цитира извештај пастора као очевидца масакра пред својим вратима, који ипак прећуткује своју активну улогу у томе: „Два часа се под прозорима наше свештеничке куће водила борба с једним одредом Турака који се био повукао у оближњу џамију. Прозори су прштали под пушчаним метцима, двориште је било испуњено димом од барута, а огорчени муслимани су своје плотуне пратили узвизима „Алах!“, док се пред зору један смели Црногорац није попео на кров суседне кафане, па се кроз таваницу сручио на турске војнике и направио ршум међу њима, а један официр који је у кримском рату остао без ноге, истовремено започео јуриш на џамију и растерао Турке. Два леша су лежала пред вратима, већи број у џамији, а живот је ту изгубио и стари хоџа, чије сам глас тако често слушао с минарета. Тада се приказ измени. Олуја престаде, пун месец се указа и осветли аветињску колону турских жена које су излазиле из хоџине куће, где су се биле окупиле и са прозора заједно с војницима испаливале пушке. Народ их је, замотане у њихове беле одеће, пратио према згради полиције, и све се то сад дешавало у чудном реду и тишини, који су чинили необичан контраст помама с којом се до неколико тренутака пре тога водила борба на живот и смрт.“ (Каниц, Ф, *Србија...*, 1. том, 43-44) / „Zwei Stunden lang wurde unter den Fenstern unseres Pfarrhauses gegen einen Trupp Türken gekämpft, der sich in die benachbarte Moschee zurückgezogen hatte. Kugeln flogen in die Fenster, der Hof war voll Pulverdampf, die Serben stürmten immer von neuem gegen die Moschee, die erbitterten Moslems begleiteten ihre Salven mit dem Gebrüll ‘Allah’, bis gegen Morgen ein kühner Montenegriner das Dach des angrenzenden Kaffeehauses erstieg, plötzlich durch die Decke ins Zimmer sprang und eine furchtbare Verwüstung anrichtete, während gleichzeitig ein Offizier, der im Krimkriege ein Bein verloren [Vlajković], den Sturm gegen die Moschee leitete und die Türken vertrieb. Zwei Leichen lagen vor der Türe, mehrere in der Moschee, und auch der alte Hodža fiel, den ich so oft vom Minaret hatte singen hören. Da veränderte sich die Scene. Das Gewitter hörte auf, der Vollmond schien in ganzer Klarheit und beleuchtete den gespensterhaften Zug

- türkischer Frauen aus dem Hodžahause, wo sie versammelt gewesen und aus den Fenstern mit geschossen hatten. In ihre weißen Tücher gehüllt, wurden sie vom Volke nach der Polizei eskortiert, mit bewunderungswürdiger Ordnung, die einen merkwürdigen Kontrast bildete zur Aufregung, mit der das Volk kurz zuvor bis auf den Tod gekämpft hatte.“/ (Kanitz F, *Königreich Serbien..* I, 30 и даље). О историји евангелистичке заједнице у Београду уп: *Gedenkschrift an die Gründung und an die Entwicklung der Evangelischen Kirchen- und Schulgemeinde zu Belgrad anlässlich ihres am 17./30. und 18./31. Mai 1904 zu feiernden 50-jährigen Jubelfestes*, Београд 1904.
- 91 Христић К., *Зайиси...*, 214 и даље; Ђорђевић Џ., *Џukur-česma...*, 80 и даље, 87.
- 92 Ђорђевић Џ., *Џukur-česma...*, 92.
- 93 Исто. На првој мисији, паша је предао Лонгворту писмено упутство за команданта османске касарне, да закључи примирје са Гарашанином. Ушанчени низами су, и поред беле заставе, пуцали на изасланике, који су морали да се повуку.
- 94 Христић К., *Зайиси...*, 217 и даље.
- 95 Христић К., *Зайиси...*, 218.
- 96 Ђорђевић Џ., *Џukur-česma...*, 94.
- 97 Цитирано према брошури: *Serbien nach dem Bombardement von Belgrad, von einem Serben als Manuskript gedruckt*, Leipzig 1862. 8. Брошура спада у српску пропаганду, координисану од стране државе, у вези са припремама за конвференцију у Канлици (види прехтодни текст о томе). Захваљујем Патрицији Мерки и Лоренцу Васели на овом савету за литературу. Васић је потписао споразум, како је касније објаснио својим претпостављенима, само под притиском Тастуа. Уп. Ђорђевић Џ., *Џukur-česma...*, 95; Христић К., *Зайиси...*, 218 и даље.
- 98 Христић К., *Зайиси...*, 220 и даље.
- 99 Христић К., *Зайиси...*, 221 и даље.
- 100 Уп. Ђорђевић Џ., *Џukur-česma...*, 98.
- 101 Ђорђевић Џ., *Џukur-česma...*, 96 и даље.
- 102 Христић К., *Зайиси...*, 222 и даље.
- 103 Корупција је изашла на лош глас и на немачком говорном подручју, тек са успоставом грађанских вредности. Уп: Groebner V., *Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und die Sprache der Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*, Konstanz 2000.
- 104 Влајковић је био симпатизер либерала Владимира Јовановића и Јеврема Грујућа, на које је кнежев режим лоше гледао и које је повремено прогоњено. Остао је на месту директора болнице до 1869, када је опет прешао у опозицију према режиму, јер је пропагирао рат са Османским царством. Коначно је, уз одобрење владе, регрутовао добровољце за устанак у Босни. Као високи официр, активно је учествовао у српско-турским ратовима 1876-1878. Влајковић је био популаран у Србији. Једна београдска улица носи његово име, а Владимир Јовановић га је називао „либералним па-

- триотом“. Када је 1883. умро са педесет две године, Влајковић је завештао своју имовину Српском ученом друштву и Великој школи. Добробит своје деце препустио је милости „српског Бога“. Син Богољуб умро је годину дана касније од туберкулозе, удовица и кћерка су умрле 1910. и 1911. у сиромаштву. (Јовановић В., *Успомене*. Приредио Василије Крстић, Београд 1988, 112; Софронијевић М., *Даривали су своме ошечесиву*, Београд 1995, 105–116.
- 105 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 98 и даље.
- 106 Христић К., *Зайиси...*, 224.
- 107 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 101; Христић К., *Зайиси...*, 225, 232.
- 108 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 102.
- 109 Христић К., *Зайиси...*, 228 и даље.
- 110 Христић К., *Зайиси...*, 231.
- 111 Телеграфија је уведена у Србији 1855. Линије за Лозницу, где је кнез путовао, и за Шабац, где је управо стигао, постојале су тек од 1859, односно већ три године. (Нушић Б., *Ситари Београд (Из њоулуирошлостии)*..., 40 и даље).
- 112 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 109 и даље. Фрањо, алијас Франтишек Зах дошао је у Србију 1843. као агент пољске владе кнеза Чарториског у егзилу. Види одељак 2 у трећем поглављу.
- 113 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 113, 122 и даље.
- 114 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 113 и даље.
- 115 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 114 и даље.
- 116 Христић К., *Зайиси...*, 234; Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 117.
- 117 Христић К., *Зайиси...*, 231 и даље.
- 118 Уједињењем Италије, Хабзбуршка монархија је изгубила италијанске поседе, и заострио се сукоб са Пруском. (пораз код Кенигреца 1866). Види и: *Serbien nach dem Bombardement von Belgrad.*, 16.
- 119 Јовановић В., *Успомене*, 113.
- 120 АСАНУ 7380/32: Биографија Атанасија Николића верно својом руком написана. Београд 1872. Препис, 112–122. Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 207.
- 121 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 150 и даље, 158.
- 122 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 208–219.
- 123 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 205.
- 124 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 197.
- 125 Ђорђевић Ж., *Ћикур-ћесма...*, 224 и даље, 232 и даље.
- 126 *Serbien nach dem Bombardement von Belgrad.*, 22.
- 127 Други пример је Феликс Каниц, који је на вести о бомбардовању Београда одмах допутовао и био примљен код министра финансија, Косте Џукића. (Kanitz F., *Königreich Serbien.*, I, 28 и даље, 33).
- 128 Либерали су после бомбардовања подржавали спољну политику српске владе и покушавали да лобирају у иностранству. Владимир Јовановић, који је због тога хтео да иде у Лондон, упознао је у Београду, код митрополита Михајла који је био склон либералима, Ирбијеву и Мекензијеву, и од

- њих добио писма препоруке. Мекензијева и Ирбијева су 1865. по повратку у Енглеску основале *Association for the Promotion of Education among the South Slavonic Christians in Bosnia and Herzegovina*, које је скупљало новац за хришћанску школу у Сарајеву. Девојачка школа је отворена 1870. под вођством протестантских монахиња (Kaiserswerther Diakonissinnen), али је имала велике тешкоће. Ирбијева је 1871. преузела школу. Мекензијева се исте године удала за енглеског конзула на јонским острвима, где је две године касније умрла. Ирбијева је водила школу у Сарајеву до своје смрти у септембру 1911, и тамо је сахрањена, на православном гробљу. (Јовановић В., *Успомене*, 113 и даље; Anderson D., *Miss Irby and Her Friends*, London 1966, 24; Ђорђевић Ж., *Ћукур-џесма...*, 233 и даље).
- 129 Mackenzie G.M., Irby A.P., *Travels...*, 191 и даље.
- 130 Ђорђевић Ж., *Ћукур-џесма...*, 246 и даље.
- 131 Споразум је имао дванаест чланова. Његов садржај се налази у: Kanitz F., *Reisestudien ...*, 504 и даље.
- 132 Ђорђевић Ж., *Ћукур-џесма...*, 258 и даље.
- 133 Kanitz F., *Reisestudien...*, 506 и даље; Kanitz F., *Königreich Serbien.. I*, 34 и даље.
- 134 Сматра се да се Гарашанин противио венчању кнеза Михаила са кћерком његове рођаке Анке Константиновић. Михаило је 1868. убијен, током једне шетње у Топчидеру са тим дамама и својом стрином Томанијом. Гарашанин је својом интервенцијом спречио обарање владе.
- 135 Kanitz F., *Reisestudien...*, 6. Султан је српске муслимане населио у близини границе са вазалном државом и тиме створио погранично становништво непријатељски настројено према суседу.
- 136 Избеглице су се из Лом паланке пешице иселиле у Ниш, на југу Србије, који је тек 1878. припао Србији. (Ђорђевић Ж., *Ћукур-џесма...*, 272 и даље).
- 137 Ђорђевић каже да је остало 2.000 до 3.000 муслимана да живи на српском тлу. Два муслиманска села налазила су се на босанској граници, Мали Зворник и Сакар, под османском јурисдикцијом. Мали каштел с ове стране Дунава преко пута гарнизона Адакале, близу Оршаве, био је срушен 1867. (Ђорђевић Ж., *Ћукур-џесма...*, 275). Милан Ђ. Милићевић је проценивао да је 1862. у Београду преостало 600 муслимана (Милићевић М., *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 20 и даље. Наведено у: Николић-Стојанчевић В., *Етничка, демографска и социјално-економска структура ...*, 26).
- 138 Документи се чувају у више архива. Николићева наводи следеће сигнатуре: Процена Г. Давидовића, Прот. бр. 29/1910; Процена турских добара у Београду 1863 (АС: ПО К-75/9); Списак добара које су Турци Србима и Турцима продавали и од ови куповали пре бомбардовања Београда и Списак оних добара турских у вароши Београду која пре бомбардовања нису под кирију давана, него сада издају (АС: ПО К-121/58); Фасцикла Бомбардовање Београда (Архив Историјског Института САНУ). Подаци које Николићева наводи из овог документа, о етничкој подели станова и дућана, међу собом су противречни. По њима, пре бомбардовања је било

- 730 муслиманских, 536 немуслиманских и три ромске стамбене куће, као и 517 муслиманских и 519 немуслиманских дућана (укупно 2.305 зграда), а после бомбардовања 335 муслиманске, 80 српских и 184 јеврејске куће, као и 235 муслиманска, 107 српских и 30 јеврејских дућана (само 971 зграда). (Николић В., Турска добра..., 270).
- 139 Листа имена са описом некретнина налази се у: АС: ПО К-75/9, наведено према: Николић В., Турска добра..., 274–281; Đorđević Ž., *Čikur-česma...*, 276 и даље.
- 140 АС: МУД-П 1863 XII-102, лист 1. Никола Вуловић министру унутрашњих дела од 2. октобра 1862.
- 141 Према копији документа код: Николић В., Турска добра..., 271 и даље, на жалост, без тачног навода сигнатуре. Документ вероватно спада у: Процена Г. Давидовића (АС: ПО К-75/9).
- 142 Муслимани притјажатељи турских имања у Београду 1863. Наведено у: Николић В., Турска добра..., 275.
- 143 АС: МУД-П 1863 XII-102, листови 4–5. Молба Насте Н. Штерић министру унутрашњих послова од 7. фебруара 1863.
- 144 АС: МУД-П 1863 XII-102, листови 8–9. Писмо градоначелника министру унутрашњих дела од 11. фебруара 1863.
- 145 АС: МУД-П 1863 XII-102, листови 13–14. Никола Вуловић министру унутрашњих дела, 5. марта 1863.
- 146 АС: МУД-П 1863 XII-102, лист 16. Никола Вуловић министру иностраних дела 13. априла 1863; лист 19–20. Никола Вуловић министру иностраних дела 5. јула 1863.
- 147 АС: МУД-П 1863 XII-102, лист 21. Нацрт писма министра унутрашњих дела Николи Вуловићу од 12. јула 1863.
- 148 Boestfleisch Н-М., *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen. Die Auseinandersetzungen um die Bürokratie in Serbien 1839–1859*, Frankfurt am Main 1987, 236 и даље. Уп. одељак 1 у првом поглављу.
- 149 АС: МУД-П 1863 XIII-79. Анастас Констандиновић, кафеџија, министру унутрашњих дела; листови 5–6, извештај градске управе министру унутрашњих дела 16. јула 1863.

БЕОГРАДУ
serbes.

НАШ НАРОД

ЕЛИТА И МИТ О ИЗАБРАНОМ НАРОДУ

Оснивачи државе и њихови синови: ауторитет и харизма¹

Биографије оснивача аутономне српске кнежевине имају много заједничких црта. Вође српских устанака потичу из сиротињске сеоске средине, никада нису ишли у школу, али су ипак сви имали изражен инстинкт моћи и велику харизму. Њихово благостање је почивало на личном залагању и амбицији да себи створе удобан живот. Тиме су се издигли изнад свог окружења које је прихватило, чак и са одобравањем, њихову водећу улогу.

Милош Обреновић (1780-1860) истовремено је и изузетни, и типични представник своје генерације. После детињства и младости у оскудици, дуго је радио код свог старијег полубрата, Милана, који је стекао добар иметак и постао трговац стоком. Током Првог устанка 1804-1813. Милан је брзо напредовао до звања војводе рудничке, пожешке и ужичке нахије, што је Милошу дало прилику да у сенци свог брата стекне богато политичко, војно и административно искуство. После пада Београда 1813. он није, као Карађорђе и друге војводе, побегао преко Саве, већ је остао и потчинио се новом везиру, чиме је стекао признање, како Османлија, тако и народа. Када су следеће године избили немири, он је иступио као посредник. Милан Ђ. Милићевић пише:

„У јесен 1814. учини се онај немир у Трнави, који се је прочуо као *Хаџи-Проданова буна*. Милош је тада много помагао са једне стране да више Срба не би упало у ту буну пре времена, кад није било ни мало прилике за срећан свршетак, а с друге – уздржавао је Турке да што мање штете учине угушујући ту злосрећну буну.

Непријатељи и овде Милоша криве. Али рад његов у овој прилици могу правично процењивати само људи широка срца, који су, поред тога, кадри одвојити оно што се ради по срцу, од онога што се мора да чини по дужности!

← **Апсолвенткиње Учитељске школе у народним ношњама, са „Србијом“ у средини, 1908. Фотографија, исечак, увеличан; цела слика на стр 277. ИАБ: ИСП К-14/285, В-III-20.**

Милош је и овде радио и као прави родољубац, и као смотрен државник.

Због тога немира у народу, Милош је морао сићи у Београд. Ту су га Турци задржали као таоца.²

Када је Милош у јануару 1815. ослобођен, српски устаници су га поставили за новог вођу. Он је хладнокрвно и вешто деценијама градио своју моћ. Његов амбивалентни карактер је ушао у легенду, о чему поново говори Милан Ђ. Милићевић:

„Милош је био средњега раста, јака састава, окрушасте снаге, округла лица, јасна, громовита гласа, брза, кратка говора, а памћења за причу јака; не знајући читати ни писати, Милош је често сам својим писарима казивао како ће му писати писма.(...)“

Милош је имао велику наклоњеност према лепом полу, али се не зна да је томе за хатар какав државни интерес крњио. Иначе је у свему живео веома штедљиво. Марио је да се стече; и тековину је своју ревново чувао. Нарави је био бујне, али повратљиве. Човек радник, увек је тражио најкраћи пут, макар тај пут и не био свакад најбољи. Реч, новац, па и саме људе, често је давао, само да уради шта је наумио!...

У љубави, у мржњи; у пријатељству, у непријатељству; у издашности, у тврдовању; у власти и без власти – Милош је бивао и прав и неправ; и отворен и лукав; и бујан и смотрен; и веран и забораван; и сталан и променљив; али у тежњи да руши Турство и да диже Српство, био је свакад један исти, непомерно сталан, вечито веран, никад забораван, свакад достижан и никад уморан!

То му је заслуга нада све заслуге; то му испуњује многу ситну човечију ману или погрешку.³

Поменик знаменитих људи, у којем је објављен овај портрет, садржи биографије значајних личности из првих деценија Кнежевине Србије. Његов аутор је био високи чиновник и народни писац, Милан Ђ. Милићевић (1831-1908), млађи Милошев савременик, који је донекле тешким стилем приказао слику кнеза, широко примљену у народу: као једног, од неких несхваћеног, хероја српског народа, коме је ослобођење земље од османске власти било важније од сопствених циљева.⁴ Према том опису, кнез Милош је владао као каприциозни старешина породице,

који је газио преко лешева кад је нешто хтео, али и великодушно бринуо о својој клијентели. Милићевић је пажљиво избегавао шкакљиву тему убиства Карађорђа; он помиње могуће узроке сукоба између њих двојице. Кнез Милош је све до дубоке старости био способан да учи, како показује пример еманципације београдских Јевреја после 1859, приказан у другом поглављу: он је по повратку на власт искористио знања стечена у изгнанству. Тамо је морао да призна да је његов деспотски стил владавине ствар прошлости.

Милош и његови саборци чинили су језгро српског сељачког горњег слоја, који је крајем 18. века настао од локалних угледних људи, имућних трговаца стоком и бивших припадника фрајкора, и који је по стицању аутономије преузео владу и управу. Они су се према својој породици и према суседима односили као према клијентели. Њихова лојалност је кнезу обезбеђивала контролу над областима где су они имали утицај, и у случају мобилизације трупа, спремност њихових клијената да га следе. Домаћи кадар Милош је, као раније Карађорђе, допуњавао Србима из Хабзбуршке монархије, који су стицали углед својим образовањем и професионалним знањем. Они су или потицали одатле, као Доситеј Обрадовић, први српски министар просвете под Карађорђем, или су се тамо школовали, као Вук Стефановић Караџић или Аврам Петронијевић, један од водећих политичара у време Милоша и Александра Карађорђевића. Поједини странци су такође радили за кнеза, као Пијемонтежанин Бартоломео Силвестер Куниберт, који је касније објавио књигу о српским устанцима.⁵

До тридесетих година 19. века српска елита се угледала на османски стил владавине и живота. Они су становали, одевали се и понашали као спахије, османска феудална господа. Дуго су и Милошеви саборци очекивали да ће преузети спахијска имања. Ипак, кнез је тежио личној власти. Он је 1834. спровео аграрну реформу. Његови следбеници су морали да забораве на снове о властелинствима, али су ипак све гласније захтевали поделу моћи. Тражили су увођење устава, као и државног савета, због чега је та опозиција унутар саме владе себе назвала уставобранитељима. Њима је припадао, поред утицајних стубова Милошеве моћи, Томе Вучића Перишића и Аврама Петронијевића, и

Тома Вучић Перишић, између 1850. и 1856. Таблотипија Анастаса Јовановића, МГБ: АЈ 506.

Милошев брат Јеврем. Причало се чак и да је Милошева супруга Љубица имала симпатије за уставобранитеље.

Тома Вучић Перишић (1788-1859) служио је у српској влади као човек за прљаве послове и војни заповедник који је сваки устанак против власти безобзирно гушио. Овај харизматични моћник имао је велики утицај на превирања од 1838. до 1842, када је у споразуму са Османлијама обезбедио пренос власти на Александра Карађорђевића. Његов вршњак, Вук Караџић, о њему је рекао да је био „велики јунак, али поносит, бесан и прави крвопилац људски“. Историчар права, Слободан Јовановић (1869-1958) сматрао га је прототипом сељачког демагога и завереника.⁶ Таблотипија Анастаса Јовановића из педесетих година 19. века, на упечатљив начин одсликава Вучићев карактер.⁷ Приказује га као османског достојанственика са фесом, тканицом и крзном опточеном крагном.

Аврам Петронијевић (1791-1852) потиче из мале вароши у источној Србији и похађао је школу у румуском граду Оршави. Ступио је 1818. као секретар у Милошеву канцеларију, и убрзо постао њен први дипломата, а касније министар спољних послова. На његову политичку памет и таленат за језике и дипломатију ослањали су се и кнез Милош и кнез Александар. Тадашњи француски конзул је сматрао: „Вучић је снага, а Петронијевић мозак уставобранитељског режима.“⁸

Милошев најмлађи брат, Јеврем Обреновић (1790-1856), био је дуго управник Шапца, док га кнез није преместио у Београд да би га лакше контролисао. Господар Јеврем, како су га сви звали, волео је средњоевропски начин живота. Унајмио је гувернанту и кућног учитеља за образовање своје деветоро деце. Он је наручио вероватно први клавир у Србији за кћерку Анку, и приређивао кућне концерте у свом конаку, које су радо посећивали малобројни европски дипломати у Београду.⁹

Нарастајући сукоб између кнеза и његових најближих сабораца распламсао се средином тридесетих година 19. века, по питању спољнополитичке оријентације Кнежевине. Опседан од стране страних дипломата, Милош је покушао да се измакне из обруча суседних сила, тако што се приближио Великој Британији. Његово бунтовничко окружење захтевало је, напротив,

тешњу везу са Русијом. Милош је коначно попустио и у децембру 1838. ставио на снагу, против своје воље, тзв. „турски устав“, којег је Султан издао у виду хатишерифа. Опозиција је сада могла да учествује у власти преко новог државног савета (Совјета).¹⁰ Средином 1839. године Милошев покушај да распусти Совјет није успео, на шта је он одступио са власти и отишао у изгнанство. Наследник је био његов деветнаестогодишњи син Милан, који је већ неколико недеља касније умро од туберкулозе. Тома Вучић Перишић, Јеврем Обреновић и Аврам Петронијевић преузели су, као регенти, власт, до проглашења малолетног Михаила за кнеза, 1840. Чак и после промене династије 1842, када је Карађорђевићев син Александар (1806-1885) дошао на престо, уставобранитељи су и даље стварно владали земљом. У наредних шеснаест година, од 1842. до 1858, консолидовали су моћ и поделили је међу неколико породица. Поред Вучића и Петронијевића, велики утицај имала је породица Александрове жене Персиде Ненадовић.¹¹

Уставобранитељи су уложили много енергије у изградњу модерне бирократије. У то време синови генерације оснивача државе дорасли су за политику. Они су делом као деца доживели време устанака и, за разлику од својих очева, добили су прилично образовање. Требало је да они, као млади чиновници, примене нове структуре управе. Илија Гарашанин (1812-1874) најзначајнији је политичар ове друге генерације. Он је био најмлађи син имућног трговца стоком, Хаџи Милутина Савића из села Гараша у околини Крагујевца, ветерана устанака и пријатеља кнеза Милоша.¹² Милутин је за своје синове унајмио кућног учитеља, а касније је послао Илију у грчку школу у Земун. Образовање Илије Гарашанина није било изнад нивоа основне школе. Показивао је слабо интересовање за трговину свог оца и, када му је кнез Милош понудио 1834. место у државној управи, двадесетдогодишњи младић је прихватио. После неколико година проведених у царинској служби у Вишњици и Београду, Милош га је 1837. поставио за команданта новоосноване редовне војске. У време смене власти 1842. Илија је био у иностранству, што му је спасло живот. Убрзо затим, Вучић га је довео за секретара у Министарство унутрашњих послова. У време изгнанства 1843-1844, које су захтевали Руси, поставио га је за свог заменика. За кратко

време Илија се еманциповао од свог поочима. Интриге дворске камариле око кнеза Александра нису га уопште интересовале, као ни Вучићева склоност ка сукобима. Он се интересовао за управљање државом у најширем смислу, и у тешком окружењу радио на консолидацији српске кнежевине. Увек је давао предност законским путевима у односу на насилне потезе.¹³

Гарашанин је имао поверења у пољског агента чешког порекла, Франтишека Заха, који је од јесени 1843. по налогу кнеза Чарториског саветовао српску владу у питањима дипломатије.¹⁴ Свакодневне дискусије са агентом деловале су на младог министра спољних послова као интензивни курс државне политике. Под Заховим утицајем, Гарашанин је 1844. саставио тајни манифест, који је постао најзначајнији документ српске експанзионистичке политике у 19. и 20. веку. У *Начертанију* је он у писменој форми изложио српске територијалне захтеве и назначио контуре будуће југословенске државе под српским вођством.¹⁵

Гарашанин је давао печат српској политици у периоду од двадесетчетири године. Као министар унутрашњих послова, руководио је од 1843. до 1852. изградњом државног апарата и полицијске службе. После смрти Петронијевића, 1852, на кратко је преузео министарство спољних послова и био од 1856. до 1858. државни саветник. Поново је 1858. постао министар унутрашњих послова и радио на свргавању кнеза Александра, за кога нико више није веровао да може издејствовати независност Србије од османске власти. Гарашанин је на Светоандрејској скупштини успешно спровео пуч против монарха, без проливања крви, и при том навукао на себе сумњу да је хтео сам да постане кнез. Из протеста против рестаурације Обреновића, одступио је са дужности крајем 1859. Није имао поверења у Михаила, чија се прва владавина завршила катастрофом, и који је био одговоран за погубљење његовог оца и брата. Ипак, 1861. дао се убедити да преузме место министра спољних послова. Поставио је услов да кнез Михајло прихвати *Начертаније* за основу своје спољне политике.¹⁶ У наредних шест година обојица су доминирала српском политиком као добар тим. Кнез Михаило је, током свог седамнаестогодишњег изгнанства, путовао, стекао је широко образовање и хабитус једног европског господина. Хтео је да наста-

Кнез Михаило Обреновић, око 1850. Стереоскопска таблотипија Анастаса Јовановића (види напомену 7). Стереоскопије су биле последња мода средином 19. века: Гледана кроз посебне наочаре, слика је деловала тродимензионално. МГБ: АЈ 1476.

ви дело свог оца, да протера Османлије из Србије и да оснује модерну српску националну државу. Пажљиво, инсценирани портрет Анастаса Јовановића, приказује кнеза у западњачком оделу, са сликом оца у позадини, како седи за столом истовремено и замишљен и опуштен, а на столу, на гомили преко ћилима стоје фотографија његове супруге, географске карте и књиге. Не може бити веће супротности између ове и фотографије Томе Вучића Перишића, снимљене само неколико година раније.

Кнез Михаило и Гарашанин водили су активну унутрашњу и спољну политику. Они су покренули оснивање балканског савеза, да би се одбранили од територијалних апетита европских великих сила, које су очекивале слом Османског царства. У унутрашњој политици владали су гвозденом руком и изградили модеран, централистички организован, апарат управе. Са повлачењем османског гарнизона са српске територије 1867. постигли су врхунац моћи. Њихов лични однос се погоршао 1865, када се кнез развео од супруге и ковао планове за женидбу са кћерком своје сестре од стрица, Анке.¹⁷ Године 1867. отпустио је Гарашанина без образложења, вероватно због промене правца у политици.¹⁸ Гарашанин се повукао на своје имање у Гроцкој. У време Михаиловог убиства 1868. случајно се налазио у топчидерском парку. Одмах је пожурио у град да обавести кабинет, и зауставио је покушај преврата.

Илија Гарашанин је умро 1874. у својој кући на селу. Милан Ђ. Милићевић је радио као његов чиновник и у *Поменуку* му је посветио дугачко поглавље. Ценио је његов интегритет: Гарашанин се скоро уопште није бринуо о свом имању и био је сувише поносан да би од кнеза примио пензију. Био је човек противречности: велики, снажан, са ожиљцима од богиња, у старости без зуба и оболео од костобоље, неуморне вредноће и истрајности у раду, пун шарма и духа у личним односима.¹⁹ Слободан Јовановић га је ценио као „највећег државника и администратора из доба уставобранитеља“.²⁰

Видовдан. Настанак српске националне идеологије

Оснивачи српске кнежевине, Карађорђе, кнез Милош, па чак и Тома Вучић Перишић, били су слављени у народу као хероји, а њихова дела опевана у песмама. Јуначке песме имају високо место у усменој традици српског друштва.²¹ Оне почињу са еповима о битци на Косовом пољу 1389, у којој су се судариле муслиманска и хришћанска војска, и у којој су погинули оба војсковође, султан Мурат I и српски цар Лазар I Хребељановић.²² Легенде су са обе стране служиле пре свега учвршћивању власти. Православна црква их је заоденула у религијско рухо, у којем су доспели у српску народну културу, у безбројним варијантама и украсима.²³ Песма *Цар Лазар и царица Милица*, на пример, говори о слуги Милутину, који је после битке побегао код царице у Крушевац и испричао јој о погибији њеног мужа, оца (Југ-Богдана) и браће, девет Југовића:

„Сви осташе, госпо, у Косову!
Ће погибе славни кнез Лазаре,
Ту су млога копља изломљена,
Изломљена и турска и српска,
Али више српска него турска,
Бранећ’ госпо, свога господара,
Господара, славног кнез-Лазара.
А Југ ти је, госпо, погинуо
У почетку, у боју првome.

Погибе ти осам Југовића,
Ђе брат брата издати не шћеде,
Докле гође један тецијаше;
Још остаде Бошко Југовићу,
Крсташ му се по Косову вија;
Још разгони Турке на буљуке,
Као соко тице голубове.
Ђе огрезну крвца до кољена,
Ту погибе Бановић Страхиња.
Милош ти је, госпо, погинуо
Код Ситнице, код воде студене,
Ђено многи Турци изгинули;
Милош згуби турског цар-Мурата
И Турака дванаест хиљада;
Бог да прости ко га је родио!
Он остави спомен роду српском,
Да се прича и приповједа
Док је људи и док је Косова.
А што питаш за проклетог Вука,
Проклет био и ко га родио!
Проклето му племе и кољено!
Он издаде цара на Косову
И одведе дванаест хиљада,
Госпо моја, љутог оклопника.²⁴

Српске епске песме могу се упоредити са хомерским наслеђем, као и са индијским еповима, Махабхарата и Рамајана.²⁵ Оне сликовито и у јарким бојама приказују јаке емоције. У усменој народној култури лутајући музичари су ишли од места до места и говорили пред окупљеним сељанима, често уз глуму и плес, а на западном Балкану су углавном сами себе пратили на гуслама. Песме су директно помагале народу да преживи, дајући му моралну подршку. Оне су преносиле информације и пружале забаву у време када није било радија ни биоскопа. Слушаоци су могли на кратко да побегну из реалности и да се идентификују са херојима. Овај ефекат је у Србији и Црној Гори био још јачи, због култа предака, јер су многе породице изводиле своје порекло од косовских ветерана. Епови су преносили традицију и одражавали историјску реалност османске стране владавине: Бановић Страхиња је пао тамо где је крв до колена, а Милош Обилић није

убио само султана Мурата, већ поред тога и дванаест хиљада Турака. Упркос надљудском напору, хришћанска војска је изгубила битку. За то је био крив Вук Бранковић и његово нечасно дело. Он је прототипски представљао „издајнике“, који су после битке прешли у ислам, тј. Албанце и Бошњаке. Српска православна црква је смрт цара Лазара представила у аналогiji са мучеништвом Исуса Христа и свесно је ширила следећи мит:

У ноћи пред битку цар је сањао сан у којем је бирао између земаљског и небеског царства. Паралела са религијским значењем помагала је слушаоцима да издрже тешка времена, и хранила је њихове наде у спасење на небу, после смрти. На преласку 18. у 19. век месијанска тежња ка обнови „небеског“ српског царства на земљи, доспела је у центар пажње. Мисао о освети за Косово постајала је све значајнија. Карађорђе и Милош су се свесно служили тим топосом, да би сељачки народ окупили око себе. Народ их је пратио са великим поверењем, али је имао јасна очекивања како они треба да се понашају, и критички је одмеравао њихова дела по узору на епске јунаке. У време устанака дошло је до промене носилаца косовског мита. Ако је до тада служио као средство комуникације између цркве и верника, сада је служио новој политичкој елити и њиховом повезивању са српским сељацима, хришћанима. Инструментализација косовског мита од стране прве генерације новоствореног владајућег слоја представља довршетак првог корака у социјалном раслојавању српско-хришћанског друштва, које је са успехом свог покрета истовремено изгубило статус раје.

Вук Стефановић Караџић је био хроничар овог развоја. Рођен 1787. на српској страни Дрине, као дете досељеника из Херцеговине, научио је да чита и пише у манастиру, и при том је радио као писар. Када је његов отац настрадао 1804. у време страховладе јаничара, побегао је у Карловце, где је наставио школовање. Вратио се у Србију 1807. и постао секретар, прво Јакова Ненадовића, а две године касније Карађорђевог саветодавног тела, Правитељствујушћег Совјета. По завршетку Првог српског устанка 1813. отишао је у Беч, где се трајно населио и оженио Аном Краус, 1818. године. Био је 1820. позван на двор кнеза Милоша, који је желео да га он подучава. У наредним годинама много времена је провео уз кнеза, али је ипак трпео због његовог деспотизма, и

сукобљавао се са његовом околином. Ти доживљаји су га подстакли да 1832. напише познато писмо, у којем је изложио Милошу лоше стране његовог режима. Милош Обреновић је ипак ценио Вука и помагао га материјално најкасније до 1835. У време изгнанства, Милош и Михаило су одржавали са њим тесне везе.

Вук је већ током Првог устанка интензивно прикупљао народне и јуначке песме и први пут их записао. У Бечу је 1814. објавио *Малу њросјонародну Славено-Сербску Пјеснарицу*, а наредне године *Народну Срјску Песнарицу*, са сто женских и седамнаест мушких песама. Преведене су на немачки и француски језик, и имале су много успеха.²⁶ Објављене су у време када је романтизам био на врхунцу у Европи и када су елите почеле да доживљавају себе као припаднике нације. Стари народни епови, погодни за митове о стварању нација, наилазили су од краја 18. века на све веће интересовање.²⁷ Вуков рад – поред збирки песама објавио је и српску граматику, речнике, етнографске и политичко-историјске књиге – представља писмено бележење српске народне културе и означава почетак српске *модерне*. Он је чинио основу српског национализма у настанку, служио је учвршћивању власти српских кнежева и истовремено се потпуно уклопио у међународни научни дискурс тог времена, тако што је документовано приказао јуначке песме и народне обичаје, реформисао српски језик и показао га свету, као и тиме што је написао хронику српских устанака.²⁸

У међувремену, европске елите су са великом пажњом пратиле манифестације распадања Османског царства. Конзервативни монархисти и либерални револуционари испољавали су симпатије према ослободилачким стремљењима хришћанске раје, како у Грчкој, тако и у Србији. При том је наслеђе Хелена увек било у првом плану: Свест о античкој колевци европске културе подстицала је спремност великих сила на политичку интервенцију, али и процес изградње нације православаца грчког језика.²⁹ Песници романтизма су глорификовали херојска дела хришћанских устаника против „свирипих Турака“: Џорџ Бајрон је 1822, поред многих других авантуриста, отпутовао на Оријент, да подржи грчке борце за слободу.³⁰ Они су били упућени на помоћ са стране. Године 1826. молили су три велике силе, Русију, Енглеску и Фран-

пуску, да интервенишу. После дугогодишњих борби и преговора, султан је признао независност Грчке у јулу 1832. године. Ипак, новооснована краљевина није била стварно слободна. Малолетни краљ Ото био је пореклом из Баварске, одатле је довео своје саветнике и војнике, а три гарантне силе су у позадини и даље учествовале у вођењу политике. Они никада нису имали намеру да прихвате нову самосталну државу у Егејском мору.³¹ Поред Русије, и Аустрија је гајила планове о територијалној експанзији у правцу Истанбула. Велика Британија је штитила своје трговачке интересе на Босфору: Као и у Индији, одрекла се војне интервенције, догод би то било привредно исплативо. Грчка је, као и Истанбул, била легло европских агената. После 1830. године они су проширили свој делокруг и на Србију.

Хабзбурговци су први међу великим силама послали свог сталног конзула, Антуна Михановића, у Београд. На једном пријему код Јеврема Обреновића он се заљубио у његову кћерку, Анку (1821–1868). Када је кнез Милош забранио тај брак, дипломата се отворено ставио на страну уставобранитеља и био избачен из земље.³² Русија је поставила конзула у румунски град Оршаву, близу границе, и врбовала заповедника београдске тврђаве, Јусуф пашу, за агента. Узалуд је покушавала да спречи слање француског конзула 1838. Кнез Милош је хтео да држи на дистанци како Русе, тако и Хабзбурговце. Зато је ступио у контакт са Енглезима. Они су већ 1832. у Србију послали Дејвида Уркарда (1805-1877), агента са седиштем у Истанбулу, ради спровођења истраге. У мају 1837. Уркард је дошао у Београд у пратњи првог сталног конзула Велике Британије у Србији, Џорџа Лојда Хоџеса. Сусрет са агентом у кући њене сестре Симке, инспирисао је тада шеснаестогодишњу Анку Обреновић да напише један еуфорични текст у дневнику. Тај текст показује како је тада у српској кнежевској породици опхођење било неформално, и какву је atrakцију страни посетилац представљао у Београду:

„Понедељак: 17. Мај леп је дан био.

Јошт јуче била сам разумела, да ће данас Енглески конзул Гос. Хоџан прећи и помешати се, па зато сам ја и моја мила Наставница највише и код сестре Симке пошли, да би тамо могли видети како прелазе, и тако ми још изјутра одемо тамо.

Пошто смо неко време тамо поседили, дође и Го. Конзул Ми.[хановић] који нам каже да [ће] у 12 сати конзул прећи; и он је ту мало поседио и тек што је сишао, али топови запуцају, и објаве да долазе, и тако смо све са пенџера гледали, ту је био изишао Го. конзул Ми. и Го. Уркард, са ким је он двапут поред пенџера прошао, будући да ми и казао, да ће га још и довести, да се с њим упознам, и ту нам један ко[м]плимент учинио затим је био Го. Симић Алекса, а то су од ови важни људи било, а и иначе а други доста било, који су трчали, да виде.

Пошто су неколико топова пукли, видимо и шајку на којој су они били, и све смо је готово гледали, докле и к обали дошла, после већ пошто су изишли, видимо Го. конзуловицу, која је испод руке са Го. Уркардом ишла, и који ју је до горе довео, она је била у некаквој белој аљини обучена, и имала је шешир на глави, са валом; (...).

Ми смо сви готово на Диванани били, али кад етои Го. конзула Ми. са Го. Уркардом (...) ми се тако ту са њима поздравимо, и ја тако их понудим у собу, и ту са њима седнемо, ја и моја Наставница, и мој мили Го. Тирол, и тај је мени састанак врло лепо и пријатан био, будући да ми једна похвала са другом од Го. Уркарда сљедовала. Најпре ми је казао, да и он ту радост учествује, што и Енглески барјак у Србији види, и то жели, да и Србски барјак на Темси доживи видити; на кое му ја одговорим, да му на томе усрдно благодарим, и да ја велику радост учествујем, што те барјаке у моме отечеству видим, а још би ми већа радост била, кад би наш барјак на Темси видила, на кое ми се он поклони (...). На то он опет каже ми, да није досад знао да и у Србији једна Списатељица има и да се он врло радује што ме је видио, и истина да је две књиге од Го. Тирола добио, но он би желио, да би ја сама своје име на књиги записала и њему дала; на кое му ја одговорим, да ја оћу то учинити, и да сам ја много и чула и читала о Го. Уркарду, и то се ја сад већма радујем што га лично познајем сад, и да му могу и књигу са моим именом дати, на кое се он поклони, и на то ми каже, да и у политическим дјелима неки пута се круна заслужује, и ја да сам сад овде у Србији и лепоте и памети круна, на кое му се такођер поклоним, и они тако устану, и ја му при полазку, да ће ми Го. Уркард свагда у памети остати, и он је се готово све поклонима чак до врата опраштао. — Боже, како ми је ово време пријатно било, пером описати не могу (...).³³⁴

Заставе које лепршају, једина списатељица у Србији, круна лепоте и памети те земље: наивна шеснаестогодишњакиња је примила британског дипломату без формалне најаве и дозволе својих родитеља, само у присуству учитеља, гувернанте, као

и свог обожаваоца, хабзбуршког конзула Михановића. Она је одржала пријем као принцеза, и задовољно прихватала Уркардово ласкање. Њена сестра Симка није могла да спречи посету, и касније је изгрдила Анку, на шта се она горко жалила: радије би се одрекла јела за три дана, него друштва тако култивисане господе.³⁴ Британци су, међутим, посматрали далеку кнежевину добронамерно, али она није била битна за њихове интересе. Њихове дипломатске активности биле су усмерене на заштити султана.³⁵

За разлику од њих, пољски кнез Адам Чарториски (1770–1861), који је од пропасти устанка против Русије 1830–1831. живео у изгнанству у Паризу и одатле развио антируску мрежу агената, био је заинтересован за Србију.³⁶ Источна криза 1839–1840. године скренула је његову пажњу на југоисточну Европу. Његов сарадник у Истанбулу, Михаел Чајковски, био је чврсто уверен да ће Србија имати централну улогу на Балкану и изградити велику јужнословенску државу. Чарториски је имао удела у промени династије 1842. године, и zaloжио је свој утицај за признавање новог режима од стране европских великих сила.³⁷ Наредне године је дао кнезу Александру Карађорђевићу неколико савета како Србија треба да се понаша (*Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie*). Чарториски је, као и француска влада, хтео да сачува Османско царство, али је на дуги рок ипак хтео да хришћанско становништво живи у једној држави. Предложио је српском државном врху да се помири међу собом и да уједини под вођством Србије јужнословенске народе на основу једног дугорочног акционог плана. Уједињење са Црном Гором омогућава им излаз на море. Требало би да негују добре односе са султаном и да Русе укључују само као посреднике. Хабзбурговцима не би требало да верују.³⁸

Министру унутрашњих послова, Илији Гарашанину, допала се идеја о политичком акционом плану, и молио је више својих конфидената да му предају своје нацрте. Један од тих пријатеља био је пољски агент чешког порекла, Франтишек Зах (1807-1892), који се 1843. настанио у Београду.³⁹ У тесној сарадњи са Чарториским, Зах је саставио план по којем би требало да јужнословенски народи, под српским вођством, буду уједињени у једну

државу.⁴⁰ Србија би требало да се чува територијалних апетита Руса и Хабзбурговаца. Требало би да ојача своју војну моћ и да изгради тајну полицију, која би могла да агитује и у Бугарској, Босни и Херцеговини, Хрватској, Славонији, Далмацији, Црној Гори и северној Албанији. Православни и католици би морали да се споразумеју и да у свој споразум укључе и муслимане словенског порекла. Излаз на море преко северне Албаније и лука у Улцињу помогли би да се ослободе привредног обруча Хабзбуршке монархије. Савез са Француском и Енглеском био би бољи од покровитељства аустријског или руског цара.

Зах је тако прилагодио идеје Чарториског српским приликама. Гарашанин је критички размотрио Захов план и изложио му своје сопствене идеје. Пољаци су полагали велике наде у његове способности:

„Он је веома способна и енергична личност... један од најактивнијих првака у Србији, племенити родољуб и личност која цени ред. Досад још увек није схватио пун значај улоге Словена или потребу (Србије) за (наследном) династијом, али он има способности да то увиди. У разговорима са Москвом свакако да ће бити опрезан, неће се повиновати (Русији) и браниће права и слободу своје земље. Признаје нужност да буде под заштитом Порте и да са њом одржава што је могуће боље односе... Везе са њим су значајне и потребне.“⁴¹

Гарашанин је сада написао свој акциони план, који је назвао *Начерџаније*. Он је дословно преузео дуге пасусе од Заха, али је ипак избацио све са чим се није слагао. Јужнословенску визију Чарториског претворио је у великосрпску, пошто је појам *јуџословенски* заменио појмом *српски*. Потпуно је избацио Захово поглавље о сарадњи са хрватским илирцима, које је овај брижљиво испреговарао са политичарима око Људевита Гаја.⁴² Такође је одбацио и отклон према Москви, што је за Пољаке било централно питање. Он је веровао у „природни“, равноправни савез између Србије и Русије. Приоритетна подручја српске експанзије за Гарашанина су биле Босна и Херцеговина, Црна Гора и северна Албанија, дакле, границе средњовековног српског царства. Тиме је евоцирао идеју о освети Косова.⁴³ Територијално ограничавање је имало и прагматични аспект. Пароле о јужнословенском ује-

дићењу и српске експанзионистичке намере усмерене преко граница Османског царства, изазвале су оштру реакцију Беча. Српски министар унутрашњих дела са захвалношћу је прихватио подршку пољских политичара, али није дозвољавао да га употребе за своје циљеве. Њихова агитација је на њега деловала као катализатор. Гарашанин је први у писаној форми изнео циљеве српске експанзионистичке политике у 19. веку, и образложио је косовским митом. Одељак о проширењу државних граница на све области на Балкану насељене Србима преузео је од речи до речи од Заха, осим допуна штампаних курзивом:

„Србска држава која је већ срећно почела, но која се распростирати и ојачати мора, има свој основ и темељ тврди у царству српском 13-га и 14-га стољећија и у богатој и славној српској историји. *По историји овој зна се да* су српски цареви почели били грчком царству мах отимати и скоро би му конач учинили те би тако на место пропадшег источно-римског царства србско-славенско царство поставили и ово накнадили. Цар Душан Силни примио је већ грб царства грчког. Долазак Турака прекинуо је ову промену и препречио је овај посао за дуго време но сад, пошто је сила турска сломљена и уништена *иако рећи*, треба да почне исти онај дух дјејствовати, права своја на ново тражити, и прекинути посао на ново наставити.

(...) Чрез то ће ово предпријатније у очима свију народа а и самих кабинета, неисказану важност и високу вредност задобити; јер ћемо онда ми Срби пред свет изићи као прави наследници великих наших отаца, који ништа ново не чине но своју дедовину понављају. Наша дакле садашњост неће бити без сојуза са прошлошћу, него ће ова чинити једно зависеће, саставно и устројено цело, и зато Србство, његова народност и његов државни живот стоји под заштитом светог права историческог. Нашем тежењу не може се пребацити, да је оно нешто ново неосновано, да је оно револуција и преврат, него сваки мора признати да је оно политички потребно, да је у прастаром времену основано и да корен свој у пређашњем државном и народном животу Срба има, који корен само нове гране тера и на ново процветавати почиње.⁴⁴“

Када је Зах написао свој план за Гарашанина, свесно је ласкао и претеривао, да би тако српском политичару, неискусном на међународној сцени, улио храброст и самосвест. Вешто је по-

сегнуо за топосом „освета Косова“, за који је вероватно први пут чуо у Београду. Он се савршено уклапао у месијански концепт пољских политичара у изгнанству који су наглашавали предводничку улогу Србије на Балкану и заснивали је на псеудоисторијским аргументима. Зах је у свој текст уградио једну грубу грешку: Средњовековно српско царство није постојало двеста година, већ формално двадесет пет, а стварно девет година, и распало се давно пре османског освајања.⁴⁵ Гарашанин је ту грешку без провере преузео.

Тај акциони план, који је у 20. веку постао најважнији документ српског експанзионизма, Илија Гарашанин је третирао као поверљиви инструмент рада. Радио је доследно и тврдоглаво на његовој примени: у деловима Османског царства насељеним јужним Словенима, изградио је, уз помоћ трговаца, раширену мрежу агената. Испословао је да српска влада плаћа годишњу ренту црногорском владици у висини од хиљаду аустријских златних дуката. У Херцеговини је хришћанско становништво имало симпатије за државу кнеза Михајла и било је спремно за устанак против муслиманских земљопоседника. Гарашанин је слао свештенике и учитеље који су говорили словенске језике у Источну Румелију и подстицао штампање бугарских списа у Београду.⁴⁶ У односима са католицима био је уздржан. Стварао је контакте са католичким племенима у северној Албанији, а према хрватским Илирцима око Људевита Гаја био је опрезно љубазан.⁴⁷ Од 1861. радио је на стварању једног система уговора међу представницима балканских народа под османском влашћу. Овај балкански савез је требало да устане против султана, са руском подршком. Проглашење Видовдана (15./28. јуна), дана битке на Косову, за званични национални празник, била је свесна провокација Високе Порте. Када је Гарашанин 1867. пензионисан, припреме за рат су биле у пуном јеку.

Гарашанинов акциони план био је познат само најужем кругу српског вођства. Три године после његове смрти, његов син Милутин је послао *Начертаније* одабраним пријатељима. Тренутак у којем је то урађено и имена посвећених сугеришу да је то у вези са оснивањем неоконзервативне Напредне странке: требало је да Илијин аманет да већу тежину програму нове партије. Милан Ћ.

Милићевић говори у свом дневнику о посети код бившег министра Аћима Чумића:

»1. фебруара 1877.

После подне свратих Чумићу који ме је тражио два пута. Он ми прочита програм за политику Србије који је саставио Илија Гарашанин на крају 1844. године. То је докуменат и за ванредни ум и за дивотно патријотство тога истински великог човека. Преписаћу га, јер га је Милутин и послао мени.

Увече свраћам к Стојану и оставих му да прочита тај састав.⁴⁸

Милан Милићевић није разумео зашто Милутин није хтео да објави *Начертаније*. По његовом схватању, Милутинова лењост је онемогућила постхумну славу његовог (Милутиновог) оца. Када је ривал Илије Гарашанина, либерал Јован Ристић, средином осамдесетих година 19. века објавио своју тротомну историју спољнополитичких веза Србије од 1848. до 1872, Милићевић је ступио у акцију и изложио јавности на увид акциони план свог преминулог претпостављеног у *Поменику*, објављеном 1888.⁴⁹ Одмах је додао и грдњу на Илијине наследнике:

„Тек кад би се штампало Гарашаниново ‚Начертаније‘, и толика друга његова писма, видело би се колико је срца и ума било у тога државника-самоука. Али као да ће име Илино [sic] ту правду, а српски народ то обавештење, подуже очекивати.⁵⁰“

На притисак Милићевића, Милутин Гарашанин је коначно почео систематски да сакупља папире свог оца. У једном писму од 7. јуна 1892. молио је Илијиног пријатеља, Јована Мариновића, да му преда сачувану кореспонденцију ради прављења транскрипата.⁵¹ Шест година касније Милутин је умро, и није стигао да објави заоставштину свог оца.

Српска публика је могла да прочита оригинални текст *Начертанија* тек 1906. у часопису *Дело*.⁵² Драгослав Страњакковић је 1931. године реконструисао настанак Гарашаниновог акционог плана на основу истраживања пољског историчара Марцела Ханделсмана, и тиме обелоданио везе уставобранитеља са Пољацима у изгнанству.⁵³ У контексту актуелних политичких дешавања, ве-

ликосрпски правац деловања тог документа добио је нову експлозивну снагу. После Другог светског рата дискурс је био усмерен ка вредновању пољског утицаја на младог Гарашанина.

У међувремену је Видовдан све више добијао на значају у календару националних празника, а тиме и у свести јавности. Поводом петстогодишњице 1889. влада је одлучила да се целе године држе помени цару Лазару и јунацима са Косова, и од наредне године забележила овај датум као државни празник. У црквеном календару он је од 1892. обележен црвеним. Елита, већ доста удаљена од харизматичних фигура вођа устанака, повезала је овај дан сећања са слоганом „освета Косова“ и тиме је имала у рукама моћно средство мобилизације народа. Нестала су правила понашања која су једва један век раније обезбеђивала равнотежу између сељака и вођа устанака. Широке масе становништва и даље су имале извесна очекивања од елите, али се она већ удаљила од свог сељачког порекла и више се није тако понашала. Она је била образована, путовала је у далеке земље, и добро се осећала у градско-интелектуалном или војном миљеу. Тражила је друге начине да привуче присталице. Видовдан је био популаран а напори српске владе да припоји Косово и јужну Србију наишли су на широко одобравање. Београдска историчарка Олга Зиројевић пише: „Култ Видовдана је у првим деценијама 20. века ујединио велику већину српског народа, што је одражавало државотворну климу тог времена.“⁵⁴ Тек у календару за 1914. српска влада је увела 5/28. јун као званични национални и црквени празник. Исте године Видовдан је постао симболичан датум, који је од тада давао посебну тежину политичким делима: један млади ученик пуцао је тог дана у Сарајеву на хабзбуршког престолонаследника и његову жену, и тиме започео Први светски рат. Зиројевићева је убеђена у дејство косовског мита на формирање менталитета. Позивајући се на судбоносну одлуку цара Лазара Срби, у шали или у збиљи, тврде: „Ми смо небески народ!“ Тај мото је руководио њихово колективно понашање у кључним моментима, што су политички и духовни вођи користили. Тако је патријарх Гаврило Дожић у говору на радију 27. марта 1941. позивао на пуч против кнеза Павла и његове владе, који су два дана пре тога потписали Хитлеров Тројни пакт. После пуча становништво Бе-

ограда је играло на улицама и викало „Боље рат него пакт, боље гроб него роб!“ Десет дана касније Хитлер је бомбардовао град.⁵⁵ По садржају и механизмима деловања косовски мит се не разликује од националних митова других европских држава. Топоси који се редовно понављају су херојска борба за слободу и веру, и ослањање на историју Христовог страдања. Употреба националистичко-империјалистичког језика, склоност ка уметничким сликама са историјским садржајем и слављење битака представљају у другој половини 19. века врхунац европског одушевљења националним митовима.⁵⁶ Паралеле ипак престају са високим степеном идентификације српског становништва, које је доживљавало своје народне епове као живи основ свог осећања припадности заједници и поново их преживљавало. Милица Бакић Хајден тврди: „Према томе, Косово није занемарљива чињеница по српском схватању свог културног, верског и националног идентитета, то није само „мит“ као прича: то је наратив који стално повратно делује на реалност на јединствени начин.“⁵⁷ Деловање тог мита на колективну свест може се поредити са деловањем индијског епа Махабхарата, чији протагонисти до данас чине део хиндуистичке културе свакодневног живота.⁵⁸

Србија је дуго имала користи од свог статуса балканског народа ослобођеног од „турског јарма“, којег је морала да дели са својим суседима, као и претензије на наслеђе Османског царства. Национална еуфорија и добра воља међународне заједнице спречавали су српску елиту да ствари посматра реалнополитички. Независност од 1878. године плаћена је крваво, и Србија је морала да се одрекне Босне и Херцеговине у корист Аустро-Угарске. Почетком 20. века симпатије Запада су видно опале. Смрт краља Александра и Драге Обреновић 1903. године изазвала је згражање, извештаји из балканских ратова 1912-1913., који су први пут укључили фотографије, изазвали су констернацију, а атентат на хабзбуршког престолонаследника 1914. године огорчење. У западној јавности учврстио се стереотип о Балкану као бурету барута и његовим крвожедним и нецивилизованим урођеницима.⁵⁹ Српска јавност је на ово реаговала иритирано, али се концентрисала на примање позитивних вести, којих је и даље било.⁶⁰ Током Првог светског рата савезничка пропаганда је хвалила от-

пор мале краљевине надмоћној Хабзбуршкој монархији као израз косовског духа, и славила атентатора из Сарајева као хероја и мученика: писано је да је он напамет знао *Горски вијенац*, циклус песама црногорског владике Његоша, и да је деловао по узору на Милоша Обилића, који је убио султана.⁶¹ Велика Британија је током Првог светског рата стално одавала почаст Србији. Музеј Викторије и Алберта у Лондону је 1915. године са великим успехом приредио изложбу скулптура Ивана Мештровића.⁶² Наредне године је чак Уједињено Краљевство прославило *Kosovo Day*. Текст Р.В. Ситон-Вотсона, *Serbia: Yesterday, Today, and Tomorrow*⁶³, читан је у око 12.000 школа и требало је да покаже како је „прича о Косовом пољу потпуно преплетена са свакодневним животом српског народа“.⁶⁴ САД су тај дан од 1918. године обележавале и пропагирале као празник у част Србије и других народа окупираних у Светском рату. Када је исте године основана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, ојачана је предводничка позиција Србије.

Елита знања. Образовање и патриотизам ⁶⁵

Двадесет осмог априла 1958. године осамдесетдогодишња Милица Бабовић-Бакић предала је своју аутобиографију Српској академији наука и уметности. Њена сећања говоре о стилу живота и мрежи друштвених веза београдске елите.⁶⁶ Родитељи Бабовић-Бакићеве дошли су из Хабзбуршке монархије као тек венчани пар и населили се у Београду 1876. Отац Војислав је студирао педагогију и психологију у Немачкој, и преселио се у Србију из патриотских разлога, где је предавао педагогију у учитељској школи, прво у Крагујевцу, а онда у Београду. Мајка Љубица је водила порекло од нижег хабзбуршког племства. О васпитању у кући својих родитеља Милица пише:

„Мати ми је била веома образована, говорила је немачки и француски и свирала на клавиру. Имала је седморо деце, ја сам била најстарија, учила ме је домаћинству и лепом понашању. С ким је била у дири, сваки ју је волео.

Тражила је од нас (женске деце) да будемо вредне, док је отац полагао да што више читам и научим. Имао је велику библиотеку, коју сам радо и много читала. Свако вече од десет до дванаест часова проводио је са мном у разговору, ја сам га радо слушала и стално га запиткивала о ономе што ме је интересовало.⁶⁷

Отац је свакодневно био посвећен образовању своје талентоване најстарије кћерке и омогућио јој је да похађа гимназију, иако је девојкама била намењена само Виша женска школа:

„Али мој отац имајући намеру да ме више школује и да студирам, па после да ме пошаље на страну да се усавршим. Израдио је молбом код министра и уписао ме је у II мушку гимназију (...). Тамо сам била ја у I разреду гимназије сама међу мушкарцима. А гимназисти се покрећу од улазне капије с улице и све до стана у дворишту послужитељеве собе, чекајући ме да прођем и онда ми добацују поздраве, а ја сам пролазила не гледајући никога, једва чекајући да дођем до мога уточишта. Први разред сам завршила одлично.“⁶⁸

Милицина лепота и статус гимназијалке, што је било изузетно, донели су јој пажњу и оданост школских другова, али она је ипак била у гимназији ради учења. По завршетку првог разреда, директор школе је скупио ученике у школском дворишту да би им поделио дипломе:

„Затим је држао говор и пружи ми књигу за одлично учење, „Горски Вијенац“ од Његоша и тада је прекорио цео мој разред што је допустио да као женска особа да будем најбоља, да је то за њих срамота.“⁶⁹

После четвртог разреда, тадашњи министар просвете, Владан Ђорђевић, донео је закон по којем је девојкама било забрањено да у будућности похађају гимназију, па су дотадашње гимназијалке морале да пређу у више женске школе. Милица и њен отац су морали томе да се приклоне:

„Сад сам морала ићи у Вишу женску школу безвољно. Велику сам разлику осетила, како у предавању, тако и у начину испитивања. У гимназији сам одговарала својим речима, а овде се морало учити напамет, па ниједну реч не смеће променити.“⁷⁰

Милица је стално осећала да јој је, као девојци, школски успех у ствари непотребан. Ако би добила најбоље оцене у мушком разреду, то није имало везе са њеном интелигенцијом, већ са неуспехом њених школских другова. Насилно пресељење у Вишу женску школу за њу је значило крај амбиција за студије. Она је додуше успела да дуже од осталих девојака ужива у девојачком животу пре венчања, ипак „и то је једном морало да се догоди“.⁷¹ Удала се са двадесет три године за инжињера Владимира Бабовића и од тада се посветила породици.

Глад српске елите за образовањем била је велика, и није била ограничена само на мушкарце. Младе жене су у градској средини, захваљујући заштићеном статусу и породичном поносу, уживале слободе које су биле незамисливе на селу. Прогресивни родитељи су подржавали своје кћерке, жељне знања, и тражили начине да им омогуће више образовање. Понекад су им у томе патријархалне структуре биле од помоћи. Захваљујући једној рупи у закону – студенткиње нису биле експлицитно искључене – жене су могле да се упишу на Велику школу, основану 1863, ако би ректор био сагласан. Када би нека млада девојка стигла до матуре, упркос лошег квалитета виших женских школа њеним студијама би се увек успротивила околина, која за то није имала разумевања.⁷² Малобројне су се усудиле на тај корак. Драга Љочић се 1871. године регистровала као слушатељица на београдску Велику школу и дипломирала 1879. медицину на Универзитету у Цириху. Она је била једна од првих европских лекарки и прва у Србији, која је тада тек неколико година била независна држава. По повратку кући, дуго није могла да се запосли. Примљена је 1881. као лекарски помоћник у Државну болницу у Београду. Касније је, као и многе њене наследнице, отворила приватну праксу, пре него што је била примљена у државну службу као лекарка.⁷³ Прве две редовне студенткиње на београдској Великој школи дипломирале су 1891. Око 1900. године удео студенткиња већ је износио 10%. Од државних стипендија за студије у ино-

← Катарина Павловић (рођена 1872), са пријатељицом (чучи), била је прва жена са дипломом универзитета, која је дипломирала на Филозофском факултету у Београду. Фотографија Милана Јовановића, око 1900. МГБ: ФПУЕ 1055.

странству било је између 1882. и 1914. године 5% за жене (четрдесет шест од 853 лица).

Већ је кнез Милош финансирао образовање младића у иностранству, да би их касније запослио у државној служби. Уставобранитељи су 1839. године увели редовне државне стипендије у ту сврху. То је требало да омогући сиромашним, талентованим младићима да студирају у иностранству и обавезивало их је да се по повратку запосле у државној служби. Влада је, уз то, подржавала развој гимназија и Лицеј, као претходницу београдске Велике школе. Диплома Лицеја била је услов за стипендију за студије у иностранству, које су студенти завршавали претежно у Хабзбуршкој монархији, затим у Немачкој, а мањим делом у Француској, Русији или Швајцарској.⁷⁴

За студенткиње је пре свега Универзитет у Цириху долазио у обзир као место студирања, јер је он од 1867. званично био отворен за жене. Почетком седамдесетих година 19. века Цирих је био најважније место за српске студенте. Локално становништво их је сматрало делом велике руске колоније студената, која је тада чинила трећину уписаних, и која је због културне блискости, радо прихватала Србе. Читава генерација политичара је у овом окружењу револуционарне емиграције радикализовала своје ставове, пре свега рани социјалист Светозар Марковић (1846-1875), као и вођа Народне радикалне странке и, касније, председник владе, Никола Пашић (1845-1926).⁷⁵

Студије у иностранству су пред стипендисте постављале високе захтеве. Србија је у европском контексту, као и раније, била изолована, а путовање је било тешко. Тесне породичне везе су отежавале младићима и девојкама да напусте домовину, где су имали заштиту своје друштвене мреже, чак и када су морали да се селе ради похађања школе. У страним универзитетским градовима, студенти су први пут били упућени сами на себе. Претрпели би културни шок и патили од носталгије. Вук Караџић је четрдесетих година 19. века бринуо о државним стипендистима у Бечу. Августа 1841. известио је српско Министарство просвете да његови штићеници доживљавају своје студије у иностранству не као срећну прилику за себе, већ као жртву у служби отаџби-

не.⁷⁶ Дневничке белешке такође показују да је патриотизам за студенте био истовремено утеха и мотивација. Димитрије Матић (1821-1884), који је од 1842. до 1847. године студирао филозофију и права у Берлину, Лајпцигу и Хајделбергу, писао је:

„Примири се, усколебана душо, нећеш ти Србство и његов прежељени сваки напредак нигда моћи ни за једно тренуће заборавити. Буди спокојна, неће тебе никакво удаљење, никакво обстојатељство, равнодушном учинити према оном што је теби свагде било најмилије, како си почела себе разазнавати, и што ће ти донде остати најдражије, док си год себе сведома.“⁷⁷

Будући вођа либерала, Јеврем Грујић (1826-1895) завршио је своје образовање 1854. лиценцијатом из правних наука. Током студија у Хајделбергу и Паризу записао је:

„Устао сам рано, али нисам тео изаћи у варош. Прво што сам помислио, то је: данас је Видовдан. У мислима сам био више на Косову но у мојој соби. То ме ожалости. Нисам могао готово ништа радити. Око заранак напишем једно писмо мојој мајци, и сећао сам се како сам некад са њом све око заранак из ливаде јаганце на воду изгонио.“⁷⁸

По повратку кући, бивши стипендисти су и даље осећали да су повезани са обичним народом: често су они били једини чланови своје породице који су студирали. Српско друштво је и на крају 19. века почивало на ситном земљишном поседу и егалитаризму. Само је мали број породица имао довољно средстава да школује своју децу сопственим новцем. Државне стипендије су, с друге стране, биле повезане са идејом служења заједници. Елитарна схватања су била табу: „Патријархални, колективни менталитет није дозвољавао издвајање из масе. /.../ Идеја водиља сваког школованог Србина била је дуг према народу из којег је директно потекао: да се образује, како би био користан народу.“⁷⁹ Ипак су се удаљили од обичног народа: путовали су, учили, и сада је требало да преузму одговорност за напредак српске државе. Они су припадали српској елити знања. Патриотизам, национална мисија и идеја да се „буде користан“ ублажавали су не само носталгију, већ су и премошћивали процеп који се појављивао између елитног статуса и осећаја искорењености. Са друге стране,

управо је повезаност припадника елите са нацијом спречавала жељу за темељним, структурним променама друштвеног система. У иностранству су студенти бирали своје теме мање према личном интересовању, а више према практичним обзирима. Они су доносили у земљу научне и техничке новине које су сматрали корисним, и прилагођавали су их српским приликама.⁸⁰ Њихово знање је у Србији било цењено. Веома мали број се усавршавао после студија или се одмеравао у неком стручном окружењу. Према процени савременика, једна од највећих препрека развоју младе државе било је половишно знање.⁸¹

Најкасније по стицању независности 1878. године већина српских министара је била академски образована, а многи од њих су били бивши државни стипендисти. Ако би неки Србин имао у џепу диплому са студија, могао је са сигурношћу да рачуна на државну службу. Због честих промена владе, био је у најмању руку вероватан успон у каријери до највиших места током његовог професионалног живота. Политичари су потицали из редова бирократије, високог школства или војске, што су биле најцењеније каријере за синове угледних породица устаника из 1804. до 1815. године.⁸² Скоро сви водећи људи неоконзервативне Напредне странке, која је била на власти осамдесетих година 19. века, студирали су у иностранству: Милутин Гарашанин на Артиљеријског школи у Мецу, Љубомир Каљевић у Немачкој и Француској, Милан Кујунџић Абердар у Минхену и Оксфорду, Чедомиљ Мијатовић у Минхену, Лајпцигу и Цириху, Ђорђе Павловић и Милан Пироћанац у Паризу, Димитрије Радовић и Мита Ракић у Немачкој. Димитрије Маринковић је морао да се задовољи дипломом Лицеја, а Стојан Новаковић дипломом београдске Велике школе. Самоуки, као Илија Гарашанин или Милан Ћ. Милићевић, били су све ређи. Тако су знање и образовање у Србији 19. века биле привилегија изузетне мањине, која је водила земљу у политици, администрацији и војсци, и која се у најширем смислу поклапала са околином кнежевог двора. Раздвајање елите моћи и интелигенције уследило је тек после Првог светског рата, када администрација више није могла да апсорбује високошколце.⁸³

Образоване жене, као Драга Љочић, морале су да се изборе за приступ радним местима. Једине признате каријере за жене

биле су учитељица у женској школи и медицинска сестра. Високи положаји су им били недоступни, а тиме и формална моћ. Жене из кругова елите ипак су, преко својих пријатељских и рођачких мрежа често испољавале приличну неформалну моћ. Драгиња Петровић, богата удовица државног саветника Станојла Петровића, водила је салон, дописивала се са политичарима и епископима, утицала на избор кандидата за политичке и црквене положаје, посредовала у склапању бракова, давала донације за цркве поклањала некретнине Српској књижевној задрузи.⁸⁴ Велики утицај имале су жене из кнежевске породице. Томанија, удовица Јеврема Обреновића, важила је за сиву еминенцију у позадини, док је деловање краљице Наталије и Драге било потпуно јавно. Томанија је водила салон, као и њена кћерка Анка Константиновић, ауторка већ раније поменутог дневника. Многе даме су се ангажовале у добротворним женским организацијама, као у Женском друштву у Београду, основаном 1875, или у Одбору госпођа „Кнегиња Љубица“, од 1899. Женско друштво је у целој Србији оснивало домаћичке школе за девојке, и издавало часопис *Домаћица*. Држава је одобрила оснивање друштва убрзо после рата са Османским царством, из политичких разлога. Требало је да се жене организују да би допринеле снабдевању војске и становништва, што су радиле и у следећим ратовима. Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ употребио је своју женску мрежу за агитацију у јужној Србији, под османском влашћу, у корист Краљевине Србије, и бринуо је о тамошњем српском становништву.⁸⁵ У Балканским ратовима 1912/13. швајцарска медицинска сестра у Црвеном крсту и новинарка, Катарина Штурценегер, изразила је своје одушевљење патриотским залагањем Српкиња. Оне су јој објасниле:

„Ми Српкиње смо патриоткиње; ми радимо за своју земљу, јер је волимо, и када негујемо њене синове, спасавамо их за њу.“⁸⁶

То је оставило утисак на Штурценегерову:

„Како је то једноставно, тако природно, а ипак дубоко..., Да, са патриотизмом српских дама свет још треба да рачуна! Далеко од тога да

саветују свог мужа, оца, брата, пријатеља, да не иде у оружану борбу за одбрану нације, или да страстеном реком суза отежавају растанак, оне им га напротив олакшавају; далеко је испред сопственог срца дужност према нацији!¹⁸⁷⁴

Српска елита је изједначавала нацију са племеном и свим силама се трудила да ту мисао прошири и у народу: кнез/краљ је био старешина нације која води порекло од наследника бораца са Косовог поља. Српска, православна нација је сматрана великом *задругом*.⁸⁹ Ко је живео изван граница државе, имао је право на рођачку солидарност и морао је бити интегрисан у савез. Рат је у 19. веку био суверено право независних држава. Српска елита је тумачила признавање независности своје државе 1878. као одобравање захтева да Србе изван граница земље „врате у своју државу“. Та мисија била је њена суштинска брига. Она је патриотским паролама јачала унутрашњу кохезију земље и налазила заједнички језик са народом, којег је истовремено користила за своје циљеве.

Хетерогени Београд је нарочито имао хитну потребу за неким уједињујућим патриотским средством. Седамдесетих година 19. века две трећине православних Срба није водило порекло из Кнежевине, већ из Аустро-Угарске или из динарских области (Босне и Херцеговине, Далмације, Црне Горе). Уз то су постојале и бројне мањине – немачка, јеврејска и мађарска. Националистички полет после стицања независности довео је до већег притиска асимилације несрпских делова становништва. Ко је имао друштвене амбиције и надао се каријери у државној служби или у војсци, морао је од тада да постане Србин. Случај из шездесетих година 19. века да један Иполит Монден буде војни министар, двадесет година касније више није био замислив. У ритуал србизације спадао је прелаз у православну веру (осим за Цинцаре, Грке и Румуне) и језичко прилагођавање презимена. Тако се пруски потпоручник Паул Штурм, пошто је ступио у српску војску 1876. године, звао Павле Јуришић Штурм. На тај начин могао је да постане генерал и краљевски ађутант. Лекар и, касније, председник владе, Владан Ђорђевић, имао је, као и многи Цинцари, српско презиме. Досељене грчке породице промениле

су презимена са завршетком на –ос, у презимена са завршетком на –ић. Национализам је хомогенизовао етничку разноликост.

Са стицањем независности, један дугогодишњи циљ постао је стварност. Српска елита је хтела да стави тачку на османску страну владавину. Морала се преоријентисати и тражити начин да суверенитет земље изрази и у спољашњој представи. Распалила се контроверза о томе како треба на активан начин испољавати Српство, и како најбоље служити отаџбини. Политички сукоби су вођени око питања прикључења свих области насељених Србима, као и односа према европским великим силама, који је аустријском окупацијом Босне и Херцеговине задобио тежак ударац. Сада је на власт дошла млада генерација, рођена четрдесетих година 19. века, која је студирала у иностранству. Она је спровела формално оснивање политичких партија, које су се међу собом разликовале пре свега по стратегијама за достизање истих великосрпских циљева, и по ставу према западноевропским вредностима. Две најважније партије биле су неоконзервативна Напредна странка и сељачко-социјална Народна радикална странка.

Политичар и професор књижевности, Стојан Новаковић, који је заједно са сином Илије Гарашанина, Милутином, основао Напредну странку, писао је у првом броју партијског листа *Videlo*, да он треба да буде:

„орган нове борбе за поправку унутрашњег нашег стања, не мање орган самосталне једне партије у спољним питањима... Млађе и уопште активније стихије пређашње такозване конзервативне странке спојиле су се с млађим стихијама пређашње такозване Либералне странке око програма, који ће се у претплатном позиву *Videla* на јавност изнети. Главно ће бити борба против псевдо-либерализма, а за искрену радњу око утврђења сувремених, истинитих, либералних и државних основа.⁸⁸“

Напредна странка је видела Србију као равноправну земљу у Европи и захтевала је унутрашње реформе. Уместо патријархалне владавине у држави, требало је створити уставну државу, која би штитила грађанска права. Странка је одбацивала изолован пут Србије у спољнополитичком погледу, али је и објавила

да је њена света обавеза покровитељство над српским становништвом изван граница Краљевине. Требало је оснажити „братске везе унутар велике породице словенских народа“ и истовремено одржавати пријатељске суседске везе са околним државама. Исток припада искључиво источним народима.⁹⁰

Вођа Народне радикалне странке, Никола Пашић, сматрао је Напредну странку прозападном. Пребацивао јој је да хоће да „претвори Србију у малу западну државу“. Пашић се у време студија политехнике у Цириху спријатељио са руским анархистом Михаилом А. Бакуњином и српским раним социјалистом, Светозарем Марковићем. Бакуњин је био уверен да се једна држава мора прво терористичким средствима потпуно разорити, да би се затим поново изградила. Вероватно је Пашић преко њега упознао идеје руских народњака, који су идеализовали сеоску заједницу (рус. община) и веровали да ће свргавање руске аутократије започети у редовима простог сељачког становништва.⁹¹ Западноевропски начин живота Пашић је одбацивао, изузев научног и техничког знања, и доживљавао као опасну „културу лажи“.⁹² Он је хтео да изгради српску државу на основама „прасрпских“ институција, *загрује* и *ойшћине*, као и православља. Његова Радикална странка је славила врлине сопственог народа и других „словенских племена“:

„Наша пак странка наводи да у српскога народа има толико добрих и здравих установа и обичаја да би их требало само неговати и допуњавати с оним добрим установама, које се налазе у рускога народа и осталих словенских племена, а од запада узимати техничко знање и науку и њима се користити у духу српско славенском.“⁹³

Расправа о позиционирању и представљању Србије проширила се после 1878. на области инфраструктуре, репрезентације и животног стила. Отцепљење од Османског царства значило је коначан прекид са оријенталним начином живота, који је током наредних деценија био нарочито јако потискиван. Берлински конгрес је обавезао Србију да изгради део источне железнице на својој територији. Тај посао је направио велику рупу у државној каси, али је ипак значио повезивање земље са европском са-

Краљица Наталија у народној ношњи, око 1880. Слика је део читавог једног циклуса слика краљице у разним ношњама. Фотографија, АСАНУ.

обраћајном мрежом, а тиме и отварање ка северозападу. Градске власти Београда надале су се да ће железничка веза подстаћи нагли привредни полет, и инвестирале у последње две деценије 19. века велике суме у изградњу градске инфраструктуре. Окружење и обичаји Београђана мењали су се великом брзином. Посебно је била видљива промена у свакодневном одевању. Градска одећа са запада потиснула је, прво у Београду, а затим и у провинцијским градовима, грађански костим, који се усталио после стицања аутономије, и имао много оријенталних детаља. Једино се међу традиционално оријентисаним дамама до 20. века задржало либаде, свилени или сомотски болеро са широким, viseћим рукавима, који се лако могао комбиновати са сукњама и блузама европског кроја. Господа са фесом скоро се уопште нису могла видети у Београду почетком 20. века. Фес је био замењен шеширом или шајкачом, филцаном војничком капом хабзбуршке подунавске и потиске флоте.⁹⁴

Темпо промена је стварао неизвесност и тежњу за сигурношћу. Фолклористи, етнографи и историчари су почели страствено да проучавају српску сељачку културу. Та потрага за коренима била је мотивисана како патриотским разлозима, тако и носталгијом. Није необично што су се људи, истовремено са модом градске и европске одеће коју је пратио виши друштвени слој, фотографисали у сеоским ношњама. У томе је предњачила краљица Наталија Обреновић, која је таквим гестовима приближавања народу стекла велику популарност. Даме из београдских женских друштава поново су откриле вештину ткања сељачких тепиха и основале познату ћилимарску школу у Пироту.⁹⁵ Ткање ћилимова је свакако техника раширена на целом Истоку. Истраживачи традиције стално су се суочавали са проблемом, јер нису могли да из српске народне културе издвоје оријентално наслеђе. Испijaње кафе и даље је било саставни део дневних активности и гостопримства, и било је праћено уобичајеним слаткишима. Међутим, цигарете су потиснуле чибук – чак и међу дамама – и сељачки ритуал испијања ракије негован је и у највишим круговима. Традиционалне форме сеоског и градског дружења мешале су се са новим обичајима и конвенцијама. У београдским вишим слојевима на преласку 19. у 20. век у моду је, уместо вечерњег

посела, раширеног на селу, ушао такозвани *жур*, по угледу на дан за пријеме, *jour de réception*, угледних европских кругова. Круг званица се уобичајено ограничавао на ширу фамилију, пријатеље и суседе, тако да су страни посетиоци имали потребу да коментаришу како се „образовани и имућни Србин“ затвара „по турском обичају у своју кућу“.⁹⁶

Истраживачи традиције нису се задовољавали описивањем старих сељачких обичаја и начина живота. Они су својим земљацима хтели да представе један „правилник“ начина понашања, који би им, с обзиром на раширену неизвесност, омогућио да промене начин живота на морално и патриотски беспрекоран начин. У средишту њиховог концепта била је *закруја* као идеалан облик породице, пренет из давнина.⁹⁷ Она је, по њиховом мишљењу, једина гарантовала слободу и једнакост, добровољним потчињавањем праведном старешини породице, који је у интересу свих управљао заједничком имовином. Концепт *закрује* требало је да формира идентитет, да обезбеди лојалност краљу, да створи поредак и да објасни неписменим поданицима како држава функционише.

Књига оца Милице Бабовић Бакић, професора педагогије Војислава Бакића (1847-1929), карактеристичан је пример оваквих тежњи. Појавила се у Београду 1910, под насловом *Српско родољубље и ошчасивољубље*. Бакић је раније написао своју дисертацију у Лајпцигу о „Русоовој педагогији“. Књигу о родољубљу наменио је најширој могућој публици. Хтео је да допре до одраслих који још нису имали прилику да се упознају са благодетима своје домовине.⁹⁸ Бакић је био ватрени поборник патриотске дужности свих образованих Срба да служе свом народу:

„Образовани људи треба да својим патриотским радом дају добар пример својему народу. Они су то дужни већ зато, што су они имали највише користи од народа и од државе; јер њима имају највише захвалити, што су дошли до вишег ступња духовне културе, и што су услед тога заузели виши положај у друштву.“⁹⁹

Под српким родољубљем, Бакић је подразумевао љубав Срба према својим земљацима, „братску љубав“ која се протеже на целу нацију. Она је логично следила из сродства свих Срба „у

крви и нарави, језику и обичајима, осећајима и схватању.¹⁰⁰ Србин осећа љубав према домовини у иностранству где, више од припадника других народа, пати због одвојености од породице и домовине. Он је спреман да жртвује све за домовину и своје сународнике.¹⁰¹ Бакић је идеализовао сеоску породицу и упозоравао на опасност од спољних утицаја. У томе се показао као симпатизер радикала. Заклињао је сународнике да следе велики циљ уједињења свих Срба у једну земљу. Само ако сви уједињеним снагама буду радили на томе, циљ се може постићи. Ипак, Бакић је у томе видео проблем: његова опширна разматрања о манама српског народа се уклапају у морализујући тон тог времена, који је погодовао успону еугенике. Бакић се жалио на структурне препреке, као што су недовољан ниво образовања, неразвијено школство и генерално лоше здравствене прилике у Србији. Он, који се некада доселио из Хабзбуршке монархије, суочио се са манама „народног карактера“, као што су наглашена емоционалност, колеричан и лако узбудљив темперамент, нетрпељивост, претерани осећај части, осветољубивост и тврдоглавост. Повећење у искреност свих људи води ка лаковерности и поводљивости. Бакић је стављао на стуб срама лењост и расипништво грађана, и приписивао наводни распад морала и побожности лошем утицају досељених странаца. Коначно, критиковао је нестабилност и бесциљност политичара, и недостатак свести о дужности, као и партијску послушност чиновника.¹⁰²

Бакић је веровао да се све те мане могу исправити уз помоћ „праве српске породице“. Преузео је западну грађанску представу о породици као најмањој ћелији државе, која треба да васпитава децу да буду добри грађани своје државе. Унутрашњи живот породице он је приказао управо у складу са правилима *загрује*:

„Добро уређена већа породица личи на општину или државу. У њој има слободе и једнакости; али има и добровољног потчињавања родитељској власти, које је потребно за сагласан и успешан рад. Свакоме је члану породице ујемчено његово право, и према свима се члановима поступа праведно. Зато је сваки члан готов на пожртвовање за одбрану породичне части, за одржавање заједничке имовине, и за друге породичне интересе.“¹⁰³

Апсолвенткиње београдске Учитељске школе у народним ношњама, са „Србијом“ у средини, 1908. Фотографија, ИАБ: ИСП К-14/285, В-III-20.

Породица је најбоље место за заштиту деце од страних утицаја и њихов одгој у српском духу. Они на то узвраћају искреном приврженошћу и уче да своју љубав према ближњима пренесу на целу отаџбину:

„Човек, који је одрастао у доброј породици, задржава о њој најмилије успомене кроз цео живот свој. Он је поштује као светињу; поноси се с њом у друштву; и не допушта никоме, да је вређа. Он воли и свој мили дом и његову околину, воли свој завичај, своју домовину, о којој има најјаче и најпријатније успомене; и ту љубав преноси он и на ширу отаџбину своју. (...) У српској породици дете се научи српски осећати и мислити, српски говорити и радити. Оно се у њој и забавља по српском начину и живи по српском обичају. Тако се у њега од рођења па до доба зрелости развијају национално осећање, и тако се у њега утврђује српски карактер.“¹⁰⁴

Најважнији задатак српских мајки је да добро васпитају децу у раном детињству и да подмладак упуте у српске обичаје, приче

и песме.¹⁰⁵ Патриоткиње треба да прошире свој делокруг на целу нацију и да своје мужеве, браћу и синове охрабре да „јуначки бране српску отаџбину“: Бакић је, као и саговорнице Катарине Штурценегер, евоцирао популарну слику Косовке девојке која негује рањенике на бојном пољу и даје им воду.¹⁰⁶ „Образованим Српкињама“ Бакић је наменио читав низ задатака, који су се поклапали са активностима женских удружења: ангажман у Црвеном Крсту и партиотским удружењима, оснивање радничких школа за српске девојке, организација изложби народних рукотворина, помоћ сиромашној деци и деци без родитеља. Испуњавање патриотских обавеза жена делује као узор на цело српско друштво:

„Што се више буде ширило и усавршивало опште и стручно образовање наше женске омладине у националном правцу, то ће Српкиње моћи боље вршити своје дужности, које су усредсређене у раду и у животу српских породица. Тада се оне неће сувише угледати на туђ начин живљења, на туђу ношњу и на туђе обичаје. Тада ће и српско друштво у нашим варошима бити солидније и патриотичније; јер ће се пред образованим и карактерним Српкињама, које пазе на своје достојанство и на углед својих породица, постидети и они људи, који проводе развратан живот.“¹⁰⁷

Бакић је веровао, као и многи његови савременици, да може да издвоји „добре“ особине једног народа, да би их употребио за одређене циљеве, у овом случају, за националну мисију. Његове анализе и мере које предлаже за оздрављење, одговарају тадашњем стању научног истраживања, и његови предлози су делимично били прогресивни: идеја да је девојкама потребно образовање била је релативно нова у Србији. С обзиром на то, изолационистичка тенденција овог текста може да изненади. Ипак, одбрана од свега што је страно и од свих промена, страх од будућности и носталгија, одговарају духу времена, којим су се и популистички радикали Николе Пашића користили. Међутим, нису сви делили ово схватање. Бакићево осуђивање распусних, непатриотских српских породица указује на то да нису сви студенти у иностранству патили од носталгије, да нису сви схватили своје студије као националну дужност, да се нису сви женили

и удавали само припадницима своје нације, да нису све мајке и супруге своје синове и мужеве без жаљења пуштале у рат. Идеална представа елите о томе како је српско друштво везано за традицију, и оријентисано према херојском наслеђу Косова, далеко је одступала од реалности. Текст истовремено показује како је национализам и визија једне великосрпске државе била дубоко укорееена у главама српске елите. Она је очекивала да цео народ учествује у тој мисији. Сужени видик изолационизма онемогућавао је увид у аспирације и жеље суседних земаља и допринео је трауматичном искуству Балканских ратова и Првог светског рата, као и пропасти уједињене југословенске Краљевине.

- 1 Уп радове Радоша Љушића: *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986; *Србија 19. века 1-2*, Београд 1994; *Вожд Карађорђе, 1-2*, Београд 2000 (2. издање); *Књија о Начертјанију. Национални и државни програми кнежевине Србије*, Београд 1993; *Кнеђиња Љубица*, Горњи Милановац 1997; Затим, Поповић Р., *Тома Вучић-Перишић*. Београд 2003, као и старије радове Драгослава Страњаковића.
- 2 Милићевић М. Ђ., *Поменик знаменитих људи у српској народа новијеј доба*, Београд 1979 (прво издање: 1888), 477.
- 3 Милићевић М. Ђ., *Поменик...*, 482.
- 4 Милићевић је ишао у сеоску школу свог оца у Рипњу и завршио је школовање 1850. на Богословији. Он је био писац широких интересовања, који је неговао леп, народни српски језик, и донекле неселективно ређао разне информације. Његов дневник је вредан извор политичке историје и историје свакодневице у Србији, у периоду од 1869. до 1905. (*Дневник Милана Ђ. Милићевића*, томови I–XVI, АСАНУ 9327).
- 5 Cunibert B. S., *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'à 1850*, 1-2, Leipzig 1855. Куниберт је, иначе, био лекар кнеза Милоша.
- 6 Наведено код: Слободан Јовановић у: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenčka* I. Priredio Stanoje Stanojević. Zagreb, 1926. Види и: Милићевић М. Ђ., *Поменик...*, 77 и даље; Поповић Р., *Тома Вучић-Перишић*, 261 и даље.
- 7 Таблотипија је била прва фотографска техника пребацивања негатива у позитив, названа по енглеском физичару Талботу. О фотографу Анасасу Јовановићу, оцу Милана Јовановића, види: Антић Р., *Анастјас Јовановић. Таблотипије и фототипије*, Београд 1986.
- 8 Страњаковић Д., *Вучићева буна 1842. г.*, Београд 1936, 132, наведено у: MacKenzie D., *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*, Boulder, New York 1985, 26. (превод на српски: Мекензи Д., *Илија Гарашанин: државник и дипломата*, Београд 1987).

- 9 Мишковић Н., Између сељачког порекла и статуса принцезе: из дневника младе Анке Обреновић, у: *Годишњак за друштвену историју* III/1–2, Београд 1996, 72–83, 74 и даље.
- 10 Petrovich M. B., *A History of Modern Serbia, 1804–1918*, 1-2. New York, London 1976, 156.
- 11 Petrovich M., B., *A History of Modern Serbia...*, 236.
- 12 Љушић Р., *Књига о Начерпанију...*, 58 и даље; Јовановић С., Garašanin Ilija, у: *Narodna enciklopedija SHS* I, 455–456. У Османском царству су титулу хаџије узимали, аналогно муслиманима који су ишли у Меку, и хришћански и јеврејски ходочасници у Јерусалим.
- 13 MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 35.
- 14 MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 49 и даље. Пољаци у егзилу око кнеза Чарториског први пут су ступили у контакт са српском владом у време Вучићевог и Петронијевићевог изгнанства у Истамбулу.
- 15 Уп. следећи одељак: Видовдан. Настанак српске националне идеологије.
- 16 Милићевић М. Ђ., *Поменик...*, 96.
- 17 Михаило у браку са мађарском племкињом Јулијом Хуњади није имао деце, и развео се због жениног неверства. Према подацима Радоша Љушића, Михаило је имао ванбрачног сина, који је живео у Загребу.
- 18 MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 353 и даље, посебно стр 360–362.
- 19 Милићевић М. Ђ., *Поменик...*, 97.
- 20 Јовановић С., Garašanin, Иlija, у: *Narodna enciklopedija SHS* I, 455–456.
- 21 У 20. веку комунисти су се надовезали на ову традицију, са својим партизанским вођама, као и националисти деведесетих година 20. века. Уп. на пример збирку песама: *Алај волим у колу иџрајџи*. *Зборник њартизанских иџара*, изд. Бранко Каракаш, Београд 1978.
- 22 Битка на Косовом пољу није била одлучујућа за исход рата, али је довела до уситњавања средњовековне српске државе. Османско освајање завршено је тек седамдесет година касније, падом Смедерева. Emmert T. A., *Serbian Golgotha. Kosovo 1389*, New York 1990; Hösch E., *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988.
- 23 Црква је мртвог кнеза прогласила свецем, и саставила до данас важеће списе о поштовању његовог култа. Познато је десет тзв. Косовских списа. Настали су између 1390. и 1419. Кнежеви посмртни остаци почивају у манастиру Раваници код Ђуприје.
- 25 Енглески научници, Милман Пери и Алберт В. Лорд, први пут су компаративно обрадили тридесетих година 20. века српске епске песме са хомерским еповима. То поређење је одлучујуће утицало на решење „хомерског питања“. Види: *The Serbian Epic Ballads...*, 29–36. Милица Бакић-Хајден упућује на упоредивост српских са индијским еповима: Bakić-Hayden M., *National Memory as Narrative Memory. The Case of Kosovo*, in: *Balkan Identities. Nation and Memory*, ed. Todorova M., London 2004, 25–40, 25 и даље.

- 26 Хердер је већ 1778-1779. укључио у своју збирку народних песама превод Хасанагинице и Песме о Милошу Кобилицу. Рани преводи Караџићеве збирке су: *Volkslieder der Serben. Metrisch übersetzt und historisch eingeleitet von Talvj* [Therese A. L. von Jacob], Halle 1825; *Serbische Hochzeitslieder. Herausgegeben von Wuk Stephansohn Karadgich, metrisch in's Deutsche übersetzt und von einer Einleitung begleitet von Eugen Wesely*, Pest 1826; *Chants populaires des Serviens. Recueillis par Wuk Stéphanowitsch, et traduits, d'après Talvy, par Elise Voïart*, Paris 1834.
- 27 Bakić-Hayden M., *National Memory...*, 30 и даље, посебно нап. 12.
- 28 Караџић се, између осталих, дописивао и са Јакобом Гримом и Гетеом. Леполд фон Ранке се у свом делу о српским устанцима ослањао на Вукове списе. (Ranke L., von, *Die serbische Revolution*, Hamburg 1829). Педесет година касније објавио је још једну књигу о српској историји: исти, *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1879.
О вези између модерне и национализма види уводне напомене: Todorova M., *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism*, in: *Slavic Review* 64, Seattle 2005, 140–164.
- 29 Види: Todorova M., *The Trap of Backwardness...*, 161.
- 30 Поред песама, путописа и преведених јуначких епова, луксузна роба као што су намештај и одећа, и брзо ширење кафетерија, указују на фацинацију европске елите тог времена османским Оријентом. Нарочито ексклузиван пример представљају тапете са осликаним пејзажом у којем је представљена грчка борба за независност, изложене у Музеју сликаних тапета у Риксхајму (Француска), која се савршено уклапа у тада актуелни класицистички ентеријер.
- 31 О грчкој револуцији види: Pavlowitch S. K., *A History of the Balkans 1804–1945*, London, New York 1999, посебно 35–40, 58–64; Clogg R., *A Concise History of Greece*, Cambridge 1992 (превод на српски: Клог Р., *Историја Грчке новој доба*, Београд 2000).
- 32 Petrovich M.B., *A History of Modern Serbia...*, 150 и даље
- 33 Дневник Анке Обреновић. Запис од 17. маја 1837, рукопис стр. 23–25, транскрипт стр. 21–23. (АСАНУ 14147).
- 34 Исто, рукопис стр. 25, транскрипт стр. 23. (АСАНУ 14147).
- 35 Британци су вероватно утицали на облик српске аутономије у оквиру Османског царства. Они су можда подстакли султана да подржи хришћанску, српску политичку елиту око кнеза Милоша. У Индији су они прибегли сличној стратегији: одустали су од реформи и уместо тога, подржавали англизирану домаћу елиту, која је имала улогу посредника између њих и индијског становништва. Види: Ali T., *The Nehrus and the Gandhis. An Indian Dynasty*, London 2005 (1. издање из 1985), 41.
- 36 Види: Cetnarovicz A., *Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach. Hotel Lambert a krysys serbski 1840–1844*, Krakau 1993; Љушић Р., *Књига о Начертанију...*; MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*

- 37 MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 45 и даље.
- 38 Чарториски је српској влади препоручивао да шаље стипендисте у Париз и да тако ојачава везу са Француском. MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 46 и даље; Petrovich M.B., *A History of Modern Serbia...*, 230 и даље. Према Мило-раду Екмечићу, *Conseils* се заснивају на Уркартовим извештајима. (Љушић Р., Књига о Начертанију..., 67 и даље.
- 39 Други нацрти нису сачувани. (Љушић Р., Књига о Начертанију..., 69). Зах је званично радио као преводилац у француском генералном конзулату у Београду. Његови извештаји из Србије од 1843. до 1848. године налазе се у Архиву Чарториског у Кракову, Nr. 5390–5394 (1-9). Зах је свој активни радни век провео у Србији. Постао је 1850. директор новоотворене Ар-тиљеријске школе. Кнез Милан га је 1875. произвео у генерала и свог првог ађутанта. Изгубио је једну ногу у српско-турском рату. Пореклом је био из Брна, где се вратио када је отишао у пензију, 1883. Belić V., Zah, Franja Aleksandar, u: *Narodna Enciklopedija SHS* I, 796-797; MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 48 и даље; Začek V., *František Zach*, Prag 1977; Začek V., Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova „Načertanija“ (1844), u: *Historijski zbornik* 16, Zagreb 1963, 35–53.
- 40 Иза ове идеје стајао је пољски месијанизам, који је упоређивао страдање пољског народа са страдањем Христа, и очекивао спасење целог света са ослобођењем Пољске. Види: Haumann, H., „Das Erhabenste der Menschlichkeit“. Adam Mickiewicz und der jüdisch-polnische Messianismus, in: *Fenster zur Geschichte. 20 Quellen — 20 Interpretationen. Festschrift für Markus Mattmüller*, eds. Degen B., et al., Basel, Frankfurt am Main 1992, 247–259.
- 41 Наведено према: Мекензи Д., *Илија Гарашанин, државник и дипломата* Београд 1985. / „He is a very capable and energetic person, ...one of the most active leaders in Serbia, a fine patriot and a person favoring order. Up to now he still does not grasp the full significance of the Slavs' role or of [Serbia's] need for an [hereditary] dynasty, but he has the capacity to grasp that. In talks with Moscow he will certainly be careful, not bow down [to Russia] and will defend the rights and freedoms of his country. He recognizes the need to be shielded by the Porte and to maintain the best possible relations with it.... Ties with him are significant and necessary.“/ (MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 53. Цитат преузет из: Začek V., *Bosna u tajnim političkih izvestija F. Zaha, 1843-1848*, u: *Građa*, knj. XXI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, odeljenje društvenih nauka, knj. 17, 22).
- 42 Илиризам је био рани политички покрет у Хрватској, који је пропаги-рао идеју независне федералне државе свих јужнословенских народа. Уп. Maissen A.P., *Wie ein Blitz schlägt es aus meinem Mund. Der Illyrismus: Die Hauptschriften der kroatischen Nationalbewegung 1830–1844*, Bern 1998.
- 43 MacKenzie D., *Ilija Garašanin...*, 55.
- 44 Љушић Р., *Књига о Начертанију...*, 152 и даље. Ради поређења дајемо Захов предлог у препису Радоша Љушића:

„Србска држава, која је већ срећно започета, но која се распространити и ојачати мора, има основ свој и темељ тврди у Царству србском 13-ог и 14-ог столетија, и у богатој и славној својој историји. Већ онда су србски цареви почели били грчком царству ма отимати, и скоро би му конач учинили, теби тако на место пропадшег источно-римског царства, србско-славенско царство поставили и ово накнадили. Цар Душан силниј примио већ герб царства грчког. Долазак Турака прекинуо је ову промену и препречио је овај посао за дуго време, но сад, пошто је сила турска сломљена и уништена, почиње исти онај дух дјејствовати, права своја на ново тражити и прекинути посао свој настављати; (...).

(...) Чрез то ће ово предпријатније, у очима свију народа а и сами кабинета, неисказану важност и високу вредност задобити; јер ћете онда Ви Србљи пред свет изићи, као насљедници прави славне прошлости, као синови велики ваши отаца, који само своју дедовину понављају. — Неће дакле бити садашњост ваша без савеза за прошлост, него ће ова с оном сачињавати једно сависеће, саставно и устројно цело, и зато србство, његова народност и његов државни живот стоји под заштитом светог права историческог. Вашем тежењу неможе се предбацати, да је оно нешто ново, неосновано, да је оно револуција или преврат, него сваки мора припознати да је оно политички потребно, да је у прастаром времену основано, и да корен свој у пређашњем државном и народном животу Срба има, кои корен само нове гране тера и на ново процветати почиње.“

- 45 Царство Срба и Грка постојало је номинално од 1346. до 1371. После смрти цара Стефана IV Душана (владао 1331-1355), брзо се распадало и коначно пропало после смрти Стефана Уроша V (владао 1355-1371). Витка на Косовом пољу била је један од многих ратних сукоба, који су се завршили средином 15. века коначним падом под османску власт. Уп. Emmert T., *Serbian Golgotha...*, поглавља 1-4; Hösch E., *Geschichte der Balkanländer...*, 80 и даље.
- 46 Уп. Игњатовић Ђ., *Штјамѿање буѿарских књиѿа и лисѿова у срѿским штјамѿариѿама (1833–1878): кулѿурна сарадња Срба и Буѿара у 19. веку*, Историјски институт САНУ, Београд 1980.
- 47 Petrovich M.B., *A History of Modern Serbia*, 234 и даље.
- 48 Дневник Милана Ђ. Милићевића, том VIII, лист 1026 (препис), АСАНУ 9327.
- 49 Ковачевић Б., Из успомена Милана Ђ. Милићевића, у: *Срѿски књижевни ѿласник XXXIV/2*, Београд 1931, 106 и даље, наведено у: Љушић Р., *Књиѿа о Начерѿиѿанију...*, 14 и даље; Милићевић М.Ђ., *Поменик...*, 95 и даље. Следећи објављени радови Јована Ристића о спољној политици: Ристић Ј., *Сиѿѿашиѿи ѿношаји Србије ѿ 1848 до 1872*, 1-3, Београд 1885–1887; исти, *Диѿѿоматиѿка иѿѿѿориѿа Србије за време срѿских рѿѿѿова за ѿслобођење и независносѿи 1875–1878*, 1-2, Београд 1896–1898.
- 50 Милићевић М.Ђ., *Поменик...*, 97.

- 51 Гарашанин И., *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу. Том 2, 4. јануар 1859 - 29. март 1874*, приредио Ловчевић С., у: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Српска Краљевска Академија, прво одељење, књига XXII, Београд 1931. 349 и даље.
- 52 Сва каснија издања заснивају се на овој, првој штампаној верзији. Оригинални рукопис није сачуван. Радос Љушић претпоставља да се налази у приватном архиву породице Карађорђевић. Народна библиотека у Београду чува два преписа: Р-343/III-2 и Р-163. Први је припадао сину Милана Милићевића, Милићу, и носи датум 6. новембар 1896. Други је био попуњен библиотеци за откуп током Другог светског рата, као лични препис Илије Гарашанина. (Љушић Р., *Књига о Начертанију*., 11, 16).
- 53 Страњаковић Д., Начертаније Илије Гарашанина у: *Годишњак историјског друштва у Новом Саду* IV, Нови Сад 1931, наведено у: MacKenzie D., *Ilija Garašanin*., 56, 61, нап. 36. Страњаковић је објавио Захов и Гарашанинов текст први пут један поред другог у свом чланку: Страњаковић Д., Како је постало Гарашаниново „Начертаније“, у: *Споменик Српске Академије Наука* XCI, Београд 1936, 63–115.
- 54 „Култ Видовдана ујединио је у првим деценијама 20. века велику већину српског народа, што је одражавало државотворну климу тог времена.“ (Zirojević O., *Das Amselfeld im kollektiven Gedächtnis*, in: *Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung*, eds. Bremer T., Popov N., Stobbe H.-G., Berlin 1998, 45–61, 51.
- 55 Sundhaussen H., *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*, Stuttgart etc. 1982, 105, 107 и даље, 122, 126.
- 56 Из обимне литературе на тему национализма уп: Hobsbawm E. J., *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1990 (превод на српски: Hobsbaum E., *Nacije i nacionalizam od 1879: program, mit, stvarnost*, Београд 1996); *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*, eds. Hirschhausen U. von, Leonhard J., Göttingen 2001; Todorova M., *The Trap of Backwardness*...; О сликарству са историјским темама: *Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama [Ausstellungskatalog]*, ed. Flacke M., Berlin 1998.
- 57 „Therefore in Serbian self-definition of cultural, religious and national identity, Kosovo is not a negligible thing, a mere ‚myth‘ like any story-telling: it is a narrative that continues to interact with reality in an unique way.“ (Bakić-Hayden M., *National Memory*., 40). Види и: Bakić-Hayden, M.: *Varijacije na temu „Balkan“*, Београд 2006, 125–143, 134.
- 58 Уп. Scholz W., *Hinduismus*, Köln 2000, 44–55; Uhl M., Kumar K. J., *Indischer Film. Eine Einführung*, Bielefeld 2004, 19 и даље, 134 и даље, 142 и даље.
- 59 Todorova M., *Imagining the Balkans*, 116 и даље.
- 60 Зундхаузен у својој реплици Тодоровој изоставља овај аспект. (Sundhaussen H., *Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas in: Geschichte und Gesellschaft* 25, Berlin 1999, 262–253).

- 61 Emmert T., *Serbian Golgotha...*, 134.
- 62 Trgovčević Lj., The Kosovo Myth in the First World War, in: *Свети мести на Балканије*, Благоевград 1996, 331–338.
- 63 Србија: јуче, данас, сутра (енгл). (Прим. прев).
- 64 Emmert T., *Serbian Golgotha...*, 135.
- 65 Стојановић Д., *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „злаћном добу српске демократије“*, Београд 2003; Трговчевић Љ., *Планирана елија. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.
- 66 Бабовић-Бакић М., Сећања: „Стари Београд“. (АСАНУ 13459). Рукопис куцан на машини, од 294 стране, садржи и одељак о одевању и обичајима око 1900. године, као и попис књига, песама и уметничких дела.
- 67 Бабовић-Бакић М., Сећања..., 15. (АСАНУ 13459).
- 68 Бабовић-Бакић М., Сећања..., 16. АСАНУ 13459.
- 69 Бабовић-Бакић М., Сећања..., 16 (АСАНУ 13459).
- 70 Бабовић-Бакић М., Сећања..., 19 (АСАНУ 13459).
- 71 Бабовић-Бакић М., Сећања..., 20 (АСАНУ 13459).
- 72 Trgovčević Lj., O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2. Položaj žene kao merilo modernizacije*. Priredile: Perović L. i druge, Beograd 1998, 83–100, 85.
- 73 Трговчевић Љ., *Планирана елија*, 185 и даље, посебно 207 и даље; Trgovčević Lj., O studentkinjama..., 87, 97. Тако је Љочићева била једна од првих лекарки у Европи уопште. Пре Цириха, у Француској је 1863. женама било дозвољено студирање. Прва жена и лекарка на Универзитету у Цириху, Рускиња Надежда Суслова, дипломирала је 1867. године. После ње, дошла је 1874. прва Швајцаркиња, лекарка Мари Хајм-Фегтлин. Види: Stump D., Zugelassen und ausgegrenzt — Pionierinnen des Frauenstudiums an der Universität Zürich, in: *Ebenso neu als kühn. 120 Jahre Frauenstudium an der Universität Zürich*, ed. Verein Feministische Wissenschaft, Zürich 1988, 15–28.
- 74 Trgovčević Lj., Nördliche oder südliche Universitäten? Serbische Studenten an deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert, in: *Jahrbuch für Europäische Geschichte* 6, Mainz 2005, 55–76, 56, 58 и даље; иста, *Планирана елија...*, 33 и даље; иста, Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника, у: *Универзитет у Београду 1838–1988*. Зборник радова, Београд 1988, 69–86, 71 и даље. Свако министарство је једном годишње проверавало број потребних стручњака и додељивало стипендије, према својим финансијским могућностима. На Великој школи је академски савет проверавао које катедре треба попунити, и слао своје предлоге Министарству просвете и црквених послова.
- 75 Трговчевић Љ., *Планирана елија...*, 138 и даље, посебно 142 и даље. О руским студенткињама види: Bankowski-Züllig M., Zürich — das russische Mekka, in: *Ebenso neu als kühn. 120 Jahre Frauenstudium an der Universität Zürich*, ed. Verein Feministische Wissenschaft, Zürich 1988, 127–146;

- Trgovčević Lj., О studentkinjama..., 84, 86. У Француској су жене од 1863. године добиле право да студирају, у Аустро-Угарској и Немачкој непосредно пре Првог светског рата, а у Русији 1913. године. О Светозару Марковићу види: Perović L., *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, 1-2, Београд 1985. О Николи Пашићу види: Buković-Birčanin B., *Nikola Pašić 1845–1926*, München 1978; Казимировић В., *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, 1-2, Београд 1990; *Никола Пашић — животи и дело*. Зборник радова са научног скупа у Српској академији наука и уметности, Београд, 16. и 17. октобар 1995. године, и у задужбини „Никола Пашић“, Зајечар, 19. октобар 1995. године, Београд 1997.
- 76 Karanovich M., *The Development of Education in Serbia and Emergence of its Intelligentsia (1838–1858)*, Boulder, New York 1995, 161.
- 77 Матић Д., *Ђачки дневник (1845–1858)*, приредили: Дурковић Јакшић Љ., Јанковић Б., Маслеша А., Београд 1974, 23 (рукопис Матићевог дневника налази се у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду, ИБР 595); Матић је био министар просвете и црквених послова 1859–1860. и 1868–1972. (Уп. Karanovich M., *The Development of Education*, 166).
- 78 Грујић Ј., *Записи I*. Београд 1922, 21. Грујић је био министар правосуђа 1860. и 1876–1878. године, као и министар унутрашњих послова 1875. (Уп. Karanovich M., *The Development of Education...*, 166).
- 79 Perović L., *Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Priredile: Perović L., Obradović M., Stojanović D., Београд 1994, 235–245, 236.
- 80 исто
- 81 Карић В., *Србија*, Београд 1887, 248, 254, 262.
- 82 О официрима види следеће радове: Bjelajac M., *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Београд 1988; Bjelajac M., *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Београд 1994; Bjelajac M., Trifunović P., *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Београд, Крушевац 1997; Bjelajac M., *Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862–1946*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, Priredila Perović L., Београд 1998, 126–139; Бјелајац М., Женидбе официра српске и југословенске војске 1881–1941. Планирано стварање елите у: *Годишњак за друштвену историју 1*, Београд 1995, 19–38; Милићевић М., Социјално порекло официрског кадра школованог у Србији од 1850. до 1901. године, у: *Годишњак за друштвену историју 2*, Београд 1995, 194–201. О двору види: Stolić A., *Dvor u Beogradu (1880–1903) između tradicionalnog i modernog*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, Priredila Perović L., Београд 1998, 101–112.
- 83 Са порастом незапослености високообразованих стручњака после 1918, критика режима први пут је достигла ниво критичне масе, чији се глас морао чути у јавности. Sundhaussen H., *Eliten, Bürgertum, politische Klasse?*

- Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländern des 19. und 20. Jahrhunderts, in: *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, eds. Höpken W., Sundhaussen H., München 1998, 5–30, 23 и даље. О појму елите, и посебно елите моћи види: *Wörterbuch Staat und Politik*, ed. Nohlen D., München 1995 (треће издање).
- 84 Бабовић-Бакић М., Сећања., 80–83. (АСАНУ 13459).
- 85 Mišković N., *Zwischen idealem Serbentum und bürgerlichem Geschlechtermodell. Die Frauenzeitschrift „Domaćica“ im Königreich Serbien (1879–1914)*, рукопис, Базел 1993, 24 и даље, 32, нап. 66.
- 86 Sturzenegger C., *Serbisches Rotes Kreuz und internationale Liebestätigkeit während der Balkankriege 1912/13*, Zürich 1914, 56.
- 87 „Wie einfach, wie so natürlich und dennoch wie tief... Ja, mit dem Patriotismus der serbischen Dame hat die Welt noch zu rechnen! Weit davon entfernt, dem Gatten, dem Vater, dem Bruder, dem Freund vom schweren Waffengange zum Schutz der Nation abzuraten oder mit leidenschaftlichem Tränenstrom den Abschied zu erschweren, erleichtern sie ihm stets das Scheiden; denn weit über dem eigenen Herzen steht die nationale Pflicht!“ (Sturzenegger C., *Serbisches Rotes Kreuz.*, 56). Види и: Мишковић Н., „...mit dem Patriotismus der serbischen Dame hat die Welt noch zu rechnen!“ Der serbische Frauenverein zwischen Patriotismus und bürgerlicher Wohltätigkeit (1875–1914), у: *Годишњак за друштвену историју I*, Београд 1995, 64–74.
- 88 Kaser K., *Freundschaft und Feindschaft auf dem Balkan. Euro-balkanische Herausforderungen*, Klagenfurt/Celovec 2001, 89, 220 и даље.
- 89 Писмо Стојана Новаковића Александру Сандићу, крајем 1879. (Рукописно одељење Матице српске, 2588), наведено у: Крестић В., Љушић Р., *Пројами и сјајнији српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 109.
- 90 Програм српске напредне странке, од 15. децембра 1879 у: Крестић В., Љушић Р., *Пројами и сјајнији...*, 108.
- 91 Покушај милитантне организације „народничество“ да „оде међу народ“ у лето 1874. неславно је пропао услед сељачког неповерења и незаинтересованости. Уп. Naumann H., *Geschichte Russlands*, München, Zürich 1996, 379–382.
- 92 Perović L., *Politička elita...*, 238. Напредна странка је била доминантна у влади осамдесетих година 19. века. Радикали су добијали изборе од 1880. до 1883, али им Краљ није давао мандат да саставе владу. У новембру 1883. Никола Пашић је инсценирао сопствени одлазак међу народ. У свом изборном округу Тимок, у источној Србији, агитовао је против Закона о устројству војске од 15. јануара 1883, који је донео Никола Христић, постављен уместо њега за председника владе. Тимочка буна се сматра најважнијим сељачким устанком у новијој српској историји. Краљ Милан је угушио устанак војним средствима, и немилосрдно је прогонио радикале. Пашић је на време побегло преко Саве у Аустро-Угарску, док су његова

- 94 саборца била осуђена на смрт, од којих је 21 заиста погубљен. Пашићев велики тренутак дошао је 1903, када га је нови краљ Петар I Карађорђевић именовao за председника владе.
- Остала литература о српским политичким партијама: Стојановић Д. Србија и демократија...; Stokes G., *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Durham, London 1990.
- 93 Никола Пашић, Кратки поглед на борбу, стање и тежње народа српског у Краљевини Србији од Берлин. конгр. па до данашњег дана. Рукопис без датума. (АСАНУ 11747).
- 94 О моди у Београду после стицања независности уп: Prošić-Dvornić M., *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Beograd 2006. О женској градској одећи види: Прошић Дворнић М.; Женски грађански костим у Србији XIX века у: *Зборник Музеја примењене уметности 24/25*, Београд 1980/1981, 9–28.
- 95 Mišković N., *Zwischen idealem Serbentum...*, 28. У својим радничким школама даме из удружења су училе и неговале све врсте сеоског ручног рада са текстилом. Производе ученица продавале су у Пазару, радњи народне радности у Београду, која је била у својини друштва.
- 96 Kanitz F., *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart* 1, Leipzig 1904, 88. О журу види: Čolak-Antić T., *Žur u Beogradu u doba između dva svetska rata*. Diplomski rad u rukopisu, Beograd 1993; Čolak-Antić T., *Everyday life and ethnology. The „jour“ in Belgrade During the Inter-War Period 1919–1940 and the Generation Gap*, in: *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*, eds. Jovanović M., Kaser K., Naumović S., Beograd, Graz 1999, 125–132.
- 97 Види поглавље 1.2.
- 98 Бакић В., *Српско родољубље и отачастивољубље*, Београд 1910, 7. Књига садржи следећа поглавља: 1. Родољубље и отачастивољубље уопште. 2. Садашње стање српског народа. 3. Српско родољубље. 4. Српско отачастивољубље. 5. Шта смета јединству и напредовању нашег народа. 6. Погодбе за развијање српског родољубља и отачастивољубља. 7. Образовање наше омладине у српском духу. 8. Родољубље и патриотске дужности Срба разних занимања. (потпоглавље 10. садржи посебна упутства за Српкиње, „Дужности Српкиња“)
- 99 Бакић В., *Српско родољубље...*, 86;
- 100 Бакић В., *Српско родољубље...*, 29.
- 101 Бакић В., *Српско родољубље...*, 27, 33 и даље.
- 102 Бакић В., *Српско родољубље...*, одељак IV, 40–76.
- 103 Бакић В., *Српско родољубље...*, 77.
- 104 Бакић В., *Српско родољубље...*, 78.
- 105 Бакић В., *Српско родољубље...*, 148.
- 106 Можда најпознатија слика Уроша Предића (1857–1953).
- 107 Бакић В., *Српско родољубље...*, 148 и даље.

FIN DE SIÈCLE

БЕОГРАД ОКО 1900. ГОДИНЕ

Главни град. Репрезентација и дремеж провинције ¹

Познати писац и директор позоришта, Бранислав Нушић (1864-1938)² изразио је у краткој причи *Трамвајска кола бр. 63* суштину животног става Београђана око 1900:

„То је било прекјуче. Имао сам менично плаћање у Врачарској штедионици, тамо код Славије и то, прекјуче је био, разуме се, други дан рока. Као никад досад, нашао сам на време потписнике, спремио сам на време отплату. Све сам урадио тако тачно, као да нисам српски акцептант и као да немам плаћање код српског новчаног завода.

Чак сам се на време кренуо у завод. Тачно у три сата по подне, са чекао сам код Народног позоришта трамвај и сео. Шта је то, од Позоришта до ‘Славије’, па још на трамвају! А имам читав сат на расположењу, од три до четири.

То су била трамвајска кола бр. 63. На њима није био ниједан поп, ниједан жандарм, ниједна ташта и ниједан извршитељ. Напротив, били су само цивилни људи, па ипак ми се десило оно, што се може десити само једном Србину, кад и он хоће да је уредан на плаћању меница.

Тек што је кренуо трамвај од Позоришта, а на ћошку код Коларца наиђе једна пратња. Није ми познато име покојниково, али мора да је неки врло заслужан човек, јер се пратња грдно отегла, читавих петнаест минута. Ја нестрпљиво стојим на задњој платформи, па бројим само. Један венац, два, три, четири, пет, шест итд. Па онда једно певачко друштво, два, три; па онда један ђакон, па два ђакона, па три ђакона; па онда једна мртвачка кола, па – тј. само једна мртвачка кола, а после свет. Разуме се, трамвај је за све време морао стајати.

Једва, на једвите јаде, прође пратња и трамвај крену даље. Таман истерасмо до Теразијске чесме, а наиђе оздо, из Балканске улице, један батаљон војске. Напред музика, па онда батаљон. Заустави се трамвај и музика засвира неки леп марш. Ја почех да га певам, а знам како ми је у души. Гледам у сат, видим три прошло двадесет пет минута. Ипак, има времена до четири.

← Коњски трамвај на позоришном тргу, у позадини градилиште Управе фондова (данас Народни музеј), око 1903. Фотографија Милана Јовановића, исечак. МГБ: Ур 6399.

Кренусмо даље, али озго од министарства наиђе једна јеврејска свадба. Кола, кола, кола за колима, а у њима Јевреји, Јевреји, Јевреји, све једно на друго. Господе, ко ће томе жив дочекати краја. Кад већ и последња кола прођоше, погледам у сат, три и по. Ипак има још пола сата времена, а трамвајем се брзо иде.

Таман ја то у себи мислим, а трамвајем се брзо иде, и таман кренула кола и учинила једно двадесет метара пута, па се код Министарства просвете зауставише.

„Шта је, побогу брате?“ питам ја љубазно кондуктера.³

„Нема струје.“

„Ал’ ја имам меницу, рођени мој, почех ја да му ласкам, као да кондуктер има струје у џепу, па од њега зависи да је налије.“

„Шта вам могу!“ вели он и слеже раменима.

„А како ви онако мислите о струји?“ почех ја и даље око њега.

„Па...“, узе се он чешати иза увета. „Како да вам кажем? Кад хоће – она хоће, а кад неће – онда неће.“

„Тачно, то си тачно казао, брате мој рођени. То толико, колико ти знаш, зна и одбор Београдске општине. Него, знаш ли ти штогод више? Би ли ти, на пример, мене саветовао, пошто имам менично плаћање, и пошто стојимо већ пет минута овде, би ли ме ти саветовао да ја пођем пешке?“

„Па, разуме се, господине, ако имате меницу, увек вам је боље ићи пешке но трамвајем.“

„Тако је. Баш ти хвала на савету.“

И лепо сиђем, те пођем пешке. Нисам учинио ни три корака, а кондуктер се раздра за мном:

„Струја, струја.“

Појурим натраг, ускочим у трамвај и кренемо даље. Догурамо тамо до Лондона. Ишли би ми и даље, али отуд наиђе један фијакер. Наста нека дрека, мрдну фијакер улево, мрдну удесно и, тако ми свега на свету, не би се ништа догодило, да је и трамвај могао да мрдне улево и удесно. Али, он јок, него право, па ду! И размрска руду. Е, ту смо, разуме се, стали да би се објаснили. Кочијаш, и они што су седели у колима, напали су кондуктера. Ми смо опет држали страну кондуктеру, и тако, уопште, развила се дебата, којој се није могао да сагледа крај.

Најзад, кад смо већ хтели да се покрвимо, наиђе случајно један жандарм. У први мах и њега је занимала цела ствар, па је стао украј и слатко се смејао, како се ми свађамо и како смо се поделили у две партије, у „трамвајце“ и у „фијакеристе“. Једва се затим сети да је он власт, приђе нам, записа нам свима имена и, пошто је „власт предузела кораке“, кренусмо се даље. На сату је већ било три и педесет два минута.

Ипак ћу стићи. Запитао опет љубазно кондуктера:

„Шта мислите, братац мој, хоћемо ли стићи до четири сата до Славије?“

„Хм! Како да вам кажем, господине мој. Не зна човек шта носи дан, а шта ноћ. Ето видите, ко би се надао овим колима. Међутим, то се не би десило кад фијакери не би имали руде. Разумем пре, док није било трамваја, могли су још и имати руде, али сад, то нема никаква смисла.“

„И мени је, право да вам кажем, чудо“, почех ја да га тешим. „Ја знам да је у целом свету обичај да неко налети на руду, а не руда да налети на неког. Међутим, овде је очигледно да је руда налетила на нас.“

„Тако је!“ Одговори он задовољно.

„А је л’те, шта мислите, хоћемо ли стићи до четири сата?“

„Па... вероватно.“

Тако у разговору, дођосмо већ и до Цветног трга, али отуд, из сокака где је „Црна мачка“, загуши улицу једна маса. Да ли су били радници или ђаци, не знам; тек била је нека демонстрација. Господе Боже, ко сме сад да тера трамвај у демонстрацију. Погледам у сат, још два минута до четири. А за два минута не може цела ова маса да прође. Кад би се решио сад и пешке да идем, не би ми више вредело. Не би могао ни корака мрднути кроз ову масу. Пролази гомила, пролази, а и сат пролази, а пролази и рок мојој меници.

Прође сва гомила, а на сату шест минута прошло четири. Та ваљда нису тако пожурили.

„Терај, терај, слатки господин-кондуктер!“

И трамвај прође. Још није ни стао честито, а ја скочих, те јури у банку.

„Да нисам задоцнио?“ упитах оног чиновника на рупици.

„Ама, за један минут. Сад смо баш послали момка у суд. Чудо га нисте срели?“

„Забога, па можемо ли га вратити?“

„Ако потрчите за њим, можете. Слободно га вратите, јер нема друге менице осим ваше.“

Појурим као луд на улицу у тек што сам изашао на капију, а ја спазих момка штедионичиног пење се на платформу оног истог трамваја којим сам ја дошао. Кола број 63. Пише лепо натраг крупним словима бр. 63.

Појурим као без душе, али трамвај измаче.

О, Господе Боже, шта да се ради?! Испред носа ми јуре кола бр. 63, на платформи стоји штедионички момак, држи под мишком протокол, и у протоколу моју меницу.

Уосталом, шта имам да се бринем. Не може он до пет стићи у суд. Мора успут нестати бар на два места струје. Наићи ће на какву јеврејс-

ку свадбу, судариће се са фијакером; наићи ће на демонстрацију, па на какав батаљон који се враћа са вежбања, па онда ма на какву пратњу. Охо, ја чак и нећу да га јурим, идем пешке, стићи ћу до суда пре но он, па ћу га тамо на вратима чекати.

Идемо тако, идемо, трамвајска кола бр. 63 с момком и протоколом преда мном, а ја пешке за њим. Прођосмо Цветни трг, прођосмо Ристићеву кућу, прођосмо Министарство спољних послова, – видим ја, ова кола, боме, неће ни на какву сметњу наићи. Охо, иду ли, иду, као да трамвајско друштво зна да је на њима поштанска протестована меница. Не остаје ми, дакле, ништа друго, него да ускочим у прва трамвајска кола, која наиђу, па да пожурим колико год могу напред.

И наиђоше кола бр. 64. Да л' да уђем, да л' да не уђем?? Нећу.

Прођоше кола 65. Седнем. Пођоше у потеру за колима бр. 63. Ама, тек што сам кренуо – нестале струје.

Господе, Господе Боже мој! Суђено, суђено, суђено је да буде протестована. Па нека буде!⁴⁶

Нушићев Београд није скоро уопште личио на град Николе Христића из 1862. године. Сада су ту били Позоришни трг, струја, електрични трамвај, банке у којима су се мењале менице. Патриотизам је био свеprisутан. Ако би војни оркестар свирао на удаљеним Теразијама, све би стало и сви би певали са сузама у очима. Само су угодан темпо, свечана тужна поворка и фамилијарни начин опхођења подсећали на прошла времена. Трамвај се изгледа уклапао у уобичајену локалну спорост, јер нигде није имао првенство пролаза и заустављао би се кад наиђе на групу људи или кочије. За читаоце који познају Београд изгледа смешно да се од Теразија до Славије путује више од једног сата: та раздаљина се може лагано прећи пешице за пола сата.

Нушић је писао о животу у граду који се од његовог рођења непрестано и радикално мењао. Он се подсмевао кваровима и тешкоћама прилагођавања које су их пратиле. При том је успео да постави у локални контекст људске слабости, као што су недисциплинованост, свадљивост и фатализам, и да омогући читаоцу да осети атмосферу Београда на преласку векова. Жеља приповедача да на време исплати меницу није се остварила због његовог одбијања да прихвати одговорност за своје поступке. Он је радије одлуку препустио кондуктеру. За његову неажурност криви су трамвај, струја, погребна поворка, јеврејска свадба, кочије,

Улица Краља Милана гледано са раскрснице улице Кнеза Милоша према Двору, са шинама и жицама електричног трамваја, око 1900. Дечак који стоји на шинама носи жирардо шешир. Фотографија Милана Јовановића. МГБ: Ур 2103.

војска и демонстрације, а не он сам, јер је он пошао на време. Само судбина може да објасни како му је банкарски службеник измакао управо трамвајским колима бр. 63, због којих је закаснио. Кондуктер се такође понаша фаталистички и са стоичким стрпљењем чека да дође струја, и пропушта све погребе, свадбе и демонстрације да прођу испред њега. Једино га је судар са фијакером узнемирио: није могао себи да објасни зашто у доба трамваја постоје и запрежна кола. Уживао је у сукобу са фијакеристом, јер је знао да су путници на његовој страни. Случај уопште није интересовао ни полицајца, који је стајао са стране и забављао се.

Око 1900. године Београд више није био војно утврђење, већ насељено место и административни центар. Значајан удео од 44% запослених радили су као државни службеници и обављали слободна занимања. Једна петина се бавила занатима и индустријом, четвртина трговином и саобраћајем, а само изразита мањина од 1,2% пољопривредом.⁵ Најважније функције града сада су биле репрезентација и администрација, што се огледало како у новој градњи, тако и у промени начина одевања становника. После преузимања земљишних поседа од муслимана 1865. године, уз откупну суму од девет милиона пијастера (166.667 аустријских златних дуката), српска држава је хтела да потпуно сруши чаршију. Требало је да уместо ње један модерни нови град одражава „слободу и напредак“ Кнежевине у успону. Како је рекао тадашњи министар грађевина:

„...неће ли вређати понос наш, ако нам престолница задржи и даље облик, какав јој је дало варварство? Оће ли се живљи саобраћај, какав се спрема, моћи одржавати по овако тесним, кривим, преломљеним, стрмим улицама?“

Влада је дала задатак Емилијану Јосимовићу, „првом српском урбанисти“, да разради концепт тзв. реконструкције града. Пројекат представљен 1867. године никада није изведен: по њему је било предвиђено да се тврђава сруши и на њеном месту подигну зграде за државну администрацију. Требало је да један кеј повеже обале Саве и Дунава и да се изгради нова, заштићена лука на Дунаву. Данас на Јосимовићеве планове подсећа само

Поглед са Капетан Мишиног здања на Краљев трг односно Велику пијацу (данас Студентски трг) после регулације по плановима урбаниста Емилијана Јосимовића. Око трга пуно нових кућа које на Громановој слици (види стр. ху) још нису биле ту. Фотографија Милана Јовановића, око 1895-1896. МГБ: Ур 2098.

положај парка на Калемегдану и на једном делу некадашње Велике пијаце: После убиства кнеза Михаила 1868, нацрт закона о регулисању града Београда одложен је у канцеларијски ормар. Од 1869. држава је продавала приватницима парцеле из фонда некретнина које су некад биле власништво муслимана, и од тих прихода финансирала изградњу нове, регулисане мреже улица. То је изазвало дуготрајни градитељски бум. Ускоро је само још Дорћол подсећао на стара времена. Градске зидине и капије влада је уклонила, одмах после бомбардовања, 1862. године. На месту Стамбол-капије, кнез Михаило је 1869. подигао Народно позориште, а земљиште испред њега претворено је у Позоришни трг. Споменик кнезу Михајлу у лику коњаника, подигнут 1882, и

Улица кнеза Михаила, око 1895. Фотографија Милана Јовановића. МГБ: Ур 2096.

зграда Управе фондова (данас Народни музеј), из 1903, допуниле су изглед овог трга. Стара чаршија није више била главна улица. Прекид са старим режимом најјасније је одражавала елегантна Улица кнеза Михаила, која је као главна пословна осовина ишла од Калемегдана до Позоришног трга, управно у односу на чаршију.

Чаршија се сада звала Дубровачка улица, била је поплочана и пуна елегантних пословних зграда. Од некадашњих једанаест џамија, остала је само Бајракли џамија у Господар Јевремовој улици. Остале су пале као жртве ноћног вандализма анонимних патриота. Центар града сада је чинила осовина Кнез-Михаилова – Позоришни трг – Теразије. Теразије су претворене у неговану и дрвећем засађену променаду са фонтанама, хотелима и ресторанима.⁷ Велике степенице су их повезивале са обалом Саве где

је био центар трговине на велико. Према јуту Теразије су прелазиле у парадну Улицу краља Милана, дуж које су биле изграђене краљевска палата (Нови двор, данас: Стари двор), подигнут 1882, стара резиденција кнеза Михаила, као и вишеспратне владине зграде.⁸ Пространи трг Славија, назван по истоименом хотелу, затварао је ту улицу са јужне стране. Око њега је настао Врачар, нови резиденцијални део града са дрворедима.

Берлински уговори из 1878. године обавезивали су српску владу да изгради железничку везу Земун-Београд-Ниш (Оријент експрес Лондон-Париз-Беч-Будимпешта-Истанбул). То је покренуло велики талас инвестиција. Власти су почетком осамдесетих година 19. века исушиле велико мочварно подручје јужно од савске луке (Бара Венеција). Тамо је, око железничке станице која је изграђена 1884. године, настала нова четврт, Савама-ла.⁹ Први београдски мост преко Саве подигнут је такође због железнице. Деведесетих година 19. века општина је покренула нове инфраструктурне пројекте. Увела је 1892. године трамвај на коњску вучу, као прво средство јавног градског превоза: три линије повезивале су Калемегдан са Славијом, а Славију са же-

Железнички мост на Сави, разгледница. МГБ: Ур 269.

Парна електрана у Београду, око 1900. године. Парне електране су у Европи уведене око 1890. и радиле су на угаљ. Оне су морале имати високу пећ, која би спроводила гасове од паљења угља. Грађене су у близини река, ради хлађења, овде вероватно на Сави. У хали парне електране налазили су се парна машина, парни котао и трансформатор. Тако је Србија имала једну од првих парних електрана у Европи. МГБ: Ур 4882.

лезничком станицом и луком, као и Теразије са Новим гробљем. Четврта линија од луке до Топчидера, отворена 1894, била је јако омиљена викенд забава. Град је 1891. закључио уговор са једним француским предузећем о изградњи електричне централе. Она је требало да обезбеди струју за модерно улично осветљење и електрификацију трамваја. Три године касније могла је бити уведена прва линија електричног трамваја између луке и Официрске касине (данас: Студентски културни центар). Трамвајска мрежа је 1906. године потпуно електрификована и била је дуга 21,6 км.¹⁰

Епидемија тифуса 1905. године подстакла је општину да модернизује снабдевање пијаћом водом. Тај пројекат је био завршен 1912. године.¹¹ Истовремено започета изградња канализације застала је када су избили Балкански ратови, и настављена је 1918. године.¹² Прве улице у центру града асфалтиране су 1911. године. Појава првих аутомобила у Београду урезала се дубоко у сећање

савременика. Архитект Александар Дероко (1894-1988), тада тинејџер, деценијама касније памтио је имена власника: директор банке, Андрејевић, звани Џони, довезао је око 1905. прва моторна кола у Србију, а за њим инжињер Андра Ристић и трговац Паја Мијатовић. Према другим изворима, официр и трговачки син, Бошко Радуловић, довезао је први аутомобил у Београд две године пре тога.¹³

Ове промене пратио је нагли пораст становништва. На периферији емигрантског таласа из западне и средње Европе, у Београд су долазили безбројни незапослени младићи са села. Број становника се утростручио између 1866. и 1905. године:

Табела 7: Пораст становништва у Београду од 1866. до 1910.¹⁴

година	број становника				
	укупно	мушкарци		жене	
		број	проценат	број	проценат
1866 (1967)	24.768	14.588	58,9	10.180	41,1
1884	35.483	19.642	55,4	15.841	44,6
1895	59.115	34.455	58,3	24.660	41,7
1900	69.769	40.302	57,8	29.467	42,2
1905	80.747	46.089	57,1	34.658	42,9
1910	89.876	51.112	56,9	38.764	43,1

Овде су јасно видљиве одлике имигрантског друштва. Удео мушкараца износио је између 55,4% и 58,9%. Број породица без деце био је дупло већи од просека земље, а удео једночланих домаћинстава скоро шест пута већи.¹⁵ Између 1890. и 1900. само је једна трећина Београђана била ту и рођена. Око 1890. трећина је потицала из региона, десет година касније претежно из удаљенијих крајева земље.¹⁶ Последња трећина се доселила из иностранства, пре свега из Угарске.¹⁷ Као и у случају имиграната из Османског царства, и они су претежно били православни Срби.

До 1900. године европска одећа је потиснула оријенталну градску ношњу. Она је симболизовала напредак и више је одговарала потребама чиновника, као и обичајима досељеника из Двојне

монархије. Њен облик, крој, избор материјала и декор откривао је суптилне разлике према приходу и занимањима у окружењу које је придавало велики значај личном познанству и друштвеној контроли. Млади досељеници који су тежили социјалном успону, будући релативно анономни у београдској средини, надметали су се, приказујући се бољим него што заиста јесу. Нико није желео да буде сматран провинцијалцем. Александар Дероко је причао да су млади матуранти, по положеном испиту, пуштали брижљиво неговане бркове, и да нису излазили на улицу без штапа, сламног шешира (жирадо) и савршено испегланих панталона. Радије су штедели на храни и намештају, него на модној одећи. Савршено дотерана, београдска омладина се сваког дана налазила на корзоу у Кнез Михаиловој улици.¹⁸

Бранислав Нушић се бавио темом скоројевића у свом успешном позоришном комаду *Госпођа министарка*. То је прича о Живки, жени чиновника која потиче из скромног миљеа, чији муж постаје министар. По именовању свог мужа за министра, њена прва жеља је да наручи државни фијакер за поподневну шетњу кроз центар града, да је сви виде. До тада је Живка стално имала финансијске проблеме и морала је редовно да позајмљује новац од тетке Савке. Сада се точак среће окренуо, и цела родбина очекује протекцију од Живке. Блазирани саветодавац, др Нинковић из Министарства спољних послова, заказује термин код ње и објашњава јој животни стил једне министарке: она пуши, игра бриц и, поред одговарајуће гардеробе и уређења стана, треба да има златан зуб и љубавника, за шта се он сам нуди.¹⁹ Нушић се руга Живкином ограниченој сељачкој памети, као и краткотрајности српских влада. На крају приче, Живка поново мора да иде пешице.

Страни посетиоци су око 1900. године примећивали како су фино одевање и отмен наступ високо цењени у главном граду Србије. Као и њен сународник Кинглејк седамдесет година раније, Мери Идит Дарам (1863-1944) такође је имала чудан осећај, када је 1902. стигла у Београд новим железничким мостом. У возу од Загреба до Земуна нико јој није веровао да ће бити примљена у Србију. Противно свим очекивањима и прогнозама, она је наишла на један пријатан, отворен и модеран град:

„Београд има предиван положај. Наравно, бесмислено је да главни град има такав положај да га непријатељ може комфортно бомбардовати са свог сопственог прага, али што се тиче лепоте изгледа, Београд није лако мимоићи. (...) Београд је нов град, сасвим нов, и не заслужује више назив „белог града“ пошто из даљине оставља утисак тамног; али име је старо, а „бео“ је омиљен српски придев. То је светао, чист град; куће, ретко изнад два спрата, делују солидно грађене; има много добрих продавница, а улице су широке и веселе. Изгледа тако напредан, и становници делују тако савремено, војници увежбани, официри тако привлачни, а нове владине зграде тако импозантне, да веома изненађује сазнање да је земља, услед лоше управе, финансијски у скоро очајном стању.

Има врло мало возила на улицама, што и није чудно јер је коловоз неописиво ужасан. „А, али требало је да видите како је то изгледало у турско време“, кажу Срби, и не брину о томе; имају две линије електричног трамваја, а Срби нису пешаци.

Како сам дошла право са Цетиња, провела сам првих неколико дана питајући се да ли су ти врло тамнопути, ниски људи, који су пунили београдске трамваје јер нису имали снаге да ходају улицама, заиста крвни рођаци дугоногих дивова који неуморно иду крупним корацима преко литица Црне Горе, без иједног уздаха. Никад нисам видела Србина који би деловао као да се креће зато што му то прија. Нити сам видела и најмањи покушај да се опробају у неком атлетском спорту. С друге стране, где год сам ишла, људи су исказивали запрепашћење да сам ја могла наћи неко задовољство у тако напорном путовању. Никад нисам видела народ који тако споро хода. Покушавала сам да не претичем људе на улици, али то је тако тешко као и победити у спорој бициклическој трци. Изгледа да просечни Србин мисли да је прећи две миље на сат брзи ход; и не покушавам да проценим његову просечну брзину хода, а кад нема ништа нарочито да ради, што је често, онда седне и игра карте. Мислим да у животу нисам видела толико карата као у Србији. У кафеима, хотелима и ресторанима од јутра до мрака чује се лагано клизање, „плап-плап“ шарених карата и звук креде којом играчи бележе резултат, што прати сваки оброк. Када су ме питали шта сам нарочито запазила по доласку у Србију, често сам помињала тај обичај, што је запањило моје саговорнике. „Морамо да играмо карте“, рекли су; „шах је сувише компликован, а билијарски столови су скупи.“ У јавности врло мало новца се даје на картању, игра се само за ситан новац, што је начин да убију време с којим не знају шта би радили; Србија, упркос западноевропском изгледу своје пресетонице, још увек није научила да жури.²⁰

Слично као и Кинглејк, ауторка прича истовремено наивно и надмено о својим доживљајима. После једне авантуристичке туре по Црној Гори, енглескиња је ценила комфор српске престонице. Радовала се елегантним дамама и уредним официрима. Ипак, биле су јој врло стране чудне навике Београђана, као и спор темпо и свеопште картање, а ситни тамнопути људи у трамвајима одбојни. Њен извештај ипак показује како су електрични трамваји били омиљени у Београду, како је свакодневица пријатно протицала поред њих и како су људи фаталистички прихватили услове у којима су живели. Тиме је потврдила оно што је Нушић критиковао у новинским коментарима.

Још један странац се дивио модерном изгледу Београда и промени у начину одевања његових становника. Тридесет година после објављивања његових „путописних студија“ Феликс Каниц је поново посетио град, ради истраживања за своје тротомно дело, *Краљевина Србија и српски народ*. Он је са задовољством посматрао приближавање средњоевропским стандардима, рецимо у малопродаји:

„Још више од овог потпуно измењеног укупног изгледа Београд, којим су до пре три деценије превладавале одлике полуазијско-турске вароши, човека изненађује огроман преокрет у његовом јавном животу. (...)“

Док наше жене на Западу још уживају у јутарњем слатком полусну и мешкољењу, овај трг и оближња рибља пијаца већ су притиснути масом београдских домаћица и њихових „швапских“ куварица, па и мушкараца, који по италијанском обичају сами купују намирнице за обед и често дамама које се ценкају испред носа односе неко добро јагње, тешку гуску, патку или пар пилића који се може добити за 1,60 динара. (...)“

Од 1867. нема више егзотичног призора са турским војницима који врше набавке за војничке кухиње и с каматом враћају од Срба убрани трибут; нема ни одрпаних или вашарски искићених турских Цигана, а недостају и многи други карактеристични типови. Али зато су с њима ишчезле и ружне продавнице неподношљиве и за око и за нос, у којима су крвави комади јагњећег, овчијег и говећег меса данима стајали изложени сунцу и мувама; данас су оне замењене продавницама по западном узору, често и цвећем украшене, са врло укусним месним прерађевинама и деликатесном робом уопште. Требало би још само

некако спречити да се на тржиште износи незрело воће, затим некуд на друго место – без штете по хуманост – пребацили продају разних кутија, четака и разних других дрвених и сличних предмета које нуде робијаши-слободњаци, јер то одиста мучно делује; још кад би и други квартави, по угледу на Врачарски, поставили на тржницу наткривене продавнице, изглед београдског тржишта животних намирница добио би већ данас – с изузетком егзотичне ношње сељака који га снабдевају - средњоевропски карактер.

По обављеном послу на пијаци сељаци се разилазе по споредним улицама Краљева трга, чије их продавнице са шароликом робом у излозима неодољиво привлаче. Раније се куповање текстила ограничавало на материјале које сељаци нису могли сами да израђују; данас се већ купују и такви које би сељанке могле, још боље, и саме да израђују и које странци траже због изузетног укуса с којим су израђени. Али, кад је младим женама овако удобније, онда лоши увезени фабрика-ти све више потискују кошуље извезене шареном вуницом, кецеље са прекрасним орнаментима, чарапе са дивним шарам, па чак и тканице и опанке. Урођена љубав Србина према оружју наводи сељаке да зналачки одмеравају пушке у излозима, мада су од увођења опште војне обавезе старији системи много изгубили од своје привлачности. За 80-120 динара сељак купује револвере из Аустро-Угарске, Белгије и Енглеске, док странац лака срца даје 35-70 динара за дуге пушке са старим цевима из Скадра или Милана, са кундацима које српски пушкар-и већином украшавају сребрним плочицама, седефом, каменчићима или резбаријама. Часовничарске радње су такође готово увек поседнуте; у непосредној близини Позоришта набројао сам их пет и оне продају искључиво јевтиније сатове швајцарске израде. Као мушкарцу оружје, лула и сат, тако српским женама изгледају неопходне мараме и други украси за главу; око оригиналности и квалитета сеоске лепотице не праве много питања. Облично их привлачи сјајни накит израђен у Габлонцу и Бечу и за неколико пара у стању су да се ценкају и по пола сата са продавцима који за све то време уста не затварају. Склоности да заблиста упадљивим украсом подложна је у високој мери и Српкиња из престоничког средњег слоја. Често се и супруге незнатних трговаца могу видети одевене у крзно и свилу, са бисерима и златницима на фесу или око врата, са бечким шеширима од перја, крзненим крагнама, минђушама у ушима – дакле и у том погледу сасвим западњачки!¹²¹

Каниц је поздравио промене у погледу хигијене на београдској пијаци, али су Срби изгубили у његовим очима узбудљивост егзотичног и оригиналног. Изгледало је да су прошла времена

када је могао фасцинирано да пише о богатству форми, укусу и скромности српских сељака. Они су се лако примали на увозну јефтину робу и нису умели да разликују квалитет од шкарта. Била му је одбојна опсесивна гиздавост жена из средњег слоја. Ипак, Каниц је погрешно проценио да су Срби преузимањем европског начина одевања и због склоности ка страниј роби масовне производње заборавили своје порекло. Они су живели у граду који је током неколико деценија потпуно променио изглед. Додуше, дистанцирали су се од сељачког начина живота својих родитеља и предака, али су многи обичаји подсећали на сеоски живот. У ту категорију је спадала и жеља да се дотерају и допадну супротном полу на корзоу. Помама за одећом требало је да јавно покаже да неко живи у граду и да је постигао неки положај у друштву. Релативна анонимност живота у великом граду захтевала је нови кодекс понашања, који би јасно показао социјалне разлике. Он је морао да се докаже у друштвеној стварности српског главног града и није могао да се увезе из европских метропола, као одећа.

Мери Дарам је приметила да су Београђани били поносни на лепи центар града. Ако нешто није функционисало, пребацивали су одговорност на „турску владавину“. Нико није видео разлог да убрзава ритам живота. Капиталистичка максима „време је новац“ никога није бринула. Београд је био поспани провинцијски град пун чиновника и простих имиграната сељачког порекла. Каниц га је стално поредио са својом сликом средње Европе и хвалио је његово прилагођавање тим стандардима, као што су модерни штандови на пијаци или хигијенски беспрекорни излози са месом. Девијантне појаве као оковани робијаши на пијаци или мушкарци који иду у куповину иритирали су га исто као и шунд роба из Аустро-Угарске, Немачке или Швајцарске, која се масовно продавала. Пораст становништва у граду очигледно није ишао упоредо са индустријализацијом, као у западноевропским земљама, већ са привредном колонизацијом. Ипак, Каниц је прикрио улогу своје земље у развоју Србије.

Аустро-Угарска је на Берлинском конгресу 1878. условила свој пристанак да Србија постане суверена држава разним уступцима. Принудно одрицање од Босне и Херцеговине имало је велике политичке последице. Обавеза изградње железничке линије Бео-

Велика пијаца око 1905, разгледница. МГБ: Ур 6601.

град-Ниш у року од три године уништавала је дуготрајно српске државне финансије, посебно зато што тај пројекат није служио унутрашњем привредном развоју Србије, већ међународном саобраћају. Уз то, Србија је свом северном суседу морала да омогући знатне једностране трговинске олакшице.²² Тим мерама, Двојна монархија је везала Србију за своју привредну сферу утицаја. За Србију није долазило у обзир да се одрекне независности, и морала је да прихвати ове уцењивачке услове. Прихватила је отежавајуће услове за извоз аграрних производа, иако су индустријске земље у време светске аграрне кризе од 1873. до 1896. одустале од слободне трговине и све чешће уводиле заштитне царине. Већ седамдесетих година 19. века либерална влада Јована Ристића ослањала се све више на аустроугарско тржиште. Неоконзервативне владе осамдесетих година одустале су добровољно од протекционистичких потеза.

Српска влада ни приближно није успела да достигне просечни европски ниво спољне трговине.²³ Једино извозно тржиште за Србију била је Аустро-Угарска, а она је земљу довела у стање потпуне привредне и политичке зависности. 90% српског извоза

одлазило је тамо. Да би финансирали изградњу железничке пруге, Краљевина Србија је узела стране зајмове и задужила се без наде да ће их икада отплатити. До 1914. године дугови иностранству су достигли преко 900 милиона динара, а њихова отплата је на годишњем нивоу гутала 30% државног буџета.²⁴ Уз то, чланство Србије у Латинској монетарној унији исцрпљивало је финансије и конкурентност земље, јер је динар био везан за француски франак, и прецењен. Још један негативан фактор било је то што је Србија управо око 1900. године преоријентисала своју привреду и, уместо стоке, почела да извози жито, када је у целом свету цена жита опадала.²⁵ Истовремено је продуктивност пољопривреде стагнирала на таквом нивоу да је влада била принуђена да увози аграрне производе. Већина сељачких породица и даље је била задовољна само тиме да покрије сопствене потребе. Само су нешто боље обавештени сеоски домаћини у близини градова успевали да добију већу зараду. Државна потпора пољопривреди уведена је тек касније током 20. века.²⁶ Српска занатска предузећа била су, напротив, препуштена самима себи. Већина је производила на традиционалан начин и није показивала интересовање да своје производе прилагоди промењеним условима. Еснафи су реаговали на проблеме у продаји због преплављености градова јефтинијим и квалитетнијим страним производима, тако што су се окренули клијентели на селу и успели да издејствују од владе забрану продаје увозних производа изван градова.

Наде српске владе да ће железница произвести позитиван ефекат на привреду убрзо су се распршиле. Железница је превозила увезену робу у Србију и имућне потрошаче у европске тржне центре. Она није допринела отварању домаћег тржишта, између осталог и зато што влада уопште није бринула о изградњи инфраструктуре у унутрашњости земље. Деведесетих година 19. века само су рударски региони били прикључени на железничку мрежу.²⁷ Закон о подстицању индустрије из 1898.²⁸ није могао да изазове одговарајући ефекат под датим условима, а стари еснафски поредак из 1847. био је укинут тек 1911. године, када је донета нова уредба о занатима. Када је у фебруару 1904. вођа радикала, Никола Пашић, преузео владу, заоштрио се конфликт са Аустро-Угарском. Већ у марту је Пашић увео заштитну царинску тарифу.

Зајам за наоружање, као и планирана царинска унија са Бугарском, онемогућиле су успех преговора о продужетку аустријско-српског трговинског уговора. У јуну 1906. стари уговор је истекао. Започео је тзв. царински рат међу неједнаким партнерима. Када је Двојна монархија 1908. анектирала Босну и Херцеговину, Србија је хтела да објави рат моћном суседу. Руско одбијање да пружи војну подршку приморало је малу балканску државу да се повуче. Нови трговински уговор са Бечом ратификован је у јануару 1911. године. Царински сукоб, на немачком пежоративно назван свињским ратом (Schweinekrieg), изоловао је Србију на међународном плану, али је оживео њену привреду изнутра. Број новооснованих фирми брзо је растао. Трговински уговор из 1911. и избијање Балканских ратова 1912. године поново су зауставили позитивни економски развој. Тек је оснивање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године представљало шансу за нови почетак.

Проблеми велеграда. Београдска анкета о становима 1906. године²⁹

Од малог провинцијског места, Београд је током неколико деценија постао велики град, пошто се његово становништво учетворостручило између 1866. и 1914. године, са око 25.000 на 100.000 становника.³⁰ Српска елита је са задовољством примила к знању чињеницу да се сада може мерити са европским метрополама. Раст и проблеми који су с њим упоредо ишли, сматрани су знацима напретка, а мрачне стране тог развоја требало је решавати на исти начин као и у остатку Европе:

„Разуме се да и Београд није остао нетакнут модерним развитком. Кад се има на уму да је Београд пре двадесет и неколико година у ствари био паланка, а да данас његово становништво достиже цифру од 100.000, која се узима као мерило великих градова, мора се признати да се он брзо развио. То рашћење није, можда, било онако брзо као би многи желели, али представља велики напредак. И у Београду се, услед прелаза у ред великих вароши, полако истичу један за другим проблеми на које се до пре једне деценије није ни помишљало.”³¹

Сокак на Дорћолу, у јеврејском кварту. Супротност између репрезентативних двоспратних блокова у европском стилу, старијих зграда у османском (балканском) стилу и сиротињских приземних кућа, јасно одражава различите стандарде градње. То указује на мешани социјални састав четврти у центру Београда. Улица има електрично осветљење. Фотографија Милана Јовановића, око 1895. МГБ: Ур 2200.

Српска елита је хтела да подигне животни стандард свог главног града на „европски“ ниво, како показују многобројни инфраструктурни пројекти на преласку векова. Урбанисти, школовани у иностранству, концентрисали су се на центар града, где су и сами живели. Уопште нису узимали у разматрање развој периферијских четврти града и провинције. Током студија навикли су се на удобности урбаног живота. По повратку у земљу, нису хтели тога да се одрекну, из разлога удобности и националног поноса: центар Београда био је излог целе земље, и ни влада ни градски челници нису хтели да покажу своје слабости пред страним гостима. На оскудицу станова пред својим вратима, која је

попримала размере епидемије, осврнули су се тек када је та тема деведесетих година 19. века постала актуелна у великим европским градовима, и произвела читаву поплаву текстова о санитарним и хигијенским потребама за радничким становима, као и за социјалном изградњом стамбеног простора. Анкета о становима у Базелу, коју је спровео немачки економиста Карл Бихер, изазвала је међународну сензацију. Он је први пут истражио систематски и свестрано услове становања у граду.³² Многи градови су у наредним годинама тражили да им се ураде сличне студије.³³ Београдска општина је, такође, у марту 1906. године, одвојила суму од 44.000 динара за слично истраживање. Осмочлани одбор за анкету чинили су, поред статистичара Министарства финансија, др Драгише Ђурића, управници санитарног и грађевинског одсека.³⁴ Одбор се у свим фазама рада угледао на образац из Базела. Основни параметри за вредновање били су површина стана и куватура ваздуха по особи.³⁵

Иако комисија није имала ни основни катастарски план, ни планове зграда, обухватила је са својим сарадницима, претежно студентима, око 18.000 станова, направила скице зграда и испитала станаре.³⁶ Испитивање је започело 6. новембра 1906. године у тзв. градском рејону, који је обухватао шест четврти: Варош, Врачар, Дорћол, Палилулу, Савамалу и Теразије. Комисија се борила са многим проблемима: недостатком времена, недовољном припремом, неажурношћу анкетног тима, неповерењем испитаника, лошим зимским временским условима, недостатком катастарског плана. Почетком марта 1907. године одбор је проширио истраживање на већа насеља изван градског рејона, пошто је тамо живело много сиромашних људи. Средином марта је унутар рејона било обухваћено 5.370 окућница, 9.944 стамбених зграда, у целини или делом и пословних, 8.643 доградње, 17.317 станова и 34.780 соба, а поред тога још и 349 парцела, 529 у целини или делимично стамбених зграда, 671 доградња, 751 стан и 1.086 соба. Комисија није узела у обзир слободно стојеће окућнице, јер су оне по њиховом мишљењу, претпостављале неки други начин живота. Различито вредновање градско-пролетерског и сељачког становништва од стране српских власти, овде се веома јасно види.³⁷ Ова студија је рађена у време анексионе кризе, тако да је

објављена тек 1912. године. Она садржи предговор, статистику зграда, статистику станова, као и закључне напомене о стамбеном питању. Аутор Драгиша Ђурић своје резултате је изложио упоредо са резултатима сличних истраживања у немачким и швајцарским градовима.

Београдска анкета о становима садржи много информација о стамбеним четвртима унутар градског центра, о којима постоји велика фотографска документација, а нарочито о стању зграда, густини насељености, ценама закупа и социјалним слојевима у тим стамбеним четвртима. Већина Београђана живела је у претрпанним и прескупим једнособним становима, и то не у блоковима или дворишним зградама, као у Берлину, већ у приземним окућницама типичним за мале градове и провинцију, са тоалетом у дворишту. Традиционални начин градње кућа у периферијским четвртима указује на то да није било ни државне ни приватне иницијативе да се обезбеди одговарајући стамбени простор за реку миграната која је долазила у град, у потрази за послом. Вишеспратнице, станови са најмање три собе и модерним купатилом биле су престижна роба, која је служила комфору и репрезентацији имућне елите. Све до двадесетих година 20. века хотел „Москва“, изграђен 1906/07. године, у власништву једног руског осигуравајућег друштва, важио је за највишу и најлепшу зграду у Београду.³⁸

Половина београдских станова тог времена биле су мале окућнице, по правилу са двориштем у којем су били тоалети, баште и шупе, које су служиле као перионице, летње кухиње, штале или складишта. Добра четвртина тих јединица, обухваћених анкетом, имала је поред тога и посебну доградњу, која је служила како за становање, тако и за рад.³⁹ Око 80% од 5.101 обухваћене стамбене зграде у градским четвртима биле су приземне или без подрума. Укупно 462 куће на брдима, као и у Савамали, имале су „сутерен“, један додатни ниво са надземном предњом и подземном задњом фасадом. Само је 14% стамбених зграда у рејону (712) и 7,2% изван рејона (24) имало један спрат. Са два спрата могле су се похвалити само тридесет девет зграда. Од тога је шеснаест било вишепородичних, са девет или више станова. Остале двадесет три припадале су богатим породицама или прав-

Окућница на Дорђолу, око 1895. Ако се пажљивије погледа, празно двориште је пуно људи. Фотографија Милана Јовановића, исечак. МГБ: Ур 2194.

ним лицима.⁴⁰ Око 61,4% станова унутар рејона и 76,5% смештаја изван рејона имало је само једну собу. Удео двособних станова износио је у рејону 17,4% а изван рејона 15,4%. Власнике једанаест апартмана од десет или више соба познавао је, међутим, цео град: два су припадала краљевској породици, два страним амбасадама, а осталих седам су били ексклузивни станови за издавање.⁴¹ У четврима Савамала, Теразије и Палилула било је зграда са девет или више станова, које је Ђурић назвао „кирајдиским касарнама“.⁴² Вероватно је аутор овај прејак израз употребио из жеље да направи паралелу са другим великим градовима. Стари град (четврт Варош) био је несумњиво пословни центар Београда. Само је око половине некретнина у том делу града служило за становање, једна трећина је обухватала комбиновано стамбени и пословни простор, 13,6% искључиво пословне некретнине. Савамала и Теразије су имали висок проценат пословног простора,

са једном трећином стамбено-пословних објеката, док су Врачар, Дорћол и Палилула биле стамбене четврти.⁴³

Квалитет градње је био лош.⁴⁴ Собе су имале у просеку 10 до 16 м² и по правилу су имале један до два прозора. Простор са више од 25 м² површине био је реткост. Кухиње је имало 86% станова.⁴⁵ Међутим, купатило је имало само око двеста луксузних станова, са четири или више соба. Нужници су били у тако „скандалозном стању“ да је аутору било „незгодно овде писати о томе“. У просеку су по две породице делиле један клозет. Од 9.246 избројаних тоалета, трећина се налазила у кући, а остале две трећине у дворишту. У 13,6% случајева станари су вршили нужду у рупи коју би ископали у земљи, а у 69,6% случајева у склепаној бараци са седиштем. Само је 16,8% тоалета имало лавабо. Све до после Првог светског рата фекалије су одношене на смрдљивим и капавим колицима изван града: изградња канализације је у време ове анкете била у почетном стадијуму.⁴⁶ Епидемија тифуса 1905. године убрзала је изградњу нове линије водовода, „Беле Воде“. Сва домаћинства су 1912. године била прикључена на водовод, а стари римски и османски водовод, као и 1.020 приватних бунара, стављени су ван употребе.⁴⁷

Три четвртине једнособних и двособних станова нису задовољавали захтеве комисије у погледу површине и важиле су за опасне по здравље. Само су нови станови у центру имали законом предвиђену висину од три метра. Преко половине станова имало је премало ваздуха по особи. У једној соби живело је у просеку две особе, без обзира да ли су били власници или закупци. Собе са више од три особе комисија је прогласила за претрпане, што се односило на 42,9% београдских станова. Само је 19,3% означено да има нормалан број станара. Ужасавајући налаз одбора гласио је да је скоро две трећине Београђана (58,8%) живело у претрпаном смештају. Око 10% становника живело је у соби са још пет или шест особа. Удео оних који су имали довољно простора, био је само мало већи (11,8%).⁴⁸ Упоредни подаци из Швајцарске још више истичу ово драматично стање. Док је у Београду три од пет особа морало да живи у скученим условима, у Базелу, где је такође било жалби на претрпане станове, тако је живела „само“ једна особа од пет: једна петица становника Базе-

Двориште на периферији Београда, око 1895. Фотографија Милана Јовановића. МГБ: Ур 2197.

ла (20,8%) тискала се у тесном простору, преко половине (53,2%) живело је у задовољавајућим, а четвртина (24,5%) у „нормалним“ условима.⁴⁹

Поред претрпаних и преко мере искоришћених стамбених зграда, прескупе цене закупа спадају у типичне симптоме оскудице станова. У Београду су за високе станарине били одговорни на првом месту грађевински картел браће Ђорђевић и шпекулације. Између 1906. и 1912. године уз то је дошло и до поскупљења од 30% до 50%.⁵⁰ Једноособан стан коштао је између 180 и 240 динара годишње, четворособан стан 960 до 1.080 динара. Ако се рачуна по соби, те цене изгледају релативно равномерне: у једнособном стану соба је коштала осамнаест динара, а у стану од седам до девет соба двадесет динара месечно. Собе у луксузним становима престижних стамбених четврти Варош и Теразије биле су, међутим, боље опремљене и пре свега, веће: најбогатији су плаћали

најмање по квадратном метру. Ђурић није коментарисао београдске станарине, али је навео упоредне податке за немачке и швајцарске градове: са изузетком Берлина, где су цене биле изузетно високе, београдске месечне станарине по соби биле су доста више него у око дванаест наведених немачких градова.⁵¹ Он је такође тврдио да ни у једном од тих великих градова селидбе нису тако честе као у Београду: овде је преко половине становника мењало смештај најмање једном годишње.⁵² Изван сумње је било да је велики део Београђана живео у најгорем сиромаштву.

И поред великих разлика у приходима, коришћење станова према социјалној припадности може се приметити тек у назнакама, што указује да је, као и раније, постојала велика социјална проходност унутар српског друштва. Најскупље су биле некретнине у старом граду. Ко је то могао себи да приушти, тамо је градио, како показује и велики удео породичних кућа (42,1%). У густо насељеном и такође скупом кварту Теразије, становали су многи занатлије и пословни људи, који су били упућени на живот у центру. Са десет особа по једној кући, најгушће насељен био је Врачар, јужно од центра, који је такође имао велики удео породичних кућа, а поред тога и једнособне станове са приступачном ценом. С друге стране, у Савамали је живело у просеку деветнаест особа у једној кући, где је пад терена дозвољавао изградњу вишеспратница.⁵³

У скоро 70% београдских домаћинстава живели су углавном сродници. Само 12,2% домаћинстава допуњавало је приход издавањем свог простора подстанарима или као преноћиште, углавном у Савамали и Палилули. Насупрот томе, шегрти и калфе су код свог послодавца и становали. Анкета о становима потврдила је налаз да је само изразита мањина Београђана имала кућну послугу. Послуга је живела у тачно 14% домаћинстава, где су често спавали под ужасним условима: у шупама или собама без пода, у кухињи или испод степеница. Преко две трећине послуге од регистрованих 3.155, биле су жене. Њихови послодавци су били чиновници, људи слободних занимања и трговци, као и краљевски двор.⁵⁴

Социјални састав београдског становништва мање се огледа у стану, а више у томе колико простора спада на једну особу. Чак и

најбогатији индустријалци имали су мање од једне собе по особи, што је потпуно супротно условима у којима је живела крупна буржоазија у средњој Европи, где се тражило све више соба у стану да би се породицама и појединцима пружила могућност да се повуку у сопствени простор.⁵⁵

Табела 8: Стамбена ситуација по професионалним групама 1906/07 ⁵⁶

Професионална група	Кубатура ваздуха : м ³ по особи	Особа по соби
1. Индустријалци	51,3	1,23
2. Рентијери	42,8	1,36
3. Чиновници и слободна занимања	40,4	1,41
4. Грађевински предузимачи	34,4	1,68
5. Трговци – сопственици радњи)	31,5	1,84
6. Гостионичари	23,9	2,12
7. Трговачки помоћници	20,9	2,42
8. Ниже административно особље – без указа о постављењу	17,2	2,71
9. Занатлије уопште	17,1	2,72
10. Служитељи у државним надлештвима и приватним заводима и установама	16,6	2,85
11. Пољопривредници	15,8	3,00
12. Фабрички радници	15,4	2,99
13. Произвођачи намирница	15,3	2,89
14. Ниже саобраћајно особље	13,2	3,41
15. Занатлијски помоћници	12,3	3,27
16. Надничари и други неквалификовани радници	11,4	3,19

Београд приземних зграда на преласку векова имао је много идиличних делова: сеновите алеје са дотераним шетачима и децом која се играју, заносним унутрашњим двориштима са цветним баштама и кокошкама које кокодачу. Друга страна медаље

биле су зеленашке станарине, тесни, претрпани, влажни станови, запуштени нужници и смрдљиви, прашњави сокаци: један *shantytown*⁵⁷ којег се аутор анкете дубоко стидео. Он се није уздржавао да критикује власти:

„Што су многе куће и станови неподобни за становање, што су грађевински терени скупи и кирије станова високе, што се цела варош неправилно развијала, највише су криве општинске управе. Будући без утврђеног плана и програма, оне нису водиле смишљену грађевинску политику, већ су оставиле дивљој шпекулацији да ради шта хоће, и она је, користећи се све већим придоласком са стране и већом тражњом, подизала цене земљишту до невероватности и на њима грађевинске објекте без икакве контроле. Имајући за циљ једино што већу ренту, шпекулација није водила нимало рачуна о супстанцијелној и хигијенској подобности грађевина нити о економском поремећају, који је унела, нарочито у сиромашније класе становништва.⁵⁸“

Драгиша Ђурић је доследно пратио Карла Бихера у погледу методе и аргументације, одустао од моралних придика и са искреном забринутостју говорио о последицама бедних стамбених услова у Београду:

„Таква атмосфера, наравно, убија у корен и породично и морално осећање и руши основицу сваког привредног и физичког развитака. Само узгредно напоменућемо да постоји тесна узрочна веза између живљења у оваквим становима и три највећа непријатеља народног здравља – туберкулозе, алкохолизма и полних болести. Све мере за сузбијање туберкулозе, макако оне у појединим случајима успешно дејствовале, уопште узевши, мало помажу, кад бедни станови највише доприносе развијању болести, кад се хиљаде људи, станујући збијено, заједно са туберкулозним, излажу опасности да се заразе. У Београду умире просечно 1936 лица годишње, а од ових преко 800 од туберкулозе. Како се, даље, можемо надати да ће се алкохолизам моћи успешно да сузбије, кад хиљаде људи, немајући довољно места у својим тескобним и јадним становима где би се после напорног дневног рада одморити могли, беже у крчме да тамо своје слободно време проведу. А како ће се тек моћи сузбити и излечити оно треће зло данашњег друштва – проституција и полне болести, кад су и њима највеће легло препуни станови, где мушки и женске безредно станују и где деца посведневно имају најгоре примере пред очима.⁵⁹“

Београд је око 1900. године био један од најутроженијих градова у свету од туберкулозе. Он је држао тај рекорд и у међуратном периоду, када је скоро сваки други смртни случај у главном граду био узрокован овом болешћу.⁶⁰ Ђурић је прећутао чињеницу да је 87% оболелих било заражено још пре доласка у Београд.⁶¹ Мигранти са села у потрази за послом задржавали су своје навике и у граду: јели су заједно из исте посуде, хранили се једнолично и слабо, нису се купали, нису луфтирали просторије, спавали су на поду на мало сламе и вршили нужду било где. Услови становања у београдским сиротињским четвртима погоршавали су још више ово стање и довели до рапидног погоршања здравствених прилика нижих слојева, као и целокупног становништва. Лоши услови рада у фабрикама, трговини и занатима додатно су смањивали очекивани животни век радника и шегрта.⁶²

Стамбено питање у Београду поставило се у још оштријем виду по појављивању Ђурићеве анкете. У Првом светском рату уништено је или оштећено 25% београдског стамбеног фонда.⁶³ Изградња станова од стране општине била је и даље непознат појам, и нико није, као у богатијим европским земљама, инвестирао у градњу јефтиних радничких насеља.⁶⁴ Малобројни социјално ангажовани добротвори у Београду усмеравали су своја релативно ограничена средства у пројекте које је држава већ пропустила приватној иницијативи: они су давали донације за болнице, за образовање, за инвалидске и удовичке фондове. За више од тога нису имали капитала.

Приче о успеху. Породице београдских предузетника

Привредни развој Србије у 19. веку био је отежан услед јефтине увозне робе, недостатка *knowhow*, менталитета који не прихвата иновације и недостатка капитала. Дух предузетништва био је непознат. Сељачке и занатлијске породице у граду и на селу производеле су само ону количину бруто прихода која им је била потребна за преживљавање. Ако је приход био добар, радили су мање. Уштеђевину нису улагали у посао, чак и када су је позајмљивали уз камате.⁶⁵ После смене династија 1903. протекци-

Кланица при Сави. Фотографија Милана Јовановића. МГБ: Ур 2088.

онистичке мере Пашићеве владе и закон о заштити индустрије из 1898. покренули су бум на унутрашњем тржишту. Због царинског рата са Хабзбуршком монархијом Србија је била принуђена да сама производи робу коју је дотад увозила. Имућни Срби су своје уштеђевине инвестирали само у домаћа предузећа, чији је број брзо растао. У целој Србији је 1898. године било двадесет осам индустријских предузећа са 1.702 радника, која су производила робу у бруто вредности од 3,8 милиона динара. До 1905. године њихов број је био троструко већи: деведесет четири фабрике са 4.730 запослених сада су стварале вредност од 13,1 милиона динара. До 1910. године Трговинска комора је објавила сензационални раст на укупно 465 индустријских предузећа, међу којима је било 229 млинова, нових пивница, педесет пет рудника и 172 осталог. У кратком раздобљу између 1905. и 1910. године, настало је скоро исто толико великих предузећа и рудника, као између 1878. и 1905. године.⁶⁶

Ипак је број успешних предузетника у Србији и даље био мали. Они су били или изузетни случајеви, или дошљаци. Феликс Каниц је 1897. године избројао у Београду шест породица

милионера (изузев краљевске куће). То су били: браћа Ђорђевић, браћа Крсмановић, Михаило Павловић, Стојан Вељковић, Ђорђе Вајферт и Љубомир Крсмановић.⁶⁷ Тај број је јако ограничен. У Цириху, који је био двоструко већи од Београда, 1905. године је око петсто људи плаћало порез на доходак већи од милион франка.⁶⁸ Осим једног изузетка, вишег судије и бившег министра правосуђа, др Стојана Вељковића (1830-1925), сви београдски милионери били су предузетници. Чак и у другој имовинској класи били су углавном само пословни људи.⁶⁹ У политици се у Србији није могло много зарадити. Чак и имућни државник и вођа либерала, Јован Ристић (1831-1899), није био на листи милионера. Кратко време које су проводили на функцији у нестабилним владама, и велики издаци за репрезентацију онемогућавали су политичарима да акумулирају богатство. Само по изузетку, велико породично наследство могло је да обезбеди живот политички активног рентијера. Тако је предузетништво у Србији било предуслов финансијског успеха.

У даљем тексту представљам десет кратких портрета неких од најпознатијих београдских индустријалаца око 1900. године. Подаци о тим породицама су оскудни и тешко се налазе. Заоставштине у архивима односе се готово искључиво на политичаре и научнике. Зато један од најважнијих извора за српску привредну историју представљају сећања предузетника и привредног новинара, Миливоја М. Костића (1875-1960). У Историјском архиву Београда налази се рукопис *Грађе о живој и раду београдских привредника, предузетника, трговаца и банкара у 19. и 20. веку*, од 330 страна куцаних на машини. Ту се налазе описи различитог обима о породицама београдских занатлија и предузетника, као и напомене о њиховим породичним везама и пословној биографији. Архив је 1994. и 2000. године, под насловом *Уједно Београда* објавио у два тома избор ових прича, са коментарима.⁷⁰ Остали извори су акти задужбина и комеморативни зборници.⁷¹ Пораст интересовања Београђана за историју свог града одражава се и у све већем броју историјских чланака у новинама. Тако је новинар Михајло Дајмак серију чланака у часопису *Илустрована јолијтика* повезао са жељом да својој деци открије цинцарске корене своје породице; портрети једанаест познатих београдских

породица у времену око 1900. године заснивају се делимично на Костићу, а делом на сопственом истраживању и интервјуима аутора.⁷²

Браћа Димитрије П. Ђорђевић (1833-1903) и Ђорђе П. Ђорђевић (1836-1906), власници трговине грађевинског материјала, били су најбогатија породица у Београду око 1900. године.⁷³ Деда Ђорђевића био је пореклом из околине Крушевца, и побегао је 1813. у Банат. Настанио се у Београду 1818. године, и радио је у гостионици на Топчидерском путу. Касније је купио земљу у Бари Венецији (Савамала) и зарађивао за живот као возач фијакера. Његов син Петар обогатио се као трговац дрвеном грађом. Унуци, Димитрије и Ђорђе, расли су у породичном дому и ишли у школу. Браћа су 1852. године отворила на обали Саве, испод Зеленог венца, једну пилану, трговину дрва и грађевинског материјала, као и 1860. радњу са гвозденом робом. На суседном имању изградили су неколико година касније велики, двоспратни магацин, и изнајмљивали хале као складишта извозницима и трговцима. Деведесетих година 19. века купили су на Палилули земљиште које се граничило са Новим гробљем, и ту су подигли циглану. Ради транспорта су набавили седам шлепера на Дунаву. Њихов монопол на грађевински материјал тек је касније добио конкуренцију у лику трговца дрвеном грађом, Косте Ђукића. Браћа Ђорђевић су куповала на велико некретнине и препродавали их уз шпекулације. Изашли су на лош глас, јер су трговали са кућама под хипотеком: у Србији је банкарство било још слабо развијено, и људи су плаћали у готовини.⁷⁴ Савременици су процењивали богатство браће Ђорђевић на четири до шест милиона динара. Браћа су била позната по штедљивости. Димитрије је до смрти живео у старинској кући свог оца. Његов брат се оженио кћерком Ристе Параноса из фирме „Браћа Крсмановић и Паранос“ и подигао је поред главне радње једноспратну кућу са посебним улазом за послугу. Њихови синови су, после студија у иностранству, безуспешно водили посао родитеља, и ликвидирали га у ратним годинама, 1912-1918. После рата су управљали својим некретнинама и од тога живели.⁷⁵

Браћа Ника, Риста и Јова Крсмановић⁷⁶ пореклом су из Босне. Њихов отац, Хаџи Мића, водио је у Тузли и Брчком успешну тр-

говину сувим шљивама, кожом и крзном. Продавао је крзнарску робу у Лајпцигу, суво воће у Америци и преко Трста увозио колонијалну робу. У посао су била укључена и његова три сина, као и зет, Ристо Паранос, бивши сељак. Педесетих година 19. века, после смрти оца, браћа су пренела посао у Београд и инвестирала у садњу воћа, у пећи за сушење шљива, као и у трговину житом и сољу, која се све више ширила. Као и браћа Ђорђевић, подигли су дуж Дунава и Саве складишта и имали сопствену саобраћајну мрежу. Ника (око 1820-1910) био је задужен за књиговодство. Он је сматран душом куће и био је познат по скромности и отворености. Он се, као инвеститор, оштро побунио 1869. против учешћа страног капитала у оснивању Прве српске банке и увећао је знатним сумама капитал Београдског кредитног завода, који је основан 1870. Ника је имао троје деце, Димитрија (око 1840-1904), Анђу, која се удала за сина јувелира и трговца некретнинама, Косте Поповића, као и Алексу (1842-1914) који није имао деце, и који је своје богатство у некретнинама, на најбољим локацијама, завештао држави.⁷⁷ Никин брат Риста (око 1825–око 1886) надгледао је, све до смрти, пословање са иностранством. Његов син Љубомир (1856-1914) изашао је 1895. из тог посла и постао је једини рентијер у Београду: он је посебно заведен у Каницовој листи милионера из 1897. године. Љубомир се оженио Олгом, кћерком трговца из Руме. Пар није имао деце и посветио се меценатству и хуманитарном раду. Љубомир се одрекао аутомобила и држао велики фијакер са негованим коњима. Он је 1914. године део свог богатства завештао српској војсци, при чему је његова удовица задржала право уживања до смрти. Никин најмлађи брат Јова (1830-1897) није био ожењен и важио је, због свог изгужваног старог шешира, за ексцентричног човека. Постао је 1884. председник Управног одбора новоосноване Народне банке. После смрти Ристе Параноса, и његови синови су изашли из посла, и Ника је од 1897. са својим синовима једини даље водио посао. Када је фирма 1912. ликвидирана, Алекса Крсмановић је морао да отпише јавни дуг држави и предузећима својих пријатеља којима је позајмио новац, у висини од 700.000 динара. На београдским улицама до данас се виде трагови грађевинске делатности ове некада моћне породице. Ту спадају значај-

Дописница са меморандумом фирме Ђорђе Вајферт, у оригиналу у боји.
Изглед фабрике на Топчидерском путу. Пре 1903. ИАБ: ЛФ ИСП, К-14/285.

не некретнине у Улици кнеза Михаила и на Теразијама, читави низови кућа и вила, у којима се данас налазе резиденције страних амбасада.

Деда Ђорђа Вајферта (1850-1937) био је вероватно немачког порекла.⁷⁸ Учени кожар доселио се средином 18. века из Вршца у Панчево и тамо је водио успешну трговину житом. Сина Игњата послао је у Минхен, на учење заната у пивару Шпатенброј. По његовом повратку, отац и син су заједно основали у Панчеву пивару Вајферт. Купили су 1865. године кнежевску пивару у Београду, коју је надаље водио Игњат. Вајфертови су на традиционалан начин производили пиво, због чега годишња производња није прелазила триста хектолитара. Игњатов син Ђорђе учио је у Минхену пољопривредну школу и по повратку, преузео 1872. године београдску пивару. Да би могао да купује некретнине, узео је српско држављанство. На Топчидерском брду је подигао 1873. прву српску парну пивару. Оженио се Маријом Гаснер 1874. године.⁷⁹ У српско-турском рату био је у коњици, заједно са Јовом Крсмановићем. Њих двојица су 1883. и 1884. имали значајну

улогу у оснивању Народне банке Србије. Јова је постао председник Управног одбора, а Ђорђе вицегувернер.⁸⁰ Од 1890. био је на функцији гувернера, са једним дужим прекидом од 1902. до 1912. године. Именован је 1926. за почасног гувернера. Свој профит од пиваре инвестирао је у отварање рудника у унутрашњости земље, као један од првих индустријалаца. Потрага за угљем, златом и другим металима, која је гутала велики капитал, приморала га је више пута да тражи финансијску помоћ од оца у Панчеву. Чаршија је негодовала због његове тврдоглавости, али га је ценила као поузданог у враћању дугова: „Плаћа као Вајферт!“; била је узречица. После осам година узалудног трагања, његов инжењер Шистек наишао је на главну жицу рудника бакра у Бору. Када је Вајферт успео да се удружи са француским друштвом за руднике бакра, „Рио Тинто“, стекао је богатство. Пошто није имао деце, увео је свог нећака Фердинанда Грамберга (1878-19??) у посао. Они су 1918. године претворили пивару у акционарско друштво и половину деоница уступили Врачарској задрузи Стојана Вељковића. Брачни пар Вајферт веома се ангажовао у пројектима од опште користи. Ђорђе је оснивао школе и цркве, које су често носиле његово име, или његове мајке Ане. Био је један од оснивача Српског инвалидског фонда „Свети Ђорђе“, учествовао у финансирању „Железничке болнице“ за жене (данас: КБЦ Дедиње) и поклонио београдском Женском друштву око 1930. парцелу за изградњу женског дома. Вајферт је био велики мајстор југословенске масонске ложе.⁸¹ До смрти, 1937. године, поделио је своју целокупну имовину. Нећак Фердинанд Грамберг је, као једини наследник, преузео пивару, која и данас постоји под именом „БИП“ (Београдска индустрија пива)⁸²

Михаило Павловић (1840-1915) зарадио је своје милионско богатство у трговини текстилом.⁸³ Ђир Мијајло, како су га звали, дошао је из околине Крагујевца као трговачки калфа у Београд, и покренуо сопствени посао 1865. заједно са својим имућним и боље образованим пријатељем, Костом Месаровићем. После смрти свог партнера, Михаило је сам водио фирму. Био је активни члан Напредне странке и, као председник Српске кредитне банке (банке-кћерке аустријске Лендербанке), сматран је представником страног капитала. Он је такође био члан Управног

одбора Народне банке. Непосредно пре смрти, 1915. године, препустио је фирму својим најближим сарадницима: брату Ђоки, сину Милораду и зету Михаилу Ђурићу. Услед инфлације и неспретног вођења посла, његово легендарно богатство је нестало у послератним годинама. Фирма је ликвидирана око 1935. године.

Никола Спасић (1838-1916) потиче из београдског занатлијског слоја.⁸⁴ Деда Стојан је 1807. побегао са породицом из јужне Србије у Београд. Отац Спаса Стојановић водио је абаџијску радњу, а мајка му је умрла када је имао четири године. Никола је прекинуо школовање у Лицеју, и започео учење мумџијско-лецеџерског заната, а затим наставио у дућану свог стрица Тасе Стојановића, и на крају у трговини кожним производима код Радована Барловца, опанчара. Отворио је самосталну радњу 1865. године и започео своју неконвенционалну каријеру предузетника. Са ограниченим почетним капиталом од двеста дуката и кредитом од петсто дуката који је добио од зета, отворио је успешну трговину кожним производима, која је дневно производила више стотина опанака. После ране смрти своје прве жене, започео је, уз то, у великом стилу да тргује ручно тканим ланеним платном и кожом. На својим пословним путовањима у Војводину избегавао је гостионице, и зато се увек ујутру први враћао са свежом робом у своју радњу. Није попуштао на цени и трудио се да све клијенте једнако послужи. Са другом женом Савком саградио је своју прву кућу са станом и радњом у Улици кнеза Михаила 33. Избегавао је разметање својим богатством и постао је познат као естета, коме је једино најбоље било довољно добро. Спасић је важио за опрезног пословног човека. Радио је искључиво са готовином, на кредит испоручивао само мале количине робе, и гомилао зараду у банци. Као и други милионери без деце, бавио се добротворним радом и помагао је државу. Деведесетих година 19. века отплатио је један део српског иностраног дуга. Годинама је био председник Берзе и Прометне банке, као и члан Управног одбора Народне банке. После пензионисања 1899, посветио се хуманитарном раду. Помагао је београдску децу са улице и давао донације за црквена звона. Током ратних година водио је, са својом трећом женом Анастасијом, болницу, у којој је радила и лекарка Драга Љочић. После дуге болести, умро је 1916. године,

Спасићев пасаж у Кнез Михаиловој 19 – Обилићев венац 17. Овакви пасажии са лепим продавницама су били у моди у великим европским градовима око 1900. Приватна колекција, Милош Јуришић.

у избеглиштву на Крфу. Своју имовину је оставио држави под условом, да се користе само камате и приходи, а да се на главницу не може ставити хипотека нити се она може продавати. Та имовина обухватала је, поред многих пословних и стамбених зграда на најбољим локацијама, и велике пакете акција разних банака, као и грађевинских и осигуравајућих друштава.

Кожар Игњат Бајлони (умро 1871) из Литомишла у Чешкој, хтео је да се исели у Америку, али га је сестра наговорила да дође код ње у Београд. Он се са женом и четири сина доселио 1855. у Београд и отворио на Топчидерском брду фабрику коже. У послу му је помагао син Венцеслав (Васа). Јаков (1835-1902) је радио као пивар, Антон је учио за млинара код свог тече, а Јован је завршио војну академију.⁸⁵ Осим рано преминулог Јована, сва браћа су се оженила Чехињама, а једна од њих је била сестра београдског књижара Велимира Валожића (раније: Валухи), који је такође био из Литомишла. Игњат је са зетом отворио гостионицу,

која је све до затварања 1878. била једно од најомиљенијих места за прославе, концерте и свадбе. Антон је 1869. у једном запуштеном воденом млину у близини Пожаревца подигао модерни парни млин. Његово бело брашно се одлично продавало и, после смрти оца 1871. године, браћа су пријавила млин под именом „Игњат Бајлони и Синови“ у трговински регистар. Успех им је омогућио да уложи велике суме у изградњу млинова, винограде и узгој свиња и говеда. У Београду су куповали некретнине на велико и изградили на обали Саве репрезентативну вилу. Године 1883. реновирали су стари парни млин који је био у поседу кнеза Александра Карађорђевића, и проширили терен око једне мале виле неког фабриканта. Чак је и „Мала пивара“ у старом граду, која је банкротирала, уз помоћ кредита браће Крсмановић дошла у њихов посед, и под руководством Јакова убрзо донела профит. Јаков Бајлони и његов син Игњат (1876-1935), који је ишао у трговачку школу, седели су заједно у управи Народне банке и у руководећим телима многих српских друштава. Крајем тридесетих година 20. века четврта генерација је преузела фирму. Данас још Бајлонијева пијаца и зграда пивнице у Скадарлији подсећају на ову успешну породицу предузетника.

Браћа Јовица, Коста и Михаило Барловац водили су трговину колонијалном робом на старој Великој пијаци.⁸⁶ Породица је била албанског порекла и доселила се из села Барлово у околини Крагујевца. Михаило је 1858. године започео чиновничку каријеру и био је, у време кнеза Михаила Обреновића, градоначелник Београда (1861. до 1868. године). Његов син Ђорђе оженио се Аустријанком и стигао до положаја српског генералног конзула у Будимпешти. Кћерка се удала за дипломату из угледне породице Богичевић. Јовица Барловац је дуги низ година сам водио посао. Он је купио вилу Томе Вучића Перишића код Калемегдана и тамо изградио нову кућу. Када је пренео послове на два своја сарадника, фирма је банкротирала. Јовицин син, Живко, студирао је права у Паризу. Он је своју имовину оставио српској сирочади.

Трговац Радован Барловац био је сестрић браће Барловац и узео је њихово презиме.⁸⁷ Он је водио сопствену трговину колонијалном робом и тканинама, као и мануфактуру опанака, у којој је Никола Спасић учио занат. Имовину је улагао у некретнине.

Неке од његових зграда биле су хотели „Лондон“ и „Русија“, као и једна од првих високих зграда у граду. Преко своје жене, Јелене Карабиберић, кретао се у друштву најутицајнијих породица у Београду.

Коста и Никола Захарије Поповић водили су највећу часовничарску и јувелирску радњу у Београду.⁸⁸ Њихов деда је био грчки свештеник из околине Солуна. Отац Захарије радио је као путујући часовничар. Средином 19. века дошао је са три сина, Константином (Костом), Николом и Ђорђем (Ђоком) у Београд. Коста је учио за сајцију и, у знак сећања на деду, узео презиме Поповић. Костин посао се први пут спомиње 1869. године у једној новинској реклами. Оба његова брата су учила код њега и запослила се у фирми, а Ђока је због неких несугласица убрзо поново изашао из фирме и отворио сопствену радњу. Браћа су улагала профит у некретнине. Они су били први велики власници некретнина и познати по томе што су куповали само куће без хипотеке, плаћали готовином и нису препродавали. Коста и Никола су своје синове послали на школовање у иностранство и после их запослили у својој фирми, где су у пријатном амбијенту и испуњавајући сваку форму служили своје клијенте. Добра репутација њихове бижутерије, коју су годинама испоручивали Двору, била је заснована на оваквој одличној услузи. Коста је у свом тестаменту тврдио да је живео у задрузи са братом Николом и молио га да после његове смрти брине о његовој деци. Никола је био скроман, штедљив, донекле ексцентричан човек. Када су се његови и Костини синови оженили, поклонили им је станове који су одговарали њиховом статусу, и преселио се са женом Лалом (Маријом) у једну собу породичне виле. Сваког јутра је у фраку и цилиндру, у пратњи слуге ишао на пијацу у куповину. Његова жена је кувала за целу породицу, бринула о вешу и надгледала домаћинство, а није марила о богатству породице. Почетком 20. века браћа су изгубила много на шпекулацијама и морала су, под притиском нове конкуренције, да ликвидирају фирму 1908. године.⁸⁹

Таса Спасић и браћа Петар и Никола Рашић у почетку су водили трговину мешовите робе и гајили свиње у Смедереву. Имали су трговачке везе у Угарској.⁹⁰ Доселили су се у Београд 1850.

године и отворили, под именом „Спасић и Рашић“, велетрговинску фирму. Изградили су 1880. године пословну зграду у Улици кнеза Михаила и специјализовали се за продају енглеског штофа. Фирма је ликвидирана непосредно пре његове смрти, почетком друге деценије 20. века. Спасић и браћа Рашић нису се бавили политиком, али је ипак Спасићев брат Алекса био први гувернер Народне банке и кратко време министар финансија у влади Николе Христића.⁹¹ Синови Николе Рашића добили су добро образовање. Једна његова кћерка се удала за сина веома утицајног регента Миливоја Блазнавца. Други пословни људи са имовином између пола и једног милиона динара били су Јован Ђурић, који је са својом апотеком имао монопол на продају лекова,⁹² приватни банкар Џони Андрејевић, власник једног од првих аутомобила у Србији,⁹³ као и јеврејски банкар, Едија Були.

Наведени подаци су оскудни, због великих празнина у изворима. Ипак, они омогућавају да се извуку неки закључци о навикама пословања и животним приликама београдских предузетника. Скоро сви поменути пословни људи били су досељеници. Породице Бајлони, Барловац, Павловић и Поповић уздигле су се из врло скромних прилика. Породице Крсмановић, Вајферт, Спасић и Рашић доселиле су се у Београд као имућни инвеститори. Само су браћа Ђорђевић и Никола Спасић живели у Београду као трећа генерација. Спасић је био једини који је водио порекло од занатлија из чаршије. Успео је да се пробије захваљујући комбинацији трговачке далековидости и своје особене личности. Неговао је многе особине традиционалног понашања трговаца: куповао је и продавао само за готов новац, био је сујеверан (није путовао уторком) и имао је фаталистички поглед на свет („нико не зна шта доноси дан, шта доноси ноћ“). Ипак је свој новац инвестирао и није га чувао под јастуком. Трудио се да буде правичан према клијентима и да задовољи потражњу. По својим принципима био је аутсајдер у својој врсти.

Пионири индустријализације у Србији били су Ђорђе Вајферт и браћа Крсмановић, Бајлони и Ђорђевић. Они су инвестирали у парне млинове, пиваре, пилане и циглане, и бавили се пољопривредном производњом на велико, ради извоза. Вајферт

Београдски трговац Ђ. Вељковић са супругом, у грађанском костиму око 1910. године. МГБ: ФПУЕ 770.

је отварањем рудника финансирао почетке српске тешке индустрије. Свако од ових предузећа бавило се и трговином и морало је да решава питања транспорта и логистике. Браћа Ђорђевић и Крсмановић, као и Бајлони, улагали су велике суме у изградњу своје дистрибутивне мреже.

Све ове фирме су улагале добит у некретнине. Нека одступања појединаца у начину руковођења треба тумачити као знак слабе спремности на ризик српских пословних људи, као и релативне статичности београдског тржишта. Било је уобичајено плаћати готовим новцем. Крајем седамдесетих година 19. века нови власник је преузимао некретнину тек када би цена у потпу-

ности била исплаћена. Девет од десет предузетника куповали су плацеове са далекосежним плановима. Браћа Ђорђевић, која су куповала куће оптерећене хипотеком и препродавали их уз добит, сматрани су шпекулантима. Насупрот томе, знатна дисциплина у плаћању Ђорђа Вајферта, који је био немачког порекла, била је изузетна и зато пословична. Срби су своје новчане послове, кредите, хипотеке и финансирање школовања, обављали првенствено у оквиру круга рођака и познаника, и сматрали их дуговима части који су имали приоритет. Финансијске обавезе према странцима биле су им мање важне. То је био разлог што је готовина тако дуго имала примат у платном промету. Коментар о трамвају Бранислава Нушића, цитиран на почетку поглавља, илуструје лабавост морала у погледу плаћања.

Да би обезбедили поуздан извор новца за својим предузећима и улагали свој профит, многи предузетници су истовремено били и банкари, као породице Крсмановић, Вајферт, Спасић, Павловић и Бајлони, па и браћа Тасе Спасића. Оснивали су мале новчане заводе, учествовали у међународним *joint ventures* и покренули оснивање Народне банке, у чијим су управним телима учествовали. Није било јединственог става у питању да ли треба ради-ти искључиво са домаћим, или и са страним капиталом. Браћа Крсмановић и Никола Спасић узимали су у обзир само банке са српским капиталом. Вајферт, Бајлони и Михаило Павловић, политички активни у европски оријентисаној Напредној странци, радили су велике послове са страним капиталом.⁹⁴ Вајферт је стекао читаво богатство када је продао рудник бакра у Бору француском инвестиционом фонду. Браћа Бајлони су била стални клијенти Француско-српске банке, а Павловић је био изабран за председника српске филијале аустријске Лендербанке, која је владала српским тржиштем девиза.

Њихови главни послови били су породична предузећа. Оснивачи тих предузећа водили су их као газде. И поред свег талента за предузетништво, нико од њих није имао образовање изнад нивоа основне школе. Утолико више су бринули о солидном образовању својих синова и уносним браковима својих кћерки. Смена генерација је успешно обављена у пет од десет случајева, управо тамо где су синови завршили неку трговачку и стручну школу.

Изгледа да универзитетске студије синова нису доприносиле на претку породичног предузећа. Четврта генерација Ђорђевића и трећа генерација Крсмановића окренула се, после ликвидације својих главних послова, управљању непокретним имањима. Обе пиваре, Бајлонијева и Вајфертова, дуго су биле најуспешнија предузећа. Остале су у власништву породице до краја Другог светског рата, и национализоване су крајем четрдесетих година од стране комунистичког режима. Осталих осам фирми морале су бити ликвидиране пре 1918. године.

Очигледни недостатак образовања богатих индустријалаца отежавао им је улазак у кругове академски образоване политичке и војне елите. Они су потцењивали општу друштвену корист од предузетничког *knowhow*, као што су и занемаривали подстицање стручног образовања. Српски милионери су на основу свог богатства спадали у водећи друштвени слој, али често нису имали претерану самосвест. Неки од њих су финансирали школовање своје деце на универзитетима и тиме поткопавали будућност свог предузећа. Други нису имали деце и своје богатство су оставили држави. Рођаци Алекса и Љубомир Крсмановић поклонили су држави и армији вредне некретнине на најбољим београдским пословним локацијама. Ђорђе Вајферт је поклањао новац и земљу за изградњу школа, цркава и женске болнице. Током Првог светског рата основао је са Николом Спасићем, између осталог, и Српски инвалидски фонд. Потпуно у духу националног уверења да је Србија једна велика *загруја*, Спасић је откупљивао чак и део српских иностраних дугова и касније завештао свој целокупни иметак држави.

Свет живота београдске политичке елите

Британски брачни пар Вил и Винифред Гордон, који је непосредно пред избијање Првог светског рата путовао по југоисточној Европи, кретао се у највишим круговима у Србији. Познавали су Чедомиља Мијатовића, бившег српског амбасадора у Лондону, и често били гости у вили краљице Наталије Обреновић у Бијарицу. Познавали су и чланове породице Карађорђевић. У

Риму је Винифред Гордон била представљена принцези Јелени, сестричини италијанске краљице Јелене. Ова енглеска дама је у свом путопису, *A Woman in the Balkans*⁹⁵, описала један пријем у кући председника владе, Николе Пашића:

„Договорили смо да једно послеподне дођемо на чај код њега и госпође Пашић и, како је време за вечеру у српским друштвеним круговима уопште веома рано према западним појмовима – око шест сати – били смо позвани око 3.30.

Кућа је, иако мала, веома шармантна; предсобље и диван су у изразито српском стилу – квалитетни везови на зидовима и неколико лепих примерака пиротских ћилимова, по којима је Србија позната, били су на поду и на диванима. Толико су очаравајући да ме чуди како их мало има на другим местима, и да се не извозе у већој количини, јер имају леп дизајн и боје, и нису скупи. Праве их углавном жене, које цео дан раде за разбојима за бедну суму од једног франка! (..)

Убрзо по нашем доласку унети су велики послужавници са посудама конзервисаног воћа око којих су стајале чаше са водом и кашичицама. В.Г. је устрептало посматрао моју реакцију када ми је принет један послужавник. Признајем да сам била збуњена и нисам знала шта треба да радим. Да ли је кашичица служила за ђем или за воду? Шта је требало прво да узем, или можда истовремено? И где да ставим кашику, јер није било тањира? Одлучила сам да одбијем и сачекам да видим како други раде, али на молбу домаћице узела сам кашичицу једног слатка, гутљај воде, одложила кашику у чашу и послужавник је кренуо даље! Конзервисано воће, које се зове СЛАТКО, прави се од вишања и зачина: било је укусно и жао ми је што је послужавник тако брзо отишао даље, и што сам узела тако мало. Али, то је био само увод, и одмах је стигао други послужавник са великим сребрним пехарима руског чаја, и следећи са укусним слатким колачима. Та „ужина“, како је овде зову, била је врло симпатичан ритуал, сличан „le 5 o'clock“ који су Парижани примили од својих суседа из Албиона. (...)

Осим дипломатских кругова (који су нас богато угостили ручковима и вечерама) нисмо се много забављали. Жене српских званичника су практичне особе, које живе у кући и желе да њихова домаћинства добро функционишу. (--)

Пошто у српском HAUTE SOCIÉTÉ⁹⁶ нема великог богатства, жене су вичне свим домаћим пословима, јер је раднички слој у Србији сувише демократски настројен и независан да би се запошљавао као послуга, па је српским домаћицама веома тешко да нађу служавке, које се доводе из Немачке, Мађарске и Аустрије. Невероватне цене шешира и

Салон краљице Наталије у Старом двору (Симићевом здању) који је срушен после 1903. Фотографија Ивана В. Громана 1876–1878. МГБ: Ур 3761.

хаљина (sic!) такође приморавају младу Српкињу да негује свој урође-
ни таленат за шивење, и добар изглед њених хаљина често је дело ње-
них сопствених спретних руку. Нису религиозни, и службу у цркви
посматрају само као формалност, а свештеници немају много утицаја
на њих.⁹⁷

Опис Винифред Гордон ствара први утисак о животу српске
политичке елите. Перспектива богатих британских племића још
више истиче скроман начин живота београдског вишег слоја.
Кућа Николе Пашића је „мала, али шармантна“. Дама навикла на
луксуз била је пријатељски настројена према својим домаћини-
ма и уживала је у егзотичном шарму. Нарочито су јој се допали

шарени, јефтини ћилимови из Пирота, којима је госпођа Пашић украсила свој диван. Гордонова је била запањена превеликим ценама дамске одеће и шешира. Одмах је то повезала са вештином Српкиња да преправљају своју одећу: енглеске даме су се такође бавиле ручним радом. Једноставне куће, преправљена одећа и недостатак репрезентације у друштвеном животу Енглескиња је тумачила као знак „недостатка великог богатства“. Београдске даме су биле „практичне жене, које су живеле у кући“, и углавном бринуле о домаћинству. Њихово гостопримство остало јој је у најлепшем сећању, посебно зато што хотелско угоститељство није било нарочито развијено.⁹⁸

Гордонова је локално становништво доживела као „демократски настројено и независно“ и као „нерелигиозно“. Она опширно коментарише послугу у српским кућама, што је тема коју је познавала и из сопственог искуства.⁹⁹ Приметила је да је врло мало Српкиња било спремно да заради за живот служењем у туђим кућама. Ко је имао бројнију послугу, узимао је међу дошљацима из Хабзбуршке монархије.¹⁰⁰ Такав став је био потпуно супротан енглеском схватању класних односа: служба у туђој кући била је у домовини Гордонових частан позив за људе из нижих и нижих средњих слојева.¹⁰¹ Винифред Гордон није приметила да у Србији постоји хијерархија унутар породице према старости и полу. Служење у кругу рођака и познаника, као и служење гостију овде је било сасвим прихватљиво, али изван тог круга значило је губитак угледа и самопоштовања. Низак статус послуге и њихово углавном немачко порекло из хабзбуршких области, било је у вези са пежоративним називом *Шваба*, одн. *Швабица*. Маргинални статус домаће послуге у граду одговарао је мањку слугу и слушкиња на селу. Под појмом „демократски настројен и независан“ Гордонова је подразумевала и то што су боље стојећи сељаци слали своју децу на универзитет, који су преко свог академског позива доспевали у редове елите. Њој је било посебно невероватно то што чланови Парламента нису имали правила одевања и што су на седницама изгледали као шарена гомила.¹⁰² У Енглеској је веома прецизни *dress code* служио томе да се јасно виде класне границе. Срби нису били религиозни, као што је био случај у Уједињеном Краљевству. Људи се нису идентификовали

преко Бога и краља, као Енглези, већ преко породице и нације. Нису водили рачуна о класним границама и нису се стидели свог сељачког порекла.

Демократско схватање друштва, скромно имовно стање, повучен начин живота – то су били закључци Винифред Гордон о српској елити. Њена запажања се слажу са оним што се може сазнати из заоставштине политичара и писца, Стојана Новаковића, која чини основну тему овог поглавља. Та заоставштина се налази у Архиву Србије и обухвата тачно 3.000 сигнатура. Половину чини пословна кореспонденција, четвртину научни и политички списи. Уз то, ту су и књиге прихода и расхода у домаћинству из 1908/09 и 1911/12. године, као и обимна породична преписка. Анализа ових докумената омогућава увид у начин живота једног од највиших српских политичара и одговор на питање како се мењао образац породичних односа под утицајем градског живота. У даљем тексту ћу изложити Новаковићеву биографију, анализирати књиговодство његовог домаћинства и, на крају, протумачити породична писма.

Стојан Новаковић (1842-1915) рођен је у Шапцу, као син столара. Средином педесетих година 19. века дошао је у Београд и 1862. године променио своје крштено име, Коста, у словенско име Стојан. Студирао је на Великој школи права и филозофију, и узалуд је покушавао да добије стипендију за студије у иностранству. Политички се ангажовао у патриотском омладинском кругу *Српској омладинској њокреши*, где је упознао своју будућу супругу, Јелену Кујунџић (1845-1908), и њеног брата, песника, Милана Кујунџића Абердара (1842-1893).¹⁰³ Њен отац је био имућни терзија (кројач) и предузетник, Јован Кујунџић (око 1812-1877), пореклом из Ваљева.¹⁰⁴ Поред посла у београдској чаршији, држао је и две гостионице и трговао некретнинама. Са Јеленином мајком имао је петнаесторо деце, од којих је деветоро умрло у младости. Он је фаталистички прихватио те ударце судбине, и после смрти супруге женио се још три пута.¹⁰⁵

Стојан Новаковић је, и поред тога што није студирао у иностранству и што је имао ограничен пословни успех, у политици доживео сјајну каријеру. Оженио се Јеленом 1864. године, када је имао двадесет две године, и зарађивао је за живот као пуб-

лицист, као чиновник у Министарству финансија и професор у гимназији. Године 1869. постао је библиотекар у Народној библиотеци. Три године је имао част да буде учитељ језика осамнаестогодишњег кнеза Милана Обреновића. Председник владе, Јован Ристић, позвао га је 1873. године да буде члан његовог кабинета, заједно са другим члановима *Омладине*. Две године касније, постављен је на чело катедре за српску и словенску филологију на Великој школи. Коначно је ушао у политику 1880. године. Заједно са Милутином Гарашанином и другим истомишљеницима, основао је неоконзервативну Напредну странку, која је убрзо потом дошла на власт. Са тридесет осам година старости по трећи пут је био министар просвете, што је потрајало више година.

Из протеста због Гарашанинове попустљивости према краљу Милану, Новаковић је 1885. одступио са положаја министра унутрашњих послова, и започео дипломатску каријеру. До пензионисања, 1905. године, служио је као амбасадор у Истамбулу, Паризу и Санкт Петербургу. Из тог времена потиче највећи део његове породичне преписке. Стојан Новаковић је два пута био председник владе: 1895. до 1896, осамнаест месеци, и током 1909. године, осам месеци. На Лондонској мировној конференцији 1912, последњи пут је ставио краљу на располагање свој преговарачки таленат. Од 1882. године до смрти био је члан Државног савета. И поред политичке каријере, никада се није одрекао својих научних истраживања. Био је дугогодишњи председник Српске академије наука и уметности, и иза себе оставио обимно историографско и филолошко дело.

Одељак о београдским предузетничким породицама већ је показао да српска елита, осим краљевске куће, није себи могла да приушти екстравагантни стил живота. Српски високи чиновници су спадали у људе са највишим примањима у земљи, али то није достизало приходе успешних приватних предузетника. Њихова средства за репрезентацију била су врло ограничена. Што им држава није омогућавала, морали су сами да финансирају од плате. Због углавном скромног порекла, само по изузетку су могли да се ослоне на наследство које је подразумевало некретнине опремљене у лепом стилу. Насупрот томе, у Швајцарској или у Енглеској, плата високих чиновника често је била само део њихових прихода.¹⁰⁶

Нарочито у нижим ранговима су чиновничке плате биле ниске. Писма из заоставштине Стојана Новаковића, као и две случајно сачуване књиге о издацима његовог домаћинства дају информације о његовим приходима и порасту животног стандарда током каријере.¹⁰⁷ Новаковићева почетничка плата шездесетих година 19. века износила је сто динара (франака) месечно. Та сума је била минимални приход на који се у Швајцарској (у Берну и Цириху) седамдесетих година 19. века морао плаћати порез.¹⁰⁸ Као амбасадор у Санкт Петербургу Стојан је добро зарађивао, иако је понекад, у време кризе владе пред изборе, морао дуже да чека на исплату. Његова жена се крајем фебруара 1902. године жалила да је плата изостала већ два месеца. Зато је она морала да смањи трошкове годишњег пријема на дан 22. фебруара и да их плати из сопствене касе.¹⁰⁹ Две недеље касније јавила је сину Милети да је стигло 5.000 динара, по две месечне плате за Стојана и његовог секретара у амбасади. Родитељи су Милети, који је студирао права у Паризу, послали одмах два месечна џепарца по сто динара.¹¹⁰ За веће набавке одеће посебно су му слали новац. Јелена Новаковић се стално жалила у писмима на лошу финансијску ситуацију српске амбасаде у Санкт Петербургу. Она је врло штедљиво морала да води домаћинство, да би била у стању да финансира минимум неопходних пријема. У Истамбулу и Паризу, међутим, имала је довољно средстава да преуреди своје просторије за пријем.¹¹¹

Јелена је умрла у септембру 1908. године. Стојан Новаковић је од тада сам водио књиге, док су његова сестра Љубица, која је остала удовица, и кћерка Милица водиле домаћинство. Број послуге је остао исти, али су издаци за репрезентацију поново порасли, када је он 1909. године, на неколико месеци, постао председник владе, и 1911/12. године предводио српску делегацију на Лондонској мировној конференцији. Две сачуване књиге о издацима у домаћинству потичу управо из тог критичног периода. Стојанове белешке показују тачно приходе. Као председник владе 1909. године имао је плату 1.052.50 динара, са додатком од 421 динара. То је годишње износило тачно 18.000 динара. Пошто се пензионисао, примао је месечну ренту од 842 динара. Као председник САНУ добијао је још 150 динара месечно. Уз то су

по тачкама наведени хонорари за седнице, као и за публикације и предавања. Тиме је његов укупни приход достигао више од 12.000 динара годишње. Те цифре се уклапају у оно што је забележила Винифред Гордон, која је била тако изненађена скромним министарским платама у Србији. По њеним изворима, министар је пре Првог светског рата примао 12.000 динара, а председник владе 18.000 динара годишње.¹¹²

Имовина породице Новаковић састојала се од једне куће у граду, у Ресавској улици 19, једне куће на селу у ближој околини (виноград), као и уштеђевине од око 5.000 динара, што се може закључити по каматама са штедних рачуна у банци и папирима од вредности.¹¹³ Новаковић је имао четворо слугу: куvariцу, слугу Јакова, момка Стевана и кочијаша Петра. Тај персонал се није мењао од 1908. до 1912. године осим, можда, куvariце, чије име није наведено. Јаков је добијао месечну надницу од четрдесет динара. Куvariца је у почетку добијала тридесет, момак тридесет три динара, а крајем 1912. године обоје су добијали по четрдесет динара. Надница кочијаша је износила између тридесет два и тридесет шест динара месечно. Чак и кад се урачуна смештај, те наднице се битно разликују од прилика у којима су живели послодавци. Син Милета је у време студија у Паризу добијао сто динара месечно, што је одговарало Стојановој почетничкој плати, шездесетих година 19. века. Јелена је за текуће издатке добијала три пута у току месеца по сто осамдесет динара, а после њене смрти Стојан је ове издатке до даљњег смањивао на триста динара. Стојан је посебно плаћао дрва, угаљ, поштанске таксе и посебну храну за краву, коју је 1909. године продао за 147 динара. Рачун за струју је достигао месечни износ у висини плате за послугу. Порези су се такође много одражавали на буџет. Плаћање камата указује на дугове, односно кредите.¹¹⁴

Заоставштина Стојана Новаковића садржи обимну породичну преписку, што је изузетан случај. Такве збирке писама из времена пре 1918. веома су ретке у Србији и тешко се нађу у архивима.¹¹⁵ Писање писама ни издалека није било тако раширено као у земљама западне и средње Европе, где је представљало свакодневну активност виших и средњих слојева, која је служила неговању веома разгранатих породичних, пријатељских,

научних, политичких и пословних мрежа. Та писма су понекад била писана и ради објављивања.¹¹⁶ У Србији је елита у успону прибегавала писаном изражавању пре свега у административне и у пословне сврхе. Познато је да кнез Милош није сматрао битним да сам научи да пише – иако је запослио Вука Караџића као кућног учитеља. Једна писмена вежба његове снахе Томаније из 1832. године налази се у поседу Архива САНУ, као и преписи два писма његове жене Љубице из 1817. и 1832. године.¹¹⁷ Породице су одржавале блиске личне контакте, и нису биле упућене на писање писама. То би постало неопходно тек ако би се чланови породице, услед повећане мобилности, дуже задржавали на разним местима, на путовању, у изгнанству, у рату или у заробљеништву. Ране српске збирке писама потичу од Вука Караџића, његове жене и кћерке, као и краљице Наталије Обреновић, која је дуго боравила у Француској и, као руски аристократи, обично писала на француском. Ни Ана Караџић, ни краљица Наталија нису биле српског порекла.¹¹⁸ Највеће збирке породичних писама из времена око 1900. године потичу од бивших министара, чије су породице из различитих разлога дуже време живе одвојено. Стојан Новаковић је био амбасадор у Истанбулу и Санкт Петербургу, његов син је студирао у Паризу, кћерка је живела у Београду. Чланови породице Стојановог пријатеља и партијског колеге, Владана Ђорђевића (1844-1930) често су боравили у разним европским градовима. Жена и кћерка вође либерала, Јована Авакумовића (1841-1928) кренуле су на пут по западној Европи и слале су оцу дописнице, или је он био у рату или у заробљеништву. Мање збирке су оставили политичар, либерал Владимир Јовановић (1833-1922) и професор права, Никола Крстић (1829-1902), чији се обимни дневник такође чува у Архиву САНУ. Сачувана писма имају велику информативну вредност и дају непосредан увид у културу дискурса и односе међу члановима породице: оне преносе утисак о свакодневном животу српског вишег слоја и, између осталог, третирају и теме новчаних прилика, здравља, путовања, временских прилика, куповине, као и посета и сусрета са земљацима.¹¹⁹

Породична кореспонденција Стојана Новаковића садржи 236 сигнатура, међу којима су око 140 писама која су једни дру-

гима слали супружници и њихово двоје деце, Милица (рођена 1867) и Милета (1878-1940).¹²⁰ Сто четири писма Јелене Новаковић сину настале су током његових студија у Паризу, између 1896. и 1908. године, што у просеку чини једно писмо месечно. Милетини одговори, изузев два писма из 1896. године, нису сачувани, али се ипак из осврта његове мајке могу извући многи закључци.¹²¹ Јелена је много држала до лепог изражавања и до тачности. Њена писма су углавном написана на пресавијеним и, са обе стране, исписаним листовима папира, и писана су веома личним и директним тоном. Свуда избијају њени ставови и вредновања, сећања и опомене. Она је писала о својој бризи за Милетино стање у погледу исхране, стана, одеће, здравља и хигијене, а затим о друштвеним трачевима, политичким догађајима, својој свакодневици, пословним бригама свог мужа, доживљајима на путовањима, времену, и о својој удатој кћерки Милици. Њена фамилијарност омогућава дубљи поглед у њен брак и породични живот.

Јелена је као млада девојка имала представе о љубави и браку под утицајем романтичних идеала *Омладине*. Она је спадала у изразиту мањину српских жена које су знале да читају и пишу. Као и њен брат Милан, писала је песме, које је објављивала у књижевном часопису *Даница*. Када се заљубила у Стојана, сањала је о браку два интелектуалца, у којем би било места и за њене књижевне амбиције. Стојан је био испод њеног сталежа. Она је веровала његовим љубавним заклетвама и супротставила се отпору свог оца. Удала се 1864. за њега, са деветнаест година. Комеморативни зборник у част Стојана Новаковића и други извори говоре о љубавним песмама овог пара и њиховом неједнаком социјалном статусу.¹²² Деценијама касније Јелена је признала свом сину да је заједнички живот са Стојаном за њу био горко разочарење и да је, кад се удала, патила због свог недовољног образовања и социјалног пада на нижу лествицу:

„(...) И мене је вукла жеља за појезијом, за списатељством, за науком вишом; али, у оно доба није био обичај да се женско дете много школује, нити су биле отворене гимназије као данас, него неки швапски инштитут, па после кући да се научи шта кући треба, јер је циљ живота удадба. И ја сам се покорила томе животу и дала се упрегнути

као вочић, само сам почела читати много и то ноћу. Здравље ми се почело ронити у тај се мах јави твој отац и тако се сав девојачки живот по пропису извршио. Као испрошена почела сам писати једну новелу, отац је прогледао и казао ми да продужим, то значи да је била лепа занимљива, али наш лекар (то је био ујак г. Барловцу) забрани ми и читање и писање већ само да сам на чистом ваздуху. Ишли смо у бању Брестовачку где сам се добро опоравила и после је било венчање.

Ах, каква проза. Плата сто динара месечно, један ђак за послугу што донесе са пијаце мало меса и зелени и опере судове, друго све треба ја да урадим. И опет нам ових сто динара не би стизало да није отац добио четрдесет дуката хонорара за први део Ранкеове Историје, те је од те суме по мало додавао месечно оној нашој малој плати. Од нове године почнемо издавати „Вилу“ то је нов посао. Треба савијати табакерке писати адресе и лепити али је било малко више пара за трошак, и било је пуно новина са стране у замену за наше. То су ми биле прве коректуре, а за њима се низале друге кроз цео живот. Често ми падала на ум прича о Пепељузи. Кад је требало окупати дете, опрати пелене, скувати ручак и прочитати коректуру. А моје тежње за писање новела пропалоше, јер није било у мени спреме, ни у кући богатства, као што је случај за „принцезе“.¹²³

Уместо да се уз Стојанову помоћ посвети писању, млада жена је морала сама да води домаћинство, без послуге, да чува бебу и да помаже мужу, јер није било довољно новца. Стојанови успеси као научника и преводиоца немачке и француске стручне литературе стално су је подсећали на сопствени недостатак образовања.¹²⁴ Осећала се као Пепељуга. Јелена је била приморана на улогу супруге која је свом мужу омогућавала живот плодног научника и политичара, као поуздан организатор, секретарица и животна партнерка, која се због тога одрекла својих циљева. Она тај терет није сносила без роптања, и у више писама Стојану и Милети показивала је да се од почетка свог брака осећала превареном. Јелена се вероватно, знајући за Стојанове ниске приходе, препуштала наивним илузијама о животу у сиромаштву са вољеним човеком. Груба реалност је натерала да схвати да је напустила више од заштићеног живота у кући свог оца. Стојан је од ње очекивао исто што и сваки други муж у то доба, да испуњава дужности жене, мајке и домаћице. Време заједничког писања пе-сама било је прошло.

Јелена Кујунџић непосредно пре венчања са Стојаном Новаковићем, око 1864. године. Она носи, по тадашњој београдској моди, европску хаљину са либадетом и широком свиленом марамом. Фотографија, увеличана, исечене ивице. МГБ: ФПУЕ 1204.

Четири од укупно седам сачуваних Јелениних писама Стојану потичу из ране фазе њиховог брака, из јуна 1870. године, и показују размере Јеленине огорчености и љубоморе, али и њен губитак наде и њену оданост.¹²⁵ Стојан је био као школски инспектор на службеном путу по Србији и заборавио је да жени напише неколико редова. После десет дана један жандарм је дошао код ње и јавио да је Стојан добро путовао. Пламтећи од гнева, она се латила пера пребацујући му недостатак љубави, неверство, жеђ за уживањем и шкртост. На писмени одговор свог мужа одмах је реаговала, и пребацила му да није хтео да је поведе са собом, јер нешто крије:

„(...) Сад шта је да је мене тамо нема, а лакше би ми било да ми бар нико не каже да сам могла и ја лепо ићи, како ми ништа није сметало, а зашто сте остали тако сам[и] код куће, али онај који је требао највише да се заузме око тога он се највише опире против тога па макар и у Праг да иде гди га чека само кафана и шетање и балети и театри, и то је посо, тамо жена не може.

Милица је здрава и поздравља те. Јела.

ПС: Поздрав г-ђи Станији Ђорђевићевој немој остати жељан да се не нагледаш красни лица.¹²⁶“

У трећем писму Јелена се горко присећа прохујале романтичне љубави, која их је некада везивала. Стојаново изневеровање и њено неповерење основна су тема њених жалби:

„(...) Данас завирила сам мало у једно твоје писмо за срећни времена, у коме ме опомињеш да изгледам врло слаба, зато да боље пазим на своје здравље, да се не бринем како ћу код тебе живити, у тебе су две сестре одрасле и мати па ће оне мене заклањати од посла, и да се поправам у лицу, јер како ћеш грлити и љубити бледу слику уместо румене девојке како сам некада изгледала, па и једно и друго ниси сверовоао, прво је да сам морала одма други дан уз огњиште стајати, а друго да ме ниси загрлио ни пољубио осим оно неколико дана с почетка, за целе две године дана, после је било свега али доцкан, у мени се почело зачињати неповерење спрам тебе, те ето данас до чега је дотерало, а то је опет моја кривица да се никако одоте мисли отргнути не могах, него изнајпре бејаше као играчка, а данас се одомаћила у крви мојој рође-

ној, па само са мојом смрћу може и те паклене муке нестати.

Опет, Бог је милостив могу се ваљда те беде некада и опростити. Али је свет велики па коме ће и Бог пре да помогне.¹²⁷

Досадашњи развој односа између Јелене и Стојана изненађујуће се поклапа са развојем грађанског идеала љубави и брака, који је објаснила Карин Хаузен у свом кључном чланку о поларизацији родних карактера.¹²⁸ Јелена је следила узор романтизма, који претпоставља партнерство у браку, као последицу венчања из љубави. Она је од мужа очекивала заштиту, нежност и, према томе, за разлику од српског обичаја, ослобађање од рада у домаћинству свекра и свекрве. Стојан је као љубавник подстицао ова очекивања, али изгледа да као муж није имао разумевања за Јеленина пребацивања. Да ли га је надјачала реторика његових љубавних заклетви?¹²⁹ Да ли је Јелена наивно купила рог за свећу?

Стојан Новаковић као личност оставља утисак савесног и педантног човека. Као отац породице радио је напорно на побољшању прихода, и очекивао је од своје жене да испуњава супружничке обавезе. Он је потпуно преузео немачку класичну представу која „активном“ мушкарцу додељује област спољног света, односно, зарађивање новца, а „пасивној“ жени кућне послове и репродукцију. Према тој представи, полови имају одређени „полни карактер“, који је био записан уједном каталогу појмова дихотомних особина. Тако је мушкарцу приписана рационалност, а жени емоционалност.¹³⁰ Као преводилац дела познатог немачког историчара, Леополда фон Ранкеа, на српски језик, Стојан Новаковић је познавао овај правац мишљења. Веома распрострањени немачки радови о брачном и породичном животу, као они Лоренца фон Штајна, били су преведени на српски седамдесетих година 19. века.¹³¹ Стојан се већ давно одрекао уских провинцијалних схватања своје родитељске куће, и био је отворен према напредним идејама из западне Европе. Свој брак је желео да уреди према модерним, грађанским мерилима. Своју супругу није видео као личну служавку и мајку своје деце, већ као партнерку, задужену за домаћинство и одгој деце, којој је признавао и значајне интелектуалне способности и потребе. Изгледа да он није примећивао да је кућа његових родитеља функционисала

према српској патријархалној норми. Та норма је подразумевала да млада снаха мора да ради више од свих осталих. Он се није супротставио, када је његова жена морала да ради за шпоретом у кући његовог оца у Шапцу. Расцеп између идеала, које је делио са својом вереницом у време нежне интимности, и српске реалности, није му лако пао. Из Јелениног четвртог писма може се закључити да је Стојан на њена пребацивања реаговао повређено и беспомоћно. Она га је преклињала да јој опрости за претходна три „гадна“ писма и заклињала његово „анђеоско, благо срце“ да заборави њене оптужбе, као што је и раније чинио. Он јој није потпуно опростио, јер у супротном не би баш ова четири писма сачувао.

У наредним годинама Јелена је пратила мужа на његовим честим путовањима, иако је патила од очне болести и слабе конституције. Стојанова каријера јој је поново омогућила, најкасније од осамдесетих година 19. века, виши животни стандард. Пошто су Милица и син Милета, рођен 1878, одрасли, Јелена се интензивно бавила својим здрављем. У време дописивања са Милетом, од 1896. до своје смрти, 1908. године, редовно је говорила о лечењу и посетама специјалистима за очне болести у Бечу и Паризу. Изгледа да је њен брачни живот, осим мањих инцидената, текао мирно. Ипак, њена стална депресивна расположења указују да јој ни у каснијим годинама није било лако да своје потребе подреди Стојановим. Била је позната по томе што је пушила, а то је могао бити знак личне ексцентричности.¹³²

Преписка родитеља са децом, Милицом и Милетом, омогућава нам да извучемо значајне закључке не само о брачном односу између Стојана и Јелене, већ и о породичним и родним односима у Србији око 1900. године.¹³³ На први поглед, мајчина писма сину не разликују се од других сличних писама: сина у далеком Паризу мајка снабдева новостима и пакетима хране, а отац, у око два туцета сачуваних писама, даје савете у вези са студијама и трошењем новца, и шаље чекове. Поверљиви однос између мајке и сина много говори, посебно отвореност са којом мајка пише сину о свом емотивном и брачном животу. У сличним родитељским писмима са немачког говорног подручја тог доба, однос између родитеља за децу је био табу. Мајке су подстицане да са децом

одржавају телесно дистанциран однос и да у одсуству запосленог оца деци буду учитељице и газдарице. Нарочито се од њих очекивало да надгледају одгој старијих синова и кћери у погледу обичаја и морала.¹³⁴ Јелена је, међутим, свој брак из љубави са Стојаном, као и брак своје кћерке Милице са сиромашним официром, отворено назвала грешком, да би тако убедила сина да склопи уносан брак са богатом наследницом. Горко разочарана у своје романтичне снове о вечитој љубави, она пише Милети у писму од 1. новембра 1900. године:

„(...) Женидба из рачуна за милион то вреди, јер и љубав слабо кад испадне до краја добро. Твој је отац казао пре него што сам ја пошла за њега, да ако се поквари [наша љубав] и ја немогнем бити његова, он ће купити једну крстачу и забости је у гробље и написати: „да је то његова женидба.“ После толико година заједничкога живота кад се први пут растадосмо за неколико месеци, он се толико разуздао, и чинио све оно што је мени најтеже трпети, неводећи ни најмање рачуна ни о својим годинама нити о мојој осетљивости као да никад једно за друго марили нисмо.“¹³⁵

Овај кратак исечак много говори. Јеленин израз: „чинио је све оно што је мени најтеже трпети“, наводи на закључак да је Стојаново понашање било врло далеко од њених представа о срећеном животу. „Неводећи ни најмање рачуна...нити о мојој осетљивости као да никад једно за друго марили нисмо“, могле би да указују како је она тактички користила своје слабо здравље да би му наметнула своју вољу. Стојан је из више разлога попуштао. Он је сигурно био добродушан човек и релативно беспомоћан спрема Јелениног темперамента и променљивих расположења. С друге стране, то би се могло објаснити и његовим скромним пореклом и сећањем на заједничке идеале младости. Делови Јелениних писама сину, као и трагикомични инцидент за време путовања на Кавказ у лето 1901. године, показују да је Стојан намерно себи стварао слободан простор, и иза њених леђа се усуђивао да прави испаде. Стојан и Јелена су прелазили ноћним возом последњи део пута до бање Пјатигорск, пошто су више недеља потовали од Москве преко Каспијског мора:

„За сво време путовања били смо здрави, а последње начини се чудо, јер је така навала била у железници, као оно из Val André. Оца стрпали у општи салон са светином, мене у женски купе ја се љутила, преседела код отворена прозора, у јутру ме попали грчеви, а највише сам се љутила на оца. Тамо се мењала публика а он није дошао да ми јави да пређем и ја тамо, као човек се извињава што није смео доћи у женски купе, као да није могао куцати на вратима. У јутру кад сам отишла да видим шта радим, а оно једна према њему баш седи. Он вели да је од скоро ту али ја неверујем никоме, па ни оцу од године 1898.¹³⁶“

Пошто нису сачувана Стојанова писма, о његовом погледу на ове ствари може се само нагађати. Сигурно је да он није имао улогу традиционалног оца породице према иделаној представи српске *загрује*. Он се много више уклапа у слику расејаног професора, који напредује у свом послу, дозвољава да га мајчински настројена жена размази, стрпљиво подноси њена расположења, а у међувремену не бежи од чаше вина и привлачних жена: један грађански супруг и научник, какав се може наћи било где у свету. Типичан за српске прилике 19. века био је његов успон из скромне провинцијске породице до политичке елите земље, као и релативно скроман стил живота, у односу на његов друштвени положај.

Следећи инцидент пружа добар увид у однос изимеђу оца, мајке и сина: Милета је писао оцу о једном мидеру који је Јелена иза његових леђа наручила преко своје пријатељице у Паризу. Мајка је у писму од 8. фебруара 1903. године укорила сина што је помешао приватне и политичке теме:

„Драги мој Милета.

Није добро састављати личне ствари са политичним, као што си ти сад у писмо очево метуо и визиту код г-ђе Гарашанке, и исплату мидера, и још је требало написати и за ћурку са ким си поделио. Случајно сам ја отворила пошту и у њој нашла твоје писмо писано оцу. Ја кад видим твој рукопис или Мицин и негледам коме је адресовано него одмах отворим. Тако је и сад било у добри час, само сам се нашла у забуни како да покажем писмо, а да не види отац почетак писма. Он ће сазнати да сам мидер исплатила, али ће то бити тек онда кад ми мидер стигне. А ја сам морала ту ствар купити пошто сам је наручила, па сад била скупа или јевтина.¹³⁷“

Из овог цитата може се извући више интересантних закључака. Прво, Милета се у преписци са родитељима држао стриктне поделе тема, у складу са грађанским схватањем полног карактера. Са оцем је водио полуприватну политичку преписку. Ова писма су читана у кругу породице и служила су томе да отац сина подучава о политици, и као доказ његовог напретка на студијама. Мајка је знала садржај тих писама и у више махова се осврнула на њих. Милетин колега са студија, Владета Ковачевић, такође је своја писма адресирао на оца, који их је наглас читао породици. Оваква пракса породичних писама била је позната и у другим земљама.¹³⁸ Насупрот томе, Милетина писма мајци била су сасвим приватна. Јелена је рачунала с тим да писма упућена њој неће читати отац нити било ко други, осим ако им их она не да да читају.

Тиме долазимо до следеће тачке објашњења. Јелена је поручила нови мидер из Париза преко пријатељице, и хтела је да стави мужа пред свршен чин. То уопште није имало везе са њеним сином, али се она њему поверила, да би пријатељици уштедела труд. Милета је требало да пронађе одговарајућу радњу и да се побрине о плаћању. Јеленина молба показује да јој је син био ближи него муж, од кога је крила своје планове о куповини. Да би спровела свој наум у односу на мужа, она је од сина направила савезника. Изгледа да Милета није био сасвим свестан ситуације. Он је имао потребу да на неки начин помири своју спремност да помогне у овој женској ствари, са својом мушкошћу. Као и у другим пословима, он се појављује само као посредник између мајке и госпође Гарашанин. Њен дом му је за време студија био као друга кућа, где је ручавао и сретао земљаке. Он или није био свестан да отац не зна ништа о корсету, или је мање-више свесно на њега адресирао писмо, пошто није хтео отворено да одбије мајку. Његова везаност за њу одговара обрасцу везе између мајке и сина у сложеним патријархалним балканским породицама.¹³⁹

← Јелена Новаковић касније, као супруга амбасадора. Фотографија, увеличана, исечене ивице. Захваљујем Ани Столић на помоћи. АС: СН – 2445/2.

Из западноевропске перспективе, нарочито је необична трећа ствар: да једна дама као Јелена Новаковић уопште користи реч „мидер“ пред сином. У друштвеном миљеу где неспутане нежности према деци код мајки могу изазвати осећај кривице због могућег феминизирања, и где је интимни свет родитеља строго одвојен од интимног света деце, дамски веш се не помиње у односу између мајке и сина. У српском друштву такви страхови нису постојали. Тело родитеља није био табу, чак иако је Јеленин поступак неубичајен. Где су, дакле, биле границе блискости између чланова породице? Различити делови Јелениних писама показују да су деца и родитељи у породици Новаковић тачно знали личне ствари једни о другима. Јелена је своју кћерку Милицу описала као интелигентну, музикалну и штедљиву домаћицу.¹⁴⁰ Она се 1896. године удала са двадесет девет година за сиромашног официра, Владимира Рајковића. Цела фамилија се бавила њеним побачајима и фазама њеног неуспешног брака. Јелена је са великом бригом пратила тешке трудноће своје кћерке и присуствовала је кад год је могла њеним порођајима.¹⁴¹ Преживело је четворо деце, син Александар и кћерке Иванка, Јелена и Наташа. Милица је са децом често боравила у родитељској кући. Могућност развода је често дискутована. Занимљиво је да је Јелена оптужила зета да се оженио изван своје класе. Писала је Милети:

„Јуче сам примила твоје писмо од 25. ов. месеца и у неколико сам мирнија што је код Мице мало борба стишана. Она пати много ја знам, али и онај човек да је узео жену од свога сталеза био би и он мирнији. Овако просто није једно за друго ни по чему, и с тога пате и муче се обоје. На развод брака тешко је мислити, јер како би она њему децу дала, коштало би је живота, а и на таку евентуалност треба помишљати. Ја кажем оцу како би једини лек био кад би са службом он био одвојен, сад су неког капетана Остојића определили за Цариград штета што тако негде не може да добије. Јер да остане у Србији па да буде у Крагујевцу или Обилићеву, мало је плате да се на двоје подели.“¹⁴²

Породица није разговарала само о брачним проблемима и приходима зета, већ и о плати оца:

„ (...) Сутра дан по твом одласку стигла је плата Владимиру те су се мало подкрепили. Нама још није, али није боље ни другима. Чохаџић

пише да нису од јуна примили плату. То је велика политика крива. Да би избори испали по вољи нису купили порез по Србији, па каса празна разуме се (...).^{143с}

„(...) Ето се смиловаше и послаше 5.000 динара таман за нас и секретара плата за два месеца. По уобичајеној формули узет је одмах чек за тебе наравно опет за два месеца 200 франака. Мука је почекати, а пријатно је после кад се повећа сума види у један пут. Мица рече да су ти дужни за књиге, али се то може доцније накнадити. Отац не воли да се меша са његовим новцима (...).^{144с}

Ови делови писама показују да у круговима српске елите разговори о брачним стварима, телу и новцу, иако приватни, нису никако били табу, као код грађанства у средњој Европи, где се о овим стварима разговарало на најинтимнији начин, у четири ока.¹⁴⁵ Границе стида и пристojности овде су другачије. Приватним је сматрано оно о чему се разговарало међу члановима породице и блиским познаницима. Таква блискост има корене у традиционалним колективним формама породице, које су опстајале и у градским условима, и у иностранству. Лични простор који појединац тражи за себе овде је био мали. Не само у кући Новаковића, сви су улазили су све собе и користили их. Додуше, постојале су собе за пријем и за боравак, Стојан је имао и библиотеку, али ипак није било прецизних правила о приступу различитим собама, као код швајцарског крупног грађанства.¹⁴² Затворена врата укућани су сматрали знаком неповерења, као на пример кћерка Милица, која је у време своје брачне кризе становала са децом код родитеља. Мајка Јелена је тешко подносила њену неуредност и затварала је врата своје собе. Милица је жељу своје мајке да се изолиује доживела као неповерење. Јелена се жалила сину:

„У мојој малој соби у кући у вароши ја сам под креветом оставила све твоје играчке и тамо су биле неке кутије са старим писмима и очевим и мојим. Тамо је било писама још од 60те године па даље. Кад сам дошла у Београд ја видим да је тај кревет дигнут и изнет, твоје играчке све употребљене и испретуране, а за оне кутије тек сам се ових дана сетила и помислила шта ли је са њима било? Ту сам собу ја била закључала, а Мица је толико пута тражила да се отвори и најпосле су

звали бравара и отворили. Ех па ја то неволим, али ето где њој толико интелегентној немогу да докажем, а да је то не увреди. Кад ми је пало на ум о тим писмима, ја сам јој одмах писала и питала је знали што о тим кутијама?¹⁴⁷

Када се Милета две године касније вратио у Београд, Јелена му је дала кључ од своје собе. Она је свој приватни простор и даље морала да брани од захтева осталих укућана:

„(...) У моју собу нико нема посла да улази, нити треба да се ветри ни да се чисти. Ја све нешто закључавам и склањам а дигла сам се на пут па оставила мој орман одкључан, и то шифоњер у коме имам пуно ситница без инвентара и умиваоник где су салвете пешкири и много којешта. Молим те пази да нико не уђе у ту моју собу, а ако ти уђеш немој заборавити кључ у вратима.¹⁴⁸“

Сукоби око затворене собе осветљавају и друге аспекте везе између Јелене и њене деце. Како је раније речено, сина је сматрала блиским и понекад и савезником против оца. Милетине играчке је брижно чувала у својој приватној соби. Када је Милица у време своје брачне кризе побегла са децом у родитељску кућу, није поштовала интимни простор своје мајке. Она је провалила врата, склонила Јеленина писма и дала својој деци Милетине играчке. Јелена је недвосмислено показала свој гнев. Ипак је подносила Милицину љубомору и упад у своју собу са запањујућом смирености. Врата њене куће су била у суштини отворена. Изгледа да није имала тајни пред децом. Могуће је да је Јелена своју жељу за затвореном приватном собом доживљавала егзотичном. Милица се у малобројним писмима брату испољава као темпераментна, нагла и директна особа. У писму од 5. октобра 1903. године пребацивала му је да је љута на њега, јер јој дуго није писао. Мајка је чак и плакала.¹⁴⁹ То пребацивање указује на једну симбиотичку везу мајке са одраслом децом. Она су се надметала за наклоност поштоване мајке, којој се није смео нанети бол, јер се она идентификовала са својом децом. Нежна љубав између брата и сестре која се овде сугерише, није српска специјалност, али се уклапа у образац традиционално блиске везе између брата и сестре, описане у првом поглављу.

Јелена је живела по једном усађеном културном обрасцу, да као мајка веже за себе своју децу, да изгради позицију у кући својих свекра и свекрве, иако је такво понашање изгубило сми-сао у граду, у условима партнерског брака. Она се чврсто држала за сина, како је било уобичајено у традиционалним сељачким породицама. Тако је искушавала стрпљење мужа и изазивала љубо-мору кћерке. Ипак, и веза између мајке и кћерке је била блиска. Њихова честа и поверљива писма не налазе се у заоставштини у Архиву Србије, и њихов садржај се може назрети само из Јеле-ниних изјава упућених Милети. Један Стојанов исказ осветљава улогу Милице и Милете у породици. Јелена пише како се отац бринуо за кћерку када је донела на свет мртворођено дете у ја-нуару 1901. године, и како је рекао: „Од како је постала све нам бригу задаје, а око Милете никад ништа.“¹⁵⁰ Стојан једини делује дистанцирано, иако се и он дописивао са оба детета. Он је био предан свом послу политичара и научника, и често је о догађаји-ма у породици сазнавао само преко Јелене. Жена и деца су му наменили улогу старешине породице, иако то он није захтевао.

Све у свему, анализа показује да су традиционални породич-ни обрасци и даље деловали у високом градском миљеу, у про-мењеним околностима. Јелена и Стојан су истрајавали на својим утабаним стазама, иако су теоретски обоје остали при свом тумачењу партнерског брака: Јелена се везала за сина, а Стојан је играо улогу оца који је изнад свега. Син Милета је био понос породице, а кћерка Милица се бојала да ће бити искључена и драматично је скретала пажњу на себе. Унутар те констелације, породица Но-ваковић је комуницирала директно и отворено. Њихово нефор-мално опхођење делује управо модерно. Парадоксално, разлог томе је у традиционалном, иако ослабљеном, схватању породице. Колективни начин мишљења, који је с тим тесно повезан, више је вредновао интересе породичног савеза него индивидуалне пот-ребе. Чак и у градском окружењу, упркос просторном раздвајању приватног и професионалног живота, у приватне односе спадали су, поред уске породице, и даљи рођаци, као и близак круг прија-теља. Оно што би у Швајцарској, Немачкој или Енглеској било сматрано личном ствари или нечим о чему је непријатно говори-ти, у Србији је важило за породичну ствар. Новаковићи су били

урбани и отворени, а да при томе нису одустали од свог идентитета или се одрекли свог порекла. Такве фамилије су у Србији постављале стандарде и из тога црпили самосвест, што избија из Јелениних писама. Те стандарде су изводили на првом месту из домаћег окружења. Прилагођавање средњеевропском лепом понашању ишло је дотле док није противречило саморазумевању српске елите. Циљ „европеизирајуће“ адаптације није било поистовећивање са грађанским вредностима, већ повлачење границе према домаћем nižем слоју.

- 1 *Историја Београда 2*, приредио Васа Чубриловић, Београд 1974; Medaković D., Der Aufstieg Belgrads zur Residenz- und Hauptstadt, in: *Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft*, ed. Heppner H., Wien, Köln, Weimar 1994, 185–194; Вујовић Б., *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994.
- 2 Комедије Бранислава Нушића су класици српске драмске књижевности. Због свог оштрог пера био је 1888. годину дана у затвору. Касније је био слављен као најбољи српски комедиограф и позоришни редитељ и примљен у узвишени круг Српске академије наука и уметности. Нушић је био цинцарског порекла.
- 3 Приповедач стално у разговору са кондуктером прелази са „ти“ на „Ви“ и супротно, и фамилијарно га назива „брате мој, рођени мој, братац мој“. Куртоазну форму обраћања употребљава кад жели да добије информацију и верује да ће је само тако добити. Он је и сам био „господин“ у оделу, коме се кондуктер, наравно, обраћа на „Ви“. У Србији је обраћање на „Ви“ пре свега служило да се изрази поштовање према угледним особама у породици или у јавности. Образована елита је преузела начин обраћања уобичајен у Немачкој и Аустрији, али то није доследно примењивала. И данас је уобичајено, после кратке уводне фазе, прећи на неформалан начин обраћања, или евентуално, још извесно време употребљавати оба начина, на „Ви“ и на „ти“.
- 4 Нушић Б., *Београдска чаршија*, приредила Александра Вранеш, Београд 1996, 67–72. (Први пут објављено у *Полицији* бр. 1025 од 19. новембра 1906, 2–3).
- 5 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989, 188, табела 42.2.
- 6 Максимовић Б., Урбанистички развој од 1830. до 1914. године, у: *Историја Београда 2*, приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 299–322, 307.
- 7 Нушић пише да се већ педесетих година 19. века појавила идеја да се Теразије уреде као шеталиште у стилу париских Јелисејских поља, или берлинске „Unter den Linden“. Влада је 1860. први пут наредила да се засаде

- кестенови, али је стока која је пасла стално уништавала засаде, како се жалио лист близак влади, *Видовдан*, у мају 1861. Томе је била крива равнодушност Београђана према својини и улепшавању сопственог града, као и немаран однос према стоци која се несметано могла кретати на јавном простору: „А откуда то? Због наше нехатности, због неуредног поступка са стоком. Научили смо се стоку пуштати да по улицама пландује, па од тог непристојног обичаја не можемо никако да се одвикнемо.“ (Нушић Б., *Ситари Београд (Из њоууируошлосџи)*, Белешке, цртџице, сећања, приредила Велмар Јанковић С., Београд 1984, 9 и даље).
- 8 Вујовић Б., *Београд у њрошлосџи и садашњосџи*, 228 и даље.
  - 9 Ради поређења: прва железничка станица у Швајцарској пуштена је у рад 11. децембра 1845. у Базелу.
  - 10 Максимовић Б., Комунална политика и санитарно-технички радови, у: *Исџорија Београда* 2, приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 323–325, 325.
  - 11 Уп. последњи одељак овог поглавља, као и: Ђурић Д. М., *Појис кућа и сџанова у Београду од 6. новембра 1906 до 15. марта 1907*, Београд 1912, 159 и даље.
  - 12 *Канализација Београда 1905–1975*, приредио Кужунџић В. и др, Београд 1975; Максимовић Б., Комунална политика..., 323 и даље.
  - 13 Дероко А., *А ондак је леџио јеројлан наг Београдом. Сећања*, Београд 1984, 52; *Ауџомобил у Београду 1918–1941*, приредили Прпа Б., и др., Београд 2002, 27, нап. 1; Костић М. М., *Усџон Београда. Послови и дани џрџоваца, џривредника и банкара у Београду XIX и XX века*, приредиле Латинчић О., Гордић Г., Београд 1994, 77.
  - 14 Радовановић М., Кретање броја становника, домова, домаћинстава и породица, у: *Исџорија Београда* 2, приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 270–288, 271, табела 1.
  - 15 Уп. табела 4. Sundhaussen Н., *Historische Statistik Serbiens.*, 76; Радовановић М., Кретање броја., 271, табела 1.
  - 16 Године 1890. 34% становника главног града било је рођено у Београду, 29,4% у београдском округу, а 36,6% у иностранству. Тај однос је 1900. године био следећи: 35% у Београду, 3,1% у београдском округу, 31,6% у остатку Србије и 30,3% у иностранству. (Радовановић М., Порекло досељеног становништва и размере механичког прираштаја, у: *Исџорија Београда* 2, приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 289–298, 290, табела 21).
  - 17 Године 1890. се 11.674 лица доселило из Угарске, а 1900. године 13.298 лица. Као родно место пријавило је 2,805 лица 1900. године јужну Србију (Османско царство), 1.112 лица Аустрију, 942 лица Македонију (Османско царство), 753 лица Босну (Османско царство), 642 лица Хрватску и Славонију (Аустро-Угарска), 375 лица Бугарску, 235 лица Немачку, 230 Херцеговину, 193 Црну Гору, 148 Италију, 119 Румунију, 110 Турску

- (ужу), 63 Русију, 55 Француску, 39 Грчку, 9 Белгију, и 77 остале земље. (Радовановић М., *Порекло.*, 297, табела 4).
- 18 Дероко А., *А ондак је леџио јеройлан.*, 71. Притисак за прилагођеним одевањем постојао је већ у првој половини 19. века. Јеврем Грујућ се сећао непријатног утиска који је његова сељачка одећа изазивала 1841. године код градских гимназијалаца. Зато се радије дружио са другим младићима са села. У другој години школовања у Београду прилагодио је своју одећу градском стилу. Једино није могао да се навикне на ципеле и, као и многи други младићи његовог порекла, и даље је носио опанке. (Павковић Н. Ф., *Етнографски записи Јеврема Грујића. Критичко издање и превод необјављене архивске грађе*, Београд 1992, 22).
- 19 Нушић Б., *Госпођа Министарка. Шала у четири чина*, (5. издање), Земун-Београд 2009.
- 20 „Belgrade (‘The White City’) is most beautifully situated. For a capital to be so placed that the enemy can shell it comfortably from its own doorstep is of course ridiculous, but for sheer beauty of outlook Belgrade is not easy to surpass. (...) Belgrade is a new town, a quite new town, and no longer deserves the name of ‘The White City’, its general effect from a distance being dark; but the name is an old one, and ‘white’ is a favourite Servian adjective. It is a bright, clean town; the houses, seldom more than two storeys high, look solidly built; there are plenty of good shops, and the streets are wide and cheerful. It looks so prosperous and the inhabitants so very much up to date, its soldiers are so trim, its officers so gorgeous, and the new Government offices are so imposing, that one is surprised to find that the country, owing to mismanagement, is financially in an almost desperate condition.
- There is little wheeled traffic in the streets, nor is this a wonder, for the pavement is indescribably vile. ‘Ah, but you should have seen it in Turkish times,’ say the Servians, and they do not worry about it; for they have two lines of electric trams, and your Servian is not a pedestrian. Coming as I did, straight from Cetinje, I spent the first few days in wondering whether the very dark, short people who crowded the trams of Belgrade, for lack of energy to walk up the street, were really blood-relations of the long-legged giants who stride tirelessly over the crags of Montenegro with never a sob. I never saw a Servian who looked as if he took exercise because he liked it. Neither did I ever see any attempt at an athletic sport. On the other hand, wherever I went, people expressed amazement that I could find any pleasure in travels that entailed so much exertion. I have never met folk that walked so slowly. I used to try not to pass people in the street, and vow it is as difficult as to win the slow bicycle race. An average Serb seems to think two miles an hour sharp going; his ordinary pace I cannot pretend to estimate, and when he has nothing particular to do, which is often, he sits down and plays cards. In my whole life I do not think I have seen so many cards as I did in Servia. In the cafés, hotels, and restaurants the soft slither and plap-plap of the painted pasteboards and the tap of the chalk as the players write the score

goes on from morning till night, and forms a running accompaniment to every meal. When asked what struck me most on arriving in Serbia, I often referred to this habit, and astonished my questioners. 'We are obliged to play cards,' they said; 'chess is too difficult, and we cannot afford billiard-tables.' In public, very little money changes hands, it is merely a matter of a few coppers, a way of killing the time that hangs so heavily on their hands; for Serbia, in spite of the West European look of its capital, has not yet learned to be in a hurry.' (Durham M. E., *Through the Lands of the Serb*, London 1904 143 и даље).

21 „(...) überraschender noch als das total veränderte Aussehen des vor kaum mehr als drei Decennien halbasiatisch-türkischen Belgrads berührte mich der riesige Umschwung in der Physiognomie seines öffentlichen Lebens. (...)

Wenn unsere occidentalen Frauen sich noch im süßen Schlummer wiegen, ist dieser Platz und der nahe Fischmarkt das Stelldichein Belgrader Hausfrauen, ihrer ‚schwäbischen‘ Köchinnen und von Männern, die, nach italienischem Brauche persönlich die Einkäufe für die Mahlzeit besorgend, oft den feilschenden Damen ein festes Lamm, schwere Gänse, Enten oder ein nur 1.60 d kostendes Hühnerpaar streitig machen. (...)

Seit 1867 fehlt die exotische Staffage der ihre Menage versorgenden türkischen Soldaten, die hier den serbischen Tribut mit Interessen dem suzeränen Land zurückzahlten; ferner das zerlumppte oder grell aufgeputzte moslimische Zigeunervolk und manche andere charakteristische Type. Dafür sind aber auch die Auge und Nase beleidigenden hässlichen Läden mit tagelang der Sonne und Fliegen ausgesetzten ganzen, bluttriefenden Schöpsen, Lämmern und Rindfleischstücken verschwunden, weil sie durch à l'occidentale, oft sogar mit Blumen ausgestattete appetitliche Fleischer-, Esswaren- und Charkutiersläden ersetzt wurden. Es fehlt nur noch eine strengere Prüfung des oft unreifen Obstes, dass – ohne Beeinträchtigung des humanen Zweckes – die ihre Schachteln, Bürsten, Holz- und derlei Arbeiten verkaufenden, peinlich wirkenden ‚Robiaši‘ (Festungssträflinge) dies an anderer Stelle tun; ferner, dass auch die älteren Stadtviertel nach dem Beispiele des Vračar gedeckte Hallen errichten, und die Physiognomie des Belgrader Lebensmittelmarktes trägt – wenn man von den fremdartigen Trachten der ihn versorgenden Bauern absieht – schon heute vollkommen mitteleuropäischen Charakter.

Nach beendetem Markte strömt das Landvolk in einige Nebengassen des ‚Kraljev trg‘, deren Läden durch auffällige Schaustellung ihres ‚Allerlei‘ die sonntäglich geputzten Schönen anzuziehen suchen. Früher beschränkten sich die textilen Einkäufe auf Stoffe, die man selbst nicht weben konnte; jetzt werden aber auch solche angeschafft, welche die Frauen weit dauerhafter selbst anfertigen könnten und der Fremde, wegen ihres originellen Geschmacks, noch heute zu finden sucht. Nun, wo es sich der weibliche Nachwuchs bequem macht, verdrängen schlechte importierte Fabrikate die mit bunter Wolle ausgenähten Hemden, die gefällig ornamentierte Schürze, die hübsch gemusterten Strümpfe und selbst die Gürtel und Bundschuhe. Die dem Serben angeborne Waffenliebe ließ den

Bauer mit Kennerblick die ausgelegten Gewehre prüfen, seit der Einführung der allgemeinen Heerespflicht sind aber die älteren Systeme nur noch wenig begehrt; der Bauer kauft für 80–120 d aus Oesterreich-Ungarn, Belgien und England kommende Revolver, der Ausländer zahlt aber gern für lange Flinten mit alten Läufen aus Skutari oder Mailand 35–70, wenn die meist von serbischen Büchsenmachern hergestellten Schäfte mit Silberblech, Perlmutter, Steinen oder Holzschnitzwerk verziert sind. Auch die Uhrengeschäfte werden stark aufgesucht; nahe dem Theater zählte ich fünf, welche ausschließlich billiges Schweizerfabrikat vertreiben. Wie dem Manne die Waffe, Pfeife und Uhr, erscheint jeder Serbin reicher Hals- und Kopfschmuck unentbehrlich; ob falsch oder echt, damit nimmt es die Landschöne nicht genau. Gewöhnlich greift sie nach dem in Gablonz und Wien so gleißend angefertigten Geschmeide und feilscht einiger Para wegen mit dem geduldig Witz und Redefluss aufbietenden Händler oft eine halbe Stunde. Die Sucht, durch auffallenden Putz zu glänzen, beherrscht auch in hohem Grade die Serbin des hauptstädtischen Mittelstandes. Man sieht oft Frauen unbedeutender Krämer in Pelzwerk und Seide gehüllt, mit Perlen und Goldmünzen am Fes und Hals oder mit Wiener Federhüten, Boas geschmückt und Pierres de Strass in den Ohren – also auch in diesem Punkte ganz occidental!“ (Kanitiz F., *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart* 1, Leipzig 1904, 80–84).

- 22 Calic M-J., *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994, 124; Vucinich W. S., *Serbia between East and West. The events of 1903–1908*, Stanford, London, Oxford 1954, 165 и даље.
- 23 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 127.
- 24 Calic M-J., *Sozialgeschichtes...*, 125.
- 25 Србија је пришла Латинској монетарној унији 1873. (Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 128–132).
- 26 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 211, 218 и даље; Sundhaussen H., Die verpasste Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945, in: *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*, ed. Schönfeld R., München 1989, 45–60, 52 и даље.
- 27 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 133 i даље. Није нам познато колики је био удео државе, а колики удео приватних инвеститора, као што је био Ђорђе Вајферт.
- 28 Правила о извршењу закона о потпомагању домаће радиности (индустрије) од 24. августа 1898.
- 29 Bücher K., *Die Wohnungsenquête in der Stadt Basel vom 1.–19. Februar 1889*, Basel 1891; Ђурић Д. М., *Попис кућа и сџанова...*, Београд 1912; Предић С., *Пишање о сџановима у Београду*, Београд 1914.
- 30 Раст Београда упоредив је са растом великих швајцарских градова, при чему су они границу од 100.000 становника прешли још пре 1900. године. Град Базел је око 1847. године имао око 25.800 становника, Цирих је 1870.

- године са девет тзв. „спољних општина“ (Ausgemeinden) имао 57.000 становника. Цирих се 1893. спојио са једанаест приградских општина и тако постао први швајцарски град са преко 100.000 становника. (Sarasin P., *Stadt der Bürger. Struktureller Wandel und bürgerliche Lebenswelt: Basel 1870–1900*, Basel, Frankfurt 1990, 433, табела 1.1; Tanner A., *Arbeitsame Patrioten – wohlstandige Damen. Bürgertum und Bürgerlichkeit in der Schweiz 1830–1914*, Zürich 1995. 60).
- 31 Предић С., *Пићање о сѣановима...*, Београд 1914, 4.
  - 32 Bücher K., *Die Wohnungsenquête in der Stadt Basel...*; Види: Koller B., „*Gesundes Wohnen*“. Ein Konstrukt zur Vermittlung bürgerlicher Werte und Verhaltensnormen und seine praktische Umsetzung in der Deutschschweiz 1880–1940, Zürich 1995, 53.
  - 33 Ови радови су објављени: у Лозани 1896, Луцерну 1897, Берну 1899, Будимпешти 1901, Винтертуру 1901, Сент Галену 1902, Берлину 1903, Франкфурту 1904, Минхену 1904, Бремену 1905.
  - 34 Уп. Koller B., „*Gesundes Wohnen*“., 56. Аутор београдске анкете, Драгиша Ђурић (1858-1924) преузео је 1907. функцију шефа Статистичког одсека, основаног 1864. године, од Богољуба Јовановића. Јовановић се потрудио да уведе међународне статистичке норме. Под његовим вођством (1888-1907) статистика је у Србији доживела процват. Драгиша Ђурић је студирао политичке науке у Лајпцигу, Јени и Хајделбергу, и касније употпунио своја знања о статистици у Бечу. Анексиона криза и Балкански ратови отежали су му услове рада. После бомбардовања Београда, почетком Првог светског рата, преселио је службу у Ниш. Тамошњи окупациони органи су 1915. године уништили све архивске фондове. Уп. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka I*, Priredio Stanoje Stanojević, Zagreb, 1926; Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 34.
  - 35 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 8. О „кубатури ваздуха“ уп. Koller B., „*Gesundes Wohnen*“..., 66 и даље.
  - 36 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 4. У управи је постојало одељење катастра. Израда државног катастра очигледно је била у току.
  - 37 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 5 и даље.
  - 38 Види: Вујовић Б., *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994, 207.
  - 39 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 16.
  - 40 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 33, табела 6; 37, табела 9, 58 и даље.
  - 41 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 61, 117 и даље.
  - 42 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 26.
  - 43 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 17.
  - 44 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 73, табела 23; 85, табела 27.
  - 45 У Бечу и Базелу је преко 90% станова имало кухињу, у Грацу је 17.7% није имало, у Прагу 21%, у Лембергу чак 40,5%. (Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѣанова...*, 79 и даље).

- 46 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 162 и даље.
- 47 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 159 и даље.
- 48 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 65, табела 21, 66 и даље, 70, 82 и даље, 88 и даље, 94, 144.
- 49 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 69.
- 50 Поскупљење је било исто колико и у Швајцарској. (Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 124, 133).
- 51 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 116, 118, 132. Цена квадратног метра у Београду износила је између 3,99 динара, односно франака, за више слојеве, и 4.75 динара за раднике и послугу. Цена квадратног метра у Берну била је незнатно нижа, између 3,84 и 4,14 франака. Просечна цена собе у двособном стану у Београду била је око 19 динара, у Алтони око 17, Берлину 22, Братислави 14, Шарлотенбургу 21, Хемницу 15, Лајпцигу 16, Халеу 13, Карлсруеу 13, Килу 12, Лајпцигу 16, Хамбугу 17, Либеку 12, Минхену 17, Шенбергу 23, Штрасбургу 9, Визбадену 17 динара. За разлику од српских, немачки подаци подразумевају искључиво собе са грејањем.
- 52 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 111. У просеку се 53,2% закупаца селило једном годишње, а међу онима из једнособних и двособних станова тај проценат је износио 55,5%. У Берлину је тај проценат био 35%, у Базелу 39,5%.
- 53 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 25 и даље, 48, табела 12. Врачар: 10,3 лица по кући, Сававала: 18,9 лица по кући .
- 54 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 102 и даље, 106, табела 38. Од 3.155 пописаних лица из редова послуге, било је 969 мушкараца и 2.186 жена. 103.
- 55 Tanner A., *Arbeitsame Patrioten...*, 321 и даље.
- 56 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 131. Ђурић је преузео тада важећу норму од 10 м3 кубатуре ваздуха за спаваће собе и 20 м3 за дневне собе. Види: Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 92, као и поглавље 4.3.2. „Социјална просторна норма“ („Die soziale Raumnorm“) у: Koller B., „*Gesundes Wohnen*“..., 83 и даље, посебно 90.
- 57 град уцерица (енгл) (Прим. прев).
- 58 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 144.
- 59 Ђурић Д. М., *Пойис кућа и сѿанова...*, 71.
- 60 Видаковић С., Наши социјални проблеми, Београд 1932, 63 (наведено према: Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 342). По том извору, сваки четврти смртни случај у Београду био је услед те болести, а у београдским сиротињским четвртима сваки други. У међуратном периоду новооснована држава Југославија била је тешко погођена туберкулозом. Удео обољевања и смртних случајева од туберкулозе почео је лагано да опада тек тридесетих година.
- 61 Ђурић је писао о култури становања, покушавајући да сакрије суштину, као о огледалу развоја друштва: „У томе, како људи станују, како свој

- стан удешавају и како се у њему распоређују, највише се огледа степен интелекта, до кога је дотично друштво доспело.“ (Ђурић Д. М., *Појис кућа и станава...*, 71 и даље). Види: Ђорђевић В. М., О poreklu tuberkuloze у Beogradu, у: *Socijalno-medicinski pregled* 9, Beograd 1937, 274–279, 277. (наведено у: Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 342).
- 62 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 340-345.
- 63 Calic M-J., *Sozialgeschichte...*, 332 и даље.
- 64 Уп: Trevisan L., *Das Wohnungselend der Basler Arbeiterbevölkerung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Basel 1989, 94 и даље.
- 65 Sundhaussen H., *Die verpasste Agrarrevolution...*, 53 и даље.
- 66 Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 290 и даље. Подаци из 1905. без млинова и пивара.
- 67 Kanitz F., *Königreich Serbien...* I, 53.
- 68 Цирих и Београд су се око 1900. године налазили у фази наглог развоја. Цирих је седам година раније поделио своју територију на општине и прешао границу од 100.000 становника, чиме је ушао у ред великих градова. Оба града су паралелно расла, на различитом нивоу: Београд од 69.769 лица 1900. године на 89.876 лица 1910, а Цирих од око 150.000 становника 1900. године на око 190.000 десет година касније. Tanner A., *Arbeitsame Patrioten ...*, 60, као и табела 29 на стр. 77.
- 69 Иметком од између пола и једног милиона динара располагали су, између осталих, фирме М. Јовановића, Јове Барловца, Спасића и Рашића, Илије Кораћа, Николе Спасића, Живка Кузмановића, Бранковића и Вулковића, Еди Булија, браће Андрејевић, браће Бајлони, браће Поповић, Јована Ђурића, адвоката Тихомиља Марковића, бившег регента Јована Ристића и државног саветника Живка Давидовића. (Kanitz F., *Königreich Serbien...* I. 53).
- 70 Костић М. М., *Усјон Београда...*; Костић М. М., *Усјон Београда* 2, приредиле Радојчић М., Чавић М., Ковачевић М., Гордић Г. Београд 2000. Захваљујем Милени Радојчић на спремности за разговор и на дозволи за копирање рукописа спремног за штампу тома. Следећи подаци које наводим о броју страница за *Усјон Београда* 2, односе се на необјављени рукопис.
- 71 Софронијевић М., *Даривали су своје ојеческију*, Београд 1995. (садржи портрете петнаест београдских задужбинара); *Сјоменица великих добротвора Београдској женској друштва и његових усјанова*, Београд 1936. Такође: *Домаћница* 1, Београд 1936, посебно издање.
- 72 Дајмак М., *Пресечени корени*. Необјављени рукопис, Београд 1995. Захваљујем Мики Дајмак на спремности за разговор и на дозволи за копирање рукопис.
- 73 Костић М. М., *Усјон Београда* 2, 30 и даље.
- 74 Унук генерала Војина Чолак Антића сећао се да је тек када је примио потврду од банке о потпуној исплати кредита, схватио да је кућа коју је 1931. изградио његов деда била оптерећена хипотеком. Он је тврдио да је

- кућа у ствари тек 1961. прешла у посед породице. Дајмак М., *Пресечени корени*, 10, 46.
- 75 Костић М.М., *Усљон Београда* 2, 31; Kanitz F., *Königreich Serbien ...I*, 52.
- 76 Костић М.М., *Усљон Београда*, 49–56, 175; Дајмак М., *Пресечени корени*, 15–21.
- 77 Димитријев син Јова био је после Другог светског рата једини наследник фамилије Крсмановић, и 1958. му је имовина одузета. Почетком деведесетих година 20. века његов син Димитрије могао је поново да откупи од државе очев једнособни стан. Дајмак М., *Пресечени корени*, 21.
- 78 Костић М.М., *Усљон Београда*, 149–151, 184; *Сјоменица великих добродјелора...*, 87–88, 97.
- 79 Према другом извору: Марија Харил. *Сјоменица великих добродјелора...*, 87.
- 80 Први гувернер је био Алекса Спасић.
- 81 *Сјоменица великих добродјелора...*, 88. Као нови држављанин Србије, Ђорђе Вајферт није могао бити против Српске православне цркве. Вероватно јој је пришао преко мајке, која је била православне вере, и чијим именом је Вајферт често називао цркве које је оснивао. Када је узео држављанство, изабрао је светог Ђорђа за породичног свеца.
- 82 За разлику од тога, Вајферт пиво се већ неколико година поново прави у Панчеву. Панчевачка пивара је од 2003. у власништву турске групе „Ефес“.
- 83 Костић М.М., *Усљон Београда*, 79–86.
- 84 Софронијевић М., *Даривали су своје отћечесџву*, 213–245.
- 85 Костић М.М., *Усљон Београда*, 40 и даље, 175.
- 86 Костић М.М., *Усљон Београда*, 129 и даље.
- 87 Костић М.М., *Усљон Београда*, 138, 182.
- 88 Костић М.М., *Усљон Београда*, 95–104; Дајмак М., *Пресечени корени*, 6 и даље.
- 89 Партизански херој и, касније, југословенски државни секретар и министар спољних послова, Коча Поповић (1908–1992), био је Николин унук.
- 90 Костић М.М., *Усљон Београда*, 168 и даље, 187.
- 91 Од 4. октобра 1883. до 20. фебруара 1884. године.
- 92 Костић М.М., *Усљон Београда*, 152 и даље.
- 93 О почецима моторног саобраћаја у Србији види: *Аутомобил у Београду 1918–1941*, Београд 2002.
- 94 Уп. Mitrović A., *Foreign Banks in Serbia 1882–1914*. <www.udi.org.yu/dod_cla.asp?cla=220>, (последњи приступ 5. септембра 2009); Mitrović A., *The Foreign Banks in Belgrade*, in: *Modern banking in the Balkans and West-European capital in the nineteenth and twentieth centuries*, ed. Kostis K.P., Aldershot 1999, 76–97.
- 95 Жена на Балкану (енгл), (Прим. прев).
- 96 високом друштву (франц), (Прим. прев).
- 97 „We had arranged to take tea with him and Madame Pashitch one afternoon, and as the dinner hour in Serbian social circles is generally very early to Western ideas – being about six o'clock – we were invited for 3:30.

The house, though small, is charming; the hall and divan being distinctly Serbian in character – good pieces of embroidery hung on the walls, and several fine examples of the Pirot rugs, for which Serbia is famous, were on the floor and divans. They are so charming, that it surprises me that one sees so few of them elsewhere, and that they are not more exported, for they are fine in design and colour, and not expensive. They are made mostly by women, who work a long day at their frames for the insignificant sum of one franc! (...) Shortly after our arrival large trays were handed round, on which were dishes of preserves flanked by a circle of tumblers of water and some teaspoons. W.G. watched with a twinkling eye my behaviour as the tray approached me. I confess I was a little puzzled what to do. Was the spoon for the jam or for the water? Which was I to attack first, or should I mix them? And where should I put my spoon, for there were no plates? I was quite ready to refuse and watch what the others did, but prompted by our hostess, I took a spoonful of one of the preserves, a sip of the water, deposited my spoon in the tumbler, and the tray passed on to the next! The preserve, which is called СЛАТКО, is made of cherries and spiced: it was delicious, and I much regretted the quick passing of that tray, and the modest spoonful I had taken. But this was only a prelude, and another tray promptly appeared with tall silver mugs of Russian tea, and an attendant salver of delicious sweet cakes. It is a pretty little ceremony this 'Uzina', as they call it here, and corresponds to 'le 5 o'clock' adopted by the Parisians from their Albion neighbours with their 'dish of tea'. (...) Outside the diplomatic circle (who lunched and dined us hospitably) there is little real entertaining done. The wives of the Serbian officials are practical, stay-at-home people, interested in the smooth running of their house. (...) The lack of great wealth amongst the HAUTE SOCIÉTÉ has made women capable in all domestic affairs, for the working classes in Serbia are too democratic and independent to care for service, and servants are a real difficulty to the Serbian housekeeper, and have to be imported from Germany, Hungary and Austria. The exorbitant prices charged for hats and gowns has [sic] also forced the young Serbian lady to cultivate all her latent talent in stitchery, and the success of her gowns is often due to her own clever fingers. They are not religious, and attend the services in their church with formality, while the priests have little influence over them." (Gordon W., *A Woman in the Balkans*, London 1916, 21–23).

- 98 „There are no very good cafés or restaurants in Belgrade, and the best was the Grand Hotel, where we stayed. (...) The food was not very good, and however early we sat down to table, the chicken was almost invariably all eaten up, and the meat being often tough (...).“ (Gordon W., *A Woman in the Balkans*, 7).
/“Нема добрих кафеа ни ресторана у Београду, а најбољи је хотел „Гранд“, у којем смо одсели. (...) Храна није баш била добра, и колико год рано да смо сели за сто, пилетина је готово увек већ била потрошена, а месо је често било тврдо (...).“/

- 99 Као удата жена из високог друштва, Гордонова је и сама водила домаћинство са послугом. Управљање таквим домаћинством захтевало је много времена и спадало је у најважније теме за разговор и дописивање енглеских дама. (Уп. Horn, P., *Ladies of the Manor. Wives and Daughters in Country-house Society, 1830–1918*, Phoenix Mill, Stroud, Gloucestershire 1991, 88 и даље; Vickery A., *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, New Haven, London 1998 (поглавље 4: Prudent Economy, 127 и даље, посебно 134 и даље).
- 100 У Београду је било више агенција за посредовање у налажењу персонала, тзв. „џурбрингерске радње“. Највећа се налазила на степеништу између луке и Теразија. Они који су тражили посао скупљани су директно на скели или на железничкој станици, и упућивани даље. (Дероко А., *А ондак је лејџио јеройлан...*, 60).
- 101 У Енглеској је служба у кућама била омиљено занимање, са великим могућностима специјализације. Тај опсег је ишао од служавки у скромним домаћинствима до висококвалификованих мајордомуса и главних домаћица у племићким кућама, који су надзирали по неколико туцета запослених.
- 102 Gordon W., *A Woman in the Balkans*, 20.
- 103 *Српски омлагински њокреџ* је настао међу српским студентима и средњошколцима у Аустро-Угарској, када је либерални устав из 1860. године омогућио стварање књижевних, певачких и просветитељских кружока. Покрет је убрзо почео да делује у многим градовима са гимназијама и универзитетима у Војводини и проширио се на Србију, где је наишао на велики одзив у Великој школи. Његов циљ је био ослобођење Србије од „турског јарма“ и уједињење српског становништва на Балкану, под вођством кнеза Михаила Обреновића. Године 1866. шеснаест оваких кружока основало је у Новом Саду *Уједињену омладину српску* (УОС). Она је постала озбиљна политичка снага, а њени вођи су се раздвојили на романтичарско и револуционарно-социјалистичко крило. Најпознатији представник револуционарног крила био је Светозар Марковић, чији су текстови утицали на Николу Пашића и Радикалну странку. Стојан Новаковић је припадао романтичарско-патриотском крилу, чији су представници касније основали неоконзервативну Напредну странку. Угарске власти су забраниле УОС 1872. године.
О Јеленином брату, Абердару, види: Софронијевић М., *Даривали су своје ошечесџву*, 117–128.
- 104 Костић М. М., *Усјон Београда 2*. (овде: рукопис, 7 и даље).
- 105 „Шта ћеш Божија воља, Бог дао Бог и узео.“ (Јелена Новаковић Милети Новаковићу, Ст. Петербург од 6. марта 1905, АС: СН-2701). Јеленина сестра Неранца је била удата за генерала Владимира Угричића, а један од њене браће је био судија. Лекар Војислав Кујунџић (1872-1944) био је њен полубрат.

- 106 Уп. Tanner A., *Arbeitsame Patrioten...*, 65.
- 107 Упркос оскудним изворима и недостатку статистике, реконструкција појединачног случаја овде омогућава увид у тадашње животне прилике. Уп. Sundhaussen H., *Historische Statistik Serbiens...*, 415 и даље.
- 108 Јелена Милети Новаковићу, Пера, 31. децембар 1898. (АС: СН-2622). 40% запоследних у Швајцарској тада је плаћало порез на доходак. За високе приходе важили су износи од 5.000 до 10.000 франака. (Tanner A., *Arbeitsame Patrioten...*, 67 и даље). Србија је од 1873. припадала Латинској монетарној унији. Динар је био везан за француски франак, који је са швајцарским франком, са малим одступањима, био у односу 1:1. (Уп. увод).
- 109 Јелена Милети Новаковићу, Ст. Петербург, 23. фебруара 1902. (АС: СН-2662).
- 110 Јелена Милети Новаковићу, Ст. Петербург, 9. марта 1902. (АС: СН-2663).
- 111 Јелена Милети Новаковићу, Ст. Петербург, 1. децембра 1901 и 23. фебруара 1903. (АС: СН-2658 и СН-2677).
- 112 АС: СН-58, СН-59; Gordon W., *A Woman in the Balkans*, 20.
- 113 АС: СН-58, СН-59. Приходи за јануар, у годинама 1908, 1909, 1911, 1912. Претпостављена камата од 4% указује на имовину у вредности између 4.200 (1908) и 6.500 динара (1912).
- 114 У Стојановим књигама помињу се издаци које је имао за кћерку Милицу и исплате камата Народној банци.
- 115 У архивима су се чувале само заоставштине заслужних људи. Породична писма се углавном нису сматрала довољно важним, или су сматрана сувише интимним, па су или уништавана, или остајала у власништву породице. Међутим, приватна лица су радо предавала архивима мемоаре и пословну кореспонденцију или преписку са важним личностима. Остала литература на тему преписке као историјског извора: Der Brief. Eine Kulturgeschichte der schriftlichen Kommunikation, ed. Beyrer K., Heidelberg 1996; Deplazes-Haeffliger A-M., *Familienalltag im Mittelstand. Geschichte eines Ostschweizer Familienverbandes im 19. und frühen 20. Jahrhundert, mit Briefeditionen*, St. Gallen 2004; *Letter Writing as a Social Practice*, eds. Barton D., Hall N., Amsterdam 2000.
- 116 Жене су интензивно одржавале своје породичне и пријатељске везе путем писама, како показују писма Џејн Остин и мадам де Севиње, објављена много после њихове смрти. За објављивање је био писан епистоларни роман Принцеза од Клева, којег је мадам де ла Фајет објавила под именом једног свог пријатеља. Austen J., *Jane Austen's Letters*, ed. Deirdre Le Faye, Oxford 1995; Sévigné, Rabutin-Chantal M. de, *Recueil des lettres de Madame la marquise de Sévigné à Madame la comtesse de Grignan, sa fille 1-6*, Leiden 1736–1738; de Sévigné, Rabutin-Chantal M., *Lettres de Mme de Sévigné, de sa famille et de ses amis, recueillies et annotées par Louis Jean Nicolas Monmerqué*, ed. Régnier A., 1-16, Rochebilière A., Desfeuilles A., Paris 1862–1868; La

- Fayette, Marie Madeleine Pioche de La Vergne de, *La Princesse de Clèves*, Paris 1678. О немачкој епистоларној књижевности види: Nickisch, R. M. G., *Brief*, Stuttgart 1991.
- 117 Љубица Обреновић Јелени Антоновој, 1817 (АСАНУ 9158; АСАНУ 683); Љубица Обреновић својој куми Сави Черној, 1832. (АСАНУ 726).
- 118 Преписка вођена на немачком језику између супружника Карацић чува се у Архиву САНУ, и објављена је: Вук – Ана. *Прейиска*. Приредио Добрашиновић Г., Нови Сад 1992. Преписка краљице Наталије обухвата више хиљада писама. Она се налазе у Архиву Србије и у Архиву САНУ, и највећим делом још увек нису доступна. Неки делови су тек 1989. године дошли у посед Архива САНУ, из заоставштине Мире Траиловић. Мали извод је објављен у: *Писма Краљице Наталије Обреновић*. Приредила Хаџи Поповић И., Београд 1996. Љубинка Трговчевић је приредила краљичине успомене: *Краљица Наталија Обреновић. Моје успомене*, приредила Трговчевић Љ., Београд 1999 (2. издање). Остали рукописи и писма писана Наталијиним руком расута су по разним заоставштинама, између осталог и у оној Стојана Новаковића. Документ *Из мемоара краљице Наталије* који има двадесет једну страну и није идентичан са мемоарима, објављеним 1999, преписан је Стојановом руком на француском језику. (АС: СН-617) (уп. *Краљица Наталија Обреновић. Моје успомене*, 21, нап. 6). Наталија је објавила писма и документе да би оправдала свој развод, и дала да се преведу на више језика, на пример: *Memoiren der Königin Natalie von Serbien*, Berlin 1891. Развод српског краљевског пара и абдикација краља Милана били су скандал који је подстакао објављивање многобројних анонимних публикација на ту тему. Један такав пример је: Outis, *Le Roi Stanko et la Reine Xenia*, Paris 1891.
- 119 О Владану Ђорђевићу види: АС: Лични фонд Владана Ђорђевића, Рукописно одељење НБ: R 426/1. О Јовану Авакумовићу види: АС: Лични фонд Јована Авакумовића. О Владимиру Јовановићу: ИАБ: ЛФВЈ, кутије 1–5. О Николи Крстићу: породична писма (АСАНУ 7221/1–9), дневници (АСАНУ 7194–7196).
- 120 У породичну преписку спадају и нека писма Стојанових родитеља. Различити рукописи, којима су писана, указују на то да су их писали други. Уп. АС: СН-2266–2276, СН-2555, СН-2556.
- 121 АС: СН-2557, СН-2558.
- 122 Уп. Мишковић Н., „Драги мој Милета“. Преписка Јелене Новаковића као огледало породичних односа у Београдској елити крајем 19. века, у: *Приватни животи код Срба у деведесетом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, приредили Столић А., Макуљевић Н., Београд 2006, 509–525, 509. Јелена је водила и дневник у којем је писала о пљачкама које су пратиле бомбардовање Београда 1862. (Види: *Споменица Стојана Новаковића*. Српска књижевна задруга, коло 23, бр. 157, Београд 1921, 30 и даље).

- 123 Јелена Новаковић сину, Пера, 31. децембар 1898, (АС: СН-2622); *Вила*, недељни лист за забаву, књижевност и науку, изд. Стојан Новаковић, Београд 1865–1868. Основно интересовање листа била је књижевност. (Уп. Митровић, Ј. Д., *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године (часописи, новине, календари, алманаси)*, Београд 1984, 22).
- 124 Стојан Новаковић је непосредно пре венчања објавио приче и песме, које је критика оштро напала, између осталог *Певанија I* (1862), *Несрећни анђелак* (1862), *Коб* (1863), *Лейа Неређанка* (1863) итд. Превео је *Српску револуцију* (1864) Леополда фон Ранкеа, као и неке радове Волтера. Његови основни радови из историје књижевности су: *Историја српске књижевности* (1867, 1871); *Примери књижевности и језика старија и српско-словенскоја* (три издања, последње из 1904); *Српска библиографија за новију књижевност 1741. до 1861.* (1869). Објавио је много чланака из те области и интересовао се посебно за словенска житија светаца. Поред тога, бавио се етнографијом и археологијом. Из његовог пера потичу текстови о животу на српском селу и збирка песама о Косовском боју (1906). Политичке списе издао је под насловом: *Балканска питања* (1906). Бројне су публикације из области филологије (граматике, савременог књижевног језика, објашњења старословенских речи и израза). У области историје Новаковићев рад обухвата рад о објашњењу *Законоика цара Стефана Душана* (1870).
- 125 АС: СН-2277, СН-2278, СН-2279, СН-2280; Стојанови одговори нису сачувани. Остала три сачувана Јеленина писма Стојану носе сигнатуре СН-2281 од 14. јула 1896, као и СН-2282 и СН-2283 од 14. и 17. децембра 1903.
- 126 Јелена Новаковић мужу, Београд, 5. јуни 1870. (АС: СН-2278).
- 127 Јелена Новаковић мужу, Београд, 8. јуни 1870. (АС: СН-2279).
- 128 Hausen K., Die Polarisierung der „Geschlechtscharaktere“ – Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben, in: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*, ed. Conze W., Stuttgart 1976, 363–393, 372.
- 129 Јелена се у једном писму Милети сећала љубавних заклетви свог вереника. Уп. Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 1. новембра 1900, (АС: СН-2641).
- 130 Hausen K., Polarisierung der „Geschlechtscharaktere“ ..., 368.
- 131 Hausen K., Polarisierung der „Geschlechtscharaktere“ ..., 379; Штајн Л. фон, *Жена као домаћица*, Београд 1879.
- 132 По Нушићу, та навика је била раширена међу београдским дамама: без цигарете нема отмености. У комаду *Госпођа министарка* арбитар стила, Нинковић, препоручује новој министарки Живки да се навикне на пушење: „И то, госпођо, морате научити, јер без цигарете се не да ни замислити отмена дама.“ (Нушић Б., *Госпођа министарка*, у: Дела Бранислава Нушића VI, Београд 1960, 249).

- 133 Поред сто четири Јеленина писма Милети, у заоставштини Стојана Новаковића налазе се и двадесет два Стојанова писма Милети, два Милетина писма Стојану, четири Милицина писма Милети, три Милицина писма Стојану.
- 134 Tanner A., *Arbeitsame Patrioten...*, 226–265, посебно 242 и даље; Joris E., Witzig H., *Brave Frauen – aufmüpfige Weiber. Wie sich die Industrialisierung auf Alltag und Lebenszusammenhänge von Frauen auswirkte (1820–1940)*, Zürich 1992, 240 и даље; Rosenbaum H., *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1982, 360.
- 135 Јелена Новаковић сину, Ст. Петербург, 1. новембра 1900. (АС: СН-2641). Милета се вероватно оженио тек после смрти мајке, 1908, Љубицом Ћирковић, са којом је имао најмање троје деце. Био је професор универзитета у Београду.
- 136 Јелена Новаковић сину, Пјатигорск, 27. јуни 1901. (АС: СН-2652).
- 137 Јелена Новаковић сину, Петроград, 8. фебруар 1903. (АС: СН-2675). Госпођа Гарашанин је била удовица Милутина Гарашанина (1843-1898), која је тада живела у Паризу.
- 138 Уп. Austen J., *Jane Austen's Letters*, или Joris E., Witzig H., *Brave Frauen...*, 241 и даље.
- 139 Уп. одељак 2 у првом поглављу, као и: Kaser K., *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Wien, Köln, Weimar 1995; Kaser K., *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien, Köln, Weimar 2000; Simić A., *Machismo and Cryptomatriarchy: Power, Affect, and Authority in the Traditional Yugoslav Family*, in: *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ed. Ramet S.P., University Park PA, 1999, 11–29.
- 140 Јелена Новаковић сину, Ст. Петербург, 6. фебруар 1901. (АС: СН-2645).
- 141 Милица је крајем јануара 1901. године родила мртворођенче, вероватно услед попречног положаја плода, којег су лекари држали хируршким клештима, чиме су жртвовали живот детета. Јелена Новаковић сину, Ст. Петербург, 6. фебруар 1901. (АС: СН-2645).
- 142 Јелена Новаковић сину, Ст. Петербург, 29. септембар 1903. (АС: СН-2683).
- 143 Јелена Новаковић сину, Петроград, 12. септембар 1901. (АС: СН-2655).
- 144 Јелена Новаковић сину, Петроград, 9. март 1902. (АС: СН-2663).
- 145 Норберт Елијас је за ово понашање, раширено у северозападној и средњој Европи, увео појам „потискивање нагона“ (Elias N., *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen 1-2*, Frankfurt am Main 1976). О интернализацији сексуалних норми у оквиру родитељског васпитања у Немачкој, Регина Шулте је писала: „Када породица постане једино место где одрасли, а нарочито дете, не само да могу да задовоље своје афективне потребе и потребе либидо,

већ породици истовремено припадне и задатак почетног формирања друштвено неопходних обичаја у вези са нагонима и постављања граница непријатности и стида, тада друштвено пожељно „потискивање нагона“ мора да заживи већ у породици и да буде успостављено као људска „нагонска природа“, која у интернализацији сексуалних норми изгледа „нормална“, „природно постављена“. („Indem die Familie zu dem einzigen Ort wird, in welchem der Erwachsene und vor allem das Kind nicht nur seine affektiven und libidinösen Bedürfnisse befriedigen kann, sondern der Familie gleichzeitig die Aufgabe der ersten Formung der gesellschaftlich notwendigen Triebgewohnheiten und der entsprechenden Peinlichkeits- und Schamgrenze zufällt, musste die gesellschaftlich geforderte ‚Triebunterdrückung‘ bereits in der Familie selbst gelebt und als menschliche ‚Triebnatur‘ durchgesetzt werden, die in der Verinnerlichung der Sexualnormen als ‚normale‘, ‚naturgesetzlich bestimmte‘ erschien.“ Schulte R., *Sperrbezirke. Tugendhaftigkeit und Prostitution in der bürgerlichen Welt*, Frankfurt am Main 1984, 114–150, 117); Tanner A., *Arbeitsame Patrioten...*, 242 и даље; Blosser U., Gerster F., *Töchter der Guten Gesellschaft. Frauenrolle und Mädchenerziehung im schweizerischen Großbürgertum um 1900*, Zürich 1985.

Око 1800. године тело још није било табу у западноевропским породичним писмима, како показују писма Џејн Остин сестри Касандри. Када је Касандра средином 19. века ипак завештала та писма својим нећацима, исекла је те делове из текста. Уп. увод Дердри ле Феј у: Austen J., *Jane Austen's Letters*, XV и даље.

- 146 Tanner A., *Arbeitsame Patrioten...*, 322 и даље. Уп. и одељак 2 у овом поглављу о београдској анкети о становима.
- 147 Јелена Новаковић сину, Ст. Петербург, 29. септембар 1903. (АС: СН-2683).
- 148 Јелена Новаковић сину, Петроград, 6. септембар 1905. (АС: СН-2707).
- 149 Милица Рајковић брату Милети Новаковићу, Београд, 5. октобар 1903. (АС: СН-2748). Мајка је у Санкт Петербургу била, између осталог, ослобођена даљег чекања, једним писмом од 25. септембра, које помиње у горе наведеном одговору од 29. септембра.
- 150 Јелена Новаковић сину, Ст. Петербург, 6. фебруара 1901. (АС: СН-2645).

ЕОГРАД
ELGRADE

Улица Кнеза Михаила
Rue prince Michel

НЕСИГУРАН ОСЕЋАЈ ПРИПАДНОСТИ БОЛНО РАСЛОЈАВАЊЕ СРПСКОГ ДРУШТВА

Стигли смо на крај путовања кроз 19. век, на којем смо пратили српско друштво на путу од османске владавине, преко аутономије, до независности. Посетили смо сељаке хришћане у њиховим селима и изучавали њихов начин живота. Пратили смо оне који су били друштвено успешни на путу у град, у османски Београд. Посматрали смо заједнички живот људи различитог порекла и вера, и видели како су хришћани све више потискивали муслимане. Сазнали смо да се српска елита, створена почетком века током устанака против османске власти, током неколико генерација јако променила и да је своје политичке циљеве прогласила патриотском мисијом. Упоредо са тим, Београд се од једног успаваног оријенталног гарнизонског градића претворио у велики град, окренут ка Европи. Стари базар уступио је место једној модерној улици са радњама и вишеспратним зградама. Упркос грађевинском буму, српски главни град се око 1900. године ширио на све стране, а мање елегантни делови града суочили су оскудицу и запуштање. Осиромашени имигранти са села, у потрази за послом, у Београду су живели на сличан начин као и у својим родним местима. У скученим животним условима у граду многи су се разбољевали и рано умирали. Били смо у гостима код београдских породица из високог друштва и размишљали о њиховим релативно скромним приходима и имовини, као и о значају који је за њихов друштвени положај имало образовање и студије у иностранству. Коначно, стекли смо увид у породичне односе политичара и државника, Стојана Новаковића.

← Кнез Михаилова улица око 1912. Разгледница. На печату пише 'Ускуб, 18.7.12.' латинским и арапским словима. МГБ: Ур 1223.

Приступ који полази од појма *свећ животи* омогућио је да се појединачне судбине редом поставе у први план и да се протума-че у макроисторијском контексту. Дубинска анализа је, у комбинацији са хронолошким пресеком, извукла на светло дана нова сазнања о историји Београда и српског друштва. Посебно је успело осветљавање далекосежних промена као и историјских континуитета и дисконтинуитета. Издвајање Србије из домена Османског царства којем је вековима припадала, био је дуготрајан и болан процес који је обележио развој земље и њеног становништва у 19. веку. То је била претпоставка за раслојавање друштва, које је разбило стари систем милета и изнело на површину локалну хришћанску елиту, са претензијама на водећу улогу. Она је, током три генерације, остварила прекид са сеоско-егалитарним начином живота и са османским наслеђем. Путем једне посебно јаке идентификације са косовским митом, покушала је да избегне својствену кризу идентитета. Истовремено, привлачили су је утицаји са севера. Диплома неке европске високе школе била је уобичајена улазница у редове елите. Према томе како је чији боравак у иностранству успео, студенти су се у политичком смислу опредељивали за прозападни, заправо либерални, или изолационистички, тенденциозно проруски, правац. Признавање државног суверенитета ојачало је елиту у уверењу да њихова земља треба међу народима југоисточне Европе да има водећу улогу, као „српски Пијемонт“. Националистичка мегаломанија одвела је владу у правцу фаталне експанзионистичке политике. Све до прекретнице у царинском рату, она је била беспомоћна у односу на привредну колонијализацију од стране Аустро-Угарске. Влада је прибегла протекционистичким мерама у корист занатских еснафа, које су истовремено блокирале развој Србије као аграрне земље.

У обновљени, у европском стилу сређени центар града, уселила се елита. Они који би завршили високе школе, по повратку у земљу улазили су у редове државне управе и армије, а незапосленост високообразованих наступила је тек после 1918. Српска држава је несвесно следила континуитет османске владавине, која је вековима привлачила у Истанбул кадрове за администрацију и војску, а о сељацима бринула само у вези са прикупљањем по-

реза. Српска елита је из других разлога препустила сеоско становништво својој судбини, али са сличним ефектом. Романтична представа елите о традиционалном животу на српском селу скривала је реалност недостатка земље, хране и посла, и распадајућих друштвених структура. Носталгија која се ширила на преласку у 20. век сведочи о болу због нестанка једног времена у којем је свет још био уређен, везе са сељачким коренима још хармоничне, а српско-оријентални свет живота још недирнут. Још једном ћемо се осврнути на следећих седам тачака:

Стварање елите и нестанак солидарности унутар српског друштва

До касног 18. века српско и хришћанско становништва Османског царства имало је само своју верску елиту, која је заступала његове интересе у оквиру православног милета, у односу на грчког патријарха и на султана. Око 1800. године стекли су се услови за стварање једног политичког и војног вишег слоја, који се окренуо против страховладе дахија, преговарао са пашом и свесно захтевао аутономију. Од српских верника православног милета настао је народ, који је следио своје вође. Он је изградио сопствену администрацију и, истовремено са почетним социјалним раслојавањем, започео описмењавање српског друштва. Тако је време устанака 1804-1815. означило почетак српске модерне.

Нова елита се угледала на Османлије и владала својим управним областима са патријархалном, често и деспотском строгошћу. Везала је своје поданике за себе тесним клијентским везама. Да би обезбедила лојалност сељака, морала је да изађе у сусрет њиховим очекивањима. Када је кнез почео да захтева плаћање дажбина за државну управу и, све већим притиском, покушавао да спроведе свој монопол силе, то је изазвало огорчење. Сеоско становништво није разумело зашто га кнез не остави на миру. Прибегло је стратегијама наслеђеним из Османског царства, да би измакло растућем притиску државе. Ипак, нестанак солидарности био је неопходан предуслов за преузимање власти и претпоставка за изградњу модерне администрације. Влада је слала окружне начелнике и полицајце, са великим овлашћењима, али без икакве везе са дотичним регионом, и насилно спроводила

ограничење сеоске аутономије. Како су године пролазиле, све више је препуштала села њиховој судбини. Државни буџет готово уопште није предвиђао инвестиције у корист сељака.

Сеоско становништво је било угрожено и другим структурним променама. У првој половини века живело је великим делом у пустим шумовитим брдима Шумадије. Ипак, у другој половини века дошло је до великог прилива становништва, а уз то и до повећане стопе рађања и опадања морталитета, и земља је постала тесна. Сељаци су на то реаговали на исти конзервативни начин, као и на државне чиновнике. Кад им глад није оставила други избор, променили су своје навике исхране, и прешли са меса на житарице. Тврдоглаво су се држали својих раштрканих насеља и малих парцела, чиме су спречавали ефикасно обрађивање тла. Оне малобројне претпоставке за економски развој провинције кочила је влада, јер јој је село било потребно као тржиште за градске занатлије, угрожене конкуренцијом. Сељаци углавном нису имали приступ образовању. Ко би се одселио у град, ретко је налазио боље услове за преживљавање. Мршави приходи радне миграције завршавали су у џеповима власника прескупих и претрпаних сиротињских насеља, а што би им преостало давали су за храну, цигарете и ракију. Многи су се разбољевали: Београд је почетком 20. века био међу првим градовима Европе по броју оболелих од туберкулозе, а сваки други смртни случај догађао се услед те болести.

Београдска елита после 1880. године није више водила провинцију на патријархални, него на патерналистички начин. Чиновници су се борили против сељачке тврдоглавости и у својим извештајима испољавали фрустрацију незнањем сеоског становништва. Нервирали су их њихови надрилекарски поступци лечења, и прописивали су им робу коју је дозвољено продавати у сеоским дућанима. Они нису били заинтересовани за активну аграрну политику. Сиромаштво, недовољна запосленост и исељавање убрзали су, између осталог, распадање сеоских друштвених и породичних структура. Поред демографских, отвориле су се и социјалноекономске маказе. Косовски мит и сећање на заједничку борбу против Османлија били су једино што је око 1900. године повезивало друштво, које је кренуло у различитим правцима.

Косовски мит, хришћанско „ми“, национално „ми“

Косовски мит је повезивао српско-православно друштво са предосманским временом и објашњавао околности њиховог непривилагованог положаја у исламској држави. У свести хришћанских сељака тај мит је био жив, као и широко распрострањени месијанизам. Црквена традиција култа кнеза Лазара и његовог опредељења за царство небеско сеже уназад све до око 1400. године. Вође устанака инструментализовали су овај мит, и његову политичку димензију истакли у први план. Ширили су вест да је дошло време освете за Косово, и да ће васкрснути старо српско царство. Мит је био намењен хришћанима, али је био привлачан и Јеврејима у Београдском пашалуку: у традицији милета, српско „ми“ значило је у првом реду немуслиманско „ми“.

Агитација пољске емиграције подстакла је, четрдесет година касније, Илију Гарашанина да створи политички акциони план по којем Србија треба да буде предводник у ослобађању балканских народа од муслиманске стране владавине. Међутим, Гарашанина није интересовао антихабзбуршки и антируски циљ Пољака. Он се концентрисао на области под османском влашћу, насељене хришћанима. Као и многи други водећи људи те генерације, он је послао свог сина на школовање у западну Европу, јер су земљи хитно били потребни квалификовани кадрови. Многи српски студенти претрпели су у иностранству културни шок. Оживљени косовски мит помогао им је да превазиђу носталгију: своје студије у иностранству схватили су као жртву за отаџбину. Знање које су тамо стекли било је оруђе које су користили у својој патриотској мисији: требало је да буду од користи својој земљи, и да изграде државу која би била у стању да поврати окупиране хришћанске крајеве. Тумачење колективног „ми“ променило се после стицања независности 1878. године, тако што је постало национално „ми“. Правим Србином сматрао се само онај ко има српско име, припада српској православној цркви и сваке године прославља славу.

Раскид са османским наслеђем

Средином 19. века постало је јасно да у националној, хришћанској држави Србији неће више бити места за муслимане. Под

притиском српске већине и, коначно, по наређењу султана, они су морали да напусте Србију до краја шездесетих година 19. века. У то време јеврејска мањина је доживела велика ограничења слободе кретања, а хришћанске мањине су осећале да су под великим притиском асимилације. Српска хришћанска елита такође је платила цену своје политике потискивања мањина. Постепено је изгубила везу са сопственим, сељачким коренима, а тиме и са вредностима према којима се могла оријентисати. Животни стил Османлија био је довољно добар као узор првој генерацији, али већ друга генерација није више била задовољна с тим, и угледала се на европске више слојеве. Трећа генерација, образована на западним универзитетима, одлучно је одбацила наслеђе османског периода. Она је трагала за континуитетом са Византијом у оквиру православно-хришћанске вере, а не са султановим управним апаратом. Косовски мит био је кључ којим се она истовремено повезала са великом прошлошћу и са одушевљењем националном идејом, тада актуелним у целој Европи. У свом национализму осећала се у исто време безбедном и дораслом актуелном тренутку.

Од шездесетих година елита је себи поставила тежак задатак да „очисти“ српску културу свакодневног живота од оријенталних утицаја. У потрази за радикалним прекидом и за стварањем сопствене традиције, често су прогласили српским оно што није било искључиво српско. Архитектура старих београдских градских кућа идентична је оној у Анадолији, па чак и реч *инаиш*, која означава у Србији врло омиљено понашање - тврдоглаво устрајавање на нечему и против здравог разума – потиче из арапског језика. Истраживачи традиције узимали су шта су желели из фонда различитих обичаја, испочетка их градили и поново тумачили. Пронашли су грађански костим за српске даме и господу, који је углавном био састављен од елемената оријенталне одеће, али без димија, чакшира и вела. На сличан начин држава је пропагирала задругу као прасрпску породичну форму и као језгро српске нације.

После стицања независности 1878. године, „турски“ је постао негативан појам, који је у најбољем случају служио као оправдање за сопствене недостатке. Нико се није усуђивао јавно да призна

да је радикално одбацивање османског наслеђа било једнако ампутацији скоро пет векова сопствене историје. Напротив, сви су морали бити уверени да је цена одвајања од Истанбула била оправдана: та цена је била једнака уцени и одвела је земљу директно у положај привредне и политичке колоније Аустро-Угарске. Несвесни осећај губитка и повређеног поноса утицао је дуготрајно на понашање српског друштва и манифестовао се у поремећеном односу виших слојева према Западу. Образовани Срби нису имали ништа упоредиво са сјајем европских метропола, осим до некле Византије и Косова. Реаговали су или одушевљењем, или увређеним одбацивањем. Неки су увели аустријске архитекте и париску моду у земљу, и водили стил живота максимално на високој нози, средњеевропски и грађански, као што је био случај либерала Јована Ристића. Други, као вођа радикала, Никола Пашић, одбацивали су западне утицаје и позивали на прихватање техничких иновација уз ослањање на сопствене вредности. Они су своје куће опремали ћилимовима, сервирали турску кафу са слатким и, у случају дилеме, окретали се ка Русији.

Око 1900. године српски главни град није се више могао препознати. Насилно исељење муслимана ослободило је шездесетих година 19. века велике површине грађевинског земљишта у старом граду, којима је влада могла да располаже. Свеобухватни пројекат санације града убрзо је нестао у фијокама администрације, али су ипак спроведене промене биле одлучујуће. Утврђење је срушено, а на месту старе Стамбол капије симболично је подигнуто Народно позориште. На терену испред утврђеног града и на Великој пијаци изграђени су паркови. Градске власти су регулисале велики број улица и сокака, продавале некретнине приватницима и давали их бесплатно ради градње. Нови булевар, Улица кнеза Михаила која је по дужини секла центар града, постала је главна градска улица. Стара чаршија је изгубила на значају.

Криза идентитета елите

После еуфорије у годинама оснивања државе, српска елита се нашла пред бројним проблемима који су захтевали хитно решавање. Велики темпо промена на свим нивоима одразио се

у неким појавама замора. Влада је била преоптерећена амбициозним задацима. Игре моћи великих сила и одбрана од покушаја Хабзбуршке монархије да наметне хегемонију одузимале су много енергије. Изградња државне инфраструктуре представљала је огроман напор. Експанзионистичка политика је захтевала изградњу и одржавање ефикасне армије. Уз то, ту су били и тешки послови, као што је финансирање и изградња железнице. Скупче-ној београдској средини недостајали су узор, новац и подршка. Криза идентита која је из тога проистекла испољавала се у виду носталгије и тенденција изолације.

Основ брзе каријере многих чиновника и високих војних официра било је знање стечено у иностранству. По повратку у домовину, били су препуштени самима себи и када би хтели да примене своје знање, наилазили су на многе препреке. Тако су 1882. године увели обавезно основно школовање, али су то успели да спроведу само у градовима, тј. у Београду, Пожаревцу и Смедереву. Усмерили су се на стварање сопственог универзитета, основаног 1905. године. У администрацији су се држали буквалног спровођења закона и обезбеђивања државне контроле, али су ипак морали да узму у обзир с времена на време сопствене клијентелистичке односе и протекције.

Елита није успела да заинтересује сеоско становништво за своје државнополитичке циљеве, и зато га је препуштала самом себи. У главама политичара настао је један невидљиви зид, који их је раздвајао од 90% становништва: на једној страни је био Београд, главни град, модерни и будућности окренути центар њиховог деловања, а на другој страни су живели тврдоглави, необразовани сељаци у заосталој провинцији. Чак и критички интонирани извештаји истраживања, као што је анкета о становима из 1906/7. године, одражавају раширено уверење елите да је напредан живот могућ само у граду, и да градска беда наноси штету угледу града. Није дошло до конструктивне политичке дискусије о развоју српског друштва као целине. Насупрот томе, елита је стварала слику једног прошлог идиличног света на селу, која је одражавала сигурност, и тврдила да нема разлога за стид због свог сељачког порекла. Према тој слици она је све више мерила и стварно сеоско становништво.

Светови живота

У Београду је српска елита створила резерват, у којем је могла да негује свој стил живота. „Српска традиција“ на коју се позивала, изведена је из домаће патријархалне традиције, која је укључивала и османско-византијско наслеђе, из интеграције бројних досељених хабзбуршких Срба, из прилагођавања градском животу, као и из европских утицаја, који су преношени путем образовања и науке, друштвених контаката, као и потрошних добара. У центру саморазумевања елите било је уверење да српска држава представља задругу у великом. Краљ је управљао као отац нације, у смислу патријархалног старешине који је давао правац и који је, према потреби, могао бити замењен неким другим мушким чланом породице. Тај идеолошки конструкт потиче од Вука Караџића, који је тако описао идеалну улогу кнеза Милоша Обреновића.

Већина мушких представника елите потицала је из скромног миљеа, често из провинције, и дуговала је своју каријеру државној стипендији за школовање у иностранству. Сваки од њих је знао шта значи бити сиромашан, сваки је на дугом путу од своје сељачке породице до елите показао спремност на жртву, способност прилагођавања, идеализам и патриотски жар. Ко се у том лабилном политичком систему ангажовао као опозиционар, доживео је прогон од стране државе и затворске казне, као што је био случај са истакнутим политичарима, Николом Пашићем, Владимиром Јовановићем, Владаном Ђорђевићем, или Јованом Авакумовићем. Државни стипендисти су морали неколико година да раде у државној служби, а многи од њих су и цео професионални живот провели у њој. Ко би као доцент прешао на високу школу или универзитет, често се неколико година касније враћао у администрацију, као министар или високи чиновник. Са тим биографијама у тесној вези је феномен скоројевића. Успешни политичари и официри ускочили су из сиромашних сеоских средина у највише сфере државе. Њихове жене су само по изузетку биле образоване, а њихове примарне породице зависиле су од њихове подршке. Ипак, и супруге и родитељи су имали удела у статусу и успеху својих мужева и синова. Њихово незнање и не-

компетентност били су посматрачима у земљи и иностранству инспирација за анегдоте и заједљиве примедбе.

Само је српска краљевска породица могла себи да дозволи трошак за репрезентацију на нивоу европске аристократије. Београдска елита је по правилу живела од своје зараде и имала је мали, или никакав иметак. Она није придавала велики значај новцу, а предузимачке идеје су јој биле стране. Само су поједини приватни предузетници постали милионери. Винифред Гордон је приметила демократичност друштва и једноставни, повучени животни стил, а књиге о приходима и расходима у домаћинству Стојана Новаковића сведоче о прецизном књиговодству и планирању. У богатој породици јувелира Поповића мајка Лала је кувала и прала за целу фамилију, док је отац Никола ишао на пијацу у фраку и цилиндру. Скромност је важила за врлину, чак иако Нушићева карикатура госпође министарке, која живи изнад својих могућности, није била далеко од реалности.

Систематско истраживање српских локалних и регионалних архива битно би проширило изворну базу информација о животу на селу. Познат је правац догађаја: сеоско становништво је беспомоћно реаговало на демографски раст друге половине 19. века. Резерве шуме су биле потрошене, а слабо обрађено земљиште давало је премало хране по глави становника. Преоријентација са сточарства на гајење жита дошла је прекасно и негативно се одразила на квалитет исхране. Државна *laissez faire* политика као и неспремност сељака да активно мењају свој начин живота, онемогућили су спровођење значајнијих мера. Око 1900. године дошло је до кризе у исхрани. Осиромашење, недовољна запосленост и болести ишли су руку под руку са опадањем очевог ауторитета и традиционалног система вредности. То је, поред исељавања – често у виду печалбарства, довело до пораста насиља и проституције.

Градске породичне структуре

Досељеници су у граду прилагођавали свој начин живота промењеним условима, колико је то било неопходно. Чак и када би основали своју породицу, много су држали до породичних веза и кад год би било могуће, враћали се у кућу најстаријег члана

породице у време славе. Задржали су, у модификованом облику, колективни начин живота, и даље су много држали до принципа сениората и патрилинеарности, па су те принципе примењивали и на државу. Без обзира на пол, градско становништво је на свим нивоима било много покретније од сеоског. Услед миграција, изгубило је на значају уговорено склапање бракова, и бракови из љубави су постали прихватљиви. У складу с тим, и неолокалитет по венчању такође је узео маха.

Модерни бракови засновани на партнерству и узајамној љубави, као брак Стојана и Јелене Новаковић, трпели су услед опште прихваћеног понашања мајки, да се по рођењу детета потпуно посвете потомству. Тесна веза између мајке и сина постојала је и у градским условима, независно од социјалног слоја. Додуше, елита је преузела неке конвенције западног грађанског друштва, али је однос међу половима и између родитеља и деце остао неусиљен. Осећања су у кругу породице често отворено показивана, а затворена врата су била необична појава. Жеља за неометаним повлачењем у своју собу изгледа да је овде била мање изражена, а кућа и цело покућство били су на располагању свим члановима породице.

Жене као везивни фактор друштва

Раслојавање српског друштва није текло паралелно, када су у питању полови. Мушки чланови елите су путем знања добијали приступ институционализованој моћи, али не и женски. Даме из високог друштва по правилу су своју моћ исказивале на неформалном нивоу, и тај део српског друштва тек треба да буде темељно истражен. Градски начин живота пружао је Српкињама из добрих кућа веће могућности за позиције и простор за деловање. Оне су биле покретне, могле да иду у школу, имале већу могућност креирања слободног времена, и имале су утицаја на избор свог брачног партнера. Имућни очеви су омогућавали својим кћеркама, жељним знања, да студирају у иностранству, на страним универзитетима. Ипак, већина жена из вишег слоја живела је у кући и бринула о домаћинству и породици. Укорењен образац понашања, као што је придавање већег значаја синовима и тесна веза мајке и сина, и даље су постојали и одржавали патријархал-

ни друштвени систем. Било је развода бракова, али су они имали тешке последице по жене. Даме из елитних кругова осећале су да су њихови мужеви дистанцирани од баналности свакодневице, и преузимале су улогу везе са родбином и светом. Сиромашнији чланови породице обраћали су се њима за помоћ. Већина њих је делила патриотизам својих мужева и трагала за сопственим каналима преко којих би у томе активно учествовала. Добротворни ангажман жена донекле је ублажавао друштвене и политичке промашаје њихових мужева. Преко својих неформалних мрежа скупљале су новац за удовице, болнице, дневне оброке и старачке домове. Образовање девојака у провинцији било је искључиво у рукама српских женских друштава. Младе снахе су биле највеће жртве катастрофалне социјалноекономске ситуације на селу. Јеле су последње, трпеле последице високе стопе насиља и рађања, и преузимале додатне послове, када би мужеви ишли у град или утапали своје бриге у пићу.

Београд у првој половини 19. века. Тамном бојом обележен је део града унутар шанца до 1815, стари град. Средње сива, нешрафирана боја на левој страни обележава ширење српског насеља до 1834, а светло сива проширења до 1860. године. Тачкасте површине означавају баште. Јасно је препознатљиво ширење Теразија у виду цеви и основа у виду шаховског поља нове четврти, Врачара, са административним зградама, уцртаним тамном бојом. План Ж. Шкаламере, у: *Историја Београда 2*, изд. В. Чубриловић, Београд 1974, стр. 304 и даље.

План Београда, 1893. године. То је први план на којем је приказана планирана регулација целог градског подручја. Градске четврти су приказане у бојама, а црна линија представља границу рејона. У квадрату 15 препознатљива је основа плана нових четврти на Дунаву. ИАБ: ЗПМ, I А.

ПЛАН БЕОГРАДА

УДЕСНО
БЕШЛИК
1920.

Трешор 1:1000

- I
Зграда
- II
Зграда
- III
Зграда
- IV
Зграда

- V
Зграда

- VI
Зграда
- Зграда
- Зграда

- Зграда
- Зграда

РЕЧНИК

ајан	(од тур. âyan, ар. аун) муслимански достојанственик, локални кнез
аскер	(од ар. askar) војник у Османском царству који није плаћао порез
берат	(тур. berat, од ар. barat: писмо) именовање од султана за неко звање, привилегију, или имање
вајат	(од ар. ha'it/hayat: зид) колиба за спавање, без грејања, на сеоским имањима у Србији динарског типа
вакуф	(од тур. vakıf, од ар. waqf) муслиманско задужбинско имање које служи у верске и хуманитарне сврхе
Дар-ал-џихад	(ар. Dar al-ğihad) кућа одбране; османски назив за Београд
дахија	(од тур. dayı) командант јаничара
дервиш	(од перс. derwîš) муслимански свештеник, припадник муслиманског просјачког реда
диванхан	(од перс. diwanhane) простор за боравак и пријем гостију на првом спрату балканских градских кућа
доксат	(тур. doksat) врста балкона, истурени, отворени и наткривени простор уз спољашњи зид куће на првом спрату (карактеристичан за муслиманску архитектуру), веранда, трем
домазет	мушкарац који после женидбе живи у кући родитеља своје жене
Дорћол	(од тур. dört yol, раскрсница) четврт у београдском старом граду

← Сеоски пејзаж, околина Београда или Смедерева. У првом плану сељак са лулом. У позадини младић у грађанском руху узима воде из бунара са ђермом. На стубу ђерма фиксирана је телеграфска жица. Прве телеграфске линије у Србији успостављене су 1855. између Београда и Земунa као и у унутрашњости између Београда и Крагујевца односно Алексинца. Фотографија И. В. Громана, 1876–1878. Исечак, увеличан, МГБ: Фи1 2459.

дућан	(од ар. <i>dukkan</i>) трговачка радња, продавница
еснаф	(од ар. множ. <i>äsnaf</i>) струковно удружење занатлија или трговаца
еспап	(од ар. множ. <i>äsbab</i>) роба, материјал, опрема
жур	(од фр. <i>jour, jour de réception</i>) дан у недељи, код угледних београдских дама, одређен за пријем гостију
зеамет	(тур. <i>zeamet</i> , од ар. <i>zāa'ma</i>) земљопосед средње величине
Зерек	централни део београдске чаршије
зимија	(од тур. <i>zimmî</i> , од ар. <i>dhimmiyy</i>) немуслимански поданик Османског царства
јаничари	(од тур. <i>yenîçeri</i>) елитне јединице османских трупа, расформиране 1826, замењени низамима
јерлија	(од тур. <i>yerli</i>) становник града, мештанин.
кадија	(од тур. <i>kadı</i> , ар. <i>qadı</i>) судија који суди по Курану
Калемегдан	(од тур. <i>kale meydanı</i> , равна површина уз тврђаву) велики београдски парк на месту остатака некадашње тврђаве
калфа	(од тур. <i>kalfa</i> , ар. <i>halifa</i>) квалификовани занатски или трговачки помоћник
канун	(од ар. <i>qanun</i> , гр. <i>κανών</i>) закон
кириција	(од тур. <i>kiracı</i>) онај који се бави превозом туђе робе, товара и сл. обично својим колама, коњима, лађама и сл.
конак	(тур. <i>konak</i>) 1. коначиште, преноћиште, ноћење; место где се коначи, ноћи, гостионица. 2. двор, палата. 3. дан хода при путовању
кулук	(тур. <i>kulluk</i> , од <i>kul</i> : робијаш) бесплатни или принудни рад, који је раја обављала за Османлије, а касније за кнезове; оригинално значење: ропски рад
либаде	(од тур. <i>libade</i> , од ар. <i>lubbadā</i>) врста женске горње одеће, до струка, дугих широких рукава, често од тамног сомота, извезена златним или сребрним концем; саставни део женске градске ношње у Србији 19. века

мала	(од тур. mahalle, ар. mähalla) улица, градска четврт
махала,	в. мала
механа	(од перс. meyhane) гостионица, крчма
милет	(тур. millet, од ар. milla: народ, вероисповест) верска заједница; у позном периоду Османског царства појам који означава три немуслиманске верске групе хришћана и Јевреја, у правном и административном погледу
мири	(од тур. miri, од перс.-ар. mīrī) државни посед, углавном земљишни
мухафиз	(тур. muhafız, од ар. muhafiz: чувар) командант веће тврђаве
мулк	(тур. mülk, од ар. mlk) приватни посед (углавном земљишни)
нахија	(од тур. nahiye) област, управна јединица у оквиру провинције, пашалука
низам	(од ар. nizam: ред) регуларни војник османске армије, основане 1826. године
пазарити	(од перс. bazar) ићи у куповину
пара	(од перс. pare) османска, касније српска новчана јединица
паша	(тур. paşa) висока османска званична титула
пашалук	(тур. paşalık) управна област паше
печалба	рад на путу, изван места становања
Рац	(нем., од мађ. rác) стари хабзбуршки назив за Србина
раја	(од тур. rعاуа) у почетку сви, а касније само немуслимански поданици Османског царства
рум баши	(тур. Rumbaşı) патријарх, предводник православног милета
рум милет	(тур. Rum milleti) милет православних хришћана у Румелији
Румелија	(тур. Rumeliye) европски део Османског царства, изведено од „Рим“ (источни Рим)

совра	(од ар. <i>sufra</i>) сто
сокак	(од ар. <i>zuqaq</i>) улица
софра	в. совра
спахија	(од тур. <i>sipahi</i> , од перс. <i>sipahi</i>) 1. коњаник у османској војсци, који за своју службу добија синекуру (тимар) која није наследна, на којој ужива дажбине од сељака. 2. велепоседник.
Стамбол капија	Истамбулска капија, главна капија београдског утврђења (до 1862), као и града
тапија	(од тур. <i>tapu</i>) повеља; потврђује сељаково право уживања и наслеђивања баштине.
текија	(од тур. <i>tekke</i> , ар. <i>täkyä</i>) кућа дервиша
Теразије	(од перс. <i>terazu</i> , резервоар воде) трг у центру Београда, изван османског утврђења
терзија	(од перс. <i>derzu</i>) кројач одеће од меког, танког штофа
терџуман	(од ар. <i>tärğuman</i>) преводаца
тимар	(од ар. <i>timar</i>) најмања синекура на државном поседу
ћепенак	(од тур. <i>kerenk</i>) покретна врата на дућану с предње стране, дрвени капак, крило
улема	(од ар. <i>uläma</i>) духовници и учени правници, један друштвени слој код Османлија
ферман	(од перс. <i>ferman</i>) 1. султанов указ, наредба, заповест. 2. дугачко писмо
фес	(тур. <i>fes</i>) округли филцани шешири без обода, потичу из мароканског града Феса. Често црвени, понекад са кићанком. Почетком 19. века уведени су у целом Османском царству као мушке капе.
фрајкор	(од нем. <i>Freikorps</i>) припадник специјалних царских трупа православних добровољаца у Хабзбуршкој монархији
хајдук	(од ар. <i>haydud</i> , скренуо са правог пута) бандит, улични пљачкаш

хан	(од перс. han, hane) гостионица
харач	(од тур. haraç, од ар. harağ) годишњи лични порез, који су сви немуслимати између седам и осамдесет година морали да плаћају султану; у почетку, порез на употребу државне земље
хас	(од тур. has) велики земљопосед, који султан даје на коришћење хаџи
хатишериф	(од тур. hattıserif) свечани султанов указ, повеља
хахам баши	(тур. hahambaşı) рабин, предводник јеврејског милета
хаџија	(од ар. hağğ) особа која је посетила света места, била на хаџилуку; титула ходочасника, који су ишли у Меку, ако су муслимати, а у Јерусалим, ако су хришћани
хоџа	(од тур. hoca, од перс. hağe) мулимански духовник
чакшире	(од тур. çakşır) широке мушке панталоне, уско закопчане или повезане на листовима
чаршија	(од тур. çarşı, pers. çarsu) тржница
читлук	(од тур. çiftlik) приватни земљопосед, на турском и: сељачко имање
Чукур-чесма	(од тур. kükürt, çeşme) „сумпорна чесма“, назив чесме на Дорћолу, где је започео сукоб, који је изазвао бомбардовање Београд 1862. године
шајкача	филцана капа хабзбуршке подунавске и потиске флоте, коју су у 19. веку сељаци у централној Србији почели да носе на глави, често, уместо феса.
шанац	(од нем. Schanze) утврђење
shantytown	(енг, такође: slum) сиротињско насеље

BELGRADE RUE CONSTANTINOPLE
IOVANOVITCH PHOTOGRAPH

БИБЛИОГРАФИЈА*

1. НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Историјског института Српске академије наука и уметности, Београд
Фасцикла „Бомбардовање Београда“

Архив Србије, Београд (АС)

Лични фонд Стојана Новаковића (СН):

СН-58: Кућно рачуноводство 1908/1909.

СН-59: Кућно рачуноводство 1911/1912.

СН-617: Из Мемоара Краљице Наталије.

СН-2277: Јелена Новаковић мужу. Београд, 3. јун 1870.

СН-2278: Јелена Новаковић мужу. Београд, 5. јун 1870.

СН-2279: Јелена Новаковић мужу. Београд, 8. јун 1870.

СН-2280: Јелена Новаковић мужу. Београд, 9. јун 1870.

СН-2281: Јелена Новаковић мужу. Врањска бања, 14. јул 1896.

СН-2282: Јелена Новаковић мужу. Париз, 14. децембар 1903.

СН-2283: Јелена Новаковић мужу. Париз, 17. децембар 1903 (?).

СН-2284, СН-2285: Милета Новаковић оцу.

СН-2286, СН-2287, СН-2288: Милица Рајковић-Новаковић оцу.

СН-2557, СН-2558: Милета Новаковић мајци.

СН-2564: Милица Рајковић-Новаковић мајци.

СН-2622: Јелена Новаковић сину. Пера, 31. децембар 1898.

СН-2627, СН-2717, СН-2718, СН-2720 до СН-2738: Стојан Новаковић сину.

СН-2641: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 1. новембар 1900.

СН-2645: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 6. фебруар 1901.

СН-2652: Јелена Новаковић сину. Пјатигорск, 27. јун 1901.

СН-2658: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 1. децембар 1901.

СН-2662: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 23. фебруар 1902.

СН-2663: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 9. март 1902.

СН-2666, СН-2749, СН-2770: Милица Рајковић-Новаковић брату.

← **Стамболска улица са кафаном Албанија (данас Коларчева), око 1895.**
Фењер у позадини ради још са петролејом. Фотографија Милана Јовановића, исечак, МГБ: Ур 2087.

---

* Извори и литература наведени су абecedним редом.

СН-2675: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 8. фебруар 1903.
СН-2677: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 23. фебруар 1903.
СН-2683: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 29. септембар 1903.
СН-2701: Јелена Новаковић сину. Ст. Петербург, 6. март 1905.
СН-2748: Милица Рајковић-Новаковић брату. Београд, 5. октобар 1903.

Лични фонд Владана Ђорђевића.

Лични фонд Јована Авакумовића.

Министарство народне привреде

МНП 1901 ВИ-156.

МНП-Т 1891 X-116: Закон о изменама и допунама закона о сеоским дућанима од 25. октобра 1870. год.

МНП-Т 1899 И-49: Жалба Светозара Тутуновића, Ниш 1894.

МНП-Т 1900 ИИИ-100: Предмети за продају у сеоским дућанима.

МНП-Т 1902 ИВ-69. Закон о панађурима и недељним пазарним данима од 1. априла 1902. год.

Министарство унутрашњих дела

МУД-П 1844 X-151.

МУД-П 1850 IV-81: Молба шнајдера Игла Вигнфелда.

МУД-П 1850 V-12: Отмица гђе Чауш.

МУД-П 1850 VI-7: Жалба Ц.Кр. поданика Александра Лончаревића и др.

МУД-П 1850 X-29: Жалба Ц.Кр. аустријских поданика.

МУД-П 1851 V-13.

МУД-П 1856 XI-20: Јеврејска општина.

МУД-П 1861 XIII-21: Јеврејска општина.

МУД-П 1863 VI-17. Жалба Милоша Обрадовића, житељ Села Сибнице.

МУД-П 1863 XII-102: Жалба Николе Вуловића, Рачуноиспитатељ Гл. Контроле.

МУД-П 1863 XIII-79: Жалба Анастаса Констандиновића, кафеџије.

МУД-П 1875 XXVI-1.

МУД-П 1914 IX-25: Молба Тасе Јов. Николића, трговца.

МУД-П 1914 XVIII-91: Агентура „Вардар“.

Поклони и откупи

ПО К-75/9: Процена Г. Давидовића 1863 (Прот. Бр. 29/1910: Процена турских добара у Београду 1863).

ПО К-121/58: Списак добара које су Турци Србима и Турцима продавали и од ови куповали пре бомбардовања Београда. Списак оних добара турских у вароши Београду која пре бомбардовања нису под кирију давана, него сада издају.

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ, БЕОГРАД (АСАНУ)

- АСАНУ 683: Љубица Обреновић Јелени Антоновој, 1811.
 АСАНУ 726: Љубица Обреновић својој куми Сави Черној, 1832.
 АСАНУ 7194: Мемоари Николе Крстића. Јавни и приватни живот. Београд 1860–1862.
 АСАНУ 7195: Мемоари Николе Крстића. Приватни живот. Београд 1863–1864.
 АСАНУ 7196: Мемоари Николе Крстића. Приватни живот. Београд 1865–1870.
 АСАНУ 7380/32: Биографија Атанасија Николића верно својом руком написана. Београд 1872.
 АСАНУ 9158: Томанија Јеврема Обреновића. Писмена вежба. Београд, 20. март 1832.
 АСАНУ 9287: Мемоари Јована Авакумовића.
 АСАНУ 9327: Дневник Милана Ђ. Милићевића (16 томова, 1869–1905).
 АСАНУ 9982: Наталија Обреновић: Писма Ристи Дакићу (на француском, 1891–1893).
 АСАНУ 9983: Наталија Обреновић: Писма Јелени Дакић (на француском, 1883–1892).
 АСАНУ 11747: Никола Пашић: Кратки поглед на борбу, стање и тежње народа српског у Краљевини Србији од Берлин. конгр. па до данашњег дана (недатирано, после 1882).
 АСАНУ 13459: Милица Бабовић-Бакић: Сећања „Стари Београд“.
 АСАНУ 14147: Дневник Анке Обреновић.
 АСАНУ 14221: Љубица Попадић-Велимировић: Породична хроника.
 АСАНУ 14395: Дионисије Маринковић: Мои доживљаји или догађаји који су се збивали у мојој породици и околини од мога рођења до данас т.ј. од 1835 до 1900. год.
 АСАНУ 14454: Наталија Обреновић: Impressions / Mes confidences. Бележница, 1880–1887.
 АСАНУ 14515: Делфа Ив. Иванић: Аутобиографија.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА, БЕОГРАД (ИАБ)
Лични фонд Владимира Јовановића.

- ИАБ: ОЗ К-6/V, 7: Миливоје М. Костић: Аутобиографија (рукопис, 50 стр.)
 ИАБ: ОЗ К-6/V, 7: Миливоје М. Костић: Грађа о животу и раду београдских привредника, предузетника, трговаца и банкара, XIX–XX век (рукопис, 330 стр.).

МАТИЦА СРПСКА, НОВИ САД

Рукописно одељење бр. 2588: Стојан Новаковић Александру Сандићу, 1879.

МУЗЕЈ ГРАДА БЕОГРАДА, БЕОГРАД

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА, БЕОГРАД (НБ)

Р 163, Р 343/III-2: Препис *Начертанија*.

Р 426/1: Рукописи Владана Ђорђевића.

Часопис *Домаћица*.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА „СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ“, БЕОГРАД

ИБР 595: Матићев дневник.

Часопис *Домаћица*

ЗАВИЧАЈНО ОДЕЉЕЊЕ БИБЛИОТЕКЕ ГРАДА БЕОГРАДА, БЕОГРАД

2. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Alaj volim u kolu igrati. Zbornik partizanskih igara, priredio Branko Karakaš. Beograd 1978.

Андрић, Иво: *Омерџаши Лаићас*, Земун 2006.

Austen, Jane: *Jane Austen's Letters. Collected and edited by Deirdre Le Faye*, Oxford 1995.

Аврамовић, Михаило: Село у Србији пре рата, у: *Друштвени живот* 2, Београд 1921.

Исти: *Наше сељачко џазгинство*, Београд 1928.

Бакић, Војислав: *Српско родољубље и ошачастивољубље*, Београд 1910.

Bogišić, Valtazar: Naputak za opisivanje pravnijeg običaja, koji u narodu žive u: *Književnik: časopis za poviest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti* 3, Zagreb 1866.

Исти: *Zbirka sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena, knj. 1*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1874.

Boué, Ami: *La Turquie d'Europe*, 1- 2, Paris 1840.

Isti: *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, 1- 2, Paris 1854.

- Bresnitz von Sydacoff, Phil. Franz: *Fünf Jahre am Hofe des Königs von Serbien. Politisch-feuilletonistische Aufzeichnungen (1889–1894). Von einem Diplomaten*, Leipzig 1895.
- Bücher, Karl: *Die Wohnungs-enquete in der Stadt Basel vom 1.–19. Februar 1889*, Basel 1891.
- Cunibert, Barthélemy-Sylvestre: *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'en 1850*. 2 Bände, Leipzig 1855. (превод на српски: Куниберт, Б.С, *Српски устјанак и њрва владавина Милоша Обреновића, 1-2*, Београд 1988).
- Cvijić, Jovan: *La péninsule balkanique*. Paris 1918. (Цвијић Јован, *Балканско љолуострво*, у: исти, *Сабрана дела 1-4*, књ.2, Београд 1987).
- Дероко, Александар: *А ондак је летио јероплан над Београдом*. Сећања, Београд 1984.
- Dimitrijević, Sergije: *Gruss aus Belgrad. Ansichtskarten aus der Sammlung eines bekannten Kollektionärs*, Beograd 1986.
- Домаћица. Оріан Женскої грушїва и њеїових љодружница, Београд 1 (1936).
- Durham, Mary Edith: *Through the Lands of the Serb*, London 1904 (2. издање). (превод на српски: Дарам, М.Е., *Кроз српске земље*, Београд 1997).
- Ђорђевић, Borivoje М.: *O poreklu tuberkuloze u Beogradu u: Socijalno-medicinski pregled* 9, Beograd 1937, 274–279.
- Ђорђевић, Тихомир Р.: *Из Србије Кнеза Милоша*, Београд 1924.
- Исти: *Србија љре сїо љодина*, Београд 1946.
- Ђорђевић, Владан: *Здравље у Србији 1879 љодине. Први љодишњи извешїај о саниљетїским одношајима у држави, шїо ља је љоднео ї. Минисљру Унуљрашњих дела др. В.Ђ*, Београд 1880.
- Ђурић, Драгиша М.: *Поїис кућа и сїанова у Беољраду од 6. новембра 1906 до 15. марља 1907*, Београд 1912.
- Гарашанин, Илија: *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, том 2 (4. јануар 1859–29. март 1874). Приредио Ст. Ловчевић, Српска Краљевска Академија: *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*. Прво одељење, књига XXII, Београд 1931.
- Gedenkschrift an die Gründung und an die Entwicklung der Evangelischen Kirchen- und Schulgemeinde in Belgrad anlässlich ihres am 17./30. und 18./31. Mai 1904 zu feiernden 50-jährigen Jubelfestes*, Beograd 1904.
- Gordon, Winifred: *A Woman in the Balkans*, London 1916.
- Грађа за исљорију Беољрада од 1806. до 1867. љодине*. Приредио Рајко Веселиновић, Београд 1965.
- Грујић, Јеврем: *Еїнољрафски заїиси Јеврема Грујића. Криїичко издање и љревод необјављене архивске љрађе*. Приредио Никола Ф. Павковић, Београд 1992.
- Исти: *Заїиси I*, Београд 1922.
- Gur-Ari, Jichak: *Rabi Jehuda Haj Alkalaj. Monografija o zemunskom rabinu, preteći cionizma koji je živio u XIX vijeku*, Zagreb 1931.

- Христић, Коста Н.: *Зайиси сїарої Беоїрађанина*, Београд 1923 и 1925 (Репринт 1989).
- Извешїаји њоднесени Министїру народне љривреде о досадашњем раду на унаїређењу домаће љривреде и мерама за даљи рад у љїоме љравцу, 1-3, Београд 1907–1911.
- Јовановић, Владимир: *Усїомене*. Приредио Василије Крестић, Београд 1988.
- Kállay, Benjamin: *Geschichte der Serben*, Leipzig 1878.
- Kanitz, Felix: *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, 1-3, Leipzig 1904, 1909, 1914. (превод на српски: Каниц, Ф., *Србија. Земља и сїановнишїтво од римскої доба до краја 19. века*, 1-2, Београд 1985).
- Isti: *Serbien. Historisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868.
- Караџић, Ана, Вук Стефановић Караџић: *Вук — Ана. Преїуска*. Приредио Голуб Добрашиновић, Нови Сад 1992.
- Исти: Географско-статистическо описање Србије, у: *Срїска истїорија нашеїа времена*. Приредио Славко Вукомановић, Београд 1972, 7–70.
- Исти: *Оїисаније Србије. Изабрана књижевна љроза*. Приредио Милорад Ђурић, Београд 1989.
- Исти: *Serbische Hochzeitslieder, hrsg. von Wuk Stephansohn Karadgich; metrisch in's Deutsche übersetzt und von einer Einleitung begleitet von Eugen Wesely*, Pest 1826;
- Исти: Српска историја нашега времена. Приредио Славко Вукомановић, Београд 1972.
- Исти: Српске народне пјесме 1, Београд 1932.
- Исти: Српски рјечник (1852). Сабрана дела Вука Караџића XI/I, Београд 1986.
- Исти: *Volkslieder der Serben. Metrisch übersetzt und historisch eingeleitet von Talvy [Therese A. L. von Jacob]*, Halle 1825. Француско издање: Karadžić, Vuk Stefanović: *Chants populaires des Serviens, recueillis par Wuk Stéphanowitsch; et traduits, d'après Talvy, par Elise Voïart*, Paris 1834. Српско издање: Стефановић Караџић В., Српске народне пјесме, у: исти, *Сабрана дела*, књ.7, Београд 1986.
- Карић, Владимир: *Србија*, Београд 1887.
- Kinglake, Alexander William: *Eothen*, London 1844 (3. издање, 1845).
- Костић, Миливоје М.: *Усїон Беоїрада. Послови и дани љрїоваца, љривредника и банкара у Беоїраду XIX и XX века*, припредице Олга Латинчић и Гордана Гордић, Београд 1994.
- Исти: *Усїон Беоїрада 2. Послови и дани љрїоваца, љривредника и банкара у Беоїраду XIX и XX века*, Приредице Милена Радојчић, Мирјана Чавић, Мирна Ковачевић, Гордана Гордић, Београд 2000.
- Ковачевић, Божидар: *Из успомена Милана Ђ. Милићевића*, у: *Срїски књижевни љласник XXXIV/2*, Београд 1931.

- Krikner, Jovan: *Industrie und Industriepolitik Serbiens*, Diss. Leipzig 1913.
- Кујунџић, Војислав: *Просвјетљеништво у Београду и обавезна љекарска заштита људи, Београд 1905.*
- La Fayette, Marie Madeleine Pioche de La Vergne de: *La Princesse de Clèves*, Paris 1678.
- Lindenmayr, Emerich P.: *Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitäts-Wesen mit Andeutungen über die gesammten Sanitäts-Verhältnisse im Oriente*, Temesvar 1876.
- Mackenzie, Georgina Muir, Adeline P. Irby: *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe. With Maps and Numerous Illustrations by F. Kanitz*, London 1867.
- Маретић, Гедеон Ернест: *Историја српске револуције 1804–1813*. Превео и приредио Бранимир Живојиновић, Београд 1987.
- Marković, M.: *Die serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in Vergangenheit und Gegenwart*, Diss. Leipzig 1903.
- Markowsch, Lazar: *Das Recht der Zadruga und seine Reform*, in: *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* III (1909/1910).
- Mayer, Arthur: *Die bäuerliche Hauskommunion (Zadruga) im Königreich Kroatien-Slavonien*, Diss. Heidelberg 1910.
- Михаиловић, Аритон: *Кнез Милош и жене. Романсирана биографија*, Београд 1939 (Репринт Крагујевац 1989).
- Mijatovich, Chedomille: *A Royal Tragedy, being the Story of the Assassination of King Alexander and Queen Draga of Servia*, London 1906.
- Милићевић, Милан Ђ.: *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српској народи који су преминули до краја 1900. г.*, Београд 1901 (Репринт 1979).
- Исти: *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- Исти: *Поменик знаменитих људи у српској народи новије доба*, Београд 1888, (Репринт 1979).
- Milovanowitsch, G.: *Das altserbische Familienrecht*, Diss. Breslau 1910
- Миљковић, М.: *Бело робље*, Београд 1901.
- Митровић, Чед.: О браку и узроцима породичне кризе у: *Женски покрет* III (1922) 5/6, 129–149.
- Никетић, Гојко: *Девојка у задрузи у: Архив за љекарску и друштвено науку XIV (1913), 229–239, 343–348.*
- Исти: *Мати у задрузи, у: Архив за љекарску и друштвено науку XIII (1912), 288–298.*
- Novakovitch, D.: *La Zadrouga (les communautés familiales chez les Serbes)*, Diss. Paris 1905.
- Нушић, Бранислав: *Београдска чаршија*. Приредила Александра Вранеш, Београд 1996.
- Исти: *Дела Бранислава Нушића 1-10*, Београд 1989.

- Исти: *Сѣтари Беоѣраг (Из ѿлуѣрошлосѣи)*. Белешке, црѣице, сеѣања, Приредила Светлана Велмар-Јанковић, Београд 1984.
- Obrenović, Natalija: *Memoiren der Königin Natalie von Serbien*. Autorisierte Übersetzung, Berlin 1891.
- Иста: *Краљица Наѣталија Обреновић. Моје усѣомене*. Са француског превела Иванка Павловић. Приредила Љубинка Трговчевић, Београд 1999.
- Иста: *Писма Краљице Наѣталије Обреновић*. Приредила Ивана Хаѣ Поповић. Београд 1996.
- Outis: *Le Roi Stanko et la Reine Xenia*, Paris 1891.
- Павловић, Јеремија: Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници у Шумадији, књига 12, у: *Срѣски еѣноѣрафски зборник* 22 (1921), 79–87.
- Perić, Živojin: *Quelques particularités du droit civil yougoslave. Priorité des hommes sur les femmes en matière de succession „ab intestat“. Home stead communautés de familles <Zadrugas>. Extrait du compte rendu des séances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques (Institut de France)*. No. mars-avril, Paris 1928.
- Périchitch, Miloutine Lj.: *La syphilis en Serbie*, Diss. med. Nancy 1901.
- Перуничих, Бранко: *Беоѣрагски суг 1819–1839*. Београд 1964.
- Петровић, Михаило С.: *Беоѣраг ѣре сѣо ѣогина*. Београд 1930.
- Pops, Friedrich: *Die serbische Hausgenossenschaft (Zadruga)*, Diss. Zürich 1918.
- Предић, Светислав: *Пиѣање о сѣановима у Беоѣрагу*, Београд 1914.
- Radulović, M.: *Die Hauskommunion der Südslaven*, Diss. Heidelberg 1891.
- Ranke, Leopold von: *Die serbische Revolution*, Hamburg 1829. (превод на српски: Ранке, Л. фон, *Срѣска револуѣија*, Београд 1991)
- Исти: *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert*, Leipzig 1879. (превод на српски: Ранке, Л. фон, *Срѣија и Турска у девѣйнаесѣом веку*, Београд 1892. (превео Стојан Новаковић)).
- Ристић, Јован: *Сѣоѣаши ѣношаји Срѣије новијеѣа времена од 1848 до 1872*, 1-3, Београд 1887–1901.
- Исти: *Диѣломатска исѣиорија Срѣије за време срѣских раѣова за ослобођење и независносѣи 1875–1878*, 1-2, Београд 1896–1898.
- Serbien nach dem Bombardement von Belgrad, von einem Serben als Manuskript gedruckt*, Leipzig 1862.
- Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal de: *Recueil des lettres de Madame la marquise de Sévigné à Madame la comtesse de Grignan, sa fille* 1-6, Leiden 1736–1738.
- Иста: *Lettres de Mme de Sévigné, de sa famille et de ses amis, recueillies et annotées par Louis Jean Nicolas Monmerqué*, eds. Adolphe Régnier, Antoine Rochebilière, Arthur Desfeuilles. Nouvelle édition revue et augmentée 1-16, Paris 1862–1868.
- Симић, Алекса: *Сеѣања Алексе Симић на Кѣза Милоша*. Приредио Радош Љушић, Крагујевац 1997.

- Сјоменица Сјојана Новаковића. Приредила Српска књижевна задруга. Коло 23, Бр. 157, Београд 1921.
- Сјоменица великих добротвора Београдској Женској Друштва и његових установа, Београд 1936.
- Stanischitsch, Aleksa: *Über den Ursprung der Zadruga*, Diss. Bern 1907.
- Станојевић, Станоје: *Историја српског народа*, Београд 1926 (3. прерађено издање).
- Станојевић, Владимир: *Историја српској војној саниџије. Наше рајно саниџијско искуство*, приредили Мирослав Јовановић и Мирослав Перишић, Београд 1992.
- Страњаковић, Драгослав: Како је постало Гарашаниново „Начертаније“ у: *Сјоменик Српске Академије Наука ХС*, без године, 63–115.
- Исти: *Карађорђе*, Београд 1938.
- Исти: Начертаније Илије Гарашанина у: *Годишњак историјској друштва у Новом Сагу IV* (1931).
- Исти: Ушницај њољских емиграната на сиварање Гарашанинова „Начертаније“, у: *Правда* 12299, 6. фебруар 1939.
- Исти: *Вучићева буна 1842. г.*, Београд 1936.
- Sturzenegger, Catherine: *Serbisches Rotes Kreuz und internationale Liebestätigkeit während der Balkankriege 1912/13*, Zürich 1914.
- Суботић, Савка: *Усјомене*. Приредила Ана Столић, Београд 2001.
- Шланг, Игњат: *Јевреји у Београду*, Београд 1926.
- Штајн, Лоренц: *Жена као домаћица*, Београд 1879.
- The Serbian Epic Ballads. An Anthology*. Ed. Geoffrey N. W. Locke, Beograd 1997.
- Urquhard, David: *The Spirit of the East. A Journal of Travels through Roumeli*, London 1838.
- Исти: *Turkey and Its Resources*, London 1833.
- Веселиновић, Јанко М.: *Слике из сеоској живоји, св.3*, Српска књижевна задруга, коло 30, бр. 199, Београд 1927.
- Видаковић Слободан: *Наши социјални проблеми*, Београд 1932.
- Живети у Београду 1837–1841. Документи Управе града Београда*. Приредили Бранка Прпа, Мирослав Јовановић и др. Београд 2003.
- Живети у Београду 1842–1850. Документи Управе града Београда*. Приредили Бранка Прпа, Мирослав Јовановић и др. Београд 2004.
- Живети у Београду 1851–1867. Документи Управе града Београда*. Приредили Бранка Прпа, Милан Ристовић и др. Београд 2005.
- Живети у Београду 1868–1878. Документи Управе града Београда*. Приредили Бранка Прпа, Милан Ристовић и др. Београд 2006.

3. РЕЧНИЦИ

- Belgrade Through the Centuries (XVI–XX century)*. Ed. Branka Prpa, Historical Archives of Belgrade. Beograd 2005.
- Benson, Morton, Biljana Šljivić-Šimšić: *SerboCroatian–English Dictionary*, Cambridge, New York 1997. (треће издање).
- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Eds. Mathias Bernath, Karl Nehring, Felix von Schroeder. I–IV. München 1972–1981.
- Burić, Olivera: *Istraživanja porodice, braka i domaćinstva u Jugoslaviji 1866–1973. Pregled razvoja i bibliografija*, Beograd 1973.
- Dictionary of National Biography*, London 1899.
- Die archivalischen Quellen. Mit einer Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*, eds. Friedrich Beck, Eckart Henning. 3., прерађено и проширено издање, Köln, Weimar, Wien 2003.
- dtv-Atlas zur Weltgeschichte, 2: Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*, München 1989 (23. издање).
- Eco, Umberto: *Wie man eine wissenschaftliche Abschlussarbeit schreibt*, Heidelberg 2003 (10. издање).
- Fischer-Lexikon Geschichte*. Ed. Richard von Dülmen, Frankfurt am Main 1990.
- Грађа за библиографију југословенске и сјеране књије о Београду из књижног фонда Библиотеке града Београда*. Приредио Никола Л. Стојановић. Београд 1974.
- Hämmerle, Eugen, Heinz Ohme, Klaus Schwarz: Zugänge zur Orthodoxie in: *Bensheimer Hefte* 68, Göttingen 1989 (2. издање).
- Historische Bücherkunde Südosteuropa*. Eds. Mathias Bernath, Karl Nehring, I.1/2, II.1, München 1978–1988.
- Jakić, Blanka, Anton Hurm: *Hrvatsko ili srpsko–njemači rječnik s gramatičkim podacima i frazeologijom*, Zagreb 1985 (4. издање).
- Kaser, Karl: *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)*, 1, Graz 1981.
- Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Eds. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhausen. Wien, Köln, Weimar 2004.
- Мала енциклопедија Просвета* 1–2. Приредили Ото Бихаљи-Мерин и др. 2, Београд 1970 (друго издање).
- Мереник, Славица: Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија, дневника, у: *Перо и џовесћ. Српско друштво у сећањима*. Приредили Александра Вулетић, Радош Љушић, Радомир Ј. Поповић, Београд 1999, 191–233.
- Митровић, Јеремија Д.: *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Београд 1984.
- Модерна српска држава (1804–2004). Хронологија*. Приредила Бранка Прпа, Историјски архив Београда, Београд 2004.
- Мрђеновић, Душан: *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1987.

- Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka 1-4*. Priredio Stanoje Stanojević, Zagreb 1926–1929.
- Praktische Archivkunde. Ein Leitfaden für Fachangestellte für Medien- und Informationsdienste. Fachrichtung Archiv*. Ed. Norbert Reimann, Münster 2004.
- Putzger. Historischer Atlas zur Welt- und Schweizer Geschichte*. Ed. Theodor Müller-Wolfer, Aarau 1981.
- Südosteuropa-Bibliographie 1-6*, Südost-Institut München, München 1956–1992.
- Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch*. Eds. Magaritsch Hatschikjan, Stefan Troebst, München 1999.
- Südosteuropa-Handbuch. 1: Jugoslawien*. Ed. Klaus-Detlev Grothusen, Göttingen 1975.
- Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1989 (6. издање).
- The Perennial Dictionary of World Religions*. Ed. Keith Crim, San Francisco, New York 1989.
- The World's Religions: Islam*. Ed. Peter Clarke, London 1988, 1990.
- Векови Београда (XVI–XX век). Приредиле Бранка Прпа, Бранка Бранковић и др, Историјски архив Београда, Београд 2003.
- Водич Архива Србије 1-2*. Приредили Олга Јахимовић и др, Београд 1973–1975.
- Водич Историјског архива Београда 1*. Приредили Божидар Драшкић, Оливера Таушановић и др, Београд 1984.
- Wörterbuch Staat und Politik*. Ed. Dieter Nohlen, München 1995 (3. издање).

4. ЛИТЕРАТУРА

- Adanır, Fikret: Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa, in: *Südost-Forschungen* 41 (1982), 43–116.
- Исти: The Ottoman Peasantries, c. 1360 – c.1860, in: *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, Ed. Tom Scott, London, New York 1998, 268–310.
- Ali, Tariq: *The Nehrus and the Gandhis. An Indian Dynasty*, London 2005 (1. издање 1985).
- Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg. Beiträge zur Tagung vom 29. Oktober bis 2. November 1990 in Berlin*. Eds. Norbert Reiter, Holm Sundhaussen, Berlin, Wiesbaden 1994.
- An Economic and Social History of the Ottoman Empire. I: 1300–1600*. Ed. Halil İnalcık. II: 1600–1914. Eds. Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk, Cambridge 1994.
- Anderson, Dorothy: *Miss Irby and Her Friends*. London 1966.

- Антић, Радмила: *Анастас Јовановић. Талботијије и фототографије*, Београд 1986.
- Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*. Eds. Jochen Martin, Renate Zoepffel. Freiburg, Muenchen 1989.
- Аутомобил у Београду 1918–1941*. Приредили Бранка Прпа, Братислав Петковић. Београд 2002.
- Bakić-Hayden, Milica: National Memory as Narrative Memory: The Case of Kosovo, in: *Balkan Identities. Nation and Memory*. Ed. Maria Todorova, London 2004. 25–40.
- Иста: *Varijacije na temu „Balkan“*, Београд 2006.
- Balkan Identities. Nation and Memory*. Ed. Maria Todorova, London 2004.
- Bandić, Dušan: *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Београд 1980.
- Bankowski-Züllig, Monika: Zürich — das russische Mekka, in: *Ebenso neu als kühn. 120 Jahre Frauenstudium an der Universität Zürich*. Ed. Verein feministische Wissenschaft, Zürich 1988, 127–146.
- Bartl, Peter: Karadževići, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Eds. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhaussen. Wien, Köln, Weimar 2004. 339–340.
- Bax, Mart: Ruža's Problems: Gender Relations and Violence Control in a Bosnian Rural Community, in: *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Ed. Sabrina P. Ramet, University Park, PA 1999. 258–273.
- Belgrad. Europa erlesen*. Ed. Jörg Schulte, Klagenfurt 2001.
- Belgrad, mein Belgrad. Sechs Autoren porträtieren ihre Stadt*. Ed. Ursula Rütten. Hamburg 1998.
- Београд*. Приредили Боровоје Н. Гавриловић, Сима Пандуровић и Ратко Парезанин. Београд 1940 (Репринт 2004).
- Berend, Iván T., György Ránki: Ungarn, Rumänien, Bulgarien, Serbien und Montenegro 1850–1914, in: *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, V. Eds. Wolfram Fischer et al, Stuttgart 1985, 601–648.
- Berger, Simone: Jüdischer Messianismus, in: *Der Erste Zionistenkongress von 1897: Ursachen, Bedeutung, Aktualität; ... in Basel habe ich den Judenstaat gegründet*. Eds. Heiko Haumann et al, Basel etc. 1997, 24–28.
- Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*. Eds. Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović. Belgrad, Graz 1999.
- Bjelajac, Mile: *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Београд 1999.
- Исти: *Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862–1946*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Priredile Latinka Perović i dr, Београд 1998, 126–139.
- Исти: *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Београд 1988.
- Исти: *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Београд 1994.

- Исти: Женидбе официра српске и југословенске војске 1881–1941. Планирано стварање елите, у: *Годишњак за друштвену историју* 1 (1995), 19–38.
- Isti i Predrag Trifunović: *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Beograd, Kruševac 1997.
- Boestfleisch, Hans-Michael: *Modernisierungsprobleme und Entwicklungskrisen: Die Auseinandersetzung um die Bürokratie in Serbien 1838–1858*, Frankfurt am Main 1987.
- Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 1-2, 2. допуњено издање, Paris 1966 (прво издање: Paris 1949). (превод на српски: Бродел, Ф., *Медиџеран и медиџерански свет у доба Филипа II*, 1-2, Београд-Подгорица 2001).
- Bruckmüller, Ernst: Die habsburgische Monarchie im Zeitalter des Prinzen Eugen zwischen 1683 und 1740, u: *Österreich und die Osmanen — Prinz Eugen und seine Zeit*. Eds. Erich Zöllner, Karl Gutkas, Wien 1988, 88–119.
- Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich 1-3*. Ed. Jürgen Kocka, Muenchen 1988.
- Buković-Birčanin, B.: *Nikola Pašić 1845–1926*. Muenchen 1978.
- Burić, Olivera: *Istraživanja porodice, braka i domaćinstva u Jugoslaviji 1866–1973. Pregled razvoja i bibliografija*, Beograd 1973.
- Burke, Peter: *The French Historical Revolution. The Annales School 1929–89*, Cambridge 1991.
- Calic, Marie-Janine: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941. Der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*, München 1994, (превод на српски: Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени најпредак у модернизацији*, Београд 2004).
- Castellan, Georges: *Histoire des Balkans, XIVe–XXe siècle*, Paris 1991.
- Исти: *La vie quotidienne en Serbie au seuil de l'indépendance 1815–1839*, Paris 1967.
- Cetnarovicz, Antoni: *Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach. Hotel Lambert a krysys serbski 1840–1844*, Krakow 1993.
- Childhood in the Past: 19th and 20th Century. Additional Teaching Materials for Secondary Schools*. Beograd 2001.
- Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. Eds. Slobodan Naumović, Miroslav Jovanović, Beograd, Graz 2001.
- Clogg, Richard: *A Concise History of Greece*, Cambridge 1992. (превод на српски: Клог, Р., *Историја Грчке новој доба*, Београд 2000).
- Čolak-Antić, Tijana: Everyday life and ethnology. The „jour“ in Belgrade during the Inter-War Period 1919–1940 and the Generation Gap, in: *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*. Eds. Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović, Beograd, Graz 1999. 125–132.

- Иста: *Žur u Beogradu u doba između dva svetska rata*. Neobjavljeni diplomski rad, Beograd 1993.
- Čorović, Ljubica: *Belgrade Tourist Guide*. Belgrade 2002. (Ђоровић Љубица, *Водич кроз Београд*, Београд 2007 (треће издање))
- Чубриловић, Васа: Београд — национално и културно средиште Србије у XIX веку, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака. Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ одржаном од 22. до 24. маја 1967. поводом 100 годишњице ослобођења градова*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1970, 217–242.
- Исти: Град пред српску револуцију 1804, у: *Историја Београда*, 1. том. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 717–769.
- Исти: Српска револуција 1804–1815, у: *Историја Београда*, 2. том. Приредио Васа Чубриловић. Београд 1974, 7–78.
- Исти: Варош после 1740. године: Развој привреде 1740–1788, у: *Историја Београда*, 1. том. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 674–693.
- Ђетковић, Јован: *Карађорђе и Милош 1804–1830*, Београд 1960.
- Дајмак, Михајло: *Пресечени корени*. Необјављени рукопис, Београд 1995.
- Davis, Natalie Zemon: *Women on the Margins. Three seventeenth-century lives*, Cambridge, London 1995.
- Иста: *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Studien über Familie, Religion und die Wandlungsfähigkeit des sozialen Körpers*, Frankfurt am Main 1989.
- Иста: „Women’s History“ in Transition. The European Case, in: *Feminist Studies* III (пролеће–лето 1976), 83–103.
- Иста: *The Return of Martin Guerre*, Cambridge, Harvard University Press, 1983.
- Die Türkei in Europa*. Ed. Klaus-Detlev Grothusen, Göttingen 1979.
- Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne*. Ed. Klaus Roth. München 1992.
- Dekker, Rudolf: *Childhood, Memory and Autobiography in Holland. From the Golden Age to Romanticism*. Houndsmills, London, New York 2000.
- Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart)*. Ed. Harald Heppner. Wien, Köln, Weimar 1996.
- Drakulić, Slavenka: *Keiner war dabei. Kriegsverbrechen auf dem Balkan vor Gericht*, Wien 2004.
- Ђорђевић, Димитрије: Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911, Београд 1962.
- Исти: Прилог проучавању миграција из Хабсбуршке монархије у Србију 60-тих и 70-тих година XIX века, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1868. Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ, од 22. до 24. маја 1967. поводом 100 годишњице ослобођења градова*. Приредио Васа Чубриловић и др, Београд 1970, 313–336.
- Исти и Fischer-Galati, Stephen: *The Balkan Revolutionary Tradition*, New York 1981.

- Dorđević, Života: *Čukur-česma 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije*, Beograd 1983.
- Đurić-Zamolo, Divna: *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867. Arhitektonsko-urbanistička studija*, Beograd 1977.
- Иста: *Хоћели и кафане XIX века у Београду*, Београд 1988.
- Ebenso neu als kühn. 120 Jahre Frauenstudium an der Universität Zürich*. Ed. Verein feministische Wissenschaft, Zürich 1988.
- Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. Eds. Wolfgang Höpken, Holm Sundhaussen, Südosteuropa-Jahrbuch 29, München 1998.
- Emeliantseva, Ekaterina: *Historischer Vergleich und lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung — Ein möglicher Weg zu einer integrierten Geschichte Europas*. <<http://geschichte-transnational.clio-online.net/forum>>, чланак од 6. априла 2005, последњи приступ 4. септембра 2009.
- Emmert, Thomas A.: *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389*, New York 1990.
- Erlich, Vera: *Family in Transition. A Study of 300 Yugoslav Villages*, Princeton, New Jersey 1966. (оригинал на српскохрватском: *Porodica u transformaciji*, Zagreb, 1964).
- Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*. Ed. Klaus-Detlev Grothusen, Göttingen 1974.
- Family forms in historic Europe. Ed. Richard Wall. Cambridge 1983.
- Faroghi, Suraiya: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München 2000.
- Иста: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München 1995.
- Frauen in Südosteuropa*. Eds. Anneli Ute Gabanyi, Hans Georg Majer, München 1998.
- Gašić, Ranka: *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Beograd 2005.
- Geertz, Clifford: *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*, Frankfurt am Main 1995 (4. издање). (оригинал на енглеском: *The Interpretation of cultures: Selected Essays*, Ann Arbor University Michigan 1973.)
- Gender — Die Tücken einer Kategorie. Joan W. Scott, Geschichte und Politik. Beiträge zum Symposium anlässlich der Verleihung des Hans-Sigrist-Preises 1999 der Universität Bern an Joan W. Scott*. Eds. Claudia Honegger, Caroline Arni, Zürich 2001.
- Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Ed. Sabrina P. Ramet, University Park PA, 1999.
- Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Eds. Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, Beograd, Graz 2002.
- Gender-Studien. Eine Einführung*. Eds. Christina von Braun, Inge Stephan, Stuttgart, Weimar 2000.

- Gerschenkron, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge 1962.
- Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. Eds. Thomas Mergel, Thomas Welskopp, München 1997.
- Ginzburg, Carlo: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del' 500*, Torino 1976.
- Glenny, Misha: *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War, and the Great Powers*, London 1999. (превод на српски: Gleni, Miša: *Balkan 1804-1999. Nacionalizam, rat i velike sile*, 1-2, Beograd 2001).
- Glumac, Slobodan: *Belgrad*, Beograd 1984.
- Goehrke, Carsten, Heiko Haumann: Osteuropa und Osteuropäische Geschichte. Konstruktionen — Geschichtsbilder — Aufgaben. Ein Beitrag aus Schweizer Sicht in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 52 (2004), 585–596.
- Groeбner, Valentin: *Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und die Sprache der Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*, Konstanz 2000.
- Grothusen, Klaus-Detlev: Modernisierung und Nationsbildung. Modelltheoretische Überlegungen und ihre Anwendung auf Serbien und die Türkei, in: *Südost-Forschungen* 43 (1984), 135–180.
- Guzina, Ružica: *Opština u Srbiji 1839–1918. Pravnopolitička i sociološka studija*, Beograd 1976.
- Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handelns I-II*, Frankfurt am Main 1981.
- Hajnal, John: European Marriage Patterns in Perspective, in: *Population in History. Essays in Historical Demography*. Eds. David V. Glass, David E. C. Eversley, London 1965, 101–143.
- Исти: Two kinds of pre-industrial household formation systems, in: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, Cambridge 1983, 65–104.
- Halpern, Joel M.: Town and countryside in Serbia in the nineteenth century, social and household structure as reflected in the census of 1863, in: *Household and family in past time*. Eds. Peter Laslett, Richard Wall, Cambridge 1972, 401–427.
- Исти и Halpern, Barbara Kerewsky: *A Serbian Village in Historical Perspective*, New York 1972 (Reprint 1984).
- Hammel, Eugene A.: The zadruga as process, in: *Household and family in past time*. Eds. Peter Laslett, Richard Wall, Cambridge 1972, 335–373.
- Handwerk in Mittel- und Südosteuropa. Mobilität, Vermittlung und Wandel im Handwerk des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Ed. Klaus Roth, München 1987.
- Haumann, Heiko: „Das Erhabenste der Menschlichkeit“. Adam Mickiewicz und der jüdisch-polnische Messianismus, in: *Fenster zur Geschichte. 20 Quellen — 20 Interpretationen. Denkschrift fuer Markus Mattmüller*. Eds. Bernhard Degen et al. Basel, Frankfurt am Main 1992, 247–259.
- Исти: *Geschichte der Ostjuden*. 4. актуализирано и проширено издање. München 1998.

- Исти: *Geschichte Russlands*. München, Zürich 1996.
- Исти: *Lebenswelt*. Необјављена радна верзија (око 1995).
- Исти: Lebensweltlich orientierte Geschichtsschreibung in den Jüdischen Studien: Das Basler Beispiel, in: *Jüdische Studien. Reflexionen zu Theorie und Praxis eines wissenschaftlichen Feldes*. Ed. Klaus Hödl, Innsbruck 2003. 105–122.
- Исти: Nationalfondsprojekt 1114-049294.96/1: „Städtische Elite, bäuerliches Volk: Vergleichende Untersuchung der Regionen Belgrad und Zadar zwischen 1850 und 1914“. Закључни извештај од 31. октобра 2000.
- Исти: Zionismus und die Krise des jüdischen Selbstverständnisses. Tradition und Veränderung im Judentum, in: *Der Traum von Israel. Die Ursprünge des modernen Zionismus*. Ed. Heiko Haumann. Weinheim 1998, 9–64.
- Исти и Schaffner, Martin: Überlegungen zur Arbeit mit dem Kulturbegriff in den Geschichtswissenschaften, in: *uni nova Mitteilungen aus der Universität Basel* 70 (1994), 18–21.
- Hauptstädte in Südosteuropa: Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft*. Ed. Harald Heppner. Wien, Köln, Weimar 1994.
- Hausen, Karin: Öffentlichkeit und Privatheit. Gesellschaftspolitische Konstruktionen und die Geschichte der Geschlechterbeziehungen, in: *Frauengeschichte — Geschlechtergeschichte*. Eds. Karin Hausen, Heide Wunder, Frankfurt am Main, New York 1992. 81–88.
- Иста: Die Polarisierung der „Geschlechtscharaktere“ — Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben, in: *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Ed. Werner Conze, Stuttgart 1976, 363–393.
- Heppner, Harald: Die Entwicklungsmöglichkeiten für die südosteuropäische Gesellschaft infolge der habsburgisch-osmanischen Auseinandersetzungen des 16. bis 18. Jahrhunderts, in: *Österreich und die Osmanen — Prinz Eugen und seine Zeit*. Eds. Erich Zöllner, Karl Gutkas, Wien 1988. 203–218.
- Исти: Die großen Wasserstraßen und ihre Bedeutung, in: *Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart)* Ed. Harald Heppner, Wien, Köln, Weimar 1996. 91–106.
- Historische Anthropologie im südöstlichen Europa. Eine Einführung*. Eds. Karl Kaser, Siegfried Gruber, Robert Pichler, Wien, Köln, Weimar 2003.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, 1990. Превод на српски: Hobsbaum, E., *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Beograd 1996).
- Hösch, Edgar: *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München 1988.
- Исти: Südosteuropa in der Historiographie der Bundesrepublik nach dem Zweiten Weltkrieg bis in die 1980er Jahre, in: *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Ed. Dittmar Dahlmann, Stuttgart 2005, 107–119.

- Horn, Pamela: *Ladies of the Manor. Wives and Daughters in Country-House Society, 1830–1918*, Fenix Mill, Stroud, Gloucestershire 1991.
- Household and family in past time*. Eds. Peter Laslett, Richard Wall, Cambridge 1972.
- Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Ed. Dittmar Dahlmann, Stuttgart 2005.
- Игњатовић, Ђорђе: *Штјамѡање буѡарских књѡа и лисѡова у срѡским штјамѡаријама (1833–1878)*. Кулѡурна сарадња Срба и Буѡара у 19. веку, Београд 1980.
- Илија Гарашанин (1812–1874). *Међународни научни скуѡ, 9. и 10. децембар 1987*. Приредио Владимир Стојанчевић, Београд 1991.
- Илијић, Никола: *Истѡрија загруѡе код Срба*, Београд 1999.
- Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*. Ed. Roland Schönfeld, München 1989.
- The Invention of Tradition*. Eds. Eric Hobsbawm, Terence Ranger, Cambridge 1983.
- Исић, Момчило: *Сељашѡтво у Србији 1918–1925*, Београд 1995.
- Истѡрија Беоѡрага 1–3*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974.
- Истѡрија Беоѡрага*. Приредили Никола Тасић, Миодраг Драганић, Здравко Антонић, Београд 1995.
- Истѡрија срѡскоѡ народа*, књѡга IV. Приредили Радован Самарѡић (први том) и Рајко Веселиновић (други том), Београд 1986.
- Истѡрија срѡскоѡ народа*, књѡга V (1–2). Приредио Владимир Стојанчевић, Београд 1981.
- Истѡрија срѡскоѡ народа*, књѡга VI (1–2). Приредио Андреј Митровић, Београд 1983.
- Јагодић, Милош: *Насељаванье Кнежевине Србије 1861–1880*, Београд 2004.
- Јанковић, Зорица: *Пуѡи у Цариѡраг*. Кнез Михаило, ѡредаја ѡрадова и одлазак Турака из Србије, Београд 2006.
- Jelavich, Barbara: *History of the Balkans. Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge 1983.
- Иста: *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*, Cambridge, New York 1991.
- Jelavich, Charles and Barbara: *The Balkans*, Englewood Cliffs 1965.
- Исти: *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Seattle 1977.
- Јовановић, Мирослав: *Досељаванье руских избеѡлица у краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996.
- Jovanović, Vladimir: *Juvenile Delinquency in Serbia at the End of the 19th Century*, in: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. Eds. Slobodan Naumović, Miroslav Jovanović, Beograd, Graz 2001, 111–124.
- Исти: *Проституција у Београду током XIX века, у: Годишњак за друшѡвену истѡрију IV/1 (1997)*, 7–24.

- Kaiser, Chris: Frühzionismus — Messianische Erlösung und jüdische Nation, in: *Der Erste Zionistenkongress von 1897: Ursachen, Bedeutung, Aktualität: ... in Basel habe ich den Judenstaat gegründet*. Ed. Heiko Haumann, Basel etc., 1997, 29–31.
- Kallbrunner, Josef: *Das kaiserliche Banat I: Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, München 1958.
- Kanalizacija Beograda 1905–1975. Priredio Branislav Kujundžić et al., Beograd 1975.
- Kappeler, Andreas: Osteuropa und die osteuropäische Geschichte aus Züricher, Kölner und Wiener Sicht, in: *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Ed. Dittmar Dahmann, Stuttgart 2005. 107–119.
- Karanovich, Milenko: *The Development of Education in Serbia and Emergence of Its Intelligentsia (1838–1858)*, Bolder, New York 1995.
- Kaser, Karl: *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*, Wien, Köln, Weimar 1995.
- Исти: *Freundschaft und Feindschaft auf dem Balkan. Euro-balkanische Herausforderungen*, Klagenfurt/Celovec 2001.
- Исти: *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500–1900)*, Wien, Köln, Weimar 2000.
- Исти: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. 2., потпуно ново обрађено и актуализирано издање. Wien, Köln, Weimar 2002.
- Казимировић, Васа: *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, 1-2, Београд 1990.
- Kessel, Martina, Gabriela Signori: 1. Geschichtswissenschaft, in: *Gender-Studien. Eine Einführung*. Eds. Christina von Braun, Inge Stephan, Stuttgart, Weimar 2000, 119–129.
- Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker. Beiträge zur Tagung vom 19. bis 24. November 1989 in Hamburg*. Ed. Dagmar Burkhart, Wiesbaden 1991.
- Којић, Бранислав: Архитектура Београда од 1815. до 1941. године, у: *Историја Београда*. Приредили Никола Тасић, Миодраг Драганић, Здравко Антонић, Београд 1995, 263–272.
- Исти: Архитектура између два светска рата, у: *Историја Београда 2*, приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 185–188.
- Исти: *Слика градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1949.
- Koller, Barbara: „Gesundes Wohnen“. Ein Konstrukt zur Vermittlung bürgerlicher Werte und Verhaltensnormen und seine praktische Umsetzung in der Deutschschweiz 1880–1940, Zürich 1995.
- Константиновић, Никола: *Београдски пашалук (северна Србија под Турцима): историја, становништво, производне снаге*, Београд 1970.

- Korać, Maja: *Zatočenice pola. Društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1991.
- Крестић, Василије, Радош Љушић: *Пројрами и сѣаиуи иолиѣиѣких сѣранака до 1918. године*, Београд 1991.
- Крстић-Поповац, Љубица: *Београђанка XIX века. Из збирке Музеја града Београда*, Београд 2001.
- Laslett, Peter: Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared, in: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, Cambridge 1983, 513–563.
- Исти: Introduction. The history of the family, in: *Household and family in past time*. Eds. Peter Laslett, Richard Wall, Cambridge 1972, 1–89.
- Leisinger, Klaus M.: *Die sechste Milliarde. Weltbevölkerung und nachhaltige Entwicklung*, München 1999.
- Leuenberger, Martin: *Mitgegangen — mitgehangen. „Jugendkriminalität“ in Basel 1873–1893*, Zürich 1989.
- Љушић, Радош: *Кнеѣиња Љубица*, Горњи Милановац 1997.
- Исти: *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.
- Исти: *Књиѣа о Начерѣианију. Национални и државни пројрам кнежевине Србије*, Београд 1993.
- Исти: *Љубави срѣских владара и иолиѣиѣара*, Ниш 2000.
- Исти: *Прво намесниѣиѣво (1839–1840)*, Београд 1995.
- Исти: *Србија 19. века, 1- 2*, Београд 1994.
- Исти: *Тумачења Срѣске револуције у иѣиѣориѣграѣију 19. и 20. века*, Београд 1992.
- Исти: *Вожд Карађорђе 1-2*, Београд 2000 (друго издање).
- Исти: *Вук Караѣић о Срѣској револуѣију*, Београд 1990.
- Macura, Vladimir: *Čaršija i gradski centar. Razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*, Niš, Kragujevac 1984.
- MacKenzie, David: *Apis: the Congenial Conspirator. The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*, Bolder 1989.
- Исти: *Ilija Garašanin. Balkan Bismarck*. Bolder, New York 1985. (превод на српски: Мекензи, Д., *Илија Гарашанин. Државник и гуѣломаѣа*, Београд 1987).
- Maissen, Anna Pia: *Wie ein Blitz schlägt es aus meinem Mund. Der Illyrismus: Die Hauptschriften der kroatischen Nationalbewegung 1830–1844*, Bern 1998.
- Максимовић, Бранко: *Комунална политика и санитарно-технички радови, у: Иѣиѣорија Београда 2*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 323–325.
- Исти: Реконструкѣија и проѣирење града од 1867. до 1914. године, у: *Иѣиѣорија Београда, 2*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 307–315.
- Исти: *Урбаниѣтиѣки развој града од 1830. до 1914. године, у: Иѣиѣорија Београда 2*, Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 299–334.

- Исти: Урбанистички развој града од 1830. до 1941. године, у: *Историја Београда*. Приредили Никола Тасић, Миодраг Драганић, Здравко Антонић, Београд 1995, 247–262.
- Malešević, Miroslava: *Ritualizacija socijalnog razvoja žene u zapadnoj Srbiji*. Neobjavljeni magistarski rad, Beograd 1984.
- Малић, Горан: Милан Јовановић фотограф, Београд 1997.
- Маринковић, Загорка, и Мирјана Филиповић: *Београђанка са сликарских фотографија 1860–1914. Из збирке Музеја града Београда*, Београд 1986.
- Marković, Predrag J., Miloš Ković, Nataša Milićević: Developments in Serbian Historiography since 1989, in: *(Re)Writing History — Historiography in Southeast Europe after socialism*. Ed. Ulf Brunnbauer, Münster 2004, 277–316.
- Mayer, Martin: *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941)*, München 1995.
- Исти: Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. Elementarbildung in einer „Nachzüglergesellschaft“, in: *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Eds. Norbert Reiter, Holm Sundhaussen. Wiesbaden 1994, 77–102.
- Medaković, Dejan: Der Aufstieg Belgrads zur Haupt- und Residenzstadt, in: *Hauptstädte in Südosteuropa. Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft*. Ed. Harald Heppner, Wien, Köln, Weimar 1994, 185–194.
- Miedlig, Hans-Michael: Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert, in: *Südost-Forschungen* 50 (1991), 163–190.
- Mihailović, Kosta, Vasilije Krestić: *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers to Criticisms*. Eds. Miroslav Pantić, SANU, Beograd 1995.
- Mihailović, Milica: Održavanje tradicije kod jugoslovenskih Jevreja, u: *Životni ciklus — običaji kod Jevreja*. Priredile Vojislava Radovanović i Milica Mihailović, Beograd 1998. 99–108.
- Mikačić, Vesna: Overseas Migration of the Yugoslav Population in the Period Between the Two World Wars, in: *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Ed. Julianna Puskas, Budapest 1990, 168–190.
- Милић, Даница: Београд као привредни и саобраћајни центар (1878–1914), у: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1868. Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ, од 22. до 24. маја 1967*. Приредио Васа Чубриловић и др., Београд 1970, 297–311.
- Иста: Друштво и привреда у XIX веку, у: *Историја Београда*. Приредили Никола Тасић, Миодраг Драганић, Здравко Антонић, Београд 1995, 209–245.
- Иста: Привреда Београда (1815–1914), у: *Историја Београда* 2. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 347–426.

- Милићевић, Милић: Социјално порекло официјерског кадра школованог у Србији од 1850. до 1901. године, у: *Годишњак за друштвену историју* 2 (1995), 194–201.
- Милосављевић, Петар: Друга влада Милоша и Михаила Обреновића (1858–1867), у: *Историја Београда* 2. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 144–153.
- Миљковић-Катић, Бојана: *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002.
- Mishkova, Diana: The Uses of Tradition and National Identity in the Balkans, in: *Balkan Identities. Nation and Memory*. Ed. Maria Todorova, London 2004, 269–293.
- Mišković, Nataša: Bauerntochter und Prinzessin. Das Tagebuch der Ana Obrenović, Belgrad 1837, in: *Les femmes dans la société européenne*. Eds. Anne-Lise Head-König, Liliane Mottu-Weber, Genève 2000, 263–278.
- Иста: „Dragi moj Mileta“. Geschlechterverhältnisse in der serbischen Jahrhundertwende im Spiegel der Familienkorrespondenz von Jelena Novaković, in: *Normsetzung und -überschreitung. Geschlecht in der Geschichte Osteuropas im 19. und 20. Jahrhundert*. Eds. Carmen Scheide, Natali Stegmann, Bochum 1999, 137–149.
- Иста: „Драги мој Милета“. Преписка Јелене Новаковића као огледало породичних односа у Београдској елити крајем 19. века, у: *Приватни живот код Срба у деведесетом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*. Приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 509–525.
- Иста: Између сељачког порекла и статуса принцезе: Из дневника младе Анке Обреновић, у: *Годишњак за друштвену историју* III/1–2 (1996), 72–83.
- Иста: Marriage and Household in the Belgrade Elite at the Beginning of the 20th Century: The Novaković Family, in: *History of the Family* 13 (2008), 152–162.
- Иста: „... mit dem Patriotismus der serbischen Dame hat die Welt noch zu rechnen!“ Der serbische Frauenverein zwischen Patriotismus und bürgerlicher Wohltätigkeit (1875–1914), у: *Годишњак за друштвену историју* 1 (1995), 64–74.
- Иста: *Zwischen idealem Serbentum und bürgerlichem Geschlechtermodell. Die Frauenzeitschrift „Domaćica“ im Königreich Serbien (1879–1914)*. Neobjavljeni magistarski rad, Basel 1993.
- Mitrović, Andrej: The Foreign Banks in Belgrade, in: *Modern banking in the Balkans and West-European capital in the nineteenth and twentieth centuries*. Ed. Kostas P. Kostis, Aldershot 1999, 76–97.
- Исти: Foreign Banks in Serbia 1882–1914. <www.udi.rs/dod_cla.asp?cla=220>, последњи приступ 5. септембра 2009.
- Isti: Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920. Beograd 1969.

- Исти: Скица предлога за расправљање о проучавању историје друштва, у виду уводне речи о сврси и задацима „Годишњака за друштвену историју“ у: *Годишњак за друштвену историју* 1 (1994), 5–7.
- Исти: *Србија у Првом светском рату*. Београд 1984.
- Mitterauer, Michael: Geschlechterspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in ländlichen Gesellschaften Mitteleuropas, in: *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien, Köln, Weimar 1992, 58–148.
- Исти: Geschlechterspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit, in: *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien, Köln, 1990, 289–314.
- Исти: Eine patriarchale Kultur? Funktionen und Familie auf dem Balkan, in: *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 3 (1994), 72–83.
- Исти: Religionen, in: *Historische Anthropologie im südöstlichen Europa. Eine Einführung*. Eds. Karl Kaser, Siegfried Gruber, Robert Pichler, Wien, Köln, Weimar 2003, 345–375.
- Исти: *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderweges*, München 2003.
- Modern Banking in the Balkans and the Role of West-European Capital in the 19th and 20th Century*. Ed. K. P. Kostis, Aldershot 1998.
- Montanari, Massimo: *Der Hunger und der Überfluss. Kulturgeschichte der Ernährung in Europa*, München 1999.
- Mooser, Josef: „Furcht bewahrt das Holz“. Holzdiebstahl und sozialer Konflikt in der ländlichen Gesellschaft 1800–1850 an westfälischen Beispielen, in: *Räuber, Volk und Obrigkeit. Studien zur Geschichte der Kriminalität in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert*. Ed. Heinz Reiff, Frankfurt am Main 1984, 43–99.
- Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama*. Katalog izložbe. Ed. Monika Flacke, Berlin 1998.
- Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Eds. Ulrike von Hirschhausen, Jörn Leonhard, Göttingen 2001.
- Nickisch, Reinhard M. G.: *Brief*, Stuttgart 1991.
- Никола Пашић — животи и дело. Зборник радова са научној скупи у Српској академији наука и уметности, Београд, 16. и 17. октобар 1995. године, и у задужбини „Никола Пашић“, Зајечар, 19. октобар 1995. године. Београд 1997.
- Николић, Драган: *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш 1991.
- Николић, Видосава: Турска добра и становништво у Београду у време бомбардовања 1862. године у: *Годишњак рада Београда IX–X (1962/63)*, 269–289.
- Николић-Стојанчевић, Видосава: Етничка, демографска и социјално-економска структура Београда 1867. године у: *Годишњак рада Београда XIV (1967)*, 23–44.

- Несторовић, Богдан: Еволуција београдског стана, у: *Годишњак рада Београда II* (1955), 247–270.
- Norton, J. D.: The Turks and Islam in: *The World's Religions: Islam*. Ed. Peter Clarke, London 1988, 1990, 84–101.
- Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1868. *Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ, од 22. до 24. маја 1967*. Приредио Васа Чубриловић и др., Београд 1970.
- Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit. Eds. Erich Zöllner, Karl Gutkas, Wien 1988.
- Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940. Ed. Julianna Puskas, Budapest 1990.
- Palaret, Michael: *The Balkan economies c. 1800–1914. Evolution without development*, Cambridge 1997.
- Исти: Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I, in: *Journal of Economic History* 39 (1979), 719–740.
- Павковић, Никола Ф.: *Етнографски записи Јеврема Грујића. Критичко издање и превод необјављене архивске грађе*, Београд 1992.
- Павловић, Доброслав-Бојко Ст.: *Господар Јевремова улица*, Београд 2003.
- Pavlowitch, Stevan Kosta: *A History of the Balkans 1804–1945*, London, New York 1999. (превод на српски: Павловић, С.К., *Историја Балкана: 1804–1945*, Београд 2004).
- Исти: *Serbia. The History behind the Name*, London 2002. (превод на српски: Павловић, С.К., *Србија: историја иза имена*, Београд 2004)
- The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*. Ed. Tom Scott, London, New York 1998.
- Pelling, Nick: *The Habsburg Empire 1815–1918*, London 1996.
- Перишић, Мирослав: *Ваљево. Град у Србији крајем 19. века*, Ваљево 1997.
- Перо и њовеси. Српско друштво у сећањима*. Приредили Александра Вуле-тић, Радош Љушић, Радомир Ј. Поповић, Београд 1999.
- Perović, Latinka: Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Naučni skup. Priredile Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović, Beograd 1994, 235–245.
- Ista: *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli, 1–2*, Beograd 1985.
- Петрановић, Бранко: Београд у социјалистичкој Југославији, у: *Историја Београда 3*, Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 559–581.
- Исти: Београд у социјалистичкој Југославији од 1944. године у: *Историја Београда*. Приредили Никола Тасић, Миодраг Драганић, Здравко Антонић, Београд 1995, 459–545.
- Petritsch, Wolfgang, Karl Kaser i Robert Pichler: *Kosovo – Kosova. Mythen, Daten, Fakten*. Klagenfurt/Celovec 1999.
- Петровић, Милић Ф.: *Династија Обреновића: из заоставшћине. Капалој изложбе*. Приредили Историјски музеј Србије, Музеј града Београда, Београд 1996.

- Petrovich, Michael Boro: *A History of Modern Serbia, 1804–1918. 1-2*, New York, London 1976.
- Поповић, Марко: *Београдска шврђава*, Београд 1991.
- Поповић, Радомир Ј.: *Тома Вучић-Перишић*, Београд 2003.
- Population in History. Essays in Historical Demography*. Eds. David V. Glass, David E. C. Eversley, London 1965.
- Prass, Rainer: Das Kreuz mit den Unterschriften. Von der Alphabetisierung zur Schriftkultur, in: *Historische Anthropologie* 3 (2001), 384–404.
- Prošić-Dvornić, Mirjana: The Cultural and Social Significance of Food. By Example of Traditional Serbian Culture, in: *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker. Beiträge zur Tagung vom 19. bis 24. November 1989 in Hamburg*. Ed. Dagmar Burkhart, Wiesbaden 1991, 77–93.
- Иста: *Odevanje u Beogradu od 1787. do 1915. godine*. Disertacija u rukopisu, Beograd 1984.
- Иста: Покладни ритуал. На примеру шумадинске варијанте покладних игара, у: *Фолклорни ѿеајар у балканским и ѿодунавским земљама*, Балканолошки институт САНУ, посебна издања, 21, Београд 1984, 143–158.
- Иста: Вечерње забаве (балови) у Београду крајем 19. и почетком 20. века, у: *Етнолошке свеске* 5, 1984, 23–32.
- Иста: Женски грађански костим у Србији крајем 19. и почетком 20. века, у: *Зборник Музеја ѿримењених уметносћи* 24/25 (1980/81), 9–28.
- Радовановић, Милован: Кретање броја становника, домова, домаћинстава и породица у: *Исћорија Београда* 2. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 270–288.
- Исти: Порекло досељеног становништва и размере механичког прираштаја, у: *Исћорија Београда* 2. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 289–298.
- Radulović, Dragan: *Prostitucija u Jugoslaviji*, Beograd 1986.
- Ramet, Sabrina P.: *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*, Bolder 1996.
- Ista: *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge 2005.
- Reisinger, Klaus: Österreichs Eisenbahnwesen als Bindeglied zwischen Zentraleuropa und den Balkanländern, in: *Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart)*. Ed. Harald Heppner, Wien, Köln, Weimar 1996, 107–142.
- Religion und Gesellschaft in Südosteuropa*. Ed. Hans-Dieter Döpmann, München 1997.
- (Re)Writing History — *Historiography in Southeast Europe after socialism*. Ed. Ulf Brunnbauer, Münster 2004.
- Ристовић, Милан: *Црни Пејтар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сајиричним часојисима*, Београд 2003.

- Исти: *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948–1960*, Beograd 1998.
- Rosenbaum, Heidi: *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1982.
- Roth, Klaus: Wie „europäisch“ ist Südosteuropa? Zum Problem des kulturellen Wandels auf der Balkanhalbinsel, in: *Wandel der Volkskultur in Europa 1*. Priredio Nils-Arvid Bringéus i dr., Münster 1988, 219–231.
- Rublack, Ulinka: *Magd, Metz' oder Mörderin. Frauen vor frühneuzeitlichen Gerichten*, Frankfurt am Main 1998.
- Said, Edward: *Orientalism*, New York 1978. (превод на српски: Said, E., *Orijentalizam*, Beograd 2008)
- Исти: *Culture and Imperialism*, London 1992.
- Sarasin, Philipp: *Stadt der Bürger. Struktureller Wandel und bürgerliche Lebenswelt. Basel 1870–1900*, Basel, Frankfurt am Main 1990.
- Scheide, Carmen: Von Katharina der Großen zu Svetlana Pavlovna. Zur Entwicklung der Frauen- und Geschlechtergeschichte in der Osteuropaforschung, in: *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Ed. Dittmar Dahlmann, Stuttgart 2005, 227–236.
- Schindler, Norbert: Vom Unbehagen in der Kulturwissenschaft. Eine Polemik, in: *Historische Anthropologie 2* (2002), 276–294.
- Scholz, Werner: *Hinduismus*, Köln 2000.
- Schubert, Gabriella: Deutschsprachige Reiseberichte zu Essgewohnheiten und Tischsitten der Muslime auf dem osmanisch besetzten Balkan, in: *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker. Beiträge zur Tagung vom 19. bis 24. November 1989 in Hamburg*. Ed. Dagmar Burkhart, Wiesbaden 1991, 107–116.
- Schütz, Alfred: *Theorie der Lebensformen (Frühe Manuskripte aus der Bergson-Periode)*. Ed. Ilja Srubar, Frankfurt am Main 1981.
- Исти и Thomas Luckmann: *Strukturen der Lebenswelt*, Frankfurt am Main 1979.
- Schulte, Regina: *Das Dorf im Verhör. Brandstifter, Kindsmörderinnen und Wilderer vor den Schranken des bürgerlichen Gerichts. Oberbayern 1848–1910*, Reinbek 1989.
- Иста: *Sperrbezirke. Tugendhaftigkeit und Prostitution in der bürgerlichen Welt*, Frankfurt am Main 1984.
- Das Schwein des Häuptlings. Beiträge zur Historischen Anthropologie*. Eds. Rebekka Habermas, Niels Minkmar, Berlin 1992.
- Scott, Joan Wallach: Gender. A Useful Category of Historical Analysis, in: *Gender and the Politics of History*. Ed. Joan W. Scott, New York, Oxford 1988, 28–50.
- Иста: Millenial Fantasies. The Future of „Gender“ in the 21st Century, in: *Gender — Die Tücken einer Kategorie. Joan W. Scott, Geschichte und Politik. Beiträge zum Symposium anlässlich der Verleihung des Hans-Sigrist-Preises 1999 der*

- Universität Bern an Joan W. Scott. Ed. Claudia Honegger, Caroline Arni, Zürich 2001, 19–37.
- Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung.* Eds. Thomas Bremer, Nebojša Popov, Heinz-Günther Stobbe, Berlin 1998.
- Simić, Andrei: Machismo and Cryptomatriarchy: Power, Affect, and Authority in the Traditional Yugoslav Family, in: *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States.* Ed. Sabirina P. Ramet, University Park PA, 1999, 11–29.
- Исти: Winners and Losers: Aging Yugoslavs in a Changing World, in: *Life's Career-aging. Cultural Variations on Growing Old.* Eds. Barbara G. Myerhoff, Andrei Simić, Beverly Hills, London 1978, 77–105.
- Софронијевић, Мира: *Даривали су своје отачесџву*, Београд 1995.
- Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion.* Ed. Winfried Schulze, Göttingen 1994.
- Srbija u modernizacijskim procesima XX veka. Naučni skup.* Priredile Latinka Perović, Marija Obradović, Dubravka Stojanović, Beograd 1994.
- Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2: Položaj žene kao merilo modernizacije. Naučni skup.* Priredile Latinka Perović, Milica Milenković, Branka Prpa, Dubravka Stojanović, Beograd 1998.
- Die Stellung der Frau auf dem Balkan.* Ed. Norbert Reiter. Wiesbaden 1987.
- Стојанчевић, Видосава: Етнички односи 1830–1867. године, у: *Историја Београда 2.* Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 525–533.
- Иста: Етнички састав становништва 1815.–1830. године, у: *Историја Београда 2.* Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 513–533.
- Стојанчевић, Владимир: Српска национална револуција и обнова државе од краја 18. века до 1839, у: *Историја српског народа V-1.* Приредио Радован Самарџић, Београд 1981, 7–158.
- Стојановић, Дубравка: *Србија и демократија 1903–1914. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2003.
- Stoianovich, Traian: *A Study in Balkan Civilization.* New York 1967. (превод на српски: Stojanović, Trajan: *Balkanska civilizacija*, Beograd 1995).
- Stokes, Gale: *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle, London 1975.
- Исти: *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, Durham, London 1990.
- Столић, Ана: *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата 19. века*, Београд 2003.
- Иста: Друштвени идентитет учитељица у Србији 19. века, у: *Годишњак за друштвену историју 3 (2001)*, 205–232.
- Иста: Dvor u Beogradu (1880–1903) između tradicionalnog i modernog, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2: Položaj žene kao merilo modernizacije. Naučni skup.* Priredile Latinka Perović, Milica Milenković, Branka Prpa, Dubravka Stojanović, Beograd 1998, 101–112.

- Иста: From childhood to womanhood: The Ideological Basis of the Upbringing of Female Children in Serbia at the End of the 19th Century, in: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. Eds. Slobodan Naumović, Miroslav Jovanović, Beograd, Graz 2001, 97–109.
- Иста: *Краљица Драга*, Београд 2000.
- Иста: Vocation or Hobby: Social Identity of Female Teachers in the Nineteenth Century Serbia in: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Eds. Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, Beograd, Graz 2002, 55–90.
- Stump, Doris: Zugelassen und ausgegrenzt — Pionierinnen des Frauenstudiums an der Universität Zürich, in: *Ebenso neu als kühn. 120 Jahre Frauenstudium an der Universität Zürich*. Ed. Verein feministische Wissenschaft, Zürich 1988, 15–28.
- Sturmberger, Hans: Türkengefahr und österreichische Staatlichkeit, in: *Südost-deutsches Archiv X* (1967), 132–145.
- Sugar, Peter Frigyes: *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. Seattle, London 1977.
- Sundhaussen, Holm: Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz, in: *Geschichte und Gesellschaft* 29 (2003), 608–624.
- Исти: Eliten, Bürgertum, politische Klasse? Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländern des 19. und 20. Jahrhunderts, in: *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. Eds. Wolfgang Höpken, Holm Sundhaussen, München 1998, 5–30.
- Исти: Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, in: *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999), 626–653.
- Исти: *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*, Stuttgart etc. 1982.
- Исти: *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*. München 1989.
- Исти: Die verpasste Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945, in: *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*. Ed. Roland Schönfeld. München 1989, 45–60.
- Tanner, Albert: *Arbeitsame Patrioten – wohlstandige Damen. Bürgertum und Bürgerlichkeit in der Schweiz 1830–1914*, Zürich 1995.
- Tanner, Jakob: *Historische Anthropologie zur Einführung*, Hamburg 2004.
- The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Ed. Daniel Chirot, Berkeley, Los Angeles, London 1990.
- The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. Eds. Fikret Adanır, Suraiya Faruqi, Leiden, Boston, Köln 2002.
- Tischler, Ulrike: *Die habsburgische Politik gegenüber den Serben und Montenegriern 1791–1822. Förderung oder Vereinnahmung?* München 2000.
- Todorov, Nikolai: *The Balkan City, 1400–1900*. Seattle, London 1983.

- Todorova, Maria: Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit, in: *Geschichte und Gesellschaft* 28 (2002), 470–492.
- Иста: *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington 1993.
- Иста: *Imagining the Balkans*. New York, Oxford 1997. (превод на српски: Todorova, M., *Imaginari Balkan*, Beograd 2006).
- Иста: Introduction: Learning Memory, Remembering Identity, in: *Balkan Identities. Nation and Memory*. Ed. Maria Todorova, London 2004, 1–24.
- Иста: Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited, in: *East European Politics and Societies* Vol. 4, No. 1 (Winter 1990), 30–76.
- Иста: Recent Research on Household and Family in the Balkans (15–19th century), in: *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczynski*. Ed. Gerhard Grimm, München 1989, 11–22.
- Иста: The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism, in: *Slavic Review* 64 (2005), 140–164.
- Trančik, Martin: *Abgrund — Brückenschlag. Oberschicht und Bauernvolk in der Region Dubrovnik im 19. Jahrhundert*, Zürich 2002.
- Der Traum von Israel. Die Ursprünge des modernen Zionismus*. Ed. Heiko Haumann, Weinheim 1998.
- Trevisan, Luca: *Das Wohnungselend der Basler Arbeiterbevölkerung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Basel 1989.
- Трговчевић, Љубинка: *Историја Српске књижевне заједнице*, Београд 1992.
- Иста: The Kosovo Myth in the First World War, in: *Sveti mesta na Balkanite*. Blagoevgrad 1996, 331–338.
- Иста: *Научници Србије и стварање Југославије (1914–1920)*, Београд 1986.
- Иста: Nördliche oder südliche Universitäten? Serbische Studenten an deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert, in: *Jahrbuch für Europäische Geschichte* 6 (2005), 55–76.
- Иста: O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2. tom: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Naučni skup. Priredile: Latinka Perović, Milica Milenković, Branka Prpa, Dubravka Stojanović, Beograd 1998, 83–100.
- Иста: Планирана елија. О студијима из Србије на европским универзитетима у 19. веку, Београд 2003.
- Иста: Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника, у: *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд, 1988, 69–86.
- Тричковић, Радмила: Београд под турском влашћу 1521. до 1804. године, у: *Историја Београда*. Приредили Никола Тасић, Миодраг Драганић, Здравко Антонић, Београд 1995, 91–141.
- Иста: Читлучење у београдском пашалуку у 18. веку, у: *Зборник Филозофског факултета XI (1970/1)*, 525–549.

- Иста: Промене у вароши после 1740. године, у: *Историја Београда 1*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 652–673.
- Uhl, Matthias, Keval J. Kumar: *Indischer Film. Eine Einführung*, Bielefeld 2004.
- Ungleiche Paare. Zur Kulturgeschichte menschlicher Beziehungen*. Ed. Eva Labouvie, München 1997.
- Ursinus, Michael: Hattışerif, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Eds. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhaussen, Wien, Köln, Weimar 2004, 275.
- Исти: Janitscharen, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Eds. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhaussen, Wien, Köln, Weimar 2004, 315–316.
- Исти: Knabenlese/Devşirme, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Eds. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhaussen, Wien, Köln, Weimar 2004, 359–360.
- Исти: Millet, in: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Eds. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhaussen, Wien, Köln, Weimar 2004, 442–444.
- Исти: Zur Diskussion um „millet“ im Osmanischen Reich, in: *Südost-Forschungen* 48 (1989), 195–207.
- Van Dülmen, Richard: *Die Entdeckung des Individuums 1500–1800*, Frankfurt am Main 1997.
- Velikonja, Josef: Emigration, in: *Südosteuropa-Handbuch, 1: Jugoslawien*. Ed. Klaus-Detlev Grothusen, Göttingen 1975, 360–382.
- Veselinović, Jovanka: Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do drugog svetskog rata, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2.: Položaj žene kao merilo modernizacije*. Priredila Latinka Perović, Beograd 1998, 485–495.
- Веселиновић, Рајко: Београд под влашћу Аустрије од 1717. до 1739. године, у: *Историја Београда 1*, Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 523–572.
- Исти: Ратови Турске и Аустрије 1683. до 1717. године, у: *Историја Београда 1*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 465–519.
- Vickery, Amanda: *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, New Haven, London, 1998.
- Vucinich, Wayne S.: *Serbia between East and West. The events of 1903–1908*, Stanford, London, Oxford, 1954.
- Вучо, Никола: Привредни и друштвени развој Београда од 1919. до 1941. године, у: *Историја Београда*. Приредили Никола Тасић, Миодраг Драганић, Здравко Антонић, Београд 1995, 347–374.
- Исти: Привредни развој Београда од 1919. до 1941. године, у: *Историја Београда 3*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 197–268.
- Исти: *Распадање еснафа у Србији 1*, Београд 1954.
- Исти: Занатство и индустрија у 19. веку, у: *Историја Београда 2*. Приредио Васа Чубриловић, Београд 1974, 429–469.
- Вујовић, Бранко: *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1994.
- Вулетић, Александра: *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.

- Wecker, Regina: *Zwischen Ökonomie und Ideologie. Arbeit im Lebenszusammenhang von Frauen im Kanton Basel-Stadt 1870–1910*, Zürich 1997.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975.
- Исти: *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*, Göttingen 1980.
- Welter, Rüdiger: *Der Begriff der Lebenswelt. Theorien vortheoretischer Erfahrungswelt*, München 1986.
- Weiss, Florence: *Die dreisten Frauen. Ethnopschoanalytische Gespräche in Papua-Neuguinea*. Frankfurt am Main, New York 1991.
- Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.
- Začek, Vaclav: Bosna u tajnim političkih izvestija F. Zacha, 1843–1848, u: *Grada, knj. XXI. Odeljenje društvenih nauka, knj. 17*, Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine:
- Исти: *Česko i poljsko učešće u postanku Garašaninova „Načertanija“ (1844)*, u: *Historijski zbornik* (1963) XVI, 35–53.
- Исти: *František Zach*, Praha 1977.
- Zhelyazkova, Antonina: Islamization in the Balkans, in: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. Ed. Fikret Adanır, Suraiya Faroqhi, Leiden, Boston, Köln 2002, 223–266.
- Zirojević, Olga: Das Amselfeld im kollektiven Gedächtnis, in: *Serbiens Weg in den Krieg. Kollektive Erinnerung, nationale Formierung und ideologische Aufrüstung*. Eds. Thomas Bremer, Nebojša Popov, Heinz-Günther Stobbe, Berlin 1998, 45–61.
- Zoepffel, Renate: Aufgaben, Rollen und Räume von Mann und Frau im archaischen und klassischen Griechenland, in: *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann II*. Eds. Jochen Martin, Renate Zoepffel, Freiburg, München 1989, 433–500.

Списак слика и табела

а. Слике

Архив Србије (АС)

351: СН-2445/2.

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)

273: Краљица Наталија у народној ношњи, око 1880.

Историјски Архив Београда (ИАБ)

71: 3Ф А-IV-10; **215:** 3Ф С-VI-2; **277:** ЛФ ИСП К-14/285, В-III-20; **324:** ЛФ ИСП К-14/285; **389:** ЗПМ I-A.

Музеј града Београда (MGB)

Корице: Ур 459; **4:** Ур 6068; **7, 291:** Ур 6399; **8:** пн 71; **22:** Ур 4779; **80:** ГИ1/5087; **104:** Фи₁ 2447; **129:** Ур 6456; **165:** Ур 6440; **166:** Ур 13527; **169:** Ур 3758; **174:** Ур 2201; **183:** Ур 2202; **196:** Ур 518; **199:** Ур 3771; **206:** Ур 3751; **244:** АЈ 506; **248:** АЈ 1476; **265:** ФПУЕ 1055; **295:** Ур 2103; **297:** Ур 2098; **298:** Ур 2096; **299:** Ур 269; **300:** Ур 4882; **307:** Ур 6601; **310:** Ур 2200; **313:** Ур 2194; **315:** Ур 2197; **320:** Ур 2088; **331:** ФПУЕ 770; **335:** Ур 3761; **344:** ФПУЕ 1204; **390:** Фи₁ 2459; **398:** Ур 2087.

Историја града Београда 2. Приредио В. Чубриловић, Београд 1974.

387: План Београда, прва половина 19. века (Ж. Шкаламера).

F. Kanitz: Historisch-ethnographische Reisestudien, Leipzig 1868.

97: Гравира: „Gerichts-Szene zu Vitkovo; **126:** Гравира: „Bauernhof zu Desić; **189:**

Гравира: „Der Große Platz *Velika pijaca* vor seiner Regulierung.

A. W. Kinglake: Eothen. Third Edition. London 1845.

163: Литографија: Eastern Travel (J. R. Jobbins).

Приватна колекција Милош Јуришић

327: Спасићев пасаж у Кнез Михаиловој 19 – Обилићев венац 17.

б. Табеле

---

1 Пораст становништва Србије 1834. до 1910. (90).

2 Основне школе у Србији 1835. до 1910. (100).

3 Број основних школа и учитеља по управним окрузима 1890. (101).

4 Становништво Београда од 1820. до 1866. (173).

5 Еснафи у Београду 1850. (179).

6 Еснафи у Београду 1900. (181).

7 Пораст становништва у Београду од 1866. до 1910. (301).

8 Стамбена ситуација по професионалним групама 1906/1907 (317).

Индекс важнијих имена, места и појмова

- Авакумовић, Јован 50, 66, 341, 368, 381, 399
Агент 84, 207, 210, 236, 247, 253, 255
Албанија 116, 251, 256, 258; кафана: 397
Андрејевић, Ђони 301, 330, 363
Аустрија 26, 38, 41, 81, 82, 109, 153, 232, 253, 328, 334, 356, 357, 426
Аустрија-Угарска 62, 136, 261, 270, 286, 287, 305-308, 357, 366, 374, 379, 410
Ашир Паша 198, 201-203, 205-209
Бабовић-Бакић, Милица 50, 66, 262, 275, 285, 287, 399
Бајлони, Игњат 14, 327, 328, 330-333, 363
Бакић, Војислав 275, 276, 278, 288, 400
Балвер, Хенри (Bulwer, Henry) 211, 213, 214
Балканско породично домаћинство 112, 116
Банат 70, 100, 128, 154, 322
Барловац, браћа (Јовица, Коста, Михаило) 14, 194, 199, 216, 218, 220, 328, 330, 343, 363
Барловац, Радован 326, 328
Баштина 72, 88, 90, 92, 394
Берлин 42, 85, 156, 187, 267, 272, 289, 293, 306, 312, 316, 356, 361, 362, 399
Беч 21, 24, 63, 70, 128, 154, 175, 177, 189, 195, 251, 252, 257, 266, 299, 305, 309, 347, 361
Бихер, Карл (Bücher, Karl) 360, 361, 401
Бомбардованје 12, 23, 27, 41, 52, 59, 175, 191, 199, 207-213, 216, 218, 220, 223, 230, 232, 234, 236-238, 297, 361, 368, 395, 397, 398, 419
Босна и Херцеговина 116, 210, 227, 235, 256, 261, 270, 271, 306, 309, 322, 357
Будимпешта 27, 154, 234, 299, 328, 361
Бугарска 115, 116, 210, 256, 258, 283, 309, 357, 414
Були, Едија 14, 330, 363
Вајферт, Ђорђе 14, 321, 324, 325, 330, 332, 333, 360, 364
Ваљево 38, 60, 136, 154, 210, 337, 420
Варош капија 164, 200
Васић, Конрад 202, 205, 208, 209, 235
Видин капија 195, 198, 200, 207
Видовдан 5, 14, 249, 258, 260, 267, 280, 284, 357
Влајковић, Ђока 196-198, 200, 203, 204, 210, 235, 236
Војска 17, 26, 40, 52, 61, 69, 75, 76, 78, 89, 102, 144, 190, 191, 203, 205, 208, 210, 213, 227, 231, 232, 246, 249, 251, 268-270, 286, 287, 291, 296, 374, 409
Врачар 210, 291, 299, 311, 314, 316, 325, 362, 386
Врање 91, 101, 106, 397
Вучић-Перишић, Тома 37, 89, 243, 244-249, 279, 280, 328, 405, 421
Гарашанин, Илија 37, 47, 64, 66, 178, 190, 191, 196-198, 200-207, 211, 235, 237, 246-249, 255-260, 268, 271, 279, 282, 284, 338, 377, 401, 405, 414, 416
Гарашанин, Милутин 286, 338, 370
Гарнизон 27, 52, 71, 73, 76, 88, 160, 162, 168, 190, 191, 209, 213
Гимназија 102, 195, 263, 266, 338, 342, 358, 366
Гордон, Винифред (Gordon, Winifred) 66, 365-367, 401
Грчка 15, 72, 83, 116, 132, 151, 246, 252, 253, 257, 270, 281, 283, 329, 358, 375, 409
Грујић, Јеврем 66, 267, 286, 358, 401, 420
Далмација 26, 126, 256, 270
Дарам, Мери Идит (Durham, Mary Edith) 64, 66, 288, 302, 306, 359, 401, 423
Дероко, Александар 66, 301, 302, 357, 358, 366, 401
Дунав 26, 69, 70, 71, 78, 79, 89, 101, 129, 159, 164, 173, 227, 237, 296, 322, 323, 388, 395, 421
Дорћол 69, 71, 164, 195, 196, 207, 232, 233, 297, 310, 311, 313, 314, 391, 395
Ђорђевић, браћа 315, 321-323, 330-333
Ђорђевић, Тихомир Ђ. 73, 83, 128, 143, 151-153, 226, 401
Ђорђевић, Владан 66, 154, 263, 270, 341, 368, 381, 398, 400, 401
Ђурић, Драгиша 311-313, 316, 318, 319, 326, 357, 360-363, 401
Ерлих, Вера 138, 140, 142, 157
Еснаф 5, 10, 33, 41, 42, 58, 72, 73, 135, 136, 155, 164, 174-182, 184, 187, 188, 228-230, 308, 374, 392, 426, 429
Етем Паша 202, 205
Железница 272, 274, 299, 302, 307, 308, 349, 357, 366, 380
Женско друштво у Београду 269, 296, 325, 363, 401, 405
Задруга 10, 12, 14, 34, 38, 44, 46, 52, 60, 106-112, 114-116, 128, 145-147, 151, 269, 270, 272, 275, 276, 325, 329, 333, 349, 368, 378, 381, 403, 414
Загреб 280, 302
Зах, Франтишек (Фрањо) 208, 236, 247, 255-258, 282, 284

Земун 159, 160, 205, 207, 208, 211, 227, 234, 246, 299, 302
Зерек 164, 167, 392
Ирби, Аделина Павлина (Irby, Adeline Paulina) 233, 237, 403, 407
Јаничари 26, 69, 71, 76-79, 81-84, 122, 251, 391, 392
Јанке, Франц 167
Јевреји 5, 13, 15, 16, 52, 73, 79, 82-84, 143, 163, 164, 166, 172-177, 182-187, 211, 226-230, 232, 238, 243, 270, 280, 292-294, 310, 330, 370, 378, 393, 405
    Ашкенази 175, 176, 187, 227
    Сефарди 175, 227
    Јеврејска општина 41, 184, 227, 229, 398
Јерлије 84, 174, 193, 195, 205, 207, 214, 215, 392
Јосимовић, Емилијан 296, 297
Јовановић, Анастас 35, 59, 196, 244, 245, 248, 279, 408
Јовановић, Милан 6, 23, 35, 59, 118, 165, 174, 183, 265, 279, 291, 295, 297, 298, 310, 313, 315, 320, 363, 397, 417
Јовановић, Слободан 47, 191, 232, 245, 249, 279
Јовановић, Владимир 50, 66, 213, 232, 235-237, 341, 368, 381, 399, 402
Калемегдан 17, 163, 189, 196, 208, 297-299, 328, 392
Канализација 36, 300, 314
Каниц, Феликс (Kanitz, Felix) 66, 67, 97, 126, 143, 145, 153, 154, 221, 223, 228, 231, 233, 235-237, 288, 360, 363, 364, 402, 403, 428
Канлица (Kanlice) 211, 213, 214, 235
Карађорђе, Ђорђе Петровић 37, 45, 60, 79-81, 85, 100, 109, 241, 243, 246, 249, 251, 279, 405, 410
Карађорђевић, кнез Александар 225, 243, 245, 246, 255, 328
Карађорђевић, краљ Петар I. 224, 225, 288
Карађорђевић, породица 154, 284, 333
Караџић, Вук Стефановић 34, 50, 74, 75, 83, 99, 100, 108-110, 114, 121, 128, 144, 146, 147, 150-152, 164, 199, 243, 245, 251, 266, 281, 341, 368, 381, 402, 416
Казер, Карл (Kaser, Karl) 54, 55, 58, 61, 65, 81, 83, 142, 146, 148-150, 232, 287, 288, 370, 406, 408, 409, 415, 419, 420
Кинглејк, Александар (Kingleake, Alexander) 67, 163, 223, 402, 428
Кладово (Фетислам) 162, 215
Косово 106, 127, 249, 250, 251, 256, 258, 260-262, 267, 270, 278-280, 283, 369, 377, 379
Косовски мит 147, 251, 257, 260, 261, 374, 376-378
Костић, Миливоје 50, 66, 321, 322, 357, 363, 364, 366, 399, 402
Крагујевац 129, 136, 155, 162, 163, 167, 186, 246, 262, 325, 328, 352, 404
Крсмановић, браћа (Јова, Ника, Риста) 321-324, 328, 330-333, 346
Крсмановић, Љубомир 321, 333
Крстић, Никола 50, 66, 212, 341, 368, 399
Крушевац (Карановац) 136, 249, 322
Куга 78, 79, 159, 160, 162
Кујунџић, Војислав 141, 156, 366, 403
Кујунџић-Абердар, Милан 268, 337
Куниберт, Бартелемија-Силвестер (Cunibert, Barthélémy-Sylvestre) 46, 64, 77, 84, 85, 243, 279, 401
Ласлет, Петар (Laslett, Peter) 64, 146-148, 412, 414, 416
Лицеј 266, 268, 326
Лонгворт, Џон (Longworth, John Augustus) 198, 200-202, 209, 235
Лука 164, 213, 256, 296, 300, 366
Љочић, Драга 265, 268, 285, 326
Љушић, Радош 20, 37, 38, 60, 63, 85, 143, 279-284, 287, 404, 406, 416, 420
Македонија 63, 116, 127, 145, 156, 227, 357
Марковић, Светозар 266, 272, 286, 366, 400
Матић, Димитрије 267, 286, 400
Мађарска 58, 180, 182, 270, 280, 334
Мекензи, Ђорџина Муир (Mackenzie, Georgina Muir) 47, 64, 212, 233, 236, 237, 279, 282, 403, 416
Михановић, Антун 253, 255
Мијатовић, Чедомил 268, 301, 333
Милет 72, 73, 83, 133, 164, 170, 198, 374, 375, 377, 393, 395
Милићевић, Милан Ђ. 50, 66, 237, 241-243, 249, 259, 268, 279, 280, 283, 284, 399, 402, 403
Митерауер, Михаел [j](#) 81, 82, 148-150, 152, 154, 419
Митровић, Андреј 20, 33, 34, 39, 58, 146, 191, 369, 403, 406, 414
Монден, Иполит (Mondain, Hippolyte) 190, 198, 203, 208, 231, 270
Морава 71, 104, 126, 127, 129, 151
Начертаније 37, 60, 247, 256, 258, 259, 279-284, 400, 405, 416
Неписменост 49, 52, 88, 97, 102, 275
Ниш 91, 101, 237, 299, 307, 361

- Новаковић, Милета 340, 352, 353, 367, 370, 371, 397, 398
- Новаковић, Стојан 34, 50, 53, 66, 271, 287, 337-342, 344, 346, 352-355, 366, 368-371, 373, 382, 397, 400, 404, 405
- Новаковић-Кујунџић, Јелена 50, 53, 339, 340, 342, 351-353, 355, 366, 368-371, 383, 397, 398, 418
- Ново гробље 300, 322
- Нушић, Бранислав 16, 53, 165, 221, 224, 225, 236, 291, 294, 302, 304, 332, 356-358, 369, 382, 403
- Обрадовић, Доситеј 100, 243
- Обрадовић, Милош 50, 51, 87, 88, 92-96, 398
- Обреновић, господар Јеврем 231, 245, 246, 253, 269, 399
- Обреновић (-Кешко), краљица Наталија 39, 50, 66, 157, 191, 224, 269, 273, 274, 333, 335, 341, 368, 397, 399, 404, 428
- Обреновић, кнегиња Љубица 60, 167, 224, 245, 279, 368, 399
- Обреновић, кнез Милош 37, 51, 80, 81, 84, 99, 168, 184, 190, 230, 233, 241, 247, 252, 381, 401, 420
- Обреновић, кнез Михаило 99, 162, 168, 190, 224, 225, 233, 247, 248, 328, 366, 418, 420
- Обреновић-Констанџиновић, Ана (Анка) 50, 66, 253, 280, 281, 399
- Обреновић, краљ Александар 225, 261
- Обреновић, краљ Милан 191, 225, 287, 338, 368, 420
- Обреновић (-Луњевица-Машин), краљица Драга 37, 157, 261, 269, 242
- Обреновић, Томанија 237, 269, 341, 399
- Обреновић (-Хуњади), кнегиња Јулија 192, 208, 280
- Општина 88, 89, 92, 94-98, 101, 102, 133, 150, 194, 188, 226, 272, 276, 292, 299, 300, 311, 318, 319, 361, 363
- Орашац 46, 79, 117, 118
- Оршава 237, 245, 253
- Османско царство 12, 16, 26, 38, 42, 47, 48, 63, 69, 71-74, 76-78, 82, 83, 88, 102, 113, 119, 129, 131, 160, 165, 167, 176, 185, 186, 190, 214, 227, 228, 235, 248, 250, 252, 255, 257, 258, 269, 272, 280, 281, 301, 357, 375, 391-394
- Палилула 311, 313, 314, 316, 322
- Панчево 211, 324, 325, 364
- Париз 27, 56, 255, 267, 268, 282, 299, 328, 338-342, 347-349, 351, 370, 397
- Пашалук 5, 26, 27, 53, 69, 71, 73, 75-85, 88, 90, 115, 128, 172, 225, 226, 377, 393, 415, 425
- Пашић, Никола 39, 266, 272, 278, 286-288, 308, 320, 334-336, 366, 379
- Печалба 106, 119, 128, 141, 156, 382, 393, 381, 399, 415, 419
- Пирот 91, 106, 127, 145, 274, 334, 336
- Позоришни трг 5, 6, 291, 294, 297, 298
- Позориште (народно) 15, 291, 297, 305, 379
- Политичке странке
- Напредна 258, 268, 271, 272, 287, 325, 332, 338, 346, 366
- Народна радикална 39, 266, 271, 272, 294, 366, 378
- Поповић, браћа (Коста и Никола Захарије) 311, 323, 329, 330, 363, 382
- Проституција 41, 56, 140-142, 156, 171, 318, 382, 403, 414
- Раја 73-75, 77-79, 81, 173, 190, 251, 252, 392
- Рајковић-Новаковић, Милица 340, 352, 353, 355, 397, 398
- Ранке, Леополд фон (Ranke, Leopold von) 56, 64, 85, 154, 156, 281, 343, 346, 369, 404, 422
- Ристић, Јован 259, 283, 307, 321, 338, 363, 379, 404
- Ристовић, Милан 20, 34, 58, 405, 421
- Русија 76, 79, 185, 198, 210, 211, 213, 246, 252, 253, 255, 256, 266, 286, 329, 358, 379
- Сава 26, 69, 71, 80, 101, 159, 160, 162, 164, 167, 182, 189, 198, 214, 287, 296, 298-300, 320, 322, 323, 328
- Сава капија 164, 195, 198, 200
- Савамаала 164, 165, 167, 299, 311-313, 316, 322, 362
- Сарајево 237, 260, 262
- Сибница 5, 13, 51, 87, 88, 93, 95, 96, 228, 398
- Слава 34, 106, 117, 123-125, 131, 133, 383
- Славија (трг) 291, 293-295, 299
- Славонија 70, 256, 357
- Смедерево 79, 88, 101, 129, 162, 163, 166, 184, 215, 280, 329, 380, 391
- Соко 73, 88, 162, 214, 215
- Солун 34, 165, 175, 227, 329
- Спасић, Никола 326, 328, 330, 332, 333, 363
- Спасићев пасаж 327, 428
- Српски омладински покрет 337, 366
- Ст. Петербург 338, 339, 341, 366, 367, 369-371, 392, 393
- Стамбол капија 163, 170, 192, 193, 195, 200, 203, 205, 207, 297, 379, 394

- Студентски трг (Велика пијаца, Краљев трг) 159, 164, 168, 189, 200, 203, 206, 232, 297, 307, 328, 379
- Студије у иностранству 38, 60, 102, 154, 172, 262, 263, 265-268, 271, 272, 278, 285, 286, 310, 322, 328, 333, 337, 339-342, 351, 361, 373, 377, 383, 425
- Сундхаузен, Холм (Sundhaussen, Holm) 62-65, 82, 83, 85, 142-145, 147, 152-155, 225, 226, 229, 230, 284, 286, 287, 356, 357, 360, 361, 363, 367, 406-408, 411, 417, 424, 426
- Тапија 72, 87, 88, 92, 94-97, 394
- Тврђава 10, 36, 52, 60, 70, 71, 82, 159, 162, 163, 167, 170, 189, 191, 196, 198, 201-203, 205-216, 223, 226, 253, 296, 392, 393, 421
- Теразије 163, 168, 169, 225, 291, 294, 298, 299, 300, 311, 313, 315, 316, 324, 356, 366, 386, 394
- Тимар 71, 72, 82, 88, 89, 394
- Топчидер 164, 167, 169, 208, 209, 237, 248, 300, 322, 324, 327
- Трамвај 16, 53, 291, 296, 299, 300, 303, 304, 332
- Трговина 13-15, 52, 78, 89, 105, 106, 135, 136, 144, 145, 167, 175, 176, 178, 182, 184-188, 211, 228, 230, 246, 296, 299, 307, 309, 319, 320, 322-326, 328-331
- Трговчевић, Љубинка 2, 5, 18, 19, 21, 38, 60, 61, 63, 66, 285, 368, 404, 425
- Туберкулоза 105, 132, 236, 246, 318, 319, 362, 376
- Ужице 88, 136, 162, 214, 215
- Улица
- Господара Јевремова 37, 60, 298, 420
  - Кнез Михаилова 2, 24, 298, 302, 327, 373, 428
  - Краља Милана 232, 295, 299
  - Краља Петра 2, 164, 224
  - Краљице Наталије (Народног фронта) 23, 168
- Управа фондова (данас Народни музеј) 6, 291, 298
- Уставобранитељи 45, 47, 92, 97, 98, 100, 102, 176, 184, 186, 190, 243, 245, 246, 249, 253, 259, 266
- Учители, учитељице 39, 100-102, 124, 151, 229, 232-234, 245, 246, 254, 258, 262, 269, 338, 341, 348, 423, 429
- Француска 31, 38, 46, 53, 55, 69, 70, 76, 144, 190, 200, 211, 213, 216, 245, 253, 255, 256, 266, 268, 281, 282, 285, 286, 300, 308, 325, 332, 341, 343, 358
- Хабсбуршко царство 12, 70, 226, 410
- Хауман, Хајко (Haumann, Heiko) 19, 25, 28, 29, 56, 57, 84, 227, 228, 282, 287, 408, 412, 413, 415, 425
- Хрватска 63, 70, 116, 256, 258, 282, 357
- Христић, Никола 52, 66, 190, 190-192, 194, 195, 197, 198, 200-205, 207, 209, 216, 219, 220, 225, 232-236, 287, 294, 330, 402
- Цар Лазар I. Хребезановић 249, 251, 260, 377
- Цариград (Истамбул) 59, 72, 82, 162, 163, 209, 211, 215, 253, 255, 280, 338, 339, 341, 352, 414
- Цвијић, Јован 126, 151, 401
- Цигани (Роми) 73, 132, 141, 155, 171, 175, 238, 304
- Цинцари 13, 15, 73, 143, 166, 173, 270, 321, 356
- Црква 40, 72, 79, 89, 99, 102, 113, 123, 124, 133, 139, 147, 154, 167, 173, 198, 199, 226, 249, 251, 260, 269, 280, 285, 286, 325, 326, 335, 364, 377
- Саборна 70, 167, 189, 206
- Црна Гора 256, 258, 262
- Чалић, Мари Жанин (Calic, Marie-Janine) 17, 20, 31, 44, 45, 55, 63, 142, 143, 145, 146, 149, 151, 153, 155, 230, 360, 362, 409
- Чарторијски, Адам Јержи (Czartoryski, Adam Jerzy) 281, 409
- Чаршија 5, 23, 27, 28, 51, 52, 158, 164, 165, 168, 170, 171, 174, 178, 188, 224, 225, 296, 298, 325, 330, 337, 356, 379, 392, 395, 403
- Чукур чесма 193, 194, 233, 395
- Џамија 27, 298, 199, 216, 225, 234
- Бајракли 196, 298
  - Батал 166, 168
  - Дефтердарова 198, 199, 298
  - Тврђавска 189
- Школа 11, 16, 17, 38, 46, 58, 61, 90, 100, 101, 102, 133, 144, 147, 160, 167, 179, 184, 195, 226, 233, 237, 245, 246, 251, 262, 263, 266, 267, 268, 276, 279, 282, 286, 310, 322, 325, 328, 329, 332, 333, 342, 345, 358, 366, 377, 381, 383, 418
- Анала 34, 40, 43, 45, 46, 111
  - Велика 102, 236, 265, 268, 285, 337, 338, 366, 374
  - Занатска 188
  - Женска 102, 237, 263, 265, 269, 278, 288
  - Манастирска 99
  - Основна 100, 101, 246, 279, 332, 380, 429
  - Учитељска 241, 262, 277
  - Пољопривредна 102, 324
  - Ћилимарска 274
- Штурценегер, Катарина (Sturzenegger, Catherine) 67, 287, 405
- Шумадија 126-128, 153-155, 376, 404, 421